

**Regional Academy of Management
European Scientific Foundation Institute of Innovation
Regional Center for European Integration
National Institute of Economic Research
Batumi Navigation Teaching University
Sokhumi State University
Ukrainian Assembly of Doctors of Sciences in Public Administration
International Toktomamatov University in Jalal-Abad
Sh. Murtaza International Taraz Innovative Institute**

**Materials of the VIII International
Scientific-Practical Conference**

**Integration of the Scientific Community
To the Global Challenges of Our Time**

**February 8-10, 2023
Kawasaki (Japan)**

Volume II

Kawasaki, 2023

**UDC 001.18
LBC 72
M 33**

Editorial Board:

Chairman of the Board – Professor S. Midelski (Kazakhstan).

Members of the Board:

Ph.D., Associated Professor Zh. Duyshev (Kyrgyzstan), Ph.D., Associated Professor B. Gechbaia (Georgia), Ph.D., Colonel (Ret.) E. Janula (Poland), Dr. Prof. Deep Sea Going Captain P. Khvedelidze (Georgia), Ph.D., Professor O. Komarov (Kazakhstan), Associated Professor T. Kolossova (Kazakhstan), D.Sc., Professor S. Omurzakov (Kyrgyzstan), D.Sc., Professor L. Qoqiauri (Georgia), D.Sc., Professor E. Romanenko (Ukraine), D.Sc., Professor Ye. Saurykov (Kazakhstan), Ph.D., Professor L. Takalandze (Georgia), D.B.A., Professor T. Trocikowski (Poland), Associated Professor D. Zhelazkova (Bulgaria).

M 33 **Materials of the VIII International Scientific-Practical Conference “Integration of the Scientific Community to the Global Challenges of Our Time”. In two volumes. Volume II – Kawasaki (Japan): Regional Academy of Management, 2023. – 305 p.**

ISBN 978-601-267-055-4

This is a compilation of the materials of the VIII International Scientific-Practical Conference "Integration of the Scientific Community to the Global Challenges of Our Time", that was held in Kawasaki (Japan), on February 8-10, 2023.

Submissions cover a wide range of issues, primarily the problem of improving management, sustainable economic development and introduction of innovative technologies, improved training and enhancement of the development of "human capital", interaction between the individual and society, psychological and pedagogical foundations of innovative education.

Materials addressed to all those interested in the actual problems of management, economy and ecology, social sciences and humanities.

**UDC 001.18
LBC 72**

ISBN 978-601-267-055-4

© Regional Academy of Management, 2023

**Аймақтық Менеджмент Академиясы
Региональная Академия Менеджмента
Regional Academy of Management**

Медаль
«ЛИДЕР КАЗАХСТАНА 2013»

**Leader of Kazakhstan *
Қазақстан Көшбасшысы *
Лидер Казахстана ***

* According to the National Business Rating Kazakhstan:
<http://nbr-kz.com/> / Согласно данным Национального
Бизнес-Рейтинга Казахстана: <http://nbr-kz.com/>

Regional Academy of Management is a public Academy of Sciences, a self-governing community of scholars, teachers and practitioners in the management from the Republic of Kazakhstan, the European Union and the CIS countries, Turkey, India, Ukraine and Georgia. Holds the honorary title "Leader of Kazakhstan" among research organizations.

The Academy operates in accordance with the principles and standards of the Bologna scientific and educational process.

The purpose of the Academy is to promote social and managerial knowledge and technology, as well as the implementation of economic, sociological, socio-psychological and other fundamental and applied research on topical issues of governance.

Academy provides independent certification and assessment of the quality of training of the teaching staff, as well as leaders and practitioners of the highest qualification in the management and social sciences, with the issuance of the relevant qualification documents.

For more information visit: www.regionacadem.org
Inquiries by e-mail: inf.academ@gmail.com

Региональная Академия Менеджмента – академия наук, самоуправляемое сообщество ученых, преподавателей и специалистов-практиков в области менеджмента из Республики Казахстан, стран Европейского Союза и СНГ, Турции, Индии, Украины и Грузии. Обладатель почетного звания «Лидер Казахстана» среди научных организаций.

Академия действует в соответствии с принципами и стандартами Болонского научно-образовательного процесса.

Целью Академии является содействие развитию социально-управленческих знаний и технологий, а также проведение экономических, социологических, социально-психологических и иных фундаментальных и прикладных научных исследований по актуальным проблемам управления.

Академия осуществляет независимую аттестацию и оценку качества подготовки научно-педагогических кадров, а также руководителей и специалистов-практиков высшей квалификации в области менеджмента и других социальных наук с выдачей соответствующих квалификационных документов.

Подробная информация на сайте: www.regionacadem.org
Справки по электронной почте: inf.academ@gmail.com

Compilation of the materials of the international scientific-practical conference "Quality Management: Search and Solutions" (edited by S. Midelski) was awarded the Honorary Diploma and the Gold Medal of the XXVIII Moscow International Book Fair, held at the Exhibition of Economic Achievements (VDNKh, Moscow, Russia) 2-6 September 2015.

XXVIII Moscow International Book Fair - the largest international scale Book Forum in Russia, which became one of the central events of the Year of Literature in the Russian Federation.

Participants of the oldest book fair has become more than 400 Russian and foreign publishing houses from 30 countries, which traditionally provided the best examples of educational, scientific, reference and encyclopedic, fiction, children's literature.

Сборник материалов международной научно-практической конференции «Менеджмент качества: поиск и решения» (под редакцией С.Л. Мидельского) был отмечен Почетным Дипломом и Золотой медалью XXVIII Московской международной книжной выставки-ярмарки, состоявшейся на Выставке Достижений Народного Хозяйства (ВДНХ, г. Москва, РФ) 2-6 сентября 2015 года.

XXVIII Московская международная книжная выставка-ярмарка - крупнейший в России книжный форум международного масштаба, который стал одним из центральных событий Года литературы в Российской Федерации.

Участниками старейшего книжного форума страны стало более 400 российских и зарубежных издательств из 30 стран, которые традиционно представили лучшие образцы учебной, научной, справочно-энциклопедической, художественной, детской литературы.

* * * * *

All collections of scientific papers, published by the Regional Academy of Management, have ISBN, Bibliographic Classification, Universal Decimal Classification (UDC) and all the necessary details.

Все сборники научных трудов, издаваемые Региональной Академией Менеджмента, имеют ISBN, ББК, УДК и все необходимые реквизиты.

Compilation of the materials of the international scientific-practical conference "Quality Management: Search and Solutions" (edited by S. Midelski) was awarded the Honorary Diploma and the Gold Medal of the XXXVI International Paris Book Fair (17-20 March 2016, Paris).

XXXVI International Paris Book Fair was held under the motto "Book in the Spotlight". It was opened by solemn speech of French President Francois Hollande. Among the visitors of the Fair were many French and foreign politicians, scientists and cultural figures, such as France Prime Minister Manuel Valls, the Minister of Culture and Communications Audrey Azoulay, Minister of Higher Education and Scientific Research Najat Vallaud-Belkacem.

Over the 4 days of the Exhibition organized more than 800 meetings devoted to issues of book publishing, distribution and availability of books, copyright issues related to, including educational and scientific publications.

Fair participants were representatives of 45 countries; the number of visitors exceeded 230,000 people.

Сборник материалов международной научно-практической конференции «Менеджмент качества: поиск и решения» (под редакцией С.Л. Мидельского) был отмечен Почетным Дипломом и Золотой медалью XXXVI Международного Парижского книжного Салона (17-20 марта 2016, Париж).

XXXVI Международный Парижский книжный Салон прошел под девизом «Книга в центре внимания». Его открыл торжественной речью президент Французской Республики Франсуа Оланд (François Hollande). Среди посетителей Салона были многие французские и иностранные политики, деятели науки и культуры, такие как премьер-министр Франции Мануэль Вальс (Manuel Valls), министр культуры и связи Одри Азулай (Audrey Azoulay), министр высшего образования и научных исследований Наят Валло-Белкасем (Najat Vallaud-Belkacem).

За 4 дня проведения Салона организовано более 800 встреч, посвящённых вопросам книгоиздания, распространения и доступности книжной продукции, вопросам авторских прав, касающихся, в том числе, учебных и научных изданий.

Участниками Салона стали представители 45 стран, число гостей превысило 230 000 человек.

The collection of materials of the III International Scientific and Practical Conference "Innovation Management and Technology in the Era of Globalization" (Sharjah, UAE, January 12-14, 2016, edited by S. Midelski) was presented at the XXIX International International Exhibition of Teaching and Scientific Publications.

The exhibition was held from 30 May to 1 June 2016 in the main building of Russian Academy of Sciences (RAS, Moscow, Russia).

The collection was awarded by the Diploma "The Best Teaching Publications in Its Field" and by the Certificate "Golden Fund of National Science".

Regional Academy of Management sincerely thanks our partners and co-organizers of the conference, members of the editorial board and all the authors of articles, which was published in the collection.

* * * * *

Сборник материалов III международной научно-практической конференции «Инновационный менеджмент и технологии в эпоху глобализации» (Шарджа, ОАЭ, 12-14 января 2016 года, редактор С.Л. Мидельский) был представлен на XXIX международной выставке-презентации учебно-методических и научных изданий.

Выставка проходила с 30 мая по 1 июня 2016 г. в главном здании Российской Академии Наук (РАН, Москва, Россия).

Сборник был награжден Дипломом «Лучшее учебно-методическое издание в отрасли» и Сертификатом «Золотой фонд отечественной науки».

Региональная Академия Менеджмента искренне благодарит наших партнёров и со-организаторов конференции, членов редакционной коллегии и всех авторов статей, опубликованных в сборнике.

The collection of materials of the International scientific-practical conference «**Prospects for the Development of Modern Science**» (edited by S. Midelski) was awarded the **Gold Medal of the XXXVI International Book Exhibition *Liber Barcelona - 2018***.

The exhibition was held from **3 to 5 October 2018** in one of the largest exhibition centers in Europe *Fira Barcelona Grand Via* (Barcelona, Spain). The event was held with the official support of the Government of Spain, the Ministry of Education and Training of Spain, the Ministry of Culture and Sports of Spain, the Department of Culture of Catalonia, the City Council of Barcelona.

Сборник материалов международной научно-практической конференции «**Перспективы развития современной науки**» (под редакцией С.Л. Мидельского) был награжден **Золотой медалью XXXVI Международной книжной выставки *Liber Barcelona - 2018***.

Выставка прошла с **3 по 5 октября 2018** года в одном из крупнейших выставочных центров Европы *Fira Barcelona Grand Via* (г. Барселона, Испания). Мероприятие проведено при официальной поддержке Правительства Испании, Министерства образования и профессиональной подготовки Испании, Министерства культуры и спорта Испании, Департамента культуры Каталонии, Городского совета г. Барселона.

ORGANIZERS OF THE CONFERENCE: ОРГАНИЗАТОРЫ КОНФЕРЕНЦИИ:

Regional Academy of Management
(Pavlodar, Kazakhstan)
www.regionacadem.org
Региональная Академия Менеджмента
(Павлодар, Казахстан)

European Scientific Foundation
Institute of Innovation (Wloclawek, Poland)
Europejska Fundacja Naukowa
Instytut Innowacji (Wloclawek, Polska)

Regional Center for European Integration
(Wloclawek, Poland)
Regionalne Centrum Integracji Europejskiej
(Wloclawek, Polska)

National Institute of Economic Research
(Batumi, Georgia)
<http://nier.ge>
Национальный институт экономических исследований
(Батуми, Грузия)

Batumi Navigation Teaching University
(Batumi, Georgia)
<http://bntu.edu.ge/>
Батумский Университет Навигации
(Батуми, Грузия)

Sokhumi State University
(Tbilisi, Georgia)
<http://sou.edu.ge>
Сухумский государственный университет
(Тбилиси, Грузия)

**Ukrainian Assembly of Doctors of Sciences
in Public Administration** (Kyiv, Ukraine)
<http://vadnd.org.ua>
**Всеукраїнська Асамблея Докторів Наук
з Державного Управління** (Київ, Україна)

International Toktomamatov University in Jalal-Abad
(Jalal-Abad, Kyrgyzstan)
<http://mnu.kg/>
**Международный университет им. К.Ш. Токтомаматова
в Жалал-Абаде** (Жалал-Абад, Кыргызстан)

Sh. Murtaza International Taraz Innovative Institute
(Taraz, Kazakhstan)
<https://htii.edu.kz>
**Международный Таразский Инновационный
Институт им. Ш. Муртазы** (Тараз, Казахстан)

CONTENTS / СОДЕРЖАНИЕ

Organizers of the Conference / Организаторы конференции...	8
Contents / Содержание.....	9

SECTION III / СЕКЦИЯ III

SOCIETY AND PERSONALITY / ОБЩЕСТВО И ЛИЧНОСТЬ 13

3.1. A.M. Satbaeva, M.A. Tolendi, R.B. Bayzakova Civil Contract as a Way to Ensure the Quality of Goods, Works and Services.....	13
3.2. D.N. Zhalgas, A.K. Zhanbyrbayeva Comparative Legal Analysis of the Customs Legislation of the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation within the Framework of the EAEU.....	24
3.3. Р.М. Купбаева, А.Т. Кадиргалиева, Л.А. Рамазанова, Б.Ж. Жанғали Қазақтың дәстүрлі философиясы қалыптасуының әлеуметтік-мәдени алғышарттары.....	31
3.4. Қ.Қ. Байсарина, Д.А. Нуркаева Қазақстан 1965 жылғы экономикалық реформа кезеңінде.....	37
3.5. Н.Ж. Нурхожаев Бауыржан Момышұлының шығармалары – жастарды ұлттық құндылыққа тәрбиелеудің қайнар кезі.....	43
3.6. Ж.И. Салмырза, А.С. Жолдасбек, З.Т. Изимбетова Гражданско-патриотическое воспитание студенческой молодежи Казахстана.....	49
3.7. Zh. Molbassynova, M. Murzagulova, K. Sailinova, M. Bulekshurina The Relationship between Emotion and Health: A Critical Analysis of Current Scientific Paradigms in Psychology.....	56
3.8. U.S. Saydasatova Implementation of Interdisciplinary Relationships in Education on the Basis of Science Integration.....	60
3.9. R.U. Segizbayeva, G.Zh. Turysbekova Modern Information and Communication Technologies as a Factor in Improving the Quality of Education in Higher Education Institutions.....	66
3.10. A.M. Zheldybaeva, G.D. Kalyshbaeva Organization of the Study of the Features of Self-Esteem of Students in Adolescence.....	71
3.11. А.С. Тен, С.И. Чаганбаева Эффективное использование «интеллект-карты» и «концепт-карты» в обучении.....	74
3.12. А.Т. Арзиева Подход Lesson Study - особая форма исследования уроков.....	83
3.13. Г.С. Қожаниязова Бастауыш мектеп оқушылары мотивациясын салыстырмалы зерттеу.....	88

3.14. У.М. Досанова Оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру әдістемесі.....	92
3.15. Р.К. Барахова, А.Р. Бекбенова, Б.С. Бейсенова, М.Т. Дуйсекова Развитие критического мышления у младших школьников.....	97
3.16. Г.С. Мирасбек, Р.К. Бекмагамбетова Ересек топ балаларының салауатты өмір салты негіздерін қалыптастырудың тарихи-педагогикалық аспектілері.....	105
3.17. В.Б. Самковский Использование нестандартного спортивного оборудования для развития координации младших школьников с нарушением интеллекта.....	112
3.18. О.Ю. Кириченко Применение коррекционно-развивающих пособий на уроках трудового обучения.....	119
3.19. Ш.Ж. Жилқышиева Музыка пәнінен инклюзивті білім беру қажеттілігі.....	124
3.20. Г.Б. Жанайдарова, Л.К. Танкубаева, Э.Г. Датова, С.С. Курумбаева Индивидуальное обучение на дому детей с особыми образовательными потребностями.....	129
3.21. С.М. Азимханова, Ж.А. Абекова Физикадан оқу эксперименттерін оқыту арқылы оқушылардың функционалдық сауаттылығын арттыру.....	133
3.22. С.М. Азимханова, Ж.А. Абекова, П.М. Айтжан Физикалық тәжірибелік есептердің маңызы.....	137

SECTION IV / СЕКЦИЯ IV

GREEN WORLD / ЗЕЛЕНЬЙ МИР 141

4.1. С.М. Джунисбаева, К.М. Ромашев, А.Ә. Жумагелдиев, А.А. Малдыбаева, А.Н. Буркетбаева, Ә.Т. Бисенбаева, А.Ж. Зарханова Шаруа қожалық жағдайында азықтық қоспасы қосылған және кунделікті рационмен азықтандырылған куркетауық еттінің сапасын бағалау.....	141
4.2. Ж. Тулеубаев, Г.К. Зияева, Ғ.Е. Жорабек Жамбыл облысында өсетін қызғалдақтардың биологиялық және морфологиялық ерекшеліктері.....	144
4.3. Б.Т. Жанатаев, З.Б. Тунгушбаева, Д.К. Кулжанова, М.Е. Дәулетқұл, А.Б. Токтамысова, Г.Т. Тулеева, Л.Б. Жиенбаева. П.Т. Ерменбек Скрининг уреолитических бактерий, перспективных для биоцементации песков.....	152

4.4. Л.А. Сейтмагзимова, Г.М. Сейтмагзимова, А.С. Нуртаева, Р.А. Исаева Проблемы утилизации мусора в Республике Казахстан и пути их решения.....	157
4.5. А.Е. Кожанова, Ш.Ш. Хамзина, Б.А. Байдалинова, Б.К. Жумабекова, А.Б. Абдыманова Модель «Зеленой школы», как опытная площадка биолого-экологического образования в сельской школе.....	162
4.6. П.Ж. Нағашыбаева, Ж.Ғ. Әлиева Сауықтыру жаттығуларының кардио-респираторлық жүйенің жұмысына әсері.....	169
4.7. Д.Қ. Құлжанова, С.М. Джамилова, М.И. Ахилбекова, Д.Н. Болат, Э.Б. Көбен, Ж.Ю. Даулетова Баланың өсіп-жетілу барысындағы организміне орта факторларының әсері.....	175
4.8. Г.С. Орынбай, З.Б. Тунгушбаева, Д.Қ. Құлжанова, М. Турсынханқызы, Е.Ә. Ибраева, А.С. Кунакбаев, Ш.С. Шыныбекова, П.Қ. Ниязбек «Gorilla» сусынының бауырға әсері.....	180
4.9. Г.А. Утепбергенова, А.У. Кудабай, И.С. Киргизбаева, А.Т. Масабаева, М.А. Шепетова Анализ инфекционной заболеваемости по г. Шымкенту.....	187
4.10. М.А. Рахманов, М. Санбаев, М.Т. Аубакиров, Д.Ф. Карталова Аутоотрансплантация селезеночной ткани в эксперименте.....	192
4.11. Ж.Ж. Туганбаева Профилактика железодефицитной анемии в детском возрасте.....	195
4.12. Т.А. Муханова Организация сестринской помощи в реанимационном отделении и ее особенности. Обзор литературы.....	200

SECTION V / СЕКЦИЯ V

LANGUAGE, CULTURE AND CONTEMPORARY GLOBAL CHALLENGES / ЯЗЫК, КУЛЬТУРА И СОВРЕМЕННЫЕ ГЛОБАЛЬНЫЕ ВЫЗОВЫ 207

5.1. Г.К. Ширинбаева Рухани мәдениеттегі эстетика теориясының құндылықты бағдарлы мазмұны.....	207
5.2. Т.Қ. Төлегенов Ы. Мұстамбайұлының философиялық талдауы.....	215
5.3. М.Х. Каранова Абайды халыққа жақындату.....	222
5.4. А.К. Коскенова Полисемия для современного русского языка.....	225
5.5. Н.К. Кайырбекова, Г.И. Исина Фразеологиялық бірліктердің ұлттық-мәдени ерекшеліктері мәселесі туралы.....	229

5.6. Б.Н. Жұмаділ Халықаралық саяси коммуникациядағы «жұмсақ күш»: ұғымды түсіндірудегі тәсілдер.....	235
5.7. М.А. Карекенов, М.К. Ажғалиев Первая мировая война и военная журналистика.....	241
5.8. М.Б. Кенжеғалиева Сабақта топтық жұмыстың тиімділігі.....	245
5.9. Р.Т. Жаксыбекова Білім беру, логикалық – құрылымдық ойлау қабілетті дамыту.....	249
5.10. К.С. Таукебаева, С.Б. Шокалакова Сәндік-қолданбалы өнер сабақтарында оқушылардың шығармашылық белсенділігін дамыту мүмкіндіктері.....	254
5.11. С.Н. Ецкевич Детские Art-галереи и их роль в эстетическом просвещении.....	260
5.12. Д.А. Ауезова Цветовое решение как средство выражения и передачи эмоционального воздействия на зрителя.....	267
5.13. С.С. Әжікен Дина Нұрпейісова шығармашылығына тәрбие жұмысын ұйымдастыру әдістемесі.....	274
5.14. Т.А. Сапабеков Қазақстан Республикасының мемлекеттік қарағайлы үрмелі аспаптар квинтетінің камералық ансамбльдік музыкалық ойнауы: орындаушылық және педагогикалық мектебі	280
5.15. Г.Б. Джаксиева, Е.П. Першина, Э.М. Куртиева О свойствах педали и о роли ее как художественного фактора.....	285
5.16. Б.Ж. Тұрмағамбетова, А.К. Кітапқали, Г.Қ. Қалдыбекова, Н.Р. Айсенова «Музыка» пәнін оқытудағы жаңа инновациялық технология-ларды тиімді қолдану тәсілдер.....	292

All materials are published in author's edition.

The authors are responsible for the content of articles and for possible spelling and punctuation errors.

Все материалы опубликованы в авторской редакции.

Ответственность за содержание статей и за возможные орфографические и пунктуационные ошибки несут авторы.

SECTION III / СЕКЦИЯ III

SOCIETY AND PERSONALITY / ОБЩЕСТВО И ЛИЧНОСТЬ

3.1. Civil Contract as a Way to Ensure the Quality of Goods, Works and Services

Aizhan M. Satbaeva

Candidate of Law Sciences. Higher School of Business and Law,
Kazakh National Agrarian Research University (Kazakhstan, Almaty)

Moldir A. Tolendi

Senior Lecturer. High School Business and Law,
Kazakh Agrarian National Research University (Kazakhstan, Almaty)

Raushan B. Bayzakova

Senior Lecturer. High School Business and Law,
Kazakh Agrarian National Research University (Kazakhstan, Almaty)

Abstract

In the context of the transition to a market economy, a significant role in ensuring the quality of products (works, services) belongs to civil law funds. The development of market relations in our country gave a powerful impetus to the formation of a unique legal tool. In recent years, new, market-based laws have been passed. The solution to the problem of ensuring the quality of goods (works, services) is necessary both for manufacturers (in order to increase the competitiveness of domestic goods compared to imported ones) and to protect the rights of consumers of such goods. Accordingly, it is necessary to determine the optimal ratio of all levels of legal regulation in order to form an effective system of legal means of quality assurance. This article is devoted to these problems.

Keywords: *treaties. agreement, transactions, multilateral deal, goods, works and services, violation of these agreements, services.*

Гражданско-правовой договор как способ обеспечения качества товаров, работ и услуг

Резюме

В условиях перехода к рыночной экономике существенная роль в обеспечении качества продукции (работ, услуг) принадлежит гражданско-правовым средствам. Развитие рыночных отношений в нашей стране дало мощный толчок к формированию уникального юридического инструментария. За последние годы были приняты новые, рыночные законы. Решение проблемы обеспечения качества товаров (работ, услуг) необходимо как для производителей (в целях повышения конкурентоспособности отечественных товаров по сравнению с импортными), так и для защиты прав потребителей таких товаров. Соответственно необходимо определить оптимальное соотношение всех уровней правового регулирования в целях формирования эффективной системы правовых средств обеспечения качества. Данным проблемам посвящена данная статья.

Ключевые слова: *договоры, соглашения, сделки, многосторонние сделки, товары, работы и услуги, нарушение этих соглашений, услуги.*

The contract is one of the earliest legal constructions. The approach to treaties (*contractus*) that existed in Roman law made it possible to consider them from three points of view: as the basis for the emergence of a legal relationship, as the legal relationship itself that arose from this basis, and, finally, as the form that the corresponding legal relationship takes.

In Roman law, the idea of a treaty as the basis for the emergence, change or termination of legal relations included two of its indispensable signs: firstly, an agreement (*consensus, conventio*) and, secondly, a special basis for an agreement in the form of a certain purpose (*causa*). Karl Marx noted that the contract is a legal form that reflects economic attitudes [1, P. 94].

The contract is one of the most unique legal means in which the interest of each party, in principle, can be satisfied only through the satisfaction of the other party, which gives rise to the common interest of the parties in the conclusion of the contract and its proper execution [2, P. 32].

O.S. Ioffe, being a consistent supporter of the multiplicity of the meanings of the "treaty", noted that for a comprehensive analysis of the essence of the treaty, it "must be studied as a legal fact and as a legal relationship" [3, P. 26-27].

The contract in its first meaning - the basis for the emergence of rights and obligations - constitutes a step in the classification of legal facts. It refers to a variety of legal facts referred to as transactions. Among other transactions, the treaty stands out as the following characteristic: it is a two- or multilateral deal, i.e. an agreement of two or more persons.

Clause 2 of Art. 2 of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan (CC RK) enshrines the principle of freedom of contract: "Citizens (individuals) and legal entities acquire and exercise their civil rights by their will and in their interest. They are free in establishing their rights and obligations on the basis of the contract and in determining any terms of the contract that do not contradict the law".

This principle is implemented, for example, in the Law of the Republic of Kazakhstan "On Protection of Consumer Rights", which establishes that the seller (executor) is obliged to transfer to the consumer goods (work, service), the quality of which corresponds to the contract. Thus, if the parties came to an agreement on the quality of the goods, then violation of these agreements will be considered a violation of the contract [4].

However, freedom of contract does not mean that the quality of goods, work or services will depend only on the desire of the parties. In this work, a study of the civil law contract is carried out as a concentrated form, using most of the legal levers for ensuring the quality of goods, works and services.

The regulatory role of the contract brings it closer to the law and other regulatory acts. It should be noted that the terms of the contract differ from

the legal norm, first of all, by two fundamental features. The first is related to the origin of the rules of conduct: the contract expresses the will of the parties, and the legal act - the will of the issuing body. The second distinguishes between the limits of the action of one or the rule of conduct: the contract is directly designed to regulate the behavior of only its parties - for those who are not a party, it can generate only rights, but not obligations; at the same time, a legal or other regulatory act generates, in principle, a rule common to all and each [5, P. 13].

In a market economy, the leading role in ensuring the quality of goods (works and services) should certainly belong to the contract.

To ensure the quality of goods, works and services, it is important not only to indicate in the contract forms, methods, methods of determining quality, but also to establish effective control over their observance.

It should be noted that the contractual system is also essential for quality control. Thanks to this system, control is carried out not by administrative means, not by special control bodies, the capabilities of which, of course, are limited, but by consumers directly interested in obtaining products of proper quality. In this regard, the position of the state in terms of ensuring the safety of goods (works and services) is justified.

Taking into account the characteristics of a civil law contract, as a legal regulator of public relations, it is possible to formulate its functions in the field of determining the quality of goods, works and services.

In the process of forming conditions on the quality of goods of work and services, as well as provisions on liability for non-compliance with them, a civil law contract may perform the following functions:

- carry out "translation" of the prescriptions contained in technical regulations and standards into the plane of specific property relations by referring in the contract to the necessary details of technical regulations and standards;
- specify the norms of regulatory documentation on standardization, formulated alternatively;
- fill in the quality indicators of goods, works and services missing in the regulatory documentation for standardization (It should be clarified that at the moment: "standardization is an activity to establish rules and characteristics for the purpose of their voluntary reuse, aimed at achieving orderly production and circulation of products and increasing the competitiveness of products, works and services");
- provide quality assurance of goods, works and services for a period of time;
- establish increased requirements for the quality of goods, works and services in comparison with mandatory requirements established in the manner prescribed by law. If the parties to the purchase and sale agreement agree on the purchase and sale of goods of increased quality, they have the right to use specific techniques and methods necessary for the optimal performance by counterparties of their rights and obligations;

- determine the peculiarities of acceptance of goods, results of works, quality services;
- include provisions on liability insurance for the quality of goods, works and services;
- establish increased civil liability for improper quality of goods, works and services, etc.

The condition on the quality of goods cannot be attributed to the essential conditions of the general sale and purchase agreement, as long as it is allowed to replenish the will of the parties on this issue, if there are no relevant provisions in the agreement.

The terms under which the parties have reached an agreement constitute the content of the contract. By its legal meaning, all conditions are divided into essential, ordinary and optional (established by the agreement of the parties).

Conditions that is necessary and sufficient for the conclusion of a contract, i.e. conditions without which the contract will not have legal force, are recognized as material. In order for the contract to be considered concluded, it is necessary to agree on all its essential conditions. The range of material conditions depends on the specifics of a particular contract.

Significant are: conditions on the subject of the contract; conditions referred to in law or other legal acts as material; conditions necessary for a contract of this type (i.e. expressing the nature of the contract and without which it cannot exist as this type of contract); conditions for which an agreement should be reached by one of the parties.

A number of authors refer to the essential conditions that are enshrined in the imperative norm of the law, however, the most important sign of the essential conditions is that they must be agreed by the parties; otherwise, the contract cannot be recognized as concluded [6, P. 458]. The conditions contained in the imperative or dispositive norm come into effect automatically upon conclusion of the contract without their prior approval; therefore, they should be classified as normal terms of the contract.

Unlike essential conditions, the usual conditions do not need to be agreed by the parties: they are provided for in the relevant regulations and automatically come into force at the time of conclusion of the contract [7, P. 589].

This does not mean that the usual conditions in the contract operate against the will of the parties: like other conditions of the contract, they are based on the agreement of the parties. Only in this case, the agreement of the parties to subordinate the contract to the usual conditions contained in the regulations is expressed in the very fact of concluding a contract of this type. It is assumed that if the parties reached an agreement to conclude this agreement, they thereby agreed with the conditions contained in the legislation on this agreement.

Reimbursable intangible services are provided in such areas as medicine, education, tourist services, etc., and it should be noted that in

science and practice there are a large number of unresolved issues related to ensuring the quality of intangible services. In our opinion, it is necessary to carry out a thorough analysis of the peculiarities of civil law assurance of the quality of services in the contract on the paid provision of medical services. It should be noted that quality is not an essential condition of the contract for the reimbursable provision of medical services. Since in the obligations for the provision of medical services the result is inseparable from the activities of the contractor, and the process of consuming the service is carried out, as a rule, at the time of its provision, the personality of the contractor himself, his individual data, knowledge, professionalism, experience, etc. Therefore, in the form of a general rule in Art. 683 of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan provides for the obligation to personally fulfill obligations to provide services, unless otherwise provided for by the contract. At the same time, the obligation to provide services does not acquire a personal trust character, since there may be no personal connection between the customer and the contractor. The main thing is that the customer is not interested in the service as such, but in the service provided by this particular specialist. For example, the patient sought advice from a well-known psychiatrist who enjoys a good reputation, and he instructed his assistant to advise the patient. In this case, regardless of the quality of this consultation, the customer was interested in the opinion (conclusion) of a particular psychiatrist, and not his assistant.

When assessing the quality of the service provided, science uses economic, legal and social criteria. The criteria often used include: reliability and safety (both technology and consequences) of the service, as well as the material security of the facility where the service is provided. The safety of the medicinal products used is also important [8].

It is quite consistent with life practice that the judgment that the provision of medical care is associated with the potential harmfulness of consequences that pose an increased public danger to the service recipient [9, P. 34].

It can be said that for obligations to provide medical services, an integral condition of fundamental importance is the inability to guarantee the achievement of the beneficial effect of the service provider's activities.

As A.A. Sirotkina noted, in German law there is also a presumption of non-guarantee of the result in the provision of medical services. The exception is the case of the provision of cosmetic services, where the doctor guarantees a certain result. In this case, a distinction is made between medical and cosmetology services [10, P. 138].

There is no standard all-encompassing and logically clear definition of "quality of medical care." The World Health Organization proposed to take into account such quality criteria as: adequacy, effectiveness and level of application of modern knowledge and technologies. In addition to these criteria, some authors suggest patient availability, satisfaction [11, P. 122-123].

The quality of the medical service requires consideration of many factors. The factors affecting the quality of the medical service, in particular, include objective (presence of certain achievements of medical science, physiological and anatomical features of the patient's body, etc.) and subjective (knowledge of the doctor with certain knowledge, skills and skills, availability of the necessary medical equipment and medicines).

Assessment of the quality of the medical service and the achieved result depends, including on the vital signs of the person. Expanding this concept, M.N. Maleina clarifies that "the state of human health can be established on the basis of the personal (subjective) feelings of a particular person in conjunction with the data of a clinical examination, taking into account gender, age, social, climatic, geographical and meteorological conditions in which a person lives or is temporarily located" [12, P. 76].

For example, A.D. Vlasova proposes the following: "the study of the signs of medical activity made it possible to come to the conclusion that it has all the signs of a source of increased danger, and therefore should be considered as a source of increased danger" [13, P. 19].

Medical services are always associated with inevitable or possible damage (for example, cutting the skin and tissues of a patient during surgery on internal organs). Such damage is not harmful, since at the present stage of the development of science and technology they are recognized as inevitable for having to achieve a therapeutic effect at the cost of their admission; we can say that in some cases it is impossible to provide a high-quality medical service without their admission. "Any decision made (the method of treatment prescribed by the doctor) is associated with a risk - it may not be the best" [14, P. 84].

Due to the impossibility of applying the "usually imposed requirements" category, the norms of paragraph 1 of Art. 632 of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan. At the same time, paragraph 2 of this article provides for the possibility of publishing imperative requirements for work, compliance with which is mandatory for the contractor.

Consumers using paid medical services have the right to demand the provision of services of proper quality, information about the availability of a license and certificate, about the calculation of the cost of the service provided.

The study of the regulation of the quality of medical services in Kazakhstan leads to disappointing conclusions. The Government of the Republic of Kazakhstan approved a list of works and services subject to mandatory certification. Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan of July 15, 1997, No. 1112. On approval of the List of products (works, services) subject to mandatory certification for compliance with the mandatory requirements of standards or other regulatory documents ensuring its safety for life, human health, property of citizens and the environment. It has lost its force. The Law of the Republic of Kazakhstan of January 18, 1993 "On Standardization and Certification", which replaced the

previously existing legislation in the field of services, is generally excluded from the field of mandatory standardization [15].

One of the solutions in this situation is the establishment by the parties in the contract for the reimbursable provision of medical services of increased requirements for the quality of medical services, which makes the condition of quality an essential condition of the contract.

It should be noted that the peculiarity of the condition on the quality of medical services should be recognized as the patient's compliance with the obligation to report information about the state of health, past diseases, allergic reactions to drugs. Otherwise, the risk of failure to provide a citizen with high-quality medical care increases.

As A.A. Sirotkina notes, "In Germany, there is a more developed system for assessing the quality of medical care, which must meet generally recognized conditions: to meet the needs of the patient; be humane without conducting a scientific study (it is allowed to conduct clinical trials of the drug in strictly limited cases); produced in accordance with the rules of medical art; be based on the generally recognized state of medical knowledge" [10, P. 142-143].

The solution to the problem existing in the legislation of the Republic of Kazakhstan may be the consolidation at the legislative level of mandatory requirements, if not for quality, then at least for the safety of medical services.

Next, it is necessary to outline the features of civil law assurance of the quality of services in the agreement on the paid provision of educational services.

It is necessary to distinguish between the actual result of the activity of the performer (the service itself) and the result that the customer wants to achieve through the service. It should be noted that an integral condition of the obligation to provide services is the inability to guarantee the achievement of the beneficial effect (result) of the service provider's activities. Such a result lies outside the limits of the obligatory legal relationship.

The quality of the provision of paid educational services at the current stage of development of the Republic of Kazakhstan tends to decrease. In this regard, the problem of civil law provision of these services is extremely relevant.

When studying this problem, it is primarily noteworthy that the term "quality of education" is understood ambiguously by different participants in the educational process; often we have to deal with a complete misunderstanding of what content is invested in this concept.

The issue of the quality of education can be approached from the standpoint of various branches of knowledge. So, from the point of view of sociologists, the quality of education is considered as a multifaceted phenomenon that has social and personal parameters.

The problem of the quality of education is so diverse and multifaceted that it deserves special research. In this study, it is considered as one of the terms of the contract for the reimbursable provision of educational services.

In accordance with the Law of the Republic of Kazakhstan of July 27, 2007, No. 319-III "On Education", the State, represented by authorized State education management bodies, in the event of poor-quality training of graduates, may sue an educational institution to compensate for damage caused by poor-quality education (additional costs for retraining these graduates in other educational institutions) [16].

The basis for filing a claim is a complaint of the state certification service for the quality of training.

Another mechanism of state control over the quality of education is the possibility of submitting a complaint to the state body that certifies universities. According to the Law of the Republic of Kazakhstan "On Education," the grounds for consideration by the supreme body of the state certification service of the issue of sending a complaint regarding educational institutions implementing professional educational programs are: the decision of the general meeting of students of the educational institution; official representation of the public employment service. Civil procedure and arbitration procedural legislation provides for the possibility of appealing a refusal to submit a complaint.

The presentation of a complaint is the basis for suspending or canceling the certificate of state accreditation. Approximately the same procedure is provided for monitoring the quality of education and educational institutions of secondary vocational education.

The quality of education is proposed to be understood differentially, from the standpoint of content, process and result. All three of these components, in addition to legal regulation, in one form or another, must be contained in the terms of the agreement on the reimbursable provision of educational services. The substantive aspect is reflected in the contractor's obligations to comply with the requirements of established state standards for the content of the curriculum, curricula, and the provision of educational services within the framework of the specialty determined by the contract. In addition, the quality of the content component is evidenced by the presence of a license for conducting educational activities issued in accordance with the established procedure, and the presence of a certificate of state accreditation of the educational institution. One of the conditions for the successful passage of these state procedures is the sufficient (not lower than the established criteria) provision of the educational process with faculty of the appropriate level.

On the issue of the quality of education, as a result of the educational process, the contract usually contains a condition on the obligation of the educational institution to issue a document on the received level of education to students after graduation (subject to the full implementation of the curriculum and the final certification).

Thus, the high quality of education should be considered as a result of the interaction of all participants in the educational process and the correlation of their needs with the regulatory requirements adopted in the education system (state standards and other standard documents).

The specifics of civil law assurance of the quality of services in the contract on the paid provision of tourist services are regulated by the Law of the Republic of Kazakhstan dated June 13, 2001, N 211 On touristic activity in the Republic of Kazakhstan, which, first of all, contains specific rights of a tourist related to information about the specifics of travel, as well as some general rights of a tourist as a consumer [17]. Consequently, in this capacity, in accordance with the Law of the Republic of Kazakhstan "On Protection of Consumer Rights," a tourist has the right to a benign and safe service, to information about the contractor and the service itself, to present certain requirements to the service provider in violation of the terms of the contract, as well as the right to terminate the contract and to draw up an estimate.

The most important right of a tourist is the right to a quality service. To determine the legal quality, it is necessary to identify criteria that allow you to evaluate and correlate the quality of the service provided with the requirements that any service of this type must meet. Of course, at the moment the right of a tourist to the quality of the tourist services provided has undergone and is undergoing significant changes.

The quality of tourist services should be determined in accordance with the terms of the contract for the paid provision of tourist services, the requirements of standards, with the usual requirements for their quality, based on the definition of custom in Art. 5 of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan, as a widely used rule of conduct in entrepreneurial activity that is not provided for by law, etc.

A violation of the usual requirements is, for example, the absence of air conditioning in a hotel room in a country with a hot climate, etc. General requirements for the quality of tourist services are established by National State Standard "Tourist services. General requirements". These include requirements that ensure the safety of services for the life and health of a tourist, the preservation of his property and the environment.

In practice, conflict situations often arise related to the provision of not entirely reliable information about the places of accommodation of tourists. As a rule, all travel agencies, offering a tourist product for sale, use a "star" classification when describing hotels. In most foreign countries, other systems are used that differ from each other and from the classification system we understand. In this regard, N.V. Sirik believes that it is necessary to provide the tourist with complete and reliable information about the level of service in the hotel offered to him. This can be done in two ways: by providing extracts from national standards or information on the main differences between a specific national certification system and Kazakhstan.

The law considers the consumer not only a citizen who purchases a product (service), but also someone who directly uses this product (service),

for example, if the product was presented to him. If a company acquires travel vouchers for employees, formally the buyer of the service is a legal entity whose relationship with the service provider is based on civil law. However, employees of the company (individuals) use the service, and their rights are protected by consumer protection legislation.

According to Art. 5 of the Law of the Republic of Kazakhstan of June 13, 2001 "On tourist activities in the Republic of Kazakhstan", in order to protect the rights and interests of tourists, certification of a tourist product is carried out. If for the safe use of the service it is necessary to comply with special rules, the contractor is obliged to indicate these rules in the technical documentation for the service and bring them to the attention of the consumer. Detailed requirements for the quality of services that ensure the safety of life and health of tourists are established by National State Standard "Requirements for ensuring the safety of tourists and sightseers". The requirements set forth in this standard are used for mandatory certification of services for compliance with these requirements. The requirements are formulated in accordance with the risk factors (injury hazard, fire hazard, biological effects, etc.) and are subject to mandatory control in accordance with the procedure established by this National State Standard.

The law imposes on the executive authority in the field of tourism the obligation to inform travel agents and tour operators, as well as tourists about the threat to the safety of tourists in a certain country (place). A number of states issue appropriate recommendations for visiting certain countries and regions of the world. Thus, the US State Department regularly publishes a list of countries to which travel is not recommended, and in some cases prohibited. Kazakhstan is also taking appropriate measures and issuing regulations aimed at ensuring the safety of tourists.

In turn, tour operators and travel agents, as a party to the agreement on the provision of tourist services, are obliged to provide the tourist with comprehensive information about the specifics of the trip, about the sources and nature of possible dangers.

In addition, the tourist bears the duties provided for by Art. 7 of the Law of the Republic of Kazakhstan "On tourist activities in the Republic of Kazakhstan". According to this article, during travel, including transit, a tourist is obliged to comply with the laws of the country (places) of temporary stay, respect its social structure, customs, traditions, religious beliefs, preserve the environment, take care of the monuments of nature, history and culture in the country (place) of temporary stay, observe the rules of entry into the country (place) of temporary stay, departure from the country (places) of temporary stay and stay there, as well as in countries of transit travel, comply with personal safety rules.

In practice, there are situations when, due to the behavior of one tourist, the quality of recreation of the entire tourist group deteriorates [18, P. 29].

Abroad, there are such types of insurance for tourists as "travel delay" - delay in departure to the tour, "flight" - delay in flights. The repetition of such types of insurance in the Republic of Kazakhstan would allow the tourist to compensate for losses arising from a flight delay or a delay in going on tour for technical and other reasons beyond the control of the carrier.

In the literature, the point of view is expressed, according to which, "tourist organizations, including transportation as part of a tourist product, actually meant not transportation services, but ticket purchase services, that is, the conclusion on behalf of a tourist of an air transportation agreement with the airline" [19, P. 70].

We agree with the opinion of N.V. Sirik that the agreement between the tourist organization and the tourist can be qualified as an intermediary only if the subject of this agreement is precisely the intermediary actions of the tourist organization to conclude a transportation agreement with a specific airline, on a specific flight on behalf of the tourist. At the same time, payment by a tourist will be made for the purchase of a ticket (i.e. for concluding a transportation contract), and not for the transportation itself. Only in these cases the tourist organization will not be responsible for the services of the carrier [20, P.129].

List of Reference Links:

1. Маркс К. Капитал / К. Маркс, Ф. Энгельс. Соч.: В 24 т. 2-е изд. М.: Госиздат, 1964. Т. 23.
2. Договор в народном хозяйстве (вопросы общей теории) / М.К. Сулейменов, Б.В. Покровский, В.А. Жакенов и др. / Отв. ред. М.К. Сулейменов. Алма-Ата, 1987.
3. Иоффе О.С. Обязательственное право. М.: Госюриздат, 1975.
4. Law of the Republic of Kazakhstan dated May 4, 2010, No. 274-IV. On consumer protection // https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z100000274_/z100274.htm.
5. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право / М.И. Брагинский, В.В. Витрянский // Книга первая: Общие положения. 2-е изд. М.: Статут, 2005.
6. Гражданское право / А.М. Белякова, С.Н. Братусь, Е.Н. Гендзехадзе и др. / Под ред. П.Е. Орловского, С.М. Корнеева: В 2-х т. М., 1969. Т. 1.
7. Гражданское право: Учеб.: В 3 т. — 6-е изд., перераб. и доп. / Отв. ред. А.П. Сергеев, Ю.К. Толстой. — М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2002. — Т. 1.
8. О здоровье народа и системе здравоохранения. Кодекс Республики Казахстан от 7 июля 2020 года № 360-VI ЗРК // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2000000360#z3518>.
9. Агапеев В.Е. О некоторых вопросах страхования профессиональной деятельности в сфере оказания медицинских услуг / В.Е. Агапеев // Проблемы ответственности по обязательствам, возникаю-

щим из причинения вреда жизни и здоровью в медицинской деятельности: Сб. по мат. научно-практ. конф. / Нижегородская правовая академия. — Нижний Новгород, 2002. —

10. Сироткина А.А. Договор оказания медицинских услуг: Особенности правового регулирования. М., 2004.

11. Вопросы политики в области здравоохранения в бывших социалистических странах / А. Жаркович, В. Затцингер и др. М, 1998.

12. Мамина М.Н. Личные неимущественные права граждан. М., 2001.

13. Власова А.Д. Гражданско-правовое регулирование обязательств вследствие причинения имущественного вреда жизни или здоровью гражданина источником повышенной опасности / КГАУ. Краснодар, 2004.

14. Вайсблат Б.И. Методы принятия решения в условиях риска / Б.И. Вайсблат // Проблемы ответственности по обязательствам, возникающим из причинения вреда жизни и здоровью в медицинской деятельности: Сб. по матер, науч.-практ. конф. / Нижегородская правовая академия. Нижний Новгород, 2002.

15. The Law of the Republic of Kazakhstan of January 18, 1993 "On Standardization and Certification": https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z930006000_/links.

16. The Law of the Republic of Kazakhstan of July 27, 2007, No. 319-III "On Education": https://adilet.zan.kz/eng/docs/Z070000319_.

17. The Law of the Republic of Kazakhstan dated 13 June, 2001 No. 211. On touristic activity in the Republic of Kazakhstan: https://adilet.zan.kz/eng/docs/Z010000211_

18. Ткачева Т. Заслон от недобросовестного клиента // Туризм. 1998. № 1.

19. Сергеев В. Ответственность. Туризм: проблемы, практика, перспективы // Туризм. 1999. № 4.

20. Сирик Н.В. Договор оказания туристских услуг в гражданском праве России. Москва, 2001.

3.2. Comparative Legal Analysis of the Customs Legislation of the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation within the Framework of the EAEU

Dariya N. Zhalgas

Teacher. NJSC "Atyrau State University
named after Kh. Dosmukhamedov" (Atyrau, Kazakhstan)

Ayana K. Zhanbyrbayeva

Student. NJSC "Atyrau State University
named after Kh. Dosmukhamedov" (Atyrau, Kazakhstan)

Annotation

The article discusses the features, as well as similarities and differences in the implementation of the customs legislation of the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation within the framework of the functioning of the Eurasian Economic Union. It is stated that on the basis of the customs legislation of the EAEU, the free movement of goods, services, capital and labor of the two countries is ensured, as well as the implementation of a coordinated, coordinated or unified policy in the sectors of the economy.

Keywords: *Customs, Customs Regulation, Customs Union; EAEU; Republic of Kazakhstan; Russian Federation; Customs Authorities; Customs Service.*

Eurasian Economic Union (EAEU) - an international organization of regional economic integration, which has the subjectivity of international law and was established by the treaty on the Eurasian Economic Union. The EAEU ensures the free movement of goods, services, capital and labor, as well as the implementation of a coordinated, coordinated or unified policy in economic sectors. The EAEU, being the legal successor of the Customs Union, began working on January 1, 2015. Currently, the Union includes five states: the Russian Federation, the Republic of Belarus, the Republic of Kazakhstan, the Kyrgyz Republic, and the Republic of Armenia.

In connection with the need for unified customs regulation in the common customs territory of the EAEU member states, as well as the need to simplify and coordinate customs procedures in order to create the most favorable conditions for participants in foreign economic activity, the Customs Code of the Eurasian Economic Union has been developed in accordance with the Treaty on the Eurasian Economic Union of May 29, 2014.

Customs legislation is the legal basis for customs regulation in the EAEU Customs Union. The customs legislation of the EAEU is formed within the framework of the functioning of the governing bodies of the Eurasian Economic Union.

The customs legislation of the EAEU is being formed within the framework of deepening integration processes both within the union and with third countries.

Customs regulation in the EAEU will be carried out in accordance with the customs legislation of the EAEU, and in the part not regulated by such legislation – in accordance with the legislation of the EAEU member states [3; 30].

The new Customs Code of the EAEU has undergone significant changes compared to the current one, in connection with which there was a need to bring the current customs legislation of the Republic of Kazakhstan, as well as the Russian Federation in line with the new rules.

The national Law "On Customs Regulation of the EAEU member State" must comply with the customs legislation of the Eurasian Economic Union and its effect applies only to the territory of this country. National regulation of customs relations is possible only before the establishment of the relevant

norms of the customs legislation of the EAEU. The customs legislation of the EAEU is valid throughout the territory of the EAEU, in contrast to the national legislation on customs regulation, which is valid only on the territory of the country of its adoption. Here, the spatial boundaries of the EAEU customs legislation are the customs territory of the EAEU, which comprises the territories of the Republic of Armenia, the Republic of Belarus, the Republic of Kazakhstan, the Kyrgyz Republic and the Russian Federation, as well as artificial islands, installations, structures located outside the territory of the EAEU member states, and in respect of which there are special it should be noted that other objects, having jurisdiction.

The development of a unified draft of the Code of the Republic of Kazakhstan on Customs Regulation in the Republic of Kazakhstan by repeating the norms of the customs legislation of the EAEU with the detailing and systematization of reference norms made it possible to create a regulatory legal framework for customs regulation in the Republic of Kazakhstan within the framework of the Eurasian Economic Union.

The Code of the Republic of Kazakhstan on Customs Regulation in the Republic of Kazakhstan regulates the following innovations of the Customs Code of the EAEU in the field of customs regulation:

1. priority of electronic customs declaration and the use of written declaration only in certain cases.

2. the possibility of submitting a customs declaration to the customs authority without submitting the documents that served as the basis for filling it out.

3. the possibility of performing customs operations related to the registration of a customs declaration and the automatic release of goods by the information systems of customs authorities.

4. the release of goods within four hours from the date of registration of the customs declaration.

5. the use of the "one window" mechanism when performing customs operations related to the arrival (departure) of goods into the customs territory, customs declaration and release of goods.

6. increasing the categories of legal entities that can be assigned the status of an authorized economic operator (AEO), introducing a three-level system for assigning such status and modernizing the criteria (conditions) for granting it, expanding the lists of special simplifications for AEO, including those related to customs control throughout the EAEU [4, pp. 5-6].

In the traditional sense, the customs legislation of many countries, including the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation, as a set of norms regulating legal relations in the field of customs affairs, is as follows:

a) related to the movement of goods and vehicles across the customs border (customs clearance and control, customs regimes and payments, tariff and non-tariff regulation, etc.);

b) in connection with the institutional organization of the legal mechanism in the field of customs;

c) is related to liability for violations in the customs sphere and the procedure for resolving customs disputes [5, p.14].

The objectives of the adoption of the draft customs legislation of the two countries: unification and bringing the customs legislation of the Republic of Kazakhstan in line with the customs legislation of the Eurasian Economic Union. In addition, the subject of legal regulation of this draft law is public relations between the state and a participant in foreign economic activity related to compliance with the requirements of the customs legislation of the Eurasian Economic Union and the customs legislation of the Republic of Kazakhstan.

Russian-Kazakh relations and ties in the field of customs are regulated through the EAEU, as well as through the Commission for cooperation between the CIS, the Russian Federation and the Republic of Kazakhstan, a bilateral customs service association. Currently, the active relations of the customs service between the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation are carried out in the following main areas of customs cooperation:

1) creation of national systems of supervision of goods within the framework of the agreement on the mechanism of supervision of goods imported into the customs territory of the Eurasian Economic Union, signed in the city of Nur-Sultan on May 29, 2019.

2) implementation of the agreement on labeling of goods by means of identification, signed in Almaty on February 2, 2018, and subsequent decisions of the Eurasian Economic Commission on the introduction of labeling of individual goods.

3) creation of a unified system for the transit of goods through the territory of the EAEU member states on the basis of a system of supervision over the transit of goods using navigation seals.

4) work on the implementation of the Order of the Council of the Eurasian Economic Commission No. 10 dated February 21, 2020 "on the coordinated conduct of customs control at the places of customs operations related to the customs declaration of goods transported across the customs border of the Eurasian Economic Union".

In the context of the need to minimize the negative consequences of Russia and Kazakhstan's accession to the WTO, the active formation of the EAEU is necessary:

1) unification of the basic parameters of customs and tariff regulation in the EAEU member states (determination of the countries to which the mechanism for granting tariff benefits will be provided, the regime for creating the most favorable conditions), establishment of the imperatives of industrial policy within the framework of the Single Economic Space being created, implementation of a single customs and tariff policy based on the definition of,

2) improving the structure of the single customs tariff of the Eurasian Economic Union, aimed at: deepening industrial cooperation, forming

common technological platforms and industrial clusters, supporting export-oriented industries in the EAEU; increasing duties on a number of sensitive agricultural, food, industrial goods to the level agreed with the WTO, etc.

3) planned deepening of the classification based on the development of the classifier of additional information about goods in order to clarify the codes of the commodity nomenclature of foreign economic activity of the Eurasian Economic Union, targeted protection of the domestic market, stimulating the development of import-substituting production, improving the effectiveness of tariff and non-tariff regulation of foreign economic activity for the allocation of innovative, as well as import-substituting sub-positions;

4) improving the mechanism for setting export customs duty rates, adjusting the levels of export customs duty rates and lists of goods subject to export duties, including: reduction of the number of goods subject to export duties; improvement of the procedure for calculating and adjusting the rates of export customs duties on oil and petroleum products.

5) diversification of the economies of the states remains a priority area of cooperation between the EAEU countries. As before, the main obstacle to improving the competitiveness of the economies of the leading countries of the association is the raw materials sector. Overcoming this obstacle and strengthening mutual integration and harmony of the economies of the EAEU countries is the key to their diversification [6, p. 10].

At the present stage, international cooperation in the field of customs affairs ensures the development of the necessary ties between the customs authorities of various states in order to simplify business processes in foreign trade in the interests of further deepening and expanding integration cooperation. Currently, the main direction of customs cooperation between the Russian Federation and the Republic of Kazakhstan is the strengthening and development of integration processes within the framework of the Eurasian Economic Union, improvement of the unified legislative framework, development of joint customs and information technologies, strengthening the fight against violations of customs legislation [7, p. 6]. Customs regulation in the Russian Federation consists of customs policy, as well as the procedure and conditions for the movement of goods and vehicles across the customs border of the Russian Federation, receipt of customs payments, customs clearance, customs control and other means of implementing customs policy. The Constitution of the Russian Federation assigns customs regulation to the jurisdiction of the Russian Federation (paragraph "g" of Article 71). This means the exclusive right of the state to develop a customs policy, the means of its practical implementation is customs, and also ensures the unity of the customs territory and the centralization of customs affairs in the country [8, p. 20]. Methods and approaches of customs regulation The customs system of the two countries has extensive experience in protecting the economic sovereignty and security of the state, the domestic market, domestic trade and industry. The implementation of these strategic measures has always been closely linked to the customs

policy carried out in the country, which is an integral part of the foreign and domestic policy of the state. The orientation of the objectives of customs regulation to protect the market of goods and stimulate the development of the national economy determines the close relationship of its state with domestic policy. If a comparative legal analysis of the customs legislation of the two countries is carried out on this basis, then first of all it is necessary to pay attention to the name of the customs legislation of the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation. The full name of the legislation of our country is "The Code of the Republic of Kazakhstan On Customs Regulation in the Republic of Kazakhstan", the full legal name of the customs legislation of the Russian Federation is "The Federal Law on Customs Regulation in the Russian Federation and on Amendments to Certain Legislative Acts of the Russian Federation". You can notice the difference in the very name of the current legislation. That is, there is an application of the concepts of "Code" and "law". We determine that even during the adoption of legislation, the timing of adoption in both countries is different. Comparing the structure of the legislation of the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation, we noticed that it is the same by sections and chapters, but by the number of articles there is a voluminous Code of customs regulation of the Republic of Kazakhstan.

In the article "general provisions on the movement of goods across the customs border of the Eurasian Economic Union, possession, use and (or) disposal of them in the customs territory of the Eurasian Economic Union or beyond", this issue is considered in our legislation [1]. In Russian legislation, the article "Basic provisions on the import of goods into the Russian Federation and the export of goods from the Russian Federation" is described in this way [2]. In addition, domestic legislation provides grounds for the entry of goods into the customs territory of the EAEU and customs operations related to such entry, the departure of goods from the customs territory of the Eurasian Economic Union and customs operations related to such departure. The customs legislation of the Russian Federation does not disclose the issues of the circulation of goods and (or) vehicles in the ownership of the state. However, our legislation says this.

Based on the above differences, the article "Introduction of liability on the turnover of the Russian Federation of certain categories of goods" touches on this issue in the Russian Federation [2]. The specifics of the movement of goods by certain categories of persons across the customs border of the Eurasian Economic Union, the procedure and conditions for conducting diplomatic mail and consular valise are provided only by the Code of Customs Regulation of the Republic of Kazakhstan [1]. The foreign law did not stop at these features. However, we found out that there are a few more similarities than differences. For example, customs authorities, customs representative, customs carrier, owner of a temporary storage warehouse, owner of a customs warehouse, owner of a free warehouse, authorized economic operators have similar functions and responsibilities.

Thus, summing up, it can be noted that the customs legislation of the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation was created and implemented within the framework of the Customs Code of the EAEU. We noticed that there are many similarities and differences between the customs legislation of the two countries. The purpose of the EAEU Customs Code is to create a unified customs legislation for the most direct action. The document is aimed at maximizing the transit and export potential of the five members of the Economic Union. One of the new mechanisms included in the document is the automation of customs procedures. We hope that the Code will provide equal opportunities to the five countries and block the path of corruption through the introduction of electronic declaration.

References:

1. Kazakhstan republikasyndagy kedendik retteu turaly Kazakhstan republikasyn codexi (26.12.2017) [electronic resources] URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1700000123>.
2. Federal Law on Customs Regulation in the Russian Federation and on Amendments to Certain Legislative Acts of the Russian Federation (revision effective from August 22, 2021) [electronic resources] URL: <https://docs.cntd.ru/document/550836304?section=text>.
3. Abdrakhmanov B.N. "Kazakhstan Republikasyn keden sayasaty zhane keden odagynyn yerekshelikteri" [electronic resources] URL: https://www.keu.kz/images/magister_autoreferat/2013/Автореферат%20Абдрахманов%20Б.Н.pdf.
4. The concept of the draft Code of the Republic of Kazakhstan "On customs regulation in the Republic of Kazakhstan" [electronic resources] URL: <https://iris.kz/npa/kontseptsiya-proekta-kodeksa-respubliki-kazakhstan-o-tamozhennom-regulirovanii-v-respublike-kazakhst/>.
5. Comparative analysis of the customs legislation of the European Union [electronic resources] URL: https://superinf.ru/view_helpstud.php?id=2512.
6. Aidabosynov E.N. Euraziyalyk ekonomikalyk odak // Egemen Kazakhstan. – 2017. - 10 p.
7. On cooperation between the customs services of Russia and Kazakhstan in the light of the activities of the representative office of the Customs Service of the Russian Federation in the Republic of Kazakhstan [electronic resources] URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-sotrudnichestve-tamozhennyh-sluzhb-rossii-i-kazahstana-v-svete-deyatelnosti-predstavitelstva-tamozhennoy-sluzhby-rossiyskoy>
8. Comparative characteristics of customs regulation in Russia and abroad. [electronic resources] URL: <https://www.bibliofond.ru/view.aspx?id=477148>.

3.3. Қазақтың дәстүрлі философиясы қалыптасуының әлеуметтік-мәдени алғышарттары

Райхан Махсутовна Купбаева

магистр, аға оқытушы. Шымкент университеті
(Шымкент, Қазақстан)

Айжан Толеугалиевна Кадиргалиева

магистр, аға оқытушы. Шымкент университеті
(Шымкент, Қазақстан)

Ляззат Амангелдиевна Рамазанова

магистр, аға оқытушы. Мирас университеті
(Шымкент, Қазақстан)

Бақытнұр Жанғалқызы Жанғали

магистрант. Шымкент университеті
(Шымкент, Қазақстан)

Аңдатпа

Мақалада қазақтың дәстүрлі философиясы қалыптасуының әлеуметтік-мәдени алғышарттары қарастырылған. Қазақтың ұлттық дүниетанымын қалыптастырудың педагогикалық жолдарын қоғамдық мәдени орталарда іске асырудың үлгілерін жан-жақты дамытып, идеялық, әдістемелік жұмыстарды кең бағыттарда жүргізудің қажет екенін біздің зерттеулеріміздің нәтижелері көрсетіп отыр. Бұл мәселелерді бүгінгі күннің өркенниетік талаптары мен жаһандану процестеріндегі интеграциялық құбылыстармен және қазақ руханиаты мен мәдениетіне қатысты мазмұнмен байланыстырып қарау барысында терең түсінуге болатыны ақиқат. Жеке тұлғаның рухани сенімі мен көркемдік талғамын, білімін, ақыл-парасаты мен мәдениетін арттыру, саралау негізінде оның ішкі әлемімен, тәрбие жұмыстарының табиғи үйлесімділігін әр кезде де зердеде ұстап отыру керек екені анық.

Сондықтан да қазақтың бұл дүниетанымдық үлгілерінің мағыналық мәнін, оның философиялық, психологиялық және педагогикалық маңызын зерделеп қарастыру арқылы тереңдей ашып, ұрпақ тәрбиесіне қолданудың педагогикалық жолдарын, төмендегідей нақты міндеттерді орындау барысында іске асыру керектігі анық.

Кілт сөздер: дәстүрлі философия, қазақ дүниетанымы, мәдениет, әлеуметтік-психологиялық құбылыс, салт-дәстүр, педагогикалық маңыз, сана, өнер, тәрбие.

Қазақ халқының өзіндік ұлттық дүниетанымына сәйкес өзін қоршаған ортаға, оның табиғат құбылыстарының алуан әріне орай түйсініп қабылдаған эстетикалық ой, сезім, талғамы қалыптасқан ел екенін, оның көз тартатын бай мәдени мұралары мен көркем өнер айшықтарынан көріп білуге болады. Кез келген ұлттық дүниетанымның көркемдік негізі бейнелі ұғымға толы аңызға айналған қиялға ғажайып көркем талғамдардан тұратыны анық. Ондай мифологиялық көркем дүниетанымды көбінесе, «...затты, табиғатты, олардың заңдылығы, ішкі мазмұны, даму жолдары арқылы қабылдауға, білуге ұмтылмайды. Бұл

көз қарас бойынша кез келген зат, құбылыс, табиғат символ. Оның мазмұны заттың өзінен тыс жатыр», - дейді Лук. [1]

Жалпы, дүниетанымдық мазмұнның көркемдік мүмкіндіктері туралы, «кез келген қоғам өзіне қажетті белгілермен ғана қызмет етеді. Дәстүрлі дүние қатынастар рационалды және иррационалды сәттер қайшы келмейтіндігіне де байланысты оның сарқылмас, тылсым сырындағы терең байлық анықталады», - дейді Қ. Нұрланова. Дәстүрлі көшпелі өмір салтын басынан өткерген қазақ ерекше синкреттік дүниетанымына орай дәстүрлі символдар мағынасын қалыптастырған. Ол жөнінде белгілі өнертанушы ғалым Б. Байжігітов былай деп түсіндіреді: «... Қазақтың дәстүрлі өнеріндегі бояу түсі өзінің рәміздік мағынасында сын есім емес, негізінен зат есім. Яғни, бұйымның, заттың, ою-өрнектің т.б. нәрселердің бояу түсін ғана айқындамайды, оның мазмұндық мәніне жауап береді».

Қазақтың дәстүрлі өнері, ою-өрнектердің басты бояуының түсі көбінде - көк түсті болып келеді. Ш. Уалихановтың айтуы бойынша бұл түстің заттық мағынасы бар. Ол - Көк Тәңірі, Құдай. Қазіргі кездің өзінде қазақ «көкке қараң деп аспанды айтады. Көк - сәулеттік құрылыстарда күмбез, фасаттағы өрнектер, қазақстан мемлекетінің жалауы. [2]

М. Қашқаридың «Лұғатында кездесетін таңсық сөздің бірі «көк» («түн», «тек», «ата тек»). Бұл сөз сол ескі замандағы мәнінде әлі күнге дейін қазақ тілінде ұшырасады. Бұрын қариялар біреуге ренжігенде «көгі жаман неме» деп ұрсатын. Болмаса Махмұд Қашқари жазғандай біреудің ата тегін білмекші болғанда « оның көгі кім?», « Көгінде еш нәрсе болған ба?» деп сұрайтын. Осыған қарай «көктемегір»-қарғыстың жаман түрі. Ал, «көк соқыр» - «Құдайдан, Тәңірден қорық» деген мағына береді. Осы жағдайларға байланысты көк түстің рәміздік мазмұны ерекше санаға ие деп айтамыз, оны төсенішке пайдаланбаған [3].

Екінші жағынан, көк түс қазақ үшін жасыл түстің синонимі. Жерде «көк» - жайлау. Себебі қазақта бұрын «Жасыл жайлау» дегеннің орнына «көк майса жайлау» деп түсінікті әрлендірсе, содан кейін малды «көкке шығар», «көкке өрбіт» немесе «көктеп жатыр» дейді. Әжелеріміз де осы күнге дейін жасыл түсті бұйымдарды «көк» деп атайды.

Бұл мәселе біздің психологтар мен философтар үшін әдейі назар аударатын жағдай. Мысалы; «көк» сөзінің мағынасын «көктем» түсінігі арқылы тіршілік бедері, «өмір реңі» деп түсіндіруге де болады. Оны әрі қарай дамытсақ «жасару», «өсуді» жасылдану емес «көктеу» деген ұғымды білдірер еді.

Жалпы алғанда, қалыптасқан тұрақты түсініктер, мейлі ол ою-өрнекке, оның бояу түсіне қатысты болсын немесе кеңістік пен уақытқа байланысты халық ұғымында қалыптасқан тұрақты өлшемдерді білдірсін ол тиянақты ықшамдалған сөйлеу тілінің біртұтас образды нақыштарын бейнелейді. Осының негізінде «ақ ниет», «ақ бата», «қырықтың қызылды-жасылы», «сары уайым», «сарғайған жетер мұратқа» секілді рәмізді түсініктер қалыптасты.

Қызыл - оттың, күннің рәміздік белгісі. Көне түркі тілінде «қызыл» - оңтүстікті, «қара» - солтүстікті, «ақ» - батысты, «көк» - шығысты білдіреді. Ал, адам өлгенде кәріге ақ, орта жасқа қара, жас адамға қызыл жалау тіккен.

От та күнде қазақтар үшін киелі. Әсіресе, от қазақтардың ырымында, әдетғұрпында сиқырлы күшке ие: отқа түкірмеген, одан аттамаған, оны су құйып сөндірмеген, шоқ баспаған. Адам киімі, үй іші отпен тазартылады. Жеке отау құрған жас жігіт әкесінің үйінен от алып, өз ошағын тұтатқан. Осыдан «отау», «отағасы» деген сөздер пайда болған дейді ғалымдар. Жас нәресте мен жаңа түскен келінді пәле-жаладан, қауіп-қатерден аулақ болсын деп отпен аластатқан. «От-ана, май-ана - жарылқа» деп отқа май құйып жалбарынған. Май-ана дегендері - Ұмай. Көш қозғалған уақытта, қазақ көшті екі оттың ортасынан өткізген. Ант берген адам да екі оттың ортасынан өтетін болған. [4]

Қазақтың «қара» деген сөзі де заттар мен құбылыстардың түсін ғана білдіріп қоймайды. Оның мағынасы байырғы, көне, ескі, мәңгі түсініктеріне сәйкес келеді.

Сонымен бірге қара - жердің түсі, берекенің белгісі. Адамның өзімсініп атайтын табиғи төл түс. Ол - философиялық ұғым: тұрақтылықты, статиканы білдіреді. Осыдан «қара жер», «қара мылтық», «қара күң», «қара ат». Мұның барлығы «құн дауымен» байланысты ережелер. Ал, «қара нардың» мәнісі: өлген кісінің сүйегін қара нарға артып, көп қоныстаған қыстаудың төңірегіне апарып қоюдан шыққан. Қазақтар кей жағыдайда киіз үйді «қара үй» деп те атайды.

«Басы қараның - бәрі игі» дейді қазақ. Қара - ұл бала, ұрпақ жалғастырушы. Әке үйін «қара шаңырақ» деп те атаған.

Ал, «қара жамылу» түсінігі, орта жастағы адам қайтыс болып, әйелі мен балалары жетім қалуына байланысты айтылған. Себебі қазақтар қаралы киімді әдейі тікпеген. Орта жастағы адам өлгенде әйелдер әшекейін алып тастап, иығына қара жамылған. Еркектер белін буып, қолына таяқ ұстаған.

Жаман адамды «қара жанды» деп есептеген. Түркі халықтарында қара ежелден жамандықпен де байланысты. «Қорқыт ата» кітабында: «Кімде-кімнің ұлы, қызы жоқ, қара отауға кіргізіндер, қара киіз астына төсендер, қара қойдың етін алдына тартындар, жесе жесін жемесе тұрсын да кетсін. Ұлы барын ақ отауға, қызы барын қызыл отауға қондырындар» - депті.

Қазақ тәрбиесіндегі тұлғаның өсіп жетілуіндегі жас кезеңдеріне де қатысты атаулар, «Көк», «Жасыл», «Жас» деген сияқты сөздер, өсімдік өскіндерімен және табиғаттың да бояу түстерімен байланысты болып келеді.

Мысалы, «Гүлдей құлпырып», «Жас тал», «Жастық шақ, жасыл бау», «Көктей жайнап», «Көктей солды», «Көгінен қырқылды» немесе, «Жасылынан қырқылды», деген сөздерімен қатар, тұлғаның жас

кездеріндегі ерекшелігін бейнелейтін «Жас өспірім», «Жасыл қауыз», «Бәйшешек», «Жауқазын», «Балауса» деген сияқты т.б. теңеу сөздер халық ішінде көптеп және жиі айтылады.

Содан да біз «Жасыл», «Көк» деген бояу түстерін білдіретін сөздер, «Жас», «Жастық», сияқты, адамның жастық шағындағы ерекшеліктеріне қатысты айтылатын сөздердің де синонимі болып, мағыналық жағынан ауыспалы қолданысын таба беретіндігін байқаймыз. Яғни, «Жас» деген сөзді белгілі бір тіркестерде «Жасыл» дегендей түсінікте ұға беруге болатыны оның үйлесімдік мәнімен аңғарылады. Мысалға айтсақ, қазақ тұлғаның жаңадан дүниеге келген шағынан бастап оның есейіп жігіт шақтан ары қариялыққа беттеп, қарттыққа жеткенге дейінгі жас аралықтарындағы буындық ерекшеліктерінің атауларын да аса дәлдікпен бейнелеп айта білген. Оған мысалды біз тек, дүниеге келгеннен бастап тұлғаның 18 жас аралығындағы буындық ерекшеліктерді - шақалақ, бөбек, нәресте, сәби, бүлдіршін деп, ал, 5 жастан асқанда, - жасөспірім, жауқазын, балауса, жеткіншек, жас балғын, жас ұлан деп жіктеп атай алатын ерекше дәстүрлі білім қасиеттерінің де қалыптасқандығын анықтайды.

Бұдан біз қазақ дүниетанымында жеке тұлғаның өсіп жетілу әлеміндегі бейнелі көркемдік негіздер, оның бояу түстерінің символикасы мен халықтық үлгідегі танымдық жүйемен үйлесімді мәнін құрайтынына көз жеткіземіз.

Сондықтан да қазақтың бұл дүниетанымдық үлгілерінің мағыналық мәнін, оның философиялық, психологиялық және педагогикалық маңызын зерделеп қарастыру арқылы тереңдей ашып, ұрпақ тәрбиесіне қолданудың педагогикалық жолдарын, төмендегідей нақты міндеттерді орындау барысында іске асыру керектігі анық.

1. Қазақ дүниетанымының негізін айқындап түсіну арқылы, оның ұлттық мазмұндағы идеялогиялық түзілімінің көрнекі бір бөлігі ретінде көркем бояу түстерінің символикасын өркенниеттік үлгіде жеке тұлға тәрбиесінде пайдалану тәжірибиесінің маңызын арттыру.

2. Қазақ дүниетанымындағы бояу түстері символикасының жеке тұлғаның жас ерекшелік мөлшеріне сәйкес оның ұлттық дүниетанымын қалыптастырудағы тәжірибиелік үлгіні халықтық тәрбие негіздеріндегі мағынамен үйлестіре білу.

3. Қазақ дүниетанымындағы бояу түстері символикасының ұлттық үлгідегі философиялық, психологиялық және тәрбиелік маңызын тәжірибие жүзінде арттыру мақсатында, тұрақты әлеуметтік, рухани және мәдени қоғамдық орын болып саналатын орта мектептердегі тәлім-тәрбие жұмыстарына арнап, оқушылардың мектепке киетін киім формаларының арнайы көрнекілік үлгідегі нұсқасын дайындап, оларды тәжірибиеге ендіру.

Қазақтың дүниетанымы көптеген жағдайларға жақын, солардан туындаған. Ол туралы түрлі мәліметтер жинақталуда. Әйтседе осы эмпириялық-археологиялық, көркемтілді, қолтаңбалы материалдардың

эволюциялық, ілгерілемелі процеске ұқсас екендігі кең аумақта зерттелінбей келеді. Қазақ дүниетанымының табиғаты бірден қалыптаспағаны, жүйесін таппағаны күдік тудырмайды. Қазақ халқының тарихи-мәдени эволюциясы түрлі сапалық кезеңдерден өтеді. Оның түбірі сақ дәуірінде таралды, түрік дәуірінде тамыр жайды, «алтын дәуірде» өз іргесін қалай бастады. Осы тарихи кезеңдерді растайтын мәдени мұралар аз, әлі де жеткіліксіз деп жатсақ та, бірақ өткенге жүйелі көзқарастың қалыптаспағанын да елеусіз қалдыруға болмас.

Қазақ тарихы, дейді көрнекті ғалым Б. Аспандияров, «көп жағдайда барынша шектеліп, тар шеңберде, біржақты, жеткіліксіз және тарихи оқиғалардың халық өмір сүрген дәуірлердегі географиялық орта мен мәдени- шаруашылық үрдістермен қабыспай, көшелі дерек-дәйексіз, ат үсті қаралып келе жатқаны алаңдатарлық құбылыс. Қазақ тарихының көптеген маңызды бастаулары есте жоқ ескі кезеңдер қоймасында көмулі күйдең. Бұрынғы дерексымақты таптаурын көзқарастар мен тарихи бағдарлар «қазақ тарихына ешқашан да оң қабақпен қарамай, қайта қазақ халқы жөнінде ақиқаттан алыс, ала-кұла көзқарас қалыптасуына дәнекер болғаны әлімсақтан белгілі» [5].

Қазақ қайда көшіп-қонып жүрмесін, табиғатқа деген қамқорлығын ұмытпаған, туған жермен, атамекенмен жарасымдылықта өмір сүруді бетке ұстады. Көшпенді өріске, жайлауға, атамекенге бейімделе отырып, оның мөлдірін, көкөрісін, бұлақтарын тазалықта ұстауға, табиғаттың жемісі мен берекесін аяқ асты шашып-төкпей, олардың түп-тамырын сақтауға, біртіндеп байлықты «обалң деген талаппен пайдалануды дағдыға айналдырады. Өсіп-өнетін затқа, жәндікке, жануарға деген жанашырлық көшпенділердің жастайынан қанына сіңген, үнемі құлағына құйып отырған қағидаятқа айналады. Ұрпақты табиғатпен тілдесе, үндесе білуге тәрбиеледі. Тәрбие адамның атамекендегі адамгершілігін арттыратын мәртебе тұрғысынан жүргізілді. Туған жерін жүрегімен қабылдаған жан, оның қайталанбас жақтарын дәріптесе, туған жердің парқын парасатқа салған ойшылдар табиғи кереметтің түп негізін қазбалады, өз ортасының ортақ ережелерін саралады. Көшпенділер табиғатқа деген қамқорлықта ұсақ-түйек болмайтынын дұрыс аңғарғандай. Қамқорлық олардың нақты ойынан, мінез-құлықтарынан, іс- әрекеттерінен құралады. Табиғатты өз үйіндей қарау, өз үйін атамекеннің өрнегіндей әшекейлеу - тірі затқа деген тәнтіліктен, ортамен үйлестікке болмақ ықыластан, сұлулықты сезінетін құмарлықтан туындаса керек. Сырт көз ел мен ұрпақтың табиғатқа деген жарастығын, олардың тектілігі мен берекесін бағаларлық үлгі тапты.

Қазақ әр нәрсенің «арғы тегінің, «шыққан тегінің білуге үлкен мән бергенді. Көшпенді үшін *тұтас нәрсе* - құдіретті күш, қастерлі құбылыс, құпиялы тылсым дүние, әсерлі де әдемі әлем. Осыдан арғы текке деген - Тәңірге, Ұмайға, Жер-Суға табынушылық (культтық өмір сүру), олардың арақатынасына ритуалдық (ғұрыптық) рәсім-салттар

қалыптасты. Көшпелі жер кезіп, ел кезіп жүріп, бұрынғымен бүгінгінің, бөгдемен жаңаның, кәрімен жастың, көргенмен ойдағының арақатынасын білуге тәнті болған. Неге? Өйткені ол дүниені тұтас қабылдаған. Өмірге тура жолды іздеген. Адам болмысында оның жан дүниесі мен рухының ықпалын жоғары қойған.

Адамның қабілет-қасиетін жетілдіруді ашық арна ретінде қарастырған. Аруақ пен адам рухын тіршіліктің мәңгі, лаулап тұрған қос қайнар көзіндей қабылдаған. Содан қазақ табиғатпен әртүрлі үндестікте болды.

Осыдан «қазақтың ата-тегінің болмыс шындығына тікелей жақын болуы - олардың бақылайтын, қабылданатын, дүниеге сезімдік тұрғыдан жақын болуы, бұл болмыспен тамырластығы уақытты, кеңістікті, адамның ішкі дүниесі, тіршілік етудің басқа да жақтарын, болмыс мәнін, ар-ождан бастауларын түсінуінен өз көрінісін тапты. Мұның бәрінің нақты өмірде нақты түп тамыры бар, осыдан келіп басқа ешбір дүние түсінігімен шатыстыруға болмайтын дүниенің ұлттық образы, дүниетанымы пайда болады [6].

Қазақтың көшпелі өмір-салты туралы әңгіме қозғағанда, оның, а) әртүрлі дәстүр мен қарқында болғанын, ә) әлеуметтік қауымдастық пен рухани бітімге талпынғанын ашық айтқан абзал. Мұнда - заңдылық та, ерекшелік те бар. Заңдылық - ортаға және бір-біріне тірідей бейімделу бағытында, ал ерекшелік - осы қарым-қатынастырдың төлтума құндылықтары мен оларды қолдану амалында. Көшіп-қонған жұрт өзін табиғаттың құрамдас бөлшегі ретінде қарастырды. Ол ортаны өзгерту немесе оған билік жүргізуді емес, оған бейімделу, оны тірі организмдей қадір тұту дәстүрін жақын тұтты. Жалпылама дүниетанымдық ағымда қауымдасу күш алды, адамдық өмірдің тұтас бейнесі қалыптасты, әрдайым түрленді. Қауымдасудың құндылықтары көшпелі жұрттың әлеуметтенуін, оның рухани негіздерін нығайтты. Көшпелі өмір сүрудің осы екі бірдей тәсілдері адамның сыйласу мәдениетін еркіндікте түптеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мүтәліпов Ж. Қазақ өркениетінің қайнар бастаулары // Адам-әлемі. - 2002. - № 3.
2. Хасенов Ә. Қазақстан мәдениеті мен өнерінің тарихы. - Алматы: ҚазМУ, 1988. - Т. 1. - 191 б.
3. Қазақ халқының философиялық мұрасы. Жиырма томдық. Қазақтың халық философиясы // Құрастырған: Молдабеков Ж.Ж. - Астана: Аударма, 2007. - 7 Т. – 476 б.
4. Бейсенов Қ.Ж. Қазақ топырағында қалыптасқан ғақлиятты ой кешу үрдістері - Алматы, 1994. - 328 б.
5. Анахарсисхаттары // Қазақ халқының философиялық мұрасы. Ежелгі көшпелілер дүниетанымы. - Астана: Аударма, 2005. - Т. 1.

6. Ақатай С, Әлімқұлова С. Қазақ мәдениетінің Еуразиялық тегі // Культура - сущность нации: Сб. науч. статей. - Алматы: 1998.

3.4. Қазақстан 1965 жылғы экономикалық реформа кезеңінде

Қымбат Қабидолдақызы Байсарина

Тарих ғылымдарының докторы, Тарих және құқық кафедрасының доценті. Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті КеАҚ (Семей, Қазақстан)

Динара Айткалиевна Нуркаева

Магистр. Ұлттық аккредиттеу орталығы РМК (Астана, Қазақстан)

Қазіргі ұлттық сананың қайта жаңғыру кезеңінде еліміздің түрлі кезеңдердегі экономикалық дамуына шынайы баға беру бүгінгі тарих ғылымындағы ең өзекті мәселелердің бірі болып табылады. 60-жылдардағы Кеңес мемлекетінің Қазақстанда жүргізген әлеуметтік-экономикалық реформаларының өзіндік күрделі тарихи ерекшеліктері болды.

1960-шы жылдары халық шаруашылығын басқаруда орын алған волюнтаризм мен әкімшілдікті айыптайтын бірқатар арнайы партиялық, шешімдер қабылданды. 60-жылдардың басындағы КСРО-ның жалпы экономикалық жағдайы біршама ауыр еді және бұл үрдіс тереңдеу үстінде болды. Осы жағдайдан шығу жаңа аграрлық саясатты жүргізуді қажет етті. Сол себепті, КОКП Орталық Комитетінің 1965 жылғы наурыз Пленумы осы мәселені қарап, «КСРО ауыл шаруашылығын одан әрі дамыту жөніндегі кезек күттірмес шаралар туралы» қаулысын қабылдап, жаңа аграрлық саясатты жариялады.

Қоғам өміріндегі маңызы зор салада қалыптасқан келеңсіз жағдайларды алдағы уақытта болдырмау үшін: жұмсалатын күрделі қаржының көлемін ұлғайту, ауыл шаруашылығының материалдық-техникалық базасын кеңейту, кеңшарларда шаруашылық есепті енгізу, олардың рентабельділік деңгейін көтеру сияқты және т.б. тұтас бір шаралар жүйесі белгіленді. Оған жетудің жолы күрделі қаржыны барған сайын көп мөлшерде жұмсауды қажет етеді. Пленумынан кейін қоғамдық ауыл шаруашылығының негізгі өндіріс қоры 4,5 есе өсіп, 300 миллиард сом ақшаны құрады. Осының негізінде КСРО-да аграрлық кешеннің қуатты өндірістік-техникалық потенциалы жасалынды. Аграрлық секторда өндіргіш күштерді арттырудың арқасында ауыл шаруашылық өнімдерін өндірудің орташа жылдық көлемі сегізінші бесжылдықта жетінші бесжылдықтағыдан 83 миллиардқа артты [1, 27 б.].

Республикада 1960-1970 жылдары кеңінен тараған интенсификация бағыты ауыл шаруашылығы дамуына сапалы өзгеріс

әкелді. Республиканың кеңшарлары мен ұжымшарларының жылдық есептеріне қарағанда 1965 жылы ірі қара мал фермаларында еңбекті механикаландырудың жай-күйі мынадай болды: Батыс Қазақстан облыстарында малдың жалпы санының 11 пайызы механикаландырылған жолмен суарылды, ал республика бойынша 31,5 пайыз, сәйкесінше жемшөп үлестіру 2,3 және 4,8 пайыз, малдың қиын шығару 4,0 және 11,3 пайыз, сауынды сиырлардың 34,4 пайызы және 26,4 пайызы механикаландырылған фермаларда сауылды [1, 28 б.].

Күрделі экономикалық қатынастар жағдайында шаруашылықтардың экономикасын нығайту мақсатында мемлекеттік дайындау және ауылшаруашылығы өнімдерін сатып алу сияқты тетіктерге баса көңіл аударыла бастады. Бұрын тек жылдық жоспар дайындалса, енді бірнеше жылды көздеген тұрақты дайындау жоспарларын қабылдауға бет бұрылды. Еңбекшілер бұрынғысынша жергілікті, облыстық, Қазақ КСР және КСРО Жоғарғы Кеңестеріне өз өкілдерін сайлады. Республика Жоғарғы Кеңесінің тұрақты комиссияларына мүше депутаттар заңды талқылап, қабылдады. Республика Жоғарғы Кеңесінің тұрақты комиссиялары сондай-ақ жергілікті жерлерде өздерінің көшпелі мәжілістерін өткізіп, Кеңестің заңдары мен қаулыларының орындалу барысына бақылау жүргізіп отырды. Еңбекшілер депутаттары қалалық және аудандық Кеңестері жанынан штаттан тыс бөлімдер құрылып, оларға азаматтар жұмысқа тартылды [2, 3 п.].

Республиканың мал шаруашылығымен айналысатын аудандарында көтермелеудің болуына қарамастан мал шаруашылығы үнемі өскелең талаптан қалып отырды. Мал шаруашылығында мал басының аман сақталуы үшін мал қоралары мен мал сарайларының да дұрыс болуы өз әсерін тигізді. Колхоздар мен совхоздардағы мал саны мен мал қоралары, сарайларын арасындағы сәйкессіздік орын алды, мал қоралары жетіспеді. Мал қораларын салуға және жөндеуге шаруашылық басшыларының жіберген қателерінен мал қораларын салу жоспары орындалмады. Мал шаруашылығын дамытуға жоғарыдағы аталған жағдайлардың жеткілікті жасалмауына қарамастан ауыл-село еңбеккерлерінің алдына үлкен межелер қойылды. Жеті жылдық жоспар негізінде Қазақстанның алдына 1965 жылы мал шаруашылығының өнімдерін өндіруді 1958 жылмен салыстырғанда, етті 2,5 есеге, сүт өнімдерін 1,8 есеге, жүн өндіруді 2,1 есеге арттыру міндет етіп қойылды.

Республиканың табиғи жағдайы, ресурстары бар болғанымен оны орындауда субъективті себептердің салдарынан аталған міндеттер және жеті жылдық жоспардағы мал өнімдерін өсіру тапсырмасы орындалмады. Мал шаруашылығының күрт төмендеуінің тағы да бір себебі – ауыл-село еңбеккерлерінің жеке меншік малдарын қысқарту саясатында жатты. Колхоз мүшелерінің, совхоздардың жұмысшылары мен қызметкерлеріне белгілі бір мөлшерден тыс мал ұстатпау мал

санының ғана емес, мал өнімінің төмендеуіне әкелді. Жеке меншікке байланысты жүргізілген қате саясаттың нәтижесінде 1958-1964 жылдары республикадағы жеке меншіктегі мал санының шектен тыс қысқаруы орын алды. Мүйізді ірі қара 724 мыңнан 276 мың басқа, немесе 2,6 есеге, қой мен ешкі 930 мыңнан 465 мың басқа, немесе 2 есеге, шошқа 130 мыңнан 58 мың басқа, 2,2 есеге, жылқы 124 мыңнан 27 мың басқа, 4,6 есеге қысқарды [3, 218-219 бб.].

Мал шаруашылығын кейбір көтермелеу жағдайы уақытша табыстарға әкелгенімен, оның жалпы даму дәрежесі төмен болды, 1960 жылдары мал шаруашылығының дамуы дағдарыстық сипат алды. Осыған байланысты республиканың Министрлер Кеңесі 1959 жылы 23 маусымда «Ауыл шаруашылық министрлігінің ірі қара мал совхоздарын етті мал өсіру бағытына қосымша көшіру туралы» арнаулы қаулы шағарды. Қаулыда республиканың жайылымдары мен шабындықтары бар далалық шөлейт, жартылай шөлейт аудандарда қаржы мен еңбекті аз жұмсай отырып, ет өндіруді жақсарту міндеті қойылды [4, 153 п.].

Қазақстанның табиғи жағдайына байланысты ежелден белгілі бір аудандарында ірі қара мал өсірілсе, екінші бір аудандарында қой шаруашылығы басым болды. Ауыл шаруашылығын жүргізудің біржақты саясаты, басшылықтың ғылыми жүйеден гөрі, жоспаршылдыққа, әкімшіл-әміршіл басқаруға салынуы және т.б. мал шаруашылығын нақты дамытудың жолдарын дұрыс белгілеп бермеді. Көптеген колхоздар мен совхоздар жұмсалған қаржының орнын толтыра алмай, зиян шекті, содан барып артта қалған шаруашылықтарға айналды. Ауыл шаруашылық өндірісіне шамадан тыс міндеттер қойылды. Жоғарыдан берілген сол нұсқаулар жергілікті жердің шаруашылық қажеттілігінен туындамаған еді. Одақ және республика басшылары 1965 жылдың аяғына дейін республикада 75 млн. ірі қара мал, 2,6 млн шошқа, 1,8 млн. жылқы, 30 млн. құс болады деп сендірді. Ал шындығында бұл көрсеткіштер 30,1 млн. қой мен ешкіден, 6,8 млн. мүйізді ірі қара малдан, 1,7 млн. шошқадан, 1 млн. жылқыдан, 19,9 млн. құстан аса алмады [5, 18 п.].

Партияның XXI съезінде «Кеңес халқының алдында тұрған негізгі міндет – экономикалық жағынан елімізді дамытудың негізі коммунизмнің материалдық-техникалық базасын» - деп көрсетеді. Осындай міндеттердің негізінде 1959-1965 жылдары Одақ көлемінде жеті жылдық жоспар қабылданды. Жеті жылдық жоспар ауыл шаруашылық өнімін одан әрі ұлғайту жоспарын қойды. Сонымен қатар, совхоздарда егістік жерлердің көлемі де ұлғайтылды. Осындай табыстарға қарамастан, жеті жылдықтың алғашқы екі жылында ауыл шаруашылығының өсуі талапқа сай болмады. Оның себептерінің қатарына: 1956-1960 – жылдарда халықтың санының өсуі және еңбек ақының ұлғаюына байланысты, халықтың азық-түлікті сатып алу мүмкіндігінің артуы да жатты. Осыған байланысты, Одақты негізгі азық-түлікпен қамтамасыз ететін бірден-бір республика Қазақстан болып табылды. [6, 181 б.].

1960 жылдың жазынан бастап республиканың Ақмола, Көкшетау, Қостанай, Павлодар, Солтүстік Қазақстан облыстары Н.С. Хрущевтың волонтаристік республиканы өлкелерге бөлу саясатынан туындаған тың өлкесінің құрамына енгізілді. 1960 жылы республикада 104 – астық, 31-қой, 8-көкөніс, жеміс-жидек өсіретін, 16-ет, сүт өсіретін 161 жаңа совхоздар құрылды. 1961 жылы қазан айында өткен КОКП Орталық Комитетінің XXII съезінде ауылшаруашылығын дамыту және коммунистік қоғам орнату үшін ауыл шаруашылығында совхоздардың рөлін көтеру қажет деп көрсетті.

Ауылшаруашылығындағы алға жылжулар үлкен көлемде күрделі қаржы жұмсауға байланысты болды. Егер 10 жыл (1953-1963 жж.) ішінде Қазақстанның ауылшаруашылығына 13 миллиард сом күрделі қаржы бөлінсе, 1966-1970 жылдары экономиканың бұл саласына 11 миллиард сом көлемінде күрделі қаржы бөлінді. Сол сияқты минералдық тыңайтқыштар мен өсімдіктер дүниесін қорғауға қажетті химиялық заттар өндірісіне де күрделі қаржы көлемі арттырылды. Совхоздардың негізгі қор құны 1970 жылы 8 миллиард сомға жетті. Олардың материалдық-техникалық базасы ойдағыдай нығайды. Атап айтқанда, Қазақстанның тракторлар паркі 1965 жылы 194,9 мыңнан, 1976 жылы 233 мыңға, астық комбайндары тиісінше 113,6 мыңнан 98,6 мың болып, жүк машиналарының паркі 1,2 есеге өсті. Ауылшаруашылығы ғылымы мен техникасының дамуы, совхоздар мен колхоздардың өндірістік қызметінің кеңеюі шаруашылық мамандары мен басшыларына жаңа талаптар қойды. Сегізінші бесжылдықтың аяғында 17 орта арнаулы және жоғары ауылшаруашылығы оқу орындарының жанынан колхоздар мен совхоздардың басшы кадрларын даярлау мақсатында екіжылдық бөлімдер ашылды. Олардан 1970 жылы 111 мың маман даярланып шықты. Ауылшаруашылығында осы жылы 56,8 мыңға жуық жоғары және орта арнаулы білімі бар агрономдар, зоотехниктер, мал дәрігерлері жұмыс істеді [7, 643 б.].

1950-ші және 1960-шы жылдардағы аграрлық сектордағы реформаларды салыстыратын болсақ, Н. Хрущев кезеңіндегі реформалардан 1965-1970 жж. Л. Брежнев және А. Косыгин басшылықта болған кезеңіндегі реформалардың айырмашылығы соңғысының үлкен ұйымшылдықта, жоспарлы өткізілгендігінде жатты. Республикада 1965-1970 жылдары ауыл шаруашылығына деген капитал салымдары 2 есеге өсті. 1965-1966 жж. Республикада ауыл шаруашылық органдарын қайта құрулар жүргізілді. Ауыл шаруашылық өнімдерін дайындау және өндіру министрлігі, ауыл шаруашылық министрлігі, ҚР-ның егін және су шаруашылығы министрліктерінің базасында бірыңғай кеңестік-республикалық ҚазССР ауыл шаруашылығы министрлігі құрылды, бұл ведомство барлық колхоздар мен колхоздардың жұмысына басшылық жүргізді. Қазақстанның барлық 15 облысында ауыл шаруашылығының облыстық басқармалары, ал

республиканың 151 ауданында – ауыл шаруашылығы өндірісінің аудандық басқармалары құрылды [8, 272-274 бб.].

Реформаның ауыл шаруашылығына тигізген жағымды жақтары:

1. Бірнеше жылға арналған берік жоспарлар белгіленді. Ауыл шаруашылық өнімдерін сатып алу бағасы 2 есеге өсті. Жоспардан тыс өнім үшін үстеме ақы төлеу енгізілді. Ауыл шаруашылығын қаржыландыру өсті.

2. Табиғи-экономикалық ерекшеліктерді ескере отырып, ауыл шаруашылығын мамандандыру процесі жүргізілді. Ауыл шаруашылығы: табиғаты қолайлы жерде дәнді дақыл өсіруге, Оңтүстік Шығыс – мал бағуға маманданды.

3. 1967 жылы 18 совхоз толық шаруашылық есепке көшірілді. Астық, сүт, жұмыртқа, ет өндірудің өзіндік құны төмендеді.

Кемшіліктері:

1. Сандық көрсеткіштерге ұмтылу көзбояушылық, қосып жазушылық, мерейтойлар, көтеріңкі міндеттер орын алды. Ауыл шаруашылығын интенсификациялаудың, шаруашылық жүргізудің тиімді әдістерін пайдаланудың орнына көбінесе қымбатқа түсетін шаралар қолданылып отырды.

2. Кадрлардың тұрақсыздығы, жетіспеуі, сырттан адам шақыруға мәжбүр етті. Бірақ жұмысшыларды осылайша сырттан әкелу әдісі де республика ауыл шаруашылығының проблемасын шешуге жәрдемдесе алмады.

3. Жаңа бастамалар қолдау таппағандықтан кейіннен тоқтап қалды. Ауыл шаруашылығы экстенсивті сипатта қалып қойды .

СОКП Орталық Комитетінің 1965 жылғы наурыз Пленумында қабылданған шаралардың ең басты жетістігі – село еңбеккерлері зейнетақымен жаппай қамтамасыз етіліп, әлеуметтік жағынан қорғалатын болып табылды. Ауыл-село еңбеккерлерінің мәдени-тұрмыстық жағдайларын, басқа да әлеуметтік мәселелерін шешіп отыру белгіленді.

Қазіргі тұрғыдан алып қарағанда Кеңес өкіметінің 1960-1970 жылдарда жүргізген әлеуметтік саясаты жартыкештік сипат алып, толық айтылмай қалып отыр. 1965 жылғы мемлекеттің жүргізген реформалары социализмнің негізін өгерте алмағандықтан тоталитарлық жүйенің әлеуметтік проблемаларды шешуге шамасы жетпей қалды. Осы аталған жылдардың барысында жүргізілген реформаларға сай әлеуметтік салаға бөлінген қаржылардың барысында Қазақстанның ауылдар мен селоларының инфрақұрылымында оң өзгерістер болмағанына қарамастан, ауыл-селодағы халықтың тұрмысының дәрежесі мен сапасы ауыр жағдайда қалды [9, 155 б.].

1965 жылы басталған реформа, оған жағдай жасалмағандықтан аяқталмай қалды. Іс жүзінде экономикалық әдістер әкімшілік әдіспен алмастырылды. Аграрлық саланың артта қалуының басты себебі,

кеңестік жүйе кезінде жүргізілген реформалардың интенсивті негізде емес, орасан зор қаржыны талап ететін экстенсивті мазмұнда жүргізілуінде жатты. Реформа кредиттік-финанстық жүйемен, материалдық-техникалық жабдықтаумен байланыстырылмады. Осының салдары аграрлық аймақтарды өндіріс құрал-жабдықтарымен қамтамасыз ететін салалардың экономикалық алмасуындағы тепе-теңдіктің бұзылуына әкелді. Сонымен қатар, басқару жүйесінде өндірісті ұйымдастырудың экономикадан тыс әкімшіл тәсілінің үстемдік етуі материалдық ынталандыруды екінші қатарға ысырды, осыдан барып еңбекшілер белсенділігі төмендеді. Адам факторын бағаламау, еңбекшілерге жоғарыдан берілген бұйрықты орындаушы ретінде ғана қарау ауыл шаруашылығының өркендеуін айтарлықтай тежеді.

Қорыта келгенде, 1965 жылы Пленум қабылдаған шаралар ауыл шаруашылығындағы экономикалық қатынастарды түбірімен өзгерте алмады және айтулы жетістіктерге жеткізбеді. Экономикалық ынталандыруды жоққа шығара отырып, қалыптасқан жүйе экономиканы экстенсивтік даму жолында ұзақ ұстап қалды. Ауыл шаруашылығына бөлінген күрделі қаржыны көбейту совхоздардың материалдық-техникалық базасын нығайтқанымен, терең экономикалық өрістеуге жеткізбей, халықтың тұрмыс дәрежесінің жақсаруын қамтамасыз ете алмады.

Экономикалық реформа бастапқы кезде экономикалық дамуға белгілі дәрежеде серпін берді. Әкімшіл-әміршіл жүйе оның өмір сүріп отырған экономикалық құрылымының шеңберінен шығуына жол бермеді. Реформаның сәтсіздікке ұшырауының негізгі себебі саяси саладағы демократияландыру процесінің тежелуі болды. Ол тек экономикалық ұйымдық-техникалық саласымен ғана шектеліп, қоғамның саяси құрылымына, меншік қатынасына соқпады, мемлекеттік меншіктің монополиясын сақтады, нарықтық қатынастарды теріске шығарды. 70 жылдардың басында реформаны жүргізу тоқтатылды.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Байтілен С.А. Кеңес мемлекетінің Қазақстандағы аграрлық саясаты: ауыл шаруашылығындағы экстенсивті бағдар және дағдарыс (1965-1990 жж.): тарих ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация авторефераты. – Алматы, 2000. – 27 б.
2. ҚРОММ. 1481 қор. 30 тізбе. 908 іс. 3 п.
3. Народное хозяйство Казахской ССР в 1960 и 1961 гг.: Стат. сборник. – А. - 1963. – 544 с.
4. ШҚО ҚЗТҚО 410 қор. 1 тізбе. 24 іс. 153 п.
5. ШҚО ҚЗТҚО 410 қор. 1 тізбе. 24 іс. 18 п.
6. Байсарина Қ.Қ. Кеңес өкіметінің Қазақстандағы аграрлық саясаты: тарихы мен тағлымы (1946-1965 жж.). Семей, 2005. – 205 б.
7. Народное хозяйство СССР за 70 лет: Стат. сборник. – М. - 1987. - 643 с.

8. Сактаганова З.Г. Экономическая модернизация Казахстана. – Караганда, 2012. – 365 с.

9. Әліқұлов К.А. Қазақстан ауылдары мен селоларының 1946-1980 жылдардағы әлеуметтік жағдайы: тарихы мен сабақтары: Тарих ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация авторефераты. – Алматы, 2001. – 50 б.

3.5. Бауыржан Момышұлының шығармалары – жастарды ұлттық құндылыққа тәрбиелеудің қайнар көзі

Нурболат Жумабекович Нурхожаев
№ 44 Шона Смаханұлы атындағы орта мектептің
тарих және география пәндерінің мұғалімі
(Тараз қ., Қазақстан)

Андапта

Мақалада дара тұлға, халқымыздың батыры Бауыржан Момышұлының жас ұрпақты ұлтжандылыққа тәрбиелеу мақсатында майданнан, өз көзімен көрген, өткен естеліктерімен және өмірлік тәжірибесімен жазылған шығармаларының құндылығы қарастырылады. Бауыржан атамыздың шығармаларындағы астарлы ойлары, өсиет сөздері мен ғибратты үлгілері ұлттық дәстүрдің көрінісі – ұлттық құндылықтардың қайнар көзі екендігі атап өтіледі.

Түйінді сөздер: Бауыржан Момышұлының шығармалары, даңқты қолбасшы, халық батыры, ұлттық құндылық, өсиет сөздер, ерлік, тәртіп.

Аннотация

В статье рассматривается ценность произведений личности, героя нашего народа Бауыржана Момышулы, написанных с фронта, своими глазами, прошлыми воспоминаниями и жизненным опытом с целью воспитания национальности подрастающего поколения. Подчеркивается, что притча, заветные слова и поучительные образцы в произведениях Бауыржана – это отражение национальной традиции-источник национальных ценностей.

Ключевые слова: Произведения Бауыржана Момышулы, славный полководец, народный герой, национальная ценность, заветные слова, мужество, дисциплина.

Annotation

The article examines the value of the works of the unique individual, the hero of our people Bauyrzhan Momyshuly, written from the front, with his own eyes, past memories, and life experience in order to educate the nationality of the younger generation. It is emphasized that the parable, cherished words, and instructive samples in the works of Bauyrzhan are a reflection of the national tradition – the source of national values.

Key words: works of Bauyrzhan Momyshuly, glorious commander, people's hero, national values, commandments, courage, discipline.

XXI ғасырда әр жас ұрпақтың бойына ұлттық рух пен патриоттық жалынын бойына сіңіру үшін халқымыздың Бауыржан Момышұлындай

ұлы тұлғасының қанатты сөздері ауадай қажет. Халық батыры, әсіресе, ұлттық тәрбиеге ерекше көңіл бөлген. «Өзінің ұлтын сыйламаған – ұлтын мақтаныш тұта да алмайды, ол – сөз жоқ, арамза, тексіз әрі қаңғыбас» дегені тегін емес. Оның адамгершілік қасиеттер қатарына жатқызатын – ақыл, ар, ерік - жігер, намыс, сезім, парыз, ұлттық рух, ұлттық мінез - құлық, ұлттық патриотизм, ұлттық мақтаныш өз бойынан табылған нағыз жауынгер, нағыз патриот екені белгілі.

Ұлы Отан соғысының аты аңызға айналған қаһарманы, тарихта терең ізі қалған Кеңес Одағының Батыры, ерліктің толассыз қайнары, өшпес өнегесі, тозбайтын асылы Бауыржан Момышұлының шығармаларының көркемдік ерекшелігі мен әдебиет теориясына қосқан үлесі, ұлттық салт дәстүр көріністерінің ұлт тәрбиесіндегі орны ерекше. Бауыржан атамыздың шығармаларындағы астарлы ойы, өсиет сөздері мен ғибрат үлгілері ұлттық дәстүрдің көрінісі – ұлттық құндылықтар бастауы екеніне көз жеткізе келіп, жастардың бойына адамгершілік, ізгілік, батырлық, ерлікті тудыратын қасиеттерді қалыптастырудың құрылымдық үлгісін жасап берді.

Б. Момышұлының шығармаларының құндылығы бүгінгі таңда баға жетпес мұра болып табылады. Себебі, жастарды, жаңа ұрпақты сергек және өз ісіне сенетін, кедергілерден қорықпайтын, күрескерлік рухта тәрбиелеу бүгінгі күннің басты талабы. Бауыржан атамыздың ғибратты ойлары майдан шебіңде жүріп, көзі көрген өмір тәрбиесінен алынған отты жүректің, ыстық қанмен жазылған шығармалар. Осыған өзі айтып өткен мына сөздері дәлел: «Менің шығармаларым тұтастай және толығымен менің өз басымның естеліктеріне, ерекше делінген эпизодтар естеліктерінің жиынтығынан іріктеп, алынған елеулі көріністерге негізделген. Оларда ойдан шығарылған оқиғалар да, ойдан жасалған адамдар да жоқ» - дегені бекер емес [1, 24].

Соғыста да, бейбіт өмірде де адалдықты, әділдікті, туралық пен шыншылдықты ту етіп көтерген, сұрапыл соғыстың алғы шебінде оның ыстық, суығын басынан кешірген қазақ халқының біртуар азаматы – Бауыржан Момышұлының «халық батыры», «даңқты қолбасшы», «дарынды қаламгер» деген ұғымдарсыз жарқын бейнесін көз алдымызға елестету мүмкін емес. Ал оның өнегесі жас ұрпақты жігерлендіреді, батылдыққа баулиды, адамдыққа тәрбиелейді.

Өз кезегінде қазақ халқының заңғар жазушысы М. Әуезов: «Б. Момышұлы тек атақ-даңқы шыққан батыр ғана емес, терең ойлы, өзіндік пікір толғанысы бар, алғыр да тапқыр азамат»- деп бағалаған [1, 25].

Екінші дүниежүзілік соғыстың даңқты жауынгері, халқымыздың біртуар азаматы, қазақтың көрнекті жазушысы Бауыржан Момышұлы Жамбыл облысының Жуалы ауданындағы Көлбастау мекенінде 1910 жылы туған екен. Оның өмірінде ерекше орын алған, оның елге аңыз болған жауынгерлік қасиеттерін танытқан кезең ол – Ұлы Отан соғысы еді. Шығармаларының да негізін құраған осы соғыс кезіндегі ерлігімен

көзге түскен адам тағдырлары мен өз басынан өткен оқиғалар болатын. Соғыс кезінде өзінің ерекше қаһармандығымен көзге түсіп, әскери шеберлігін танытады. Бірнеше рет қол астындағы жауынгерлерін қоршаудан аман-есен алып шығып, Москва түбіндегі ерлігі сол кездің өзінде жауынгерлердің арасында аңыз болып таралады. Атамыздың ерлігі мен қаламгерлігі қазақ тарихы мен әдебиетінде өзінің ерекше орнын алды.

Бауыржан Момышұлының құрметіне өзінің туған жері - Жамбыл облысы Жуалы ауданының орталығы «Бауыржан Момышұлы ауылы» деп аталды (бұрын - Бурное). Осында Б. Момышұлы музейі ашылды, онда оның кейбір жеке заттары сақталған. Қазақстанның Астана, Алматы, Тараз, Шымкент, Көкшетау, Қарағанды, Қызылорда, Жезқазған, Атырау, Абай, Сәтпаев, Атбасар, Ақсу қалаларында және Шелек, Аса, Күршім ауылдарында батырдың есімімен көшелер бар. Сондай-ақ, Кеңес Одағы батырының есімі түрлі қалалар мен ауылдардағы орта мектептерге, Бауыржан Момышұлы (Бурное) ауылындағы спорт кешеніне берілді. Қазақстан қалаларында Бауыржан Момышұлының көптеген ескерткіштері, мүсіндері мен монументтері орнатылған, батырдың қола мүсіні Ресейдегі Волоколамск қаласының Октябрь алаңында да бар.

2011 жылдан бері Тараз өңірлік университетінде «Бауыржантану» ғылыми-зерттеу орталығы жұмыс істейді. Әр түрлі оқу орындарында Бауыржан оқулары, ғылыми конференциялар өткізіліп келеді. Батырдың есімін мәңгі сақтау мақсатында елімізде фильм-спектакльдер мен деректі фильмдер, көркем сериалды кинотуындылар жарық көрген.

«Еліңді сүйсең, ерлік істейсің» дейді қазақ мақалы. Біздің батыр атамыздың ерлігі халқын, жерін сүйгендіктен жасалған десек артық айтпаймыз. «Отаның үшін отқа түс – күймейсің», - деп Бауыржан Момышұлы өзі де Отанын сүйеге, Отан үшін құрбан болуға шақырады. Шығармаларынан ерлік пен отансүйгіштіктің, ұлттық құндылықтың лебі есіп тұрады [2].

Бауыржан Момышұлы – әскери педагогика мен әскери психологияны байытушы баға жетпес мұра қалдырған дара тұлға. Оның атақ, даңқы, батырлығы А. Бектің «Волоколамск тас жолы» атты кітабында суреттелді. «Бұл соғыс, ата-бабамыздың айтып кеткен «білек бірді, ақыл-айла мыңды жеңеді» деген мұра, соғыс дәстүрінің халық тәжірибесінен шыққандығына дәлел» деп Бауыржан Момышұлы әңгімесін аяқтайды.

Бауыржан Момышұлының «Қанмен жазылған кітап», «Ұшқан ұя», «Москва үшін шайқас» атты үш туындысынан адамгершілік қасиеттер туралы асыл сөздерін желкілдеп өсіп келе жатқан ұрпаққа жеткізу, оларды ұлтжандылыққа бейімдеу барысында, қазіргі қоғамда біреуге жалтақтамай, таныс-тамыр іздемей, Бауыржан атамыз сияқты әділ

жолмен жүру керектігін жеткізу, қарапайым солдат өмірі жайлы, майдан шындығы жайлы мағлұмат беру болып табылады [3, 6].

Мәселен, «Ұшқан ұя» шығармасы мазмұнды да, терең ойлы туындылардың бірі. Бұл шығарманы әрбір қазақ танып білуі қажет. Қаһарман батырдың балалық шағы әкесінің асыл сөзі мен анасының ақ сүті, әжесінің ғибратты әңгімелері мен тәрбиесі бала Бауыржанның ұлт баласы болуына септігін тигізді. Қазіргі қазақ халқының тәрбиесі мен сол уақыттағы тәрбиенің айырмашылығы өте зор. Еліміздің болашағы зор берекелі де мерекелі болуы үшін біз осы кітапты оқи отырып өзімізге тәлім-тәрбие алуымыз қажет [4, 18].

Бауыржан Момышұлының «тек ұрыста ғана адамның барлық қасиеті сынға түседі. Егер де бейбіт уақытта адамның кейбір ерекшеліктері байқалынбаса, онда ұрыс үстінде ашылады .... делінген» [5, 48]. Мен бұл сөздерді алу себебім, қазіргі кезде де қауіпті жағдайлар болған кезде өз өмірлерін ұмытып, басқанын өмірін сақтауға ұмтылуы. Қазіргі кезде халық арасында қарапайым адамдарды құтқаруға көзсіз жанқиярлық жасайтын батырларымыздың ерлік көрсеткен оқиғалары көптеп кездеседі. «Барлық халық барлық ұлы және тамаша нәрселерді жасауға қабілетті» - деп айтқан Бауыржан атамыз. Мұны парыз сезімі дейміз. «Бұл адамгершілік сезімі, намыс, ар-ұят - бұл адам өзін кез келген опасыздықтан сақтайды, қорғайды, яғни масқара болып жүргеннен абыроймен өлген артық деген сөз. Өлімнен ұят күшті», - дейді батыр [5, 49].

Жақсы қасиеттер де, жаман қасиеттер де адамға өнегеден жұғады ғой! Осыны жетік білетін қаламгер өз шығармаларында қаншама ғажап өнегелерін алға тартқан! «Осыларды оқы да - сезін! Сезін де – соларға елікте! Оқы да – ұғын! Ұғын да – сен де солардай адал адам болуға ұмтыл! Солардай адамгершілікті бол!» - дегенді уағыз етеді автор.

«Өзара көмек көрсету және ұжымдық сезімі – әскери парыздың маңызды міндетті элементі, жолдастық топтық-қоғамдық сезімнің асыл белгісі [5, 51]. Адамның басына түскен қайғыны бөлісе білушілік адамның бойындағы ұжымдық сезімді тәрбиелеудің нәтижесі, ортақ мақсатқа жетуге көмектесу» - деген өсиетін қазіргі жастарымыз жадында сақтағаны абзал.

Міне, Бауыржан атамыз осыншалық оқырман қауымның, әсіресе жастардың түйсігіне әсер етер, санасына саңылау кіргізер, рухын өсірер, ойын оятар, ішкі жан сарайын кеңітер, өмірге ілтипатпен қарауға үйретер жолдарын аша білген.

Бауыржан атамыз: «Тәрбие жұмысының мақсаты – адамның бойында жауынгерлік қасиетті жауынгерлік өнегелілікті қалыптастыру. Бұған адамды иландыру арқылы қол жеткізіледі, отбасына, халқыңа, отаныңа, мемлекетке берілгендік, үлкенді сыйлау заңды, тәртіпті, салт-дәстүрлерді сақтау, жеке адамның игілігімен етене байланысты, қоғамдық игілік жөнінде қамқорлық жасау өмірлік әрі қажеттілік болып табылады, қоғамдық қажеттіліктерге (әркімнің қабілетіне қарай) деген

дұрыс көзқарас қоғамнан лайықты бағасын алады. Бұл ұғымдар тәрбиелеу арқылы сана сезімге сіңіріледі де адамның бойында саналы іс- әрекет жасау үшін дербес мінез-құлық қалыптастырады; жауынгердің адамгершілік келбетіне қорқыныш пен құлдық ұрушылық жат болуға тиіс, мұның өзі шексіз сүюшілік пен мемлекетке, халқына шын жүректен сенушіліктің мән-мағынасын білдіреді» - деп жазады өз шығармасында [5, 54]

Ерлік дегеніміз не? – дегенде ол кісі былай жауап берген екен: «Ерліктің анасы – мақтаныш. Кәне, мақтаныштың қандай қайнар көздері бар екеніне талдау жасап көрейікші. Тазалық, ұқыптылық, тән мен жан жүйесінің кіршіксіздігі жеке мақтаныш сезімін тудырады, өзін-өзі ұстай білушілікке үйретеді, өзі мен айналасындағыларға талап қоя білушілікке дағдыландырады. Сыртқы тәртіпсіздік – адамның ішкі кемістігінің белгісі...Егер адам сырттай тәртіпсіз, көргенсіз болса, онда ол жұмыста да дәл сондай, егер адам ұқыпты болса, ол онда жұмыста да ұқыпты болғаны. Сыртқы ұқыптылық – ішкі жинақылықтың, өзін-өзі ұстай білушіліктің, өзіне және айналасындағыларға талап қоя білушіліктің белгісі болып табылады. Жеке мақтаныш сезімі ерлікті тудырады. Жасық жан ержүрек бола алмайды. Жасық жан жанқиярлық ерлік жасауға да қабілетсіз - деп жазған «Қанмен жазылған кітап» шығармасында [6, 24]

Міне, осының бәрі өмір, өмір шындығы, адам қатынастары, адамдық, адалдық, адамгершілік, әділеттілік, жолдастық, бауырымдылық жайында.

«Қанмен жазылған кітап. (Соғыс психологиясы)» – атақты қолбасшы Бауыржан Момышұлының әскери қайраткер ретіндегі ұрпаққа мирас етіп қалдырған Ұлы Отан соғысы кезеңіндегі бай әскери тәжірибеге баса мән берілген әскери-теориялық және рухани ұлағаттық еңбегінде әскери тактикалық, жеке құрамды тәрбиелеу және оқыту, командалық кадрларды дайындау саласындағы зерттеулері талданады. «Соғыс психологиясы» соғыста қорғаныс және шабуыл кезінде қолданған тактикалық тәсілдері, «Б. Момышұлының соғыс тактикасы», «Бауыржан спиралі» Қазақстанда және Куба, Израиль, Польша, Болгария, Венгрия, Чехия мен Словакия сияқты бірқатар шетелдердің әскери оқу орында тактика пәнінің оқулығы, жас сарбаздармен жұмыс жүргізуде тәрбие құралы есебінде пайдаланылады. «Соғыс психологиясы» жастарға арналған. патриоттық рух, қайтпас жігер, табандылық пен ерлік, аға ұрпақтың батырлық өнегесіне тәрбиелейді, соның лайықты жалғастырушысы болып, қасиетті әскери дәстүрді арттыра түсуге жетелейді [6, 25].

Батыр жазушының ерлік, соғыс, ұлт, тіл, еңбек тағы басқа тақырыптар төңірегінде айтылған әңгімелері батырдың көзі тірісінде-ақ нақыл сөзге айналып, ел аузына тарап кеткен. Соның бірі ана тіліміз туралы айтылған: «Қазақ тілі - сұлулығымен бой балқытып, тамыр шымырлататын, жан жүйенді жандырып, құлақ құрышын қандыратын,

өткірлігімен қысылтаяң тұста ер мен елге бірдей медет беріп, адам түгіл жағдайдың өзінің аузына құм құятын ғажайып кемел тіл», «Ана тілін сүймегендік, білмегендік, ұлт сезімін жоя отырып, ұлт безерлік тудырады», - деген сөзі ана тіліміздің құдіреті мен қасиетін бір-ақ ауыз сөзге сыйғызып айтқан даналығын көреміз. Өкінішке орай тәуелсіз ел болып, басқалармен терезесі тең заманда өз ана тілінде сөйлей алмайтын, қастерлей білмейтін қандастарымыз қаншама? Сондықтан да еліміздің қоғамдық-рухани өмірінде ұлттық тіл саясатын барынша батыл қолға алып, қарқынды жүргізу бүгінгі күннің басты талабы болып отыр.

Тәртіп пен жауапкершілік ұғымдарына ерекше мән бере отырып батыр атамыз: «Тәртіпке бас иген құл болмайды, тәртіпсіз ел болмайды» деген қанатты сөзімен қатар «Өзін сыйламаған басқаны сыйлауға қабілетсіз», «Екіжүзділіктің балын татып жүргеннен, әділдіктің ащы уын ішкен артық. Өтіріктің қанатын қомдағанша, ауыртпалықтың жүгінен бүгілген артық» деген сөздері бүгінгі күннің өзекті ұраны [7, 16-17]

Жас ұрпақты отансүйгіштікке тәрбиелеуде Бауыржан атамыздың нақыл сөздерінің алатын орны ерекше. Мәселен: «Опасызда Отан жоқ. Отанда опасызға орын жоқ», «Ел қорғау жолында ерлікпен өлген ерлердің жазығы жоқ», «Өз ұлтын сыйламау, оны мақтаныш етпеу – сатқындық!», - деп жазады.

Бесіктегі баланы тәрбиелеуде ата-ананың, әжелердің орны туралы: «Ертексіз өскен бала – рухани мүгедек адам. Біздің қазіргі балаларымызға әжелері, не шешелері ертеке айта бермейді. Содан қорқамын. Менің қазіргі келіндерім немелеріне бесік жырын айта білмейді. Бесікте жатқанда құлағына анасының әлди әні сіңбеген баланың көкірегі кейін керең боп қалмаса деп қорқамын» - деп батыр тұлғамыздың қамығуында терең психологиялық астар бар [8, 3]. Сондай-ақ ұл балаларды жігерлендіру, ерлікке баулу мақсатындағы: «Өжеттіктен не пайда, ерлігі мен ақылы көпті батыр етпесе!» және «Адал болмай азаматпын демегін» сияқты нақыл сөздері бар.

Аңыз адам жайлы жазылған естеліктер мен шығармаларды бүгінгі буын оқи отырып, тағылым алса нұр үстіне нұр болар еді!

Б. Момышұлы – адамгершіліктің, азаматтықтың, патриоттықтың, имандылықтың символы, көркем бейнесі іспетті. Батыр атамыз Бауыржан Момышұлы ойшылдығымен, отаншылдығымен, ұлтжандылығымен, қаһармандылығымен, дарындылығымен, жоғары адамгершілік қасиетімен елеулі, әлем халқының ортақ перзенті дәрежесіне дейін көтерілген азамат болып ұрпақтарының санасында мәңгі қала бермек.

Бауыржан Момышұлының тәлім-тәрбиесін бойымызға сіңіру үшін мектептің оқу бағдарламасына, оқулықтарға батырдың көптеген шығармаларын, өлеңдерін, қанатты сөздері енгізілсе ЖОО-да, Бауыржантану факультативтері жүргізілсе, білім алушыларды, болашақ

жастарды өз ана тілін, дінін құрметтей білетін ұлттық рухта, құндылықта және отансүйгіштікте тәрбиелеуде өз нәтижесін берер еді деп ойлаймыз.

Б. Момышұлының еңбектерін оқи отырып оның шығармаларынан патриоттық тәрбиенің қайнар көзін табатынымыз айқын. Олай болса, елім, жерім, Отаным дейтін намысты ту қылып ұстаған, Отанымызға шын берілген адал ұлдарымызды тәрбиелеуде талантты атамыздың еңбегін өмірімізге шамшырақ ете білейік.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Б. Тоғысбаев, А. Сужикова Тарихи тұлғалар. Танымдық-көпшілік басылым. - Алматы. «Алматы кітап», 2009 ж.
2. <https://studopedia.info/4-22064.html>.
3. Бауыржан Момышұлы Екі томдық шығармалар жинағы. 1 том. Алматы «Жазушы» баспасы, 2004 жыл, 5-6 беттер.
4. Б. Момышұлы Ұшқан ұя. I том, А., «Жазушы», 2004 ж.
5. Б. Смағұл Қаһарман. «Хантәңірі» баспасы, Алматы, 2016 ж.
6. Б. Момышұлы Қанмен жазылған кітап. I том, А., «Жазушы» баспасы, 2004 ж.
7. Мекемтас Мырзаахметұлы «Бауыржан Момышұлы туралы естеліктер», Алматы, 2007 ж.
8. М. Қалдыбай Мен халқымының Бауыржанымын! Келешек баспасы, Алматы, 2017 ж.

3.6. Гражданско-патриотическое воспитание студенческой молодежи Казахстана

Жайна Избасаровна Салмырза

кандидат исторических наук, ст. преподаватель кафедры «Педагогика». Центрально-Азиатский Инновационный Университет (г. Шымкент, Казахстан)

Акерке Сеитхановна Жолдасбек

магистр кафедры «Педагогика». Центрально-Азиатский Инновационный Университет (г. Шымкент, Казахстан)

Загира Торехановна Изимбетова

магистр кафедры «Педагогика». Центрально-Азиатский Инновационный Университет (г. Шымкент, Казахстан)

С приобретением независимости Казахстан пережил непростое время, которое ознаменовано с периодом кардинальных изменений буквально со всех областях жизни казахского общества. В первую очередь-это патриотизм. Понятие патриотизма как одной из наиболее важных ценностей государства, выделены основные задачи для достижения цели, которые занимают важную роль в формировании

казахстанского патриотизма. Важное значение приобретают вопросы воспитания у подрастающего поколения чувства любви к Отчизне. Основным институтом, обеспечивающим организацию, функционирование и контроль всей системы патриотического воспитания, является государство. Патриотическое воспитание молодежи одно из направлений государственной молодежной политики Республики Казахстан на этапе переходного периода и на долгосрочную перспективу. [1].

Новая концепция образовательной политики Казахстана, направленная на социальную консолидацию и гражданское единение казахстанского общества, учитывает большую динамичность развития общества, быстрые темпы формирования молодежи в образовательном и личностном аспектах. Особую роль в духовно-нравственном воспитании молодежи призваны сыграть высшие учебные заведения. На сегодняшний день цели и задачи воспитания студенческой молодежи в вузе определяются объективными потребностями общества. Современная социальная действительность в Казахстане отличается и характеризуется существенными изменениями в системе ценностей и идеалов. По словам первого президента Н.А. Назарбаева, «сегодня на повестку дня выходит необходимость формирования нового казахстанского общественного сознания, адекватного сути проводимых в стране преобразований. [4]. Несомненно, в него должны войти элементы общечеловеческой культуры, современные знания и национальные традиции. Следовательно, несмотря на меняющийся мир и новые социальные требования к сфере образования, задача системы образования остается неизменной - воспитание полноценного и конкурентоспособного гражданина, раскрытие роли знаний не только с точки зрения получения экономической выгоды, но и с точки зрения воспитания будущих поколений - думающих, ответственных перед обществом и сопереживающих за страну граждан. Эти элементы должны прививаться каждому человеку в социальных институтах: семье, школе, университете» [4]. Заявив об ответственности за воспитание граждан, государство в лице государственных органов рассматривает гражданско-патриотическое воспитание в широком социальном аспекте как важнейшее направление государственной деятельности, как составную часть внутренней идеологической политики страны.

В условиях продолжающейся модернизации всей системы общественных отношений в республике проблема формирования патриотизма и гражданских ценностей в молодежной среде обретает особую актуальность, новое звучание и значимость. Анализ последних научных исследований по обозначенной проблеме свидетельствует об устойчивом интересе ученых к вопросам формирования гражданственности и патриотизма личности.

Задачи исследования философских аспектов формирования гражданско-патриотических качеств личности и ее мировоззренческих позиций решаются в трудах российских ученых Г.Н. Филонова, В.И. Лутовинова, И.Б. Котова, Е.Н. Шиянова и др. Профессионально-педагогической подготовке будущих учителей к деятельности по патриотическому воспитанию школьников посвящены работы Б.Ф. Павлова, И.И. Бурлаковой, Н.В. Ипполитовой, В.В. Дьяченко, Г.В. Здеревой и др.

Вопросы формирования гражданских и духовно-нравственных ценностных ориентаций личности отражены в исследованиях Р.Г. Гуровой, И.В. Вахрушевой, Н.Д. Никандрова, З.И. Равкина, Б.С. Гершунского и др.

Казахстанскими исследователями в последние годы интенсивно разрабатываются теоретико-методологические, научно-педагогические и психолого-педагогические основы патриотического и гражданского воспитания учащейся молодежи. Исследование сущности казахстанского патриотизма в контексте общенациональной идеи отражено в трудах отечественных политологов А. Калмырзаева, А. Бектурова, А. Бижанова, У. Касенова, С. Жусупова, С. Дьяченко, Б. Абдыгалиева, Д. Ешанова, О. Мусина, Е. и др., основные концептуальные положения которых послужили теоретическими предпосылками для решения исследуемой проблемы. [2].

Заслуживают внимания работы, посвященные вопросам формирования гражданственности будущих учителей в условиях целостного педагогического процесса вуза (Г.О. Медетбекова, А.К. Нургалиева); гражданского воспитания школьников (С.Б. Омарова, З.У. Имжарова, Ж.А. Макатова, К.К. Жампеисова); формирования патриотических качеств будущих специалистов (А.К. Калимолдаева, Л.С. Ахметова); патриотического воспитания учащихся средствами народной педагогики (Р.Н. Кенжебаева, Ж.Н. Калиев, А.А. Бейсембаева, Н.А. Мухамединова, Л.Т. Сейдахметова); средствами физического воспитания и спорта (Ж.А. Касымбеков); военно-патриотического воспитания студентов и военнослужащих (Е.С. Салтанов, У.К. Санабаев) и др. [5].

Особую значимость в плане нашего конкретного исследования представляли работы, в которых патриотическое воспитание рассматривается в совокупности с проблемами гражданского воспитания, а именно: исследования по гражданскому воспитанию студенческой молодежи в современном вузе Н.А. Савотиной, по проблемам образования и образованности гражданина в современном мире А.С. Гаязова, по выявлению педагогических условий патриотического воспитания студентов вузов в условиях гуманизации образования Е.В. Чекунова, по вопросам формирования гражданственности будущих учителей в современных условиях А.К. Нургалиевой и др. Указывая на органическую взаимосвязь патриотического и

гражданского воспитания, авторы предполагают в качестве основы формирования чувства любви к Родине, так как одной из важнейших характеристик гражданственности личности является ее высокий уровень патриотизма, а подлинный патриотизм немыслим без осознанного чувства гражданской ответственности за судьбу своего Отечества, без активной социальной деятельности, направленной на позитивное преобразование духовной и материальной среды общества. [2].

В контексте новых подходов к пониманию важнейших проблем современного воспитания молодежи гражданско-патриотическое воспитание сегодня рассматривается не только на теоретическом уровне, но и как реальный социально-педагогический феномен, как качественно новое явление в педагогической науке и практике.

Впервые научное обоснование необходимости объединения двух важнейших направлений воспитания в единое целое предложил в 2006 г. российский ученый В.И. Лутовинов, чью позицию о гражданско-патриотическом воспитании как целостной концепции мы берем в своем исследовании за основу. По его утверждению, «главный парадокс... в том, что игнорируется диалектическое единство, неразрывность главных составляющих гражданско-патриотического воспитания, которые рассматриваются сами по себе, в отрыве друг от друга, а нередко - в ущерб и противоположность друг другу» [2]. Несмотря на то что в гражданском воспитании доминирует социальный аспект, выражающийся в большей степени в правовой сфере, а в патриотическом - социальное начало определяется духовно-нравственной сущностью человека, в последние годы наблюдается тенденция сближения этих важнейших направлений воспитания именно на основе их ярко выраженного социального характера, а истинный патриотизм выражается в глубоком осознании чувства национальной гордости и национального достоинства через призму государственных и общественных интересов, социальной активности, политической и правовой культуры.

Такой подход к рассмотрению патриотизма и патриотического воспитания в контексте их взаимосвязи с гражданственностью и гражданским воспитанием обусловлен процессами сближения, интеграции социально-правовой доминанты гражданского воспитания с духовно-нравственным началом патриотического воспитания. В связи с этим к одной из важнейших методологических проблем на сегодняшний день относится недостаточная разработанность предметно-категориальной определенности понятия «гражданско-патриотическое воспитание» и недостаточная изученность соотношения понятий «патриотизм» и «гражданственность».

Современное состояние высшего образования, в том числе и педагогического, в основном нацелено на обучение и в меньшей степени на воспитание в силу сложившейся модели подготовки в вузе,

ориентированной на «знаниевый» подход. Участие многих молодых людей в гражданско-патриотической деятельности носит формальный характер, а некоторые из них проявляют индифферентное отношение к ней, что связано с устаревшей ориентацией на «мероприятийный» подход в воспитании. Остаются недостаточно разработанными педагогические условия для усвоения будущими специалистами гражданско-патриотических ценностей и их принятия на уровне лично значимых в процессе интериоризации. [1].

Современное казахстанское студенчество представляет собой поколение, выросшее в условиях изменившихся социально-экономических отношений, что не могло не отразиться на ценностных ориентациях молодежи. Анализ основных характеристик той социально-демографической группы, которую представляет студенческая молодежь, позволяет выделить следующие тенденции:

- Преобладающее большинство студентов показывает высокий уровень позитивного настроения на будущее, с твердой уверенностью в завтрашнем дне, а также с четким осознанием, что именно образование дает возможности успешно реализоваться в жизни, а не личные связи или деньги. Они считают ведущей социальной ценностью качественное образование, повышение уровня которого создает предпосылки для искоренения коррупционных проявлений.

- Казахстанская молодежь сегодня обучается не просто в вузах, служащих инструментом для воспроизводства знаний, а в высших образовательных учреждениях, нацеленных на формирование новой генерации казахстанцев согласно проекту «Интеллектуальная нация - 2020». Без формализма и «дутых» количественных показателей университеты призваны концентрировать у себя интеллектуальные ресурсы, конкурентоспособный человеческий капитал.

- Обобщение положительных и отрицательных черт студенческой молодежи выявляет, что ей одновременно присущи альтруизм и эгоизм, гуманизм и агрессивность, интеллектуальность и бездуховность, осознанный патриотизм и равнодушие к судьбе Родины. Этим объясняется дифференциация нынешней молодежи на группы по степени интеллектуальности и нравственности (по А.В. Соколову):

- а) студенты, составляющие интеллектуальную элиту;
- б) студенты, представляющие собой неинтеллектуальную молодежную массу;
- в) маргинальные прослойки [5] .

- В молодежной среде под отрицательным влиянием средств массовой информации, рекламирующих глянец дорогостоящего образа жизни, усиливается тенденция снижения интереса к трудовой деятельности и его замена гедонистическими установками.

- На социальное настроение молодежи влияет ее низкая конкурентоспособность на рынке труда в силу отсутствия опыта,

квалификации и трудовых навыков. Уровень молодежной безработицы продолжает оставаться высоким.

- В последние годы наметилась тенденция к заметному росту политической активности студенчества в связи с возрастающей потребностью молодежи к участию в общественно-политической жизни страны. Однако значительное число молодых людей слабо ориентируются в политике и не проявляют к ней интереса.

- Межнациональные отношения в студенческих коллективах внешне стабильны.

- Студенчество, выступающее авангардом казахстанской молодежи, характеризуется на сегодня ростом духовно-нравственного, поликультурного и патриотического потенциала. Однако в сознании некоторой части молодых людей патриотизм воспринимается поверхностно, абстрактно, только как чувство, не накладывающее на личность особой ответственности за конкретные дела и поступки.

Одним из основных векторов гражданской социализации личности является идентификация индивида с Родиной. Известно, что на начальных этапах своего независимого становления, по сравнению с моноэтническими странами, полиэтнический Казахстан переживал более существенные проблемы в области национальной самоидентификации граждан и общественного единения. По данным исследования [3], категория гражданства в молодежном сознании связана, прежде всего, со страной проживания, с принадлежностью к государству, где родился и вырос (42,2%), с патриотизмом, готовностью трудиться на благо своей Родины и отстаивать ее интересы (15,4%), с конституционными правами (12,7%), с долгом (11,3%), с национальным достоинством (6,1%), с безопасностью (2,2%) и др. Как видим, большинство респондентов воспринимает гражданство как отождествление со страной проживания, хотя в политологии под гражданской идентификацией понимается не только чувство принадлежности к тому или иному государству, но и согласие с его политическими ценностями, выражение определенного отношения (симпатии, поддержки, протеста) к государственной политике. Тем не менее приведенные данные позволяют говорить о формировании четкой и определенной гражданской идентичности казахстанской молодежи. Подавляющее большинство молодых людей, обучающихся в вузах (90,4%), связывают свое гражданство с Республикой Казахстан. [3].

Такие проблемы, как гражданская самоидентификация, отношение к воинской службе, национальное и религиозное сознание молодежи, определяют степень ее патриотического настроения. На сегодня в целом налицо относительный рост показателей духовно-культурного и патриотического потенциала казахстанской молодежи, в авангарде которой выступает студенчество. В молодежной среде распространяется дух эгоцентризма и потребительского отношения к

жизни. Широкое распространение массовой культуры, которая в силу своего примитивизма становится доступной для молодежи, ведет к духовному оскудению, нравственной деградации и интеллектуальной пассивности. В связи с этим необходима эффективная целенаправленная работа с молодежью по разъяснению того, что истинный патриотизм — это не слова, а реальная сопричастность с жизнью страны и собственное активное участие в решении ее проблем. «Следует сделать так, чтобы каждый человек с детских лет усвоил простую по сути мысль: Казахстан - мое Отечество, и я за него в ответе, как и оно за меня» [1].

Таким образом в исследовании использованы системный подход при разработке и проведении его экспериментальной части. Речь идет о создании системы гражданско-патриотического воспитания в условиях современного вуза, где за период обучения студенты - будущие учителя должны пройти школу гражданского становления и определиться в своем патриотическом самосознании, ведь им в дальнейшем предстоит нести ответственность за воспитание своих учеников в духе гражданственности и патриотизма. Поэтому уровень готовности студентов педагогических специальностей к выполнению предстоящей столь высокой миссии-важнейший показатель их профессиональной компетентности.

Список литературы:

1. Джилкишиева М.С. Гражданско-патриотическое воспитание студенческой молодежи Казахстана // Современные проблемы науки и образования. – 2012.
2. Абрамова Е.А. Поликультурное воспитание студентов вуза на основе системного подхода: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. - Москва, 2011. – 30 с.
- 3 О государственной молодежной политике. Закон Республики Казахстан от 9 февраля 2015 года № 285-V ЗРК. – Әділет. Информационно-правовая система нормативных правовых актов РК. (дата обращения: 11.10.2021).
4. Назарбаев Н. Патриотизм является нерушимой опорой Мәңгілік Ел. URL: <http://muftyat.kz/ru/news/11876> (Дата обращения: 02.11.2017).
5. Козыбаев М. Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски. В 2-х книгах. Кн. 1. Алматы: Ғылым, 2000. С. 420.

3.7. The Relationship between Emotion and Health: A Critical Analysis of Current Scientific Paradigms in Psychology

Zhumakul Molbassynova

PhD student at the department of «Psychology and applied psychology». Al Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)

Meiramkul Murzagulova

Senior teacher of the department «Pedagogy and Educational Management». Al Farabi KazNU (Almaty, Kazakhstan)

Karlygash Sailinova

PhD student at the department of «Psychology and applied psychology». Al Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)

Mustahima Bulekshurina

KGU General Education School № 26 (Almaty, Kazakhstan)

Currently, the presence of a socio-economic crisis in the world and the rapid development of digital technology has a negative impact on human emotions and health. All the ongoing relationships and conflicts not only affect a person's mental health, but also pose significant questions for psychological science.

The relationship between emotions and health is considered in the theoretical studies of many scientists: L.S. Vygotsky and A.N. Leontief on the semantic structure of consciousness [1, 16 p.], A.R. Luria's theory of associative attitude to individual traits, A.G. Shmeleva's concept of subject-oriented psychodiagnostic attitude. In V.V. Stolin's works the concept of semantic structure of consciousness points out the need for a deeper study of emotions [2, p. 72]. At the same time, the studies say that the whole mental structure of a person originates from feelings and emotions, and this shows that it is a way of forming a holistic picture of the world.

Under the formation of a holistic image of the world we mean: the ability to represent the subjective world of the objective world in the human mind; the ability to structure life events in the process of mental development; possessing the ability to regulate their behavior in the course of general mental and physiological development.

As the result of the review of research shows, the ability to perceive the sensual-emotional experience of each person, that is, the process of being able to depict and master the state of his inner world as a whole. A deeper study of these issues shows that a person's emotions, feelings and states have a great influence on the perception and representation of external phenomena, on the planned development of all cognitive processes.

Experience shows that emotions are subjective states of a person to internal and external stimuli. That is, a person's reactions to various phenomena in life. Everyone has an emotional space. Positive and negative emotions arise under the influence of various external phenomena in the emotional space.

The space of positive emotions brings a person success, satisfies his needs, contributes to the achievement of his goals. In addition, it always gives a good mood. That is, it gives a clear view in all respects. The presence of positive emotions has a positive effect on psychological health.

In my opinion, the creation of a positive emotion depends on one's ability to regulate one's actions, to control one's emotions, and to establish a perceptual connection in any relationship. Of course, this depends on accumulated experience. For this each person needs to be able to know himself. That is, he must understand the language of emotion. I understand that the language of emotions depends on a person's consciousness and self-awareness. At the same time, it depends on a person's personality, his mental qualities.

Failure to understand the space of one's own emotions, the language of one's emotions leads to negative emotions. Negative emotions are caused by relationships in the environment, obstacles in achieving goals, depression for such reasons. A sad, depressed mood leads to anger, regret, resentment, and despair. Such negative human states lead to psychological and physiological health disorders.

Based on research by scientists, it has been shown that an increase in negative tendencies has led to personality disorders and an increase in psychosomatic illnesses. The reason is that the presence of these phenomena depends on the signaling function of emotions. In other words, the motives for our actions are presented directly to our brain through our consciousness. For example, we have a scheduled job. According to F.V. Basin, «emotions are seen as a kind of mechanisms that turn our unconscious actions into conscious actions» [3, p. 83]. Therefore, we can say that all mental phenomena are controlled by emotions and manifest at all stages.

On the basis of the research of Soviet scientists it is explained that the meanings of emotions form the resulting meaning of all intellectual activity. At the same time the meaning formations that arise in a person's life form a conscious attitude to phenomena.

The relationship between emotions and health was discussed by N.N. Lange explains the state of perceptual analysis, i.e. «the process of perception». Such is the influence of external phenomena on the human psyche: first, it passes from an unknown feeling to a known state; second, the real cause of the phenomenon is known; third, we see the objective mental state of the phenomenon [4, p. 127]. In other words, any phenomena remain in the human unconscious and rise above consciousness. This

means that emotion necessarily leaves a trace in our brain, that is, in our mind.

One of the leading psychologists, A.F. Lazursky, did not often use the concepts of emotion and feeling as psychological categories [5, p. 57]. Based on James' theory, these concepts were given meaning only in a state of mental distraction (dissipation) in the psyche, when a person is in a neutral state, unaffected by stimuli, in a state of apathy. On the contrary, it was consumed in ecstasy not only by those suffering from mental illness, but also by normal people.

Emotions and health are very closely linked. The aforementioned studies can also confirm this.

Mental health of a person becomes a topical problem today. Review of psychological literature: «mental health» (B.B. Bratus), «psychological health» (I.V. Dubrovina), «personal health» (L.M. Mitina), «spiritual health» (Y.A. Korelyakov) [2, p. 78].

In the science of psychology around these concepts there are the following problems: health is impaired when mental and physical processes oppose each other. It is not a one-sided phenomenon. Finding its solution should be considered from the point of view of «the mechanism of interaction», as P. D. Tishchenko notes. That is, if we look at the psyche and body from the point of view of «one objective world», it will necessarily yield positive results. That is why a doctor identifies biological factors, a psychologist identifies psychological factors and builds a bilateral holistic model. In this case it is not difficult to normalize a person's health. To prove this, I will cite examples from articles I've read.

Italian psychologist Valentina Lucia La Rosa and her colleagues conducted research with women suffering from gynecological diseases. They first identified the first causes of gynecological diseases:

- high stress at work;
- disputes during social and professional relationships;
- disrupted sexual relationships;
- disability conditions;
- anxiety and depression;
- the influence of other conditions, such as decreased quality of life [6, p. 27].

In order to prevent such situations, conducting psychological counseling for women suffering from gynecological diseases can be seen to increase their chances of overcoming their illness. Thirty women took part in the experiment, 30 women in the control group, they did not receive psychological counseling. The women in the control group took a long time to recover from their illness, while the women in the experimental group recovered quickly from their illnesses and quickly adapted to normal life. The conclusion that follows from this is that the work on psychological counseling is relevant.

In Japan, for example, Atsushi Araki and Hideki Ito studied that the physiological changes in the body of elderly people after a stroke in the diabetic department of the Tokyo Metropolitan Hospital had a strong impact on their psyche. And suggests several ways out of it:

- developing a favorable attitude toward aging in older adults;
- organizing physical and positive emotional work with patients;
- forming a positive attitude toward aging in the elderly person;
- receiving inpatient rehabilitation procedures at special rehabilitation centers (involving speech therapists);
- discernment of feeling and meaning;
- complete restriction of negative feelings;
- increased sense of harmony;
- sense of meaning in life;
- exercising;
- enjoyment of life, and much more. [7, p. 23].

Using these methods, it can be seen that the adaptation of older people to normal life had positive results.

To summarize, we can say that the connection between emotions and health is necessary to keep a person in balance with the surrounding world, to form a positive attitude to the physical, biological and mental influences in the social environment, to form a positive attitude to the right decision in any life situation will certainly affect. Psychological health of a person is proof that it is a major factor in the normal development of society.

Bibliography:

1. Vygotsky L.S. Spinoza and Ego's doctrine of emotions in the world of modern psychoneurology // Problems of Philosophy, 1970, No. 6. - C. 16-23.
2. Zhumazhanova G.K., Dakina G.T. Personality - the emotional field of study. Vestnik KazNU. Psychological-Sociological Series. № 2 (49). 2014.
3. Bassin F.V. The problem of psychological protection / F.V. Basin , M.K. Burlakova , V.N. Volkov // Psychol. journal. - 1998. - № 3. - C. 79-86.
4. Lange, G. Movements of the soul / G. Lange // Psychology of emotions: textbook / comp. V.K. Viliunas. - SPb : Peter, 2007. - C. 112 - 130.
5. Lazursky, A.F. Sketch of science and character / A.F. Lazursky. - M.: Nauka, 1995.
6. Valentina Lucia La Rosa, Gaetano Valenti, Fabrizio Sapia, Giuseppe Gullo, Agnese Maria Chiara Rapisarda Psychological impact of gynecological diseases: the importance of an interdisciplinary approach Article in Italian Journal of Gynecology and Obstetrics, June 2018. DOI: 10.14660/2385-0868-86.
7. Araki A., Ito I. Psychological risk factors for stroke in the elderly. J. Neurol Neurophysiol 2013, 4:2 DOI : 10.4172/2155-9562.1000147.

3.8. Implementation of Interdisciplinary Relationships in Education on the Basis of Science Integration

Unsinoy S. Saydasatova

Graduate student of UKU named after M. Auezov
(Shymkent, Kazakhstan)

Abstract

The article deals with the problem of integrating science into the progressive development of the modern world, connected with the expansion of the scientific discovery scope or coverage of phenomena that are associated with the expansion of the thought space. The development of science and the process of its integration that directly affects the education system in Kazakhstan, are described as a phenomenon that requires the renovation of the curriculum. Researchers provide scientific conclusions on the interdisciplinary relationships in primary education and the ways of its practical implementation. Theoretical and practical aspects of interdisciplinary relationships, proved on a scientific basis are presented.

Keywords: *differentiation, interdisciplinary, scientific knowledge, world outlook, student personality.*

The peculiarity of the Kazakhstani educational system is its integration into the European and international educational space. The intensity of today's global development is the result of the rapid development of science and technology, distribution of the best practices, scientific researches and knowledge that meet the needs of a changing world. Thanks to the development of sciences, new branches of knowledge are emerging on the basis of the renovated content of scientific knowledge, where the theory develops from the point of view of interdisciplinary integration. The appearance of such a phenomenon allows us to systematically develop science and its sphere of research, systematize its objectives and explain the level indicators known in science. Obviously, this will become the basis for the relationship of knowledge in the field of social, humanitarian, natural-mathematical, technical sciences, aesthetic education, and upbringing.

Accelerated development in the social, political, economic, scientific, technical, cultural and spiritual spheres of our modern society led to a radical renovation of the content of education in schools. Accelerated development of scientific knowledge in teaching makes it possible to guide the process by interdisciplinary relationships (Metlenkov, 2018). Taking into account the peculiarities of individual subjects, the authors analyzed the problem of interrelationships of certain disciplines with other disciplines. And after that, the authors justified regularities of interrelationships (Karpanina et al, 2018). The appearance of the system of the general subject taught in primary school is associated with an increase in the students' interconnected knowledge, based on the disclosure of regularities in the phenomena of the surrounding world. Interdisciplinary relationships lead to the strengthening of

the integration process of scientific knowledge and become the core of truth and reality in the cognition of the world.

It is obvious that the integration system is not only the process of classification, generalization, integration, and interpenetration of the knowledge system in the content structure of all disciplines, not only subject or a textbook, but also the content of the knowledge provided and satisfaction of the current demand as a necessary effective tool for personal development. From a philosophical point of view, this phenomenon denies the disappearance of the historical component of the different knowledge development, which points to the solid unity of scientific knowledge, this in turn, above all, unites scientific research that eliminates the age-old dissociation of individual sciences and scientifically justify the unity of their methodology. Thus, at the present time, the solution of the urgent problem of modern scientific knowledge is a complex approach, characterized by the creation of an integral scientific world image.

Today the integration of the sciences is not only the similarity of the object-oriented nature of objects with their accumulation and creation, but also the relationship or proximity of internal and external structural systems, depending on the existence conditions of some properties and regularities.

One of the most important problems is focusing on differentiation / digitization / science. It is clear that one of the problems that occurred during the research work was not to draw attention to the integration law, but to simple differentiation / digitization. This aspect had a negative impact on the research. For example, according to Metlenkov (2018), "all subjects must be integrated in the 2000s", since the quality of the old knowledge has been reduced, and the volume of methods used in the research is aggravated, revealing some of the most urgent problems. Metlenkov (2018) argues that "integration is not the goal, but the chosen path". A coordinated combination of the scientific integration is to respond to the need to focus on acquiring a diverse knowledge of the cognitive world based on interdisciplinary education. This, in turn, is a directed orientation of differentiation / digitization / and integration, as a complex, more accurate way of integrating the study of laws and phenomena of life.

Differentiation / digitization / integration (combination in the dialectical unity of opposing directions of research and thinking) is a sign of a true way of knowing the world around us. From this point of view, in the world of human cognition, there are two tendencies or trends. The first direction is the integrity and unity of the surrounding world. The second direction is the recognition of the movement laws of the whole world /material, the cognition of the multitude laws of the diverse qualities, images and the recognition of the individual features of forms and objects.

The study examines the implementation of interdisciplinary relationships in the period of primary education. In the first place, the appearance of interdisciplinary relationships on the basis of the science integration is defined as a scientific law. In the second place, in the

pedagogical process, based on interdisciplinary relationships, students are provided with a holistic view of the world through a complex and consistent influence of the internal relationship of laws. In the third place, the development of the students' consciousness during the existence cognition and its essence is viewed as a complex process that obeys the psychological laws. In the fourth place, the language relations, based on interdisciplinary relationships, are one of the indicators of the student's personality development level. Therefore, attention is paid to the relationship between the teacher and a student, and that is the basis of solid knowledge. All these arguments exist to describe the features of the primary education period and didactic patterns in the implementation of interdisciplinary relationships. It was revealed that one of the main objectives of the interdisciplinary relationships is the disclosure of the connection between education and preparation of the didactic problem, the development of the educational process. The formation of the student's world outlook as an individual includes the perception of the integrity of the world or the environment, the systematization of knowledge, education in the context of interdisciplinary relationships, the consistency of the basic idea. It is important for the primary school students to form a scientific concept of the integrity of the world on the basis of a comprehensive world picture. As this will allow to optimally solve the problems and contradictions that arise in the formation and development of students' views on the world and the environment. The following is important in the implementation of interdisciplinary relationships:

1. The existing interdisciplinary relationships are the main prerequisite for mastering the foundations of science and the development of the education system.

2. The formation of cognitive views on the world from the standpoint of truth and reality requires the interrelationships of all the content components in education.

3. Interdisciplinary relationships contribute to the comprehensive implementation of the education system.

4. Interdisciplinary relationships contribute to the effective organization of pedagogical work on a scientific basis.

5. Interdisciplinary relationships influence the activity of the teaching staff on the basis of reciprocity and democracy.

During the implementation of the interdisciplinary relationships in the organization of the cognitive process the comprehensive approach and specific objectives are required in the implementation of the educational process through specific patterns and rules. Interdisciplinary relationships are not limited only by the content, methods, nor types of education organization. This is a part of the teaching and cognitive activities of teachers and students. The priority directions of interdisciplinary relationships in the organization of education in primary school, as well as the development of educational and scientific cognitive representations and the formation of a cognitive world outlook, theoretical knowledge and life experience:

- Organization and carrying out of students' work in the pedagogical process aimed at understanding, conscious perception of interdisciplinary relationships, and increasing activity in scientific and cognitive activities;
- As a result of a pedagogical process organized in the course of studying various academic disciplines, in order to determine the possibility of educating a scientific world outlook and forming individual views of students, work on establishing the relationship between the content of materials, analyze the content of the updated curriculum and to take the application of practical experience of teachers at schools as a basis in the application of interdisciplinary relationships;
- Another aspect of the scientific knowledge strength based on interdisciplinary relationships is that it must be done both in school and in out-of-class work. Since the accumulation of innovative methods, best practices and use of theoretical knowledge will lead the process to a combination with life experience;
- Determining the level of teacher training for the organization of the pedagogical process to educate the students for the scientific world outlook and use of the interdisciplinary relationships in the education system;
- Personal development of primary school students should be in accordance with the general conditions and adapted to the learning environment.

The impact on the formation and development of the student's world outlook in the process of adaptation is the objective of applying interdisciplinary relationships in education. On the other hand, the methodological, material and information aspects of education should be adapted for a comprehensive perception of knowledge by students that will depend on the ability of primary school teachers to organize a pedagogical process on a scientific basis. On the fundamental importance of interdisciplinary relationships in the work aimed at developing the knowledge, skills and abilities of students in the period of primary education, the authors note the following:

- Interdisciplinary relationships contribute to the development of different disciplines based on interaction with each other, based on internal rules and affect the increase in the scale of the students' scientific outlook. These rules are the core of active participation in cognitive activity;
- All the components provided in the content of education, that interact with each other, positively influence personal development of students in primary school. This aspect forms their world outlook;
- Interdisciplinary relationships are opportunities for an elementary school teacher to organize a pedagogical process on a scientific basis in accordance with the age characteristics of students;
- Interdisciplinary relationships are based on the content of the educational disciplines taught in primary school, the leading ideological principles, data, etc., which ensure interaction between the methods of

scientific knowledge through a system of common topics and is the basis for developing students' own outlook from the didactic point of view.

The main types of structural components of cognition by the primary school students of the world and the surrounding reality on the scientific and cognitive basis are formed on the basis of interdisciplinary relationships:

- Systematic and comprehensive nature of the proposed knowledge;
- To connect the personal life experience of a student with theoretical knowledge, the justification for studying the world, environment and the development of an individual, the content, scope of definitions and concepts in the proposed scientific knowledge, their influence on the basis of the influence of creative activity on the world outlook of a student, being the subject of study from the point of truth and reality view;

- At the stage of primary education, due to the interdisciplinary relationships, the students learn about the world and the environment with the help of the following methods: general- logical, theoretical, experimental, hierarchical, creative, pictorial methods in cognitive activity, individuality, world and environment, ways of establishing emotional-value relations between people.

New approaches in the formation of world outlook, the novelty in environmental knowledge and the unity of new methods / technologies on the world from the scientific point of view, based on interdisciplinary relationships, that contribute to the development of deep knowledge by junior school students. Perspective ways of implementing innovative approaches / technologies and the solution of educational problems on the implementation of interdisciplinary relationships in understanding the content of concepts and definitions that appeared on the basis of the scientific integration:

- Stage-by-stage education in elementary school from simple to complex, taking into account age features, learning goals and features of mastering knowledge, the appearance of personal cognitive interests in understanding and mastering scientific concepts about the world and the environment;

- Directions research of certain types of activity in the field of studying the world concepts, laws and phenomena of the environment from the point of reality, on the basis of the proposed concepts and definitions;

- The choice of instruments and used methods;
- Self-knowledge of a student and many types of his/her activities; the ability to construct a coherent chain of knowledge based on the acquired knowledge of the surrounding reality;

- Relying on scientific knowledge about the world and the environment, from the point of truth and reality view, observing, defining, comparing, describing and explaining the results of their appearance, on the basis of teaching objectives, develop the ability to control personal development, self-esteem.

The goals and tasks of interdisciplinary relationships are the development of the students' world outlook on the basis of methods of

upbringing, taking into account age features, on the basis of disclosing the scientific and cognitive ideas of private disciplines, develop independence in the cognition of social consciousness and culture, the interrelationship of social consciousness with life, understanding of the integral harmonious picture of human and nature unity. The leading direction of educational activity in pedagogical process, in the formation of knowledge and skills based on interdisciplinary relationships, is the education of the cognitive sphere of the student's personality.

References:

1. Absatova, M., Ussenova, A., Seitenova, S., & Nurpeissova, L. 2016. Methodical Development of a System of Social Success of the Future Teacher. *International Journal of Environmental and Science Education*. Vol. 11, No 7: 1443-1449. Russia.
2. Baudrillard, J. 2016. *The consumer society: Myths and structures*. Sage publications Ltd. United States.
3. Baumann, J., Edwards, E., Font, G., Tereshinski, C., Kame'enuei, E., and Olejnik, S. 2002. Teaching morphemic and contextual analysis to fifth-grade students. *Reading research quarterly*. Vol. 37. No 2: 150-176. United States.
4. Beisenbaeva, A. 2015. Organization of the educational process on the basis of interdisciplinary communication: study guide for university students. pp. 85-97. Almaty, Kazakhstan.
5. Brown, T., and Summerbell, C. 2009. Systematic review of school-based interventions that focus on changing dietary intake and physical activity levels to prevent childhood obesity: an update to the obesity guidance produced by the National Institute for Health and Clinical Excellence. *Obesity reviews*. Vol. 10. No 1: 110-141. United States.
6. Gallagher, S., and Zahavi, D. 2007. *The phenomenological mind: An introduction to philosophy of mind and cognitive science*. Routledge. UK.
7. Karpanina, E., Gura, A., and Ron, I., 2018. Rationale of the system approach to education of future specialists in the university. Supplement. No 1. pp. 63-765. Astra Salvensis. Romania.
8. Kolodin, N. 2009. At the intersection of science and time. Yaroslavl Aesculapius. Yaroslavl: Chancellor. Coryphaeus and academicians. T. 3. pp. 372-394. Russia.
9. Mađjan, J. 2005. Multivolume collected edition Translations, scientific works and articles. p. 232. Almaty. Kazakhstan.
10. Marev, I. 2016. Didactics as a science. <http://www.my-ref.net/didaktika-kak-nauka/>. Russia.
11. Matsuzato, K. 2007. Muslim leaders in Russia's Volga-Urals: Self-Perceptions and Relationship with regional authorities. *Europe-Asia Studies*. Vol. 59. No 5: 779-805. Germany.
12. Metlenkov, N. 2018. Dynamics of architectural education. Astra Salvensis. Supplement. No 1. pp. 657-667. Romania.

13. Muhanbetjanova, A. 2000. Bilimdi integratsııalayı negizindeoqıshylardadıńıneniń ǵylymıbernesin qalyptastyrı. Jak-tyń redaktsııalıq-baspa bólimi. p. 248. Almaty. Kazakhstan.
14. Nesi, H. 2003. The specification of dictionary reference skills in higher education. Ed. Reinhard Hartmann. 370-393. Routledge. UK.
15. Romero, C., and Ventura, S. 2007. Educational data mining: A survey from 1995 to 2005. Expert systems with applications. Vol. 33. No 1: 135-146. Netherlands.
16. Seitkaliev, S. 2017. Integrated education in Kazakhstan: problems and politics. Intellect. Idea. Innovation. No 1. pp. 23-26. Kazakhstan.

3.9. Modern Information and Communication Technologies as a Factor in Improving the Quality of Education in Higher Education Institutions

Rabigash U. Segizbayeva

Candidate of Physical and Mathematical Sciences,
Associate Professor of the Department of "General Scientific Disciplines". Academy of Civil Aviation (Almaty, Kazakhstan)

Galia Zh. Turysbekova

Senior Lecturer of Technical Sciences. Department
of "Natural Science Disciplines", Kazakhstan Engineering
and Technological University (Almaty, Kazakhstan)

Abstract

The article discusses the importance of using information and communication technologies in the pedagogical process. In particular, the possibilities of ICT as a means of increasing the effectiveness of higher education in the process of teaching technology are described.

Keywords: *information and communication technologies (ICT), the Internet, computer, computer network, technology, school education, innovation, innovative method.*

Introduction

The XXI century is the century of high computer technologies. It is quite obvious that using only traditional teaching methods, it is impossible to solve this problem. And this is the task not only and not even so much of the content of education, but of the teaching technologies used. Therefore, it has already become necessary to organize the learning process on the basis of modern information and communication technologies, where electronic means are increasingly used as sources of information, first of all, global telecommunication networks of the Internet. The widespread introduction of new pedagogical technologies will allow us to change the very paradigm of education, and new information technologies will allow us to most effectively realize the opportunities inherent in new pedagogical technologies.

Modernization of education focuses the teacher on mastering new information and communication technologies. It is they who will allow to fully reveal the pedagogical, didactic functions of these methods, to realize the potential inherent in them. Informatization of the educational process is a set of measures related to the saturation of the educational system with information tools, information technologies and information products. The education system is an integral but open system, one of the essential characteristics of which is its informativeness. This does not mean at all that the information system in the education system assumes only the assimilation of information.

To date, the methodological aspects of the use of information technology in the humanities lessons are relevant. In particular, the issue of using information technology in history lessons, because historical science, including the description of the past and present, operates with precise concepts, dates, numbers. The analysis of the historical process indicates the presence of stable interrelations of many phenomena.

Information technologies make it possible to use text, sound, graphic and video information in history lessons in a new way, and to use a variety of information sources.

In modern conditions, the main task of education is not only to get students a certain amount of knowledge, but also to form their skills and abilities to acquire knowledge independently. Work experience has shown that students who actively work with a computer have a higher level of self-educational skills, the ability to navigate the turbulent flow of information, the ability to highlight the main thing, generalize, draw conclusions. Therefore, the role of the teacher in revealing the possibilities of new computer technologies is very important.

The school of the future is the school of the "information age". The main thing in it is the development of each student's independent, own knowledge, mastering the abilities of creative self-expression. New information technologies, multimedia products are a step towards improving the quality of education of schoolchildren and ultimately to the upbringing of a new personality – responsible, knowledgeable, able to solve new tasks, quickly master and effectively use the knowledge necessary for this.

One of the advantages of using information from the Internet is to shift the center of gravity from verbal methods of teaching history to methods of search and creative activity. The information posted on the Internet servers does not replace a textbook — it only creates a basis for organizing independent activities of students (analysis and generalization of historical material).

New information technologies (ICT), which allow, in particular, to transmit text, sound, graphics, any video sequence over the Internet, can be very useful in the educational process. The specificity of ICTs lies in the fact that they provide the user — the teacher and students — with enormous opportunities to choose sources of information. This includes information on

the web (basic information on servers, various databases of leading libraries, research centers, universities, museums), and information contained on floppy disks, on laser disks (CD-ROM technology), on video and audio cassettes, on printed media that can be used outside networks.

The Internet also creates conditions for effective cooperation with students of other schools, wherever they are, to receive education at a distance — in any educational institutions of Russia or foreign countries. The possibilities of the Internet are significantly expanded due to the transmission of not only text, but also images and sound over networks.

The new century is characterized by a change in conceptual approaches to the goals, objectives and content of education. The personality-oriented approach most fully reflects the modern goals of teaching at school, which rejects the typical orientation towards the "average" student for a recent time.

For the development of creative thinking, only a textbook, a textbook and traditional pedagogical management of the learning process are not enough. Access to much broader and more diverse sources of information is needed.

But the information component is not the main thing in the conceptual change in the approach to education. Only active accumulation of experience of independent acquisition of new knowledge based on the application of previously acquired knowledge can meet the needs of the modern learning process.

Time itself dictates the need for fluency in computer technology, which is not achieved only as a result of computer science training. Practice shows that students may well acquire Internet skills on their own much earlier than acquaintance with computer science. Consequently, teachers have no choice. Either they will be able to use the huge educational opportunities of the Internet, organize the learning process in a new way, direct efforts to form independent creative thinking among students, or the process will get out of control.

Fundamentally important for the organization of the study of history with the help of educational Internet servers is the possibility of continuing education. The usual models of teaching history do not allow us to access sufficiently extensive databases of historical sources. In traditional teaching, there is an appeal to sources placed in textbooks or in anthologies, the set of which is limited by the volume of printed manuals, and the choice of one or another of them is determined by the likes and dislikes of the compilers of the anthologies and the authors of textbooks.

New users have appeared on the Internet — university teachers, schoolchildren, students who actively correspond with each other, exchange information, participate in various projects. They are not professional computer scientists, but they are able to work confidently enough in the network, use its information resources. On the other hand, providers (owners) of telecommunication networks are now concerned not so much

with the actual development of technology and the laying of new communication lines (although this task remains relevant), as with the problem of information content of servers already available in the network.

According to the content in the text information, the reference information is distinguished (electronic libraries, university websites); scientific and popular science (texts of books, lecture courses, materials of newspapers and magazines); educational (distance learning courses, methodological developments, abstracts, etc.); cognitive (general purpose texts).

Search engines browse the Internet daily, catalog text information, and automatically index it. A number of servers and websites register and record materials on historical topics.

Since its inception, the Internet has created a large number of opportunities based on an interactive, interactive type of communication. Without the development of the interactive nature of communication in the network, its educational potential is reduced many times. Now the Internet provides several different ways of organizing a dialogue; these methods can be combined into two main types: e-mail and electronic (telecommunication) conferences.

The possibilities of e-mail are used very widely today: for correspondence, and during the implementation of telecommunications projects, and in distance learning courses., teleconferences, discussions conducted in real time and direct dialogue mode. TV and video conferences, chat discussions and web conferences, , web quests (mini-sites containing teacher and student pages).

Advantages:

- unlimited geographical coverage of participants,
- the ability to join the discussion at any time
- availability of technical capabilities for participants to keep in touch with each other.

The Internet does not have a single center, it does not have a host or hosts; anyone can not only get the information they are interested in here, but also share their information, their views with other network users. But there is also a lot of information on the Internet that can have a negative impact on the moral, cultural, and spiritual development of a person. This creates well-known problems, and teachers, including history teachers, have no right to pretend that these problems do not exist.

After all, the number of home computers and various information centers where students can access the Internet is growing rapidly.

The main task of ICT is to ensure the modern quality of education on the basis of preserving its fundamental nature and compliance with the current and future needs of the individual, society, and the state.

The use of ICT in the educational process allows:

- 1) to make the lesson modern, i.e. visual, colorful, informative, interactive and time-saving;

- 2) bring the lesson closer to the worldview of a child who listens and watches more than reads and talks;
- 3) use differentiated and personality-oriented approaches to learning;
- 4) establish a relationship of mutual understanding, mutual assistance between the student and the teacher;
- 5) to activate the cognitive activity of students.

The emergence of interactive learning tools provides such new forms of educational activity as registration, collection, accumulation, storage, processing of information about the studied objects, phenomena, processes, transmission of sufficiently large amounts of information presented in various forms, control of the display on the screen of models of various objects, phenomena, processes. Now an interactive dialogue is carried out not only with the training, but also with an ICT-based learning tool. The use of computer technology and information technology significantly increases the effectiveness of the learning process due to its individualization, feedback, and increased visibility

The main purpose of using multimedia equipment in the classroom is to achieve a deeper memorization of educational historical material through imaginative perception, strengthening its emotional impact, ensuring "immersion" in the era under study. This happens through the use of maps, diagrams, educational pictures, video and audio comments, presented in the form of electronic presentations or educational training programs.

In conclusion, I would like to say that a modern teacher is simply obliged to be able to work with modern teaching tools, at least in order to ensure one of the most important rights – the right to quality education. Today, a teacher operating within the framework of the usual "chalk technology" is significantly inferior to his colleagues who conduct classes using a multimedia projector, an electronic whiteboard and a computer that provides Internet access.

References:

1. Informatization of general secondary education: A scientific and methodological manual / edited by D.S. Matros. – M.: Pedagogical Society of Russia, 2020.
2. Zhenina L.V., Matkin A.A. History // Methodological recommendations on the use of information and communication technologies in the cycle of socio-economic disciplines in a secondary school / ed. by I.G. Semakin. – Perm: PRIPIT Publishing House, 2020.
3. Antonova T.C., Bataeva T.V. The first computer textbook "History of Russia. XX century" // Teaching history at school. – 2018. - № 4.
4. Grebneva M.I. (Municipal Gymnasium No. 10, Novosibirsk) Actualization of historical knowledge through the use of new information technologies // Materials of the IX International Conference-exhibition "Information technologies in education". Moscow, 3-6 November 2018.

5. Antonova T.S., Kharitonov A.L. Multimedia textbook. The search for the genre // Computer-Press. - 2018. - No. 9.

3.10. Organization of the Study of the Features of Self-Esteem of Students in Adolescence

Aisha M. Zheldybaeva

Master, senior lecturer. Shymkent University
(Shymkent, Kazakhstan)

Gulayim D. Kalyshbaeva

Master, senior lecturer. Shymkent University
(Shymkent, Kazakhstan)

Annotation

Adolescence is a period when a person looks at his future in a special way, that is, he thinks about himself and "wants to look into his soul." A person, knowing his external nature and using its power for his own good, also wants to know the mysterious secrets of his soul. If a person knows his inner world and various secrets well, he understands the influence that he creates on the outside world day by day and tries to do good deeds for human society. The desire of people to live, their goals, one of which is connected with the self-knowledge of a person. The moral and spiritual formation of work in life, the acquisition of knowledge and even the form of life depends on the strength, stability of the unity of communication in it. The ability of a person to understand his behavior depends on his conscience.

Key words: *adolescent, personality, moral, spiritual.*

In adolescence, there is a transition from the world of childhood to the world of adults. The personality of the child is like a newborn. The stereotypes formed in childhood collapse, values are overvalued, the teenager feels like a part of a society that is not always friendly.

If the self-esteem of young children depends on the attitude of their relatives towards them, then the opinion of their peers and friends, as well as how they are perceived in society, affects the assessment of the personality of adolescents. Boys and girls are attentive to themselves, sensitive to criticism and do not trust themselves. This is a fundamental factor in the formation of an underestimated personality.

Low self-esteem gives rise to many complexes. He is the cause of self-doubt, lack of self-esteem, tension and shyness. All this can negatively affect adult life. Therefore, it is important for the teenager to adequately assess himself and believe in his capabilities and strengths.

Adolescence is a period when a person looks at his future in a special way, that is, he thinks about himself and "wants to look into his soul." A person, knowing his external nature and using its power for his own good, also wants to know the mysterious secrets of his soul. If a person knows his inner world and various secrets well, he understands the influence that he creates on the outside world day by day and tries to do good deeds for

human society. The desire of people to live, their goals, one of which is related to the self-awareness of a person

The driving force behind the mental development of children in adolescence refers to the contradiction between the demands of school and family and the degree of mental development of children. This contradiction is resolved by the harmonious development of moral qualities, mental and creative forces of young people. The uniform requirements have a beneficial effect on the assessment and full understanding of moral and mental qualities of each teenager through the development of self-consciousness. The student pays attention to his personal life; ability, feels whether or not he corresponds to the requirements for behavior. In the course of their various activities, some features of children are remembered. These are: self-education, the choice of a future profession, camaraderie, feelings, friendships, feelings of first love, etc.

The moral and spiritual formation of work in life, the acquisition of knowledge and even the form of life depends on the strength, stability of the unity of communication in it. The ability of a person to understand his behavior depends on his conscience. If a person knows the level of his conscience and does not tarnish it, he will always be happy and confident in himself.

I think that in order to implement new ideas and directions of education in the field of education, it is necessary to supplement them with ideas of self-education, as well as to achieve a high level of moral development through updating educational methods, mutual cooperation between students and teachers.

Before this period, attention was often paid to the attitude of a schoolboy to study, classes, discipline, such as to his comrades, older people, and parents. In the future, education workers, educators, and parents should pay more attention to the child's personal life, help them, and monitor the correct pedagogical attention, especially the child's self-attention. In particular, the child's ability to correctly assess himself, self-respect and respect, self-regulation, etc. The lack of self-esteem or disrespect of adolescents leads to the fact that they diminish their personality traits or values. For example, to the extent that he cannot determine his orientation, does not respect himself and does not care about his honor, he becomes addicted to drug addiction, alcohol, prostitution, and committing crimes. The reason for getting into such a situation is that he develops insecurity and takes revenge on society or his parents. Sometimes they are not affected by any punishment, fear, or argument, because they look pessimistic, egoistic, and lack self-respect, not believing in their future.

Therefore, I think that the only way to teach a student, that is, young teenagers, to respect themselves is the program "self-knowledge" in this educational field. Teaching a teenager to respect himself is not through words or appeals, but only through the development of the moral and

spiritual qualities of the child, and their personal dignity can be formed with respect by US adults.

Self-regulation of adolescents through moral and spiritual qualities is carried out through their self-education. In the process of self-regulation of the personality, a conscious attitude to the external environment, to one's own tasks and the need that arose on the basis of the desire to look into one's future is a factor of self-education. The correct formation of spiritual feelings in a person, such as Need, responsibility, interest, Dignity – gives full opportunities for self-regulation of the personality. In the pedagogical and psychological process, such attempts to rape, force, subjugate to education lead the child to lack of motivation, motivation, that is, to self-regulation. Modern new learning technologies and methods should be more focused on self-regulation work (V. Shatalov, I. Volkov, V. Krakovsky).

Teach teenagers to make their own plans, that is, they can regulate their activities through self-report through a plan, plan their future, increase their motivation for goals, be ready to perform their own actions and acquire opportunities.

The great thinker Abai emphasized the role of upbringing in the growth and development of a person, and in his nineteenth edification, he said: "the human being is born unconscious. Only when you hear, see, taste, remember what you say, you will be among the memories," he scientifically proves that the mind matures through the fruits of Education. He considers the types of human character from the point of view of morality, morality, morality, classifies them as good and bad, attributes decency, politeness, passion, independence, firmness to good character, considers gullibility, vulgarity, cruelty, etc.as bad character. "If you want to be among the wise, take a report from yourself about how you have lived your life once a day, or once a Friday or a month," he says [11]. Due to the low cultural level in the family, delayed psychological development in the child, such children desperately enter students from groups that do not have time for school. The emerging difficulties in mastering the educational material interfere with their ways to fully adapt. It can be noted that when such children come to school, they look at the lessons with great interest, listen attentively to the teacher, try to acquire the necessary knowledge, which is manifested by high school motivation. The friendly and sensitive attitude of teachers helps them cope with the difficulties that have arisen, gradually they begin to adapt to school, but adaptation takes longer than in other classes. Those in this group belong to those with delayed adaptation, that is, to the second group . The self-esteem of any person, including adolescents, rises at the expense of their own achievements and achievements, as well as recognition of those around them and loved ones. Helping a child go from negative to positive is not easy, but it is possible. Even if the main authorities in adolescence are not parents, but peers, it is the parents who can influence the self-esteem of a teenager.

Do not underestimate the influence of parents on the self-esteem of a teenager. The child's perception of himself depends on the understanding of

his loved ones. When a parent is kind and considerate to a child, expresses his approval and support, he believes in his worth and has rare self-esteem. The transitional age can make adjustments and affect the level of assessment of the child's personality. Then the parents should make all their efforts and positively influence the formation of the teenager's self-esteem. In this:

* Avoid excessive criticism... Sometimes it is impossible to do without criticism, but it should always be constructive and focused not on the personality of the child, but on what can be corrected, for example, mistakes, actions or behavior. Never tell a teenager that you are unhappy, it is better to show a negative attitude towards his actions. Remember that children of this age are very sensitive to any criticism, so try to gently vent your dissatisfaction. This can be done together with praise, "sweetening the bitter pill".

* Recognize his personality... It is not necessary to decide everything for the child. Give him the opportunity to express his opinion, engage in something, have his own interests. Look at him as a person and do your best to understand him.

* Praise more... Praise has a huge impact on a teenager's self-esteem, so be sure to praise your child for the smallest achievements. You show him that you care and are proud of him. If he does not cope with something, do not scold the teenager, but provide him with help and assistance. Perhaps his talent will unfold in another area.

Literature:

1. Akhmetzhanova N. Children with Difficult Behavior, Ulagat, 2001, № 1.
2. Akhmetzhanova N. The Face of Difficult Children, Ulagat, No. 2, 2000.
3. Ayaganova B., Tazhin A. Fundamentals of Sociology. Almaty: Native Language.

3.11. Эффективное использование «интеллект-карты» и «концепт-карты» в обучении

Алира Сунтаковна Тен

методист, преподаватель, учитель, академик
Международной Академии информатизации.
Корпорация Атамур (г. Алматы, Казахстан)

Сауле Исаевна Чаганбаева

учитель казахского языка и литературы
школы-гимназии № 110 (г. Алматы, Казахстан)

В современной педагогике обучение характеризуется как вид познавательной деятельности ученика. У него формируются умения и навыки, связанные с учебной деятельностью. Поэтому процесс обучения ученика, прежде всего является процессом познания окружающего мира. Главным в обучении становится учебный материал, учебная книга, учебник, в котором моделируется, фиксируется опыт человечества [1, стр. 15].

Один из фундаментальных аспектов в педагогике являются принципы дидактики. Ян Амос Коменский (1592–1670) – основоположник классической педагогики, как науки, сформулировал основные принципы обучения. Особое место занимает важнейший компонент – это принцип наглядности. Во все времена наглядность в процессе обучения, является залогом умений к применению знаний на практике с достижением высокого качества обучения.

Применение современных средств и цифровых технологий дают возможность педагогам моделировать учебный материал с обеспечением максимальной наглядности. Существует множество способов трансформации содержания учебного материала с помощью подготовки и подбора необходимого наглядного материала.

Наглядный материал создают педагоги, если его необходимо использовать при изучении темы. На следующем шаге важно определить характер материала. Для визуализации информации рассмотрим известную многим педагогам интеллект-карту и концепцию ее создания.

В настоящее время проводятся международные чемпионаты «World Mind Mapping Championships» в Великобритании, Сингапуре, Китае и других странах по созданию интеллект-карт. Основная цель чемпионатов по интеллект-картам – проверка знаний по разным учебным дисциплинам. Например, участникам предлагают создать интеллект-карту, слушая лекцию на незнакомую тему, либо по заранее подготовленному тексту. Полученные интеллект-карты оценивают по 20-ти критериям, таким как воображение, юмор, привлекательность, оригинальность и соответствие фундаментальным принципам создания интеллект-карт [2, стр. 7].

Что такое интеллект-карта? **Интеллект-карта** (mind map, известная также как майнд-карта, карта мыслей, ментальная карта, диаграмма связи, ассоциативная карта) – это аналитический инструмент, который используют, если необходимо найти максимально эффективное решение задачи [3].

Автор интеллект-карты – Тони Бьюзен, британский психолог, автор методики запоминания, творчества и организации мышления «карты ума (памяти)». Тони Бьюзен говорил: «Изучая структуру головного мозга, я обнаружил то, что так настойчиво искал. Меня вдохновил тот факт, что мозг человека состоит примерно из 100 миллиардов клеток, каждая из которых вносит свой вклад в

мыслительный процесс. Строение нейронов не могло не вызывать восхищения: от центра клетки во все стороны отходят отростки, напоминая разветвленное дерево. Меня осенило, что с помощью диаграммы на основе этой модели можно создать универсальный мыслительный инструмент. Это стало отправной точкой для развития теории радиантного мышления, что в итоге привело к созданию техники построения карт мыслей» [3].

Под радиантным мышлением понимается процесс мышления, при котором в центре находится некий объект, дающий импульс к рождению множества ассоциаций, которые становятся центральным образом уже для другого ассоциативного процесса. Для визуализации информации применяется интеллект-карта, которая позволяет графически отобразить процесс радиантного мышления на бумажном или электронном носителе. Инструмент, с помощью которого мы можем применять принципы радиантного мышления в нашей повседневной жизни [4].

Радиантное мышление означает, что мысль порождает ряд других мыслей. Поэтому любую идею можно развивать практически бесконечно во все стороны в виде древовидной структуры. Во главу радиантного мышления ставится ключевая идея, которая порождает несколько основных крупных мыслей. В свою очередь каждая крупная мысль развивается и конкретизируется в виде более мелких, связанной с более глобальной. Всю информацию можно визуализировать и структурировать с помощью интеллект-карты.

Как использовать интеллект-карты в обучении? Карты мыслей активизируют ассоциативное мышление, которое позволяет увидеть важные факты, упущенные при традиционном анализе. Интеллект-карты используют на разных ступенях обучения.

Интеллект-карты применяются для решения разных целей:

- развитие творческих и аналитических способностей учащихся;
- формирование познавательной мотивации в процессе обучения;
- получение навыка самостоятельной организации познавательного процесса;
- умение поиска информации в книгах, словарях, справочниках, интернете;
- умения рассуждать, делать выводы, принимать решения;
- развитие критического и рефлексивного мышления;
- свободно выражать свои мысли, выявляя взаимосвязи между явлениями и объектами.

Интеллект-карты применяют для генерации идей, при подготовке к презентациям, организации и проведения различных мероприятий, конспектирования сложных тем, запоминания и структурирования большого объема информации, разработке и детализации проекта, управление задачами, планирование рабочего дня, прототипирование

дизайна, анализ литературных произведений, написание эссе по казахскому, русскому и английскому языкам.

Стратегия по созданию интеллект-карт включает в себя ряд приемов: активное повторение для запоминания ключевых слов, анализ и синтез информации, а также ее воспроизведение и применение в различных областях. По такой стратегии можно повторить ключевые слова по учебному предмету, упорядочить научные открытия на линейке времени, исторические даты, сравнить причины начала первой и второй мировых войн и т.д. На рисунке 1 представлен общий вид интеллект-карты.

Рис. 1. Общий вид интеллект-карты

Как составить интеллект-карту? Создание интеллект-карт можно разделить на три этапа (рис. 2):

1. Мозговой штурм.
2. Конкретизация.
3. Наполнение.

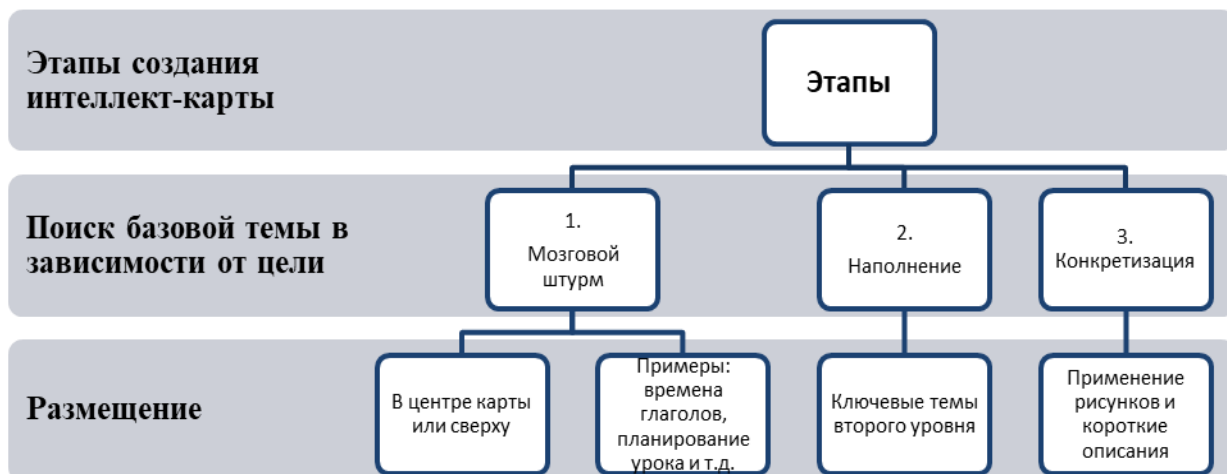

Рис. 2. Этапы интеллект-карты

На первом этапе методом мозгового штурма происходит поиск базовой темы в зависимости от цели. На этом этапе уточняются темы второго уровня. От каждой ветви второго уровня отводятся ветви третьего уровня. В записях можно добавлять изображение и название.

Чтобы интеллект-карту приблизить к эталону необходимо соблюдать некоторые базовые правила:

1) Выбор основной идеи или центрального образа для создания множества ассоциаций. Для этого в центральный круг поместить изучаемое понятие (вписать тему, слово, личность, объект, систему, явление).

2) Соблюдать иерархию мыслей после определения центрального образа.

3) Выявлять базовые порядковые идеи, отходящие от центрального образа и определяющие его суть.

4) Применять графический образ и ключевое слово для развития кортикальных способностей мозга одновременно (визуальную и речевую), что способствует лучшему запоминанию.

5) Использовать при оформлении более трех цветов для выделения уровней на фоне других элементов интеллект-карты. Применять доску, лист бумаги, графический редактор планшета или компьютера, онлайн-конструкторы, карандаши, ручки, фломастеры, наклейки.

6) Можно использовать картинки и наклейки. Рекомендуется обводить смысловые блоки (ветви, образующие деревья) в круги, рамочки разного цвета.

7) Использовать стрелки и линии, чтобы показать связь между элементами интеллект-карты и задать направление мысли. Стрелки должны быть разного цвета, длины, толщины. На них вписывают слова – ассоциации, вызванные ключевым понятием.

8) Рисовать ветви второго порядка, на которых помещают ассоциации, принадлежащие ветвям первого уровня и так далее.

Интеллект-карта должна отвечать принципам наглядности (разноцветные линии, картинки, сигналы) и полноты (мысль должна раскрываться со всех сторон). В итоге должен получиться макет нейрона человеческого мозга, отвечающего за обработку информации.

После того, как ассоциативная карта готова, учителю и учащимся следует выполнить действия:

- выбрать ключевые моменты темы (основные изучаемые на уроке понятия);
- расставить приоритеты между ветвями (выделить главное и второстепенное);
- определить основные задачи и действия (слушать, обсуждать, аргументировать, воспроизводить).

Это главные концепции (квинтэссенция), от которых после начнет «расти» дерево интеллект-карты, которые будут первым кругом в иерархии мыслей. Далее они дадут «ветки» в понятия более низкого уровня, которые станут вторым кругом и так далее. Поэтому необходимо держаться основных правил при построении интеллект-карт. При методе интеллект-карт слова будут запоминаться уже при составлении карты, а благодаря четкой структуре лексику будет легко повторять [4].

Механизм работы интеллект-карт заключается в том, что любая информация, поступающая в мозг, может быть представлена в виде нейрона. В центре интеллект-карты находится мысль (объект, понятие), а от нее расходятся лучи, воплощающие собой ассоциации, связанные с данной мыслью. Множество таких ассоциативных карт образует ассоциативную сеть, носителями которой являются нейроны мозга. Ассоциативная сеть есть – память человека. Идея педагогического приема состоит в том, чтобы уловить мысль в определенный момент времени, отразить причинно-следственные связи мысли с известными понятиями и найти место на этой карте новым информационным объектам [5].

Где можно составлять интеллект-карту? Карты мыслей можно составлять на бумаге или онлайн приложениях. В онлайн приложениях, когда интеллект-карты наполняют содержанием и детализируют, ветки можно перемещать и изменять легко и быстро. Приведем некоторые онлайн приложения для работы с интеллект-картами (рис. 3), которые можно заполнить, распечатать или поделиться с одноклассниками.

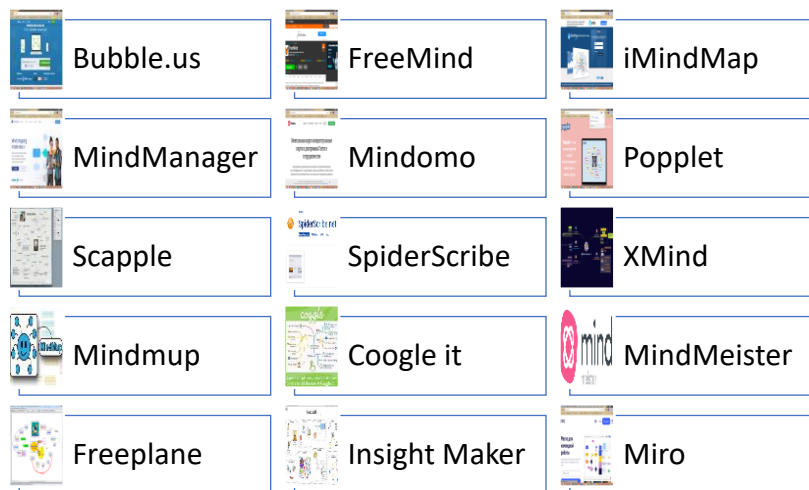

Рис. 3. Онлайн приложения для создания интеллект-карт

Виды интеллект-карт составлены по одному принципу – от целого к частному. Но имеют разный вид. На рисунке 4 представлены самые популярные из них (рис. 4).

Рис. 4. Виды интеллект-карт

Преимущества интеллект-карт состоят:

- в экономии времени;
- простоте заполнения информации;
- приближенности к виду рождения мысли в голове;
- в развитии логического, творческого и ассоциативного мышления;
- наглядности структуры и логики взаимосвязи;
- в акцентировании внимания на основной мысли и второстепенных;
- в визуальной лёгкости восприятия с чёткой структурой по порядку.

Многие учителя используют на уроках интеллект-карты и не отличают их от концепт-карт. Что такое **концепт-карты (concept maps)**? Это графически оформленная понятийная структура учебного материала [6].

Впервые концептуальные карты были предложены Джозефом Новаком, сотрудником Корнельского университета (США) в 60-70-х гг.

при изучении детского мышления и формирования первых научных понятий [7].

Графические инструменты концепт-карт применяются на уроках для организации и репрезентации знаний, для удобства восприятия различных понятий, в которых используется иерархический подход в сочетании с графическим. Как известно «интеллект-карты» состоят только из иерархических, древовидных структур и предполагают наличие в центре основного понятия. Концепт-карты – это произвольное размещение элементов структуры (полный граф).

Концепт-карты (рис. 5) как и интеллект-карты, являются специальной техникой рисования объектов в компактном графическом виде, что позволяет систематизировать большое количество связей между объектами.

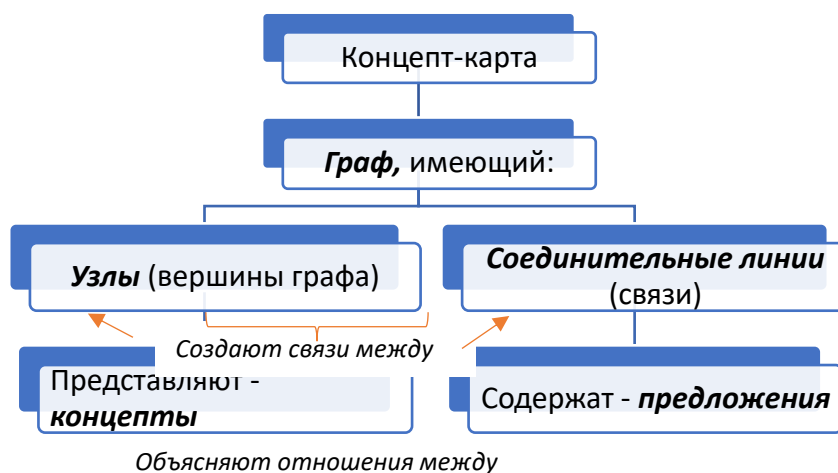

Рис. 5. Структура концепт-карты (сайт: nitforyou.com)

Для создания концептуальных карт можно применять онлайн конструктор Lucidspark. Конструктор представлен в виде виртуальной доски, помогающий команде совместно решать и воплощать лучшие идеи в жизнь.

Составление концепт-карт отличается от иных методов организации материала тем, что в процессе обучения обязательно принимают участие ученики. Это один из методов когнитивной визуализации. Когнитивная визуализация не тоже самое, что и визуализация или иллюстративный метод, так как представляет собой «преобразование, переосмысление» предмета изучения и направлена не на иллюстрацию осваиваемого материала, а на развитие познавательных способностей, аналитического и критического мышления [6].

Основные достоинства применения концепт-карт в обучении:

- 1) Позволяют суммировать главные идеи учебного материала.
- 2) Помогают синтезировать и вычленять главные идеи, темы и взаимосвязи (особенно это полезно детям без навыков систематизации).

3) Визуальная составляющая улучшает понимание учебного материала и его припоминание [7].

В какой части урока эффективнее использовать этот метод? Исследователи Д. Мур и Дж. Риданс (Moore, Readance, 1984) считают, что после знакомства с новым материалом на уроке [7]. Наиболее высокий размер эффекта использования концепт-карт достигается, когда акцент делается не на графических деталях, а на понимании основной мысли.

С помощью интеллект-карт или концепт-карт можно объёмную тему наглядно разбить на подразделы и микротемы, а масштабный проект – на конкретные задачи, что помогает вникнуть в сложный проект, тему или проблему. Постоянный поток информации, получаемый учеником, нужно обрабатывать, структурировать, запоминать. Учитель на уроках должен доступно и просто объяснять новый материал, используя ассоциации, понятные каждому ученику.

Приведем примеры использования приема интеллект-карт на уроках литературы. Например, при работе с текстовым материалом – главная мысль текста помещается в центр. От нее лучами расходятся сюжетные линии, которые обрастают фактами, образами, характерами, настроением. Таким способом представленная информация запоминается быстрее.

При изучении произведений казахских писателей и поэтов лучами первого уровня будут выступать сказки, поэмы, стихи, проза, биография. Для ветви «сказки», ветвями второго порядка станут названия сказок, а ветвями третьего уровня – изображения героев.

На уроке истории Казахстана можно применять интеллект-карты при изучении темы «Казахские ханы». Главными ветвями могут быть: имя хана, годы правления, биография, правление, интересные факты, достижения.

Интеллект-карту можно использовать в планировании научного проекта. В центр карты помещается тема, которую нужно раскрыть. Лучиками расходятся ассоциации, которые впоследствии формулируются в задачи исследования.

Тони Бьюзен говорил: «Ваш мозг – это дремлющий гигант, и «Искусство создания интеллект-карт» поможет его разбудить!». Таким образом, применение «интеллект-карты» в обучении включает в себя мысли, действия, знания, которые облегчают приобретение, понимание, применение и передачу новых знаний и навыков в различных контекстах деятельности.

Список литературы:

1. В.С. Кукушкин. Дидактика (теория обучения): Учебное пособие. – Москва: ИКЦ «МарТ». 2003. – 368 с.
2. Тони Бьюзен. Интеллект-карты. Полное руководство по мощному инструменту мышления: Манн, Иванов и Фербер. – Москва.

2019. https://umity.in.ua/wp-content/uploads/2019/07/byuzen_intellekt-karty.pdf.
3. <https://biz.mann-ivanov-ferber.ru/2018/10/08/chto-takoe-intellekt-karta-i-kak-ee-sozdat/>.
  4. Михаил Лейм: <https://www.shkolazhizni.ru/psychology/articles/58368/>.
  5. https://pedsovet.su/metodika/priemy/6331_mindmap_na_uroke.
  6. <http://blendedlearning.pro/new-school/john-hattie/concept-map/>.
  7. <https://nitforyou.com/?s=концепт-карта>.
  8. <https://media.foxford.ru/articles/kak-ispolzovat>.

3.12. Подход Lesson Study - особая форма исследования уроков

Алия Тохтамысовна Арзиева

Асс. профессор, PhD, старший преподаватель кафедры МПЕиГД. Республиканский институт профессионального развития - Филиал акционерного общества «Национальный центр повышения квалификации «Өрлеу» (г. Алматы, Казахстан)

Система образования 21-го века предполагает расширение сотрудничества между учителями, в рамках которого педагоги смогут работать совместно, обмениваться инновационными и эффективными идеями, усиливая тем самым влияние используемых в практической деятельности подходов в преподавании и обучении. Они стараются найти ответы на вопросы: Как повысить профессиональную компетентность учителя, чтобы процесс преподавания и обучения был направлен на развитие ученика? Какие методы преподавания и обучения являются эффективными? Как повысить качество знаний учащихся? Какие способы мотивации использует учитель? и т.д. Можно по-разному организовывать профессиональное взаимодействие между учителями, тем самым повышая социальный капитал школы. Но есть некоторые важные моменты, которые должны сохраняться вне зависимости от способа:

- акцент на учащихся (на то, как они учатся, что меняется в их поведении в зависимости от действий учителя);
- постоянное наблюдение учителей за своей практикой;
- постоянный поиск эффективных педагогических технологий;
- создание в школе атмосферы поддержки изменений.

Сегодня мы поговорим о подходе, способствующем совершенствованию знаний в области преподавания и обучения. *Lesson study (исследование урока)* – педагогический подход, представляющий собой особую форму исследования урока в действии. Это совместная рефлексивная школьная практика, направленная на постоянное

совершенствование преподавания и обучения и повышения качества знаний. Данный подход помогает совершенствоваться как начинающим, так и опытным учителям. В процессе совместного планирования, наблюдения и анализа педагоги формируют совместное представление об обучении. Аспекты обучения рассматриваются учителем не только с собственной позиции, но и с позиции коллег. В результате фактическое обучение, которое прослеживается в процессе исследования урока, соотносится с обучением, представленным учителем в процессе его планирования. Это побуждает обращать внимание на моменты, которым учитель обычно не придавал значения.

Lesson study – педагогический подход, характеризующий особую форму исследования в действии на уроках, направленную на совершенствование знаний в области учительской практики. Подход основан в Японии в 70-х годах 19-го столетия, опередив, примерно на 70 лет, используемый на Западе подход «Исследование в действии». В Lesson study принимают участие группы учителей, совместно осуществляющие планирование, преподавание, наблюдение, анализ обучения и преподавания, документируя свои выводы. Центральное место в Lesson study имеет процесс «исследование урока» или «изучение урока», в котором сотрудничающие учителя изучают процесс обучения учеников для выяснения, каким образом они могли бы развивать определенный подход для повышения качества обучения. (Пит Дадли. Lesson Study: руководство. 2011 г.). Ключевыми характеристиками Lesson study являются креативность и научная точность. Креативность инициируется учителями, работающими совместно, с целью разработки новых подходов преподавания, а научная точность предполагает сбор данных об обучении ученика, который будет подтверждать эффективность используемых подходов. Lesson study является демократичным способом улучшения практики. Группы обычно состоят как минимум из трех учителей, что является фактором, благоприятно влияющим на опыт и знания друг друга. Учителя, составляющие группу, в большинстве случаев, работают в одной школе, но могут быть привлечены коллеги из числа учителей других школ для совместной работы в целях улучшения практики. Иногда учителя, имеющие опыт работы по использованию определенных подходов или аспектов учебной программы, прошедшие соответствующую подготовку, могут быть приглашены в качестве профессионального куратора группы. Тем не менее, все члены группы в полном объеме и в равной степени вовлечены в процесс. При проведении цикла Lesson study учителя могут вводить новшества или совершенствовать педагогические подходы, которые затем передаются коллегам посредством проведения открытых Lesson study либо публикации документа с описанием их работы. На Западе Lesson study приобрел популярность только в текущем столетии, после подтверждения американскими исследователями факта наличия

глубоких знаний у японских учителей, как в области педагогики в целом, так и в области преподаваемого предмета, обеспечивающих высокий уровень образовательных достижений японских учащихся, в сравнении с аналогичными группами учащихся США. В настоящее время в Восточной Азии Lesson study используется, помимо Японии, в Сингапуре, Гонконге и Китае. Данный подход применяется так же и в западных странах, в том числе в США, Великобритании, Швеции и Канаде.

Методика подхода *Lesson Study* эффективна, поскольку помогает учителям:

- увидеть обучение детей, подтверждающееся более явно в различных проявлениях и деталях, чем это обычно возможно;
- увидеть разницу между тем, что, по мнению учителя, должно происходить во время обучения детей, и тем, что происходит в реальности;
- понять, как планировать обучение, чтобы оно в результате максимально удовлетворяло потребностям учащихся;
- реализовывать подход *Lesson Study* в рамках профессионального сообщества учителей, приоритетной целью которого является помощь учащимся в обучении и профессиональное обучение членов группы
- использовать возможности *Lesson Study* в своей учительской практике.

Подход Lesson study представляет собой цикл, включающий не менее трех Lesson study, совместно планируемых, преподаваемых / наблюдаемых и анализируемых группой учителей.

1. Что такое ключевая идея как фокус для исследования? Учителя, проводящие уроки с применением подхода Lesson study, должны уметь определять не только конкретные цели и задачи, но и ключевую идею исследования, новый подход, с помощью которого будет решаться существующая проблема в учебной деятельности учащихся. Она, как правило, формулируется в виде вопроса. Например, «Как организовать работу учащихся по проектной деятельности на основе конструктора?» По сути дела, ключевая идея есть цель исследования. Согласовывая ключевую идею будущих уроков, учителя должны ответить на многие вопросы для себя:

- Зачем я буду использовать данный подход?
- Почему существующие подходы не эффективны?
- Как мне изменить существующую проблему?
- Что мне необходимо предпринять для изменения существующей ситуации? Поэтому следующим этапом совместного планирования учителями уроков будет изучение исследовательской литературы.

2. Изучение исследовательской литературы. Что мы будем изучать? Конечно же, необходимо изучить специальную литературу по данному вопросу. Учителям предстоит кропотливая работа по сбору

необходимой информации для моделирования содержания урока, заданий, инструментария, выбора форм и методов работы. Для обобщения всей необходимой информации учителям предстоит запланировать несколько встреч для планирования, сколько их будет – это зависит от учителей, совместно организующих подготовку к уроку.

А что же дальше?

3. Определение учителями класса для «исследования» и кандидатуры трех «исследуемых» учеников, представителей 3-х уровней: высокого, среднего и ниже среднего(низкого). Класс для исследования определяют учителя самостоятельно, аргументируя свой выбор существующими зонами западания в учебном процессе данного класса. С целью повышения качества обучения учителя разрабатывают и совершенствуют новый подход в учебном процессе.

Учитывая то, что в классе есть учащиеся, имеющие разные уровни подготовленности, важно понимать, насколько предлагаемые задания и упражнения на уроке соответствуют уровню подготовленности учеников. Учителя должны при составлении заданий прописывать ожидаемые результаты учащихся. Научность данного подхода, подтверждающая ее эффективность, будет выражаться в сборе достоверных данных об учении ученика в процессе урока и после него при проведении интервьюирования исследуемых учащихся.

4. Как организовать группы? Группы формируются учителем по принципу сообразности. Формирование групп по случайному признаку или с учетом конкретных сильных сторон индивидуальных участников групп, все это зависит от того, какие цели учителя ставят и что хотят получить в конечном итоге.

5. Проведение урока. Очень важно, чтобы учитель, проводящий урок, помог учащимся позитивно настроиться на урок, тем более, что на уроке будут присутствовать еще учителя - наблюдатели и будет производиться видеосъемка. Учитель в процессе занятий дает возможность учащимся, за которыми ведется наблюдение, отвечать наравне со всеми, не выделяя их.

6. Наблюдение на уроке за тремя «исследуемыми» учениками. Учителя-наблюдатели ведут наблюдение каждый за своим учеником, внося результаты своего наблюдения в специально разработанную для данного урока схему наблюдения урока. Схема наблюдения должна быть удобная, желательно в ней отразить все этапы урока. Учитель - наблюдатель должен иметь план проводимого урока. Это поможет в дальнейшем учителям-наблюдателям на уроке сравнивать устные ответы учащихся с правильными ответами предложенных заданий. Письменные задания учителя-наблюдатели могут оценить, подойдя к группе, где работает учащийся, за которым они ведут наблюдение. Также учителя ведут наблюдение за работой всего класса.

7. Интервьюирование учащихся. Интервьюирование нескольких учащихся класса после проведенного урока поможет учителям

выяснить их мнения об эффективности исследовательского урока. Вопросы для интервьюирования должны быть конкретными и направленными на получение обратной связи в виде деятельностной рефлексии.

8. Обсуждение исследовательского урока. Обсуждение исследовательского урока можно представить как углубленную рефлексию по уроку всех участников. Учителя обсуждают исследовательский урок, соблюдая его определенную структуру. Очень важно учителям научиться не давать оценку уроку или действиям учителя. Вначале учителя обсуждают результаты наблюдения за обучением трех «исследуемых» учеников на основе сопоставления с предварительными прогнозами, сделанными в процессе планирования, с последующим установлением причин произошедших изменений. Затем обсуждают обучение класса в целом. При обсуждении хода исследовательского урока и процесса преподавания учителя отмечают положительные моменты всех этапов урока, проведенного учителем и деятельности учеников, а также предлагают свои предложения по улучшению урока.

9. Совместное планирование группой следующей реализации подхода Lesson study. Обсуждение проведенного урока и планирование следующих уроков, с учетом корректировки полученных результатов исследования, помогут учителям повысить качество и эффективность последующих уроков. Следующие уроки также проводятся по той же установленной структуре. Результативность такой организации учебного процесса можно будет проследить по динамике изменений успеваемости, учащихся через фокус предложенного исследуемого подхода учителями – исследователями

10. Популяризация и обобщение полученных результатов по применению подхода Lesson study.

В целом, использование данного подхода является отличным способом профессионального развития, способствующего построению образовательного сообщества. Он позволяет наблюдать за действиями учеников и корректировать совместную деятельность.

Список источников:

1. Галияхметова А.Т. Комплексная инновационная деятельность педагогических работников в образовательном учреждении // Мир науки и образования. – 2016. – No 2(6). – С. 15–21.
2. Куксо Е. Технология «Исследование урока» (lesson study): какие проблемы она решает, а какие нет [Электронный ресурс].
3. Мырзахметова А.Ж. Lesson-Study как современная платформа для повышения квалификации учителя [Электронный ресурс].
4. <https://lessonstudy.kz/chto-takoe-issledovanie-uroka-lesson-study/>.
5. <https://direktoria.org/evolution/vnutrishkolnoe-povyshenie-kvalifikatsii-uchiteley/issledovanie-uroka-lesson-study/>.

6. <https://okulyk-edu.kz/front/img/pdf/sk-1.pdf>.
7. <https://znanio.ru/medianar/288>.
8. <https://cyberleninka.ru/article/n/lesson-study-issledovanie-uroka-s-tselyu-povysheniya>.
9. <https://medium.com/direktoria-online/lesson-study-5d5c9b3757d0>.
10. https://otherreferats.allbest.ru/pedagogics/01212620_0.html.

3.13. Бастауыш мектеп оқушылары мотивациясын салыстырмалы зерттеу

Гүлзипа Сабырбайқызы Қожаниязова

жоғары санатты бастауыш сынып мұғалімі. Темірбек
Жүргенов атындағы № 80 мектеп-гимназиясы
(Қызылорда облысы, Қармақшы ауданы, Қазақстан)

Кіші мектеп оқушысының оқудағы жетістігі мектеп мотивациясы мен оқу үлгерімі білім беру жүйесіндегі өзгерістерге байланысты. Бұл мәселе біздің елде ғана емес, сонымен қатар басқа мемлекеттерде де өзекті болып саналады.

Тәрбиелеу және оқыту ұйымдарына қоғамның қоятын басты талаптарының негізі – жаңа тиімді педагогикалық-психологиялық оқу әдістерінің өмір талаптарымен сәйкестігінде жатыр. Осыған байланысты кіші мектеп оқушыларының мотивациясы мәселесі білім беру мекемелерінде ерекше мәнге ие [1, б. 42-47].

Оқу мотивациясы – бұл білім алушының білімді, белгілі дағды мен іскерліктерді меңгерудегі өзіндік дамудағы қызығушылықтардың психологиялық сипаттамасы. Баланың оқу мотивациясының белгілі бір бөлігі мектепке дейінгі кезеңде қалыптасатынын көреміз. Бірақ, мектептегі оқу іс-әрекеті да баланың оқуға деген қызығушылығын жоғарылатуға немесе төмендетуге үлкен әсерін тигізеді. Сонымен бірге, кіші мектепте қалыптасатын оқу іс-әрекеті процесі мен нәтижесі, оқыту әдісі мен баланың оқу жұмысын ұйымдастыру формасына тәуелді [2, б. 94-95].

Мотивация проблемасының күрделілігі мен көп аспектілігі оның мәнін, табиғатын, құрылымын, түсінуде және де оны жан-жақты зерттеу әдістерінің көп болуымен шартталады (Б.Г.Ананьев, С.Л.Рубинштейн, М.Аргайл, В.Г.Асеев, Дж.Аткинсон, Л.И.Божович, К.Левин, А.Н.Леонтьев, М.Ш.Магомед-Эминов, А.Маслоу, Ж.Нюттен, З.Фрейд, П.Фресс, В.Э.Чудновский, П.М.Якобсон және т.б.).

Отандық психология ғылымында А.Н.Леонтьевтің «Адам мотивациясының іс-әрекеттік тегі» ілімінің де маңыздылығы ерекше. Бұл теория тұлғаның мотивациялық өрісінің өзгеру динамикасы мен шығу тегін түсіндіруге бағытталады. Автор, психиканың даму анализі, адам санасының генезистегі қалыптасу көзқарасынан мотивация

проблемасын шеше отырып, оған былай деп тұжырым жасайды: «Адам өзінің тұлға ретінде қалыптасуының психикалық көрінісін өзінің мотивациялық сферасының дамуынан табады» [3, б. 117-120].

А.Н.Леонтьев енгізген жетекші іс-әрекет түсінігінің үш белгісі бар: 1) іс-әрекетте психикалық жетістіктер қалыптасады; 2) онда тұлғаның негізі қаланады; 3) ол жаңа жетекші іс-әрекетті тудырады. Жетекші іс-әрекетте баланың әлеммен қатынасының дамуы таратылады және оның психикасындағы негізгі өзгерістер жүзеге асырылады. Жетекші іс-әрекетте балалар әлеуметтік тәжірибені меңгеруді жүзеге асырады.

А.Н.Леонтьев мотивациялық саланы – жеке тұлға ядросы деп санайды. Бастауыш сыныпта бала ішкі позицияға ие бола отырып, оқығысы келеді (жақсы және үздік оқуға ұмтылыс). Оқудың әр түрлі әлеуметтік мотивтерінің ішінде бірінші орында жақсы баға алу мотиві тұрады. Жоғарғы баға оқушы үшін – мақтау көзі, тәкаппарлықтың мәні. Бала сәтті оқығанда оны ата-анасы, мұғалімі мақтайды, басқаларға үлгі ретінде қояды. Егер сыныпта мұғалім пікірі шешуші пікір ғана емес сонымен бірге барлығы санасатын авторитетті пікір болса, бала жоғарғы статусқа ие болады [4, б. 154-162].

Оқу іс-әрекеті жеке тұлғаның қалыптасуындағы балабақшадан бастап, орта және кәсіби оқу орындарымен қоса өмір жолдарының түгелге дерлігін қамтиды десек те болады. Білім алу кез келген адамға сөзсіз талап болғандықтан, оқу мотивациясы әлеуметтік-гуманитарлық ғылым салалары үшін ортақ проблема болып табылады.

Кіші мектеп жасындағы оқушылардың сыртқы әлемге бағыттылығы өте күшті. Фактілер, жаңалықтар оған күшті әсер етеді. Осыған қоса, бастауыш мектеп жасында құбылыс мәніне енуге, олардың пайда болу заңдылықтарын ашуға деген талпыныс байқалады.

Оқудың басқа да кең әлеуметтік мотиві – жауапкершілік, білім алудағы қажеттілік. Бұл да баланың оқу іс-әрекетіндегі белгілі мәнге ие. Баға – оларға реалды әрекет етуші мотив: жоғарғы баға және мақтау алу үшін бала сабақ қарап, барлық тапсырмаларды орындауға тырысады. Оқудың әлеуметтік мотивтері оқушының жеке басының дамуы үшін өте маңызды, бұл оның мотивациялық жүйесінде толығымен көрініс береді. Оқу үлгерімі нашар оқушылардың мотивациясы өзгелердікінен ерекшеленіп тұрады [5, б. 73-86].

Баланың мектепке келуі баланың тұлғалық ерекшеліктеріндегі маңызды жаңа құрылым оқушының ішкі көзқарастарының қалыптасуымен байланысты. Ішкі көзқарас баланы оқуға бағыттайтын, мектепке деген жағымды эмоционалдық қатынасты туғызатын, «жақсы оқушы» үлгісіне өзін сәйкестендіретін ұмтылыстардың мотивациялық орталығы болып табылады.

Біздің зерттеуіміздің мақсаты – білім алушылардың мектеп мотивациясын анықтау.

Бұл зерттеу жұмысында кіші мектеп оқушыларының мотивациясы жөніндегі мәселелер мазмұнды жағынан қамтылып отыр. Себебі, қазіргі кезде Қазақстандағы мектептер мен балабақшаларда тәрбие, дамыту жұмыстарын жүргізетін арнайы мамандар даярлап шығаратын білім беру ұйымдары бар. Осыған орай, бастауыш сынып оқушыларының мотивациясын зерттеп, нәтижелерін ұсынбақпыз.

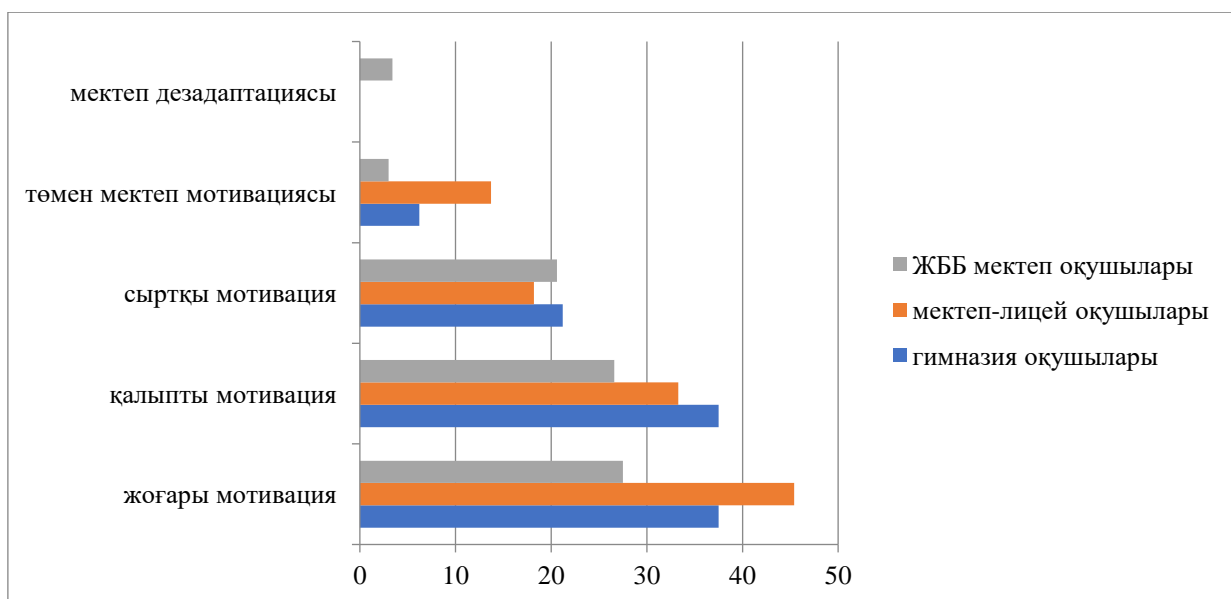
Кіші мектеп оқушыларының мотивация деңгейін бағалауға арналған зерттеуге жалпы білім беретін орта мектеп (ЖББ), гимназия және мектеп-лицей оқушылары қатысып, сыналушыларға сауалнама жүргізілді. Респонденттердің жалпы саны – 100.

Сауалнама сұрақтары жабық тип бойынша құрылған және жауаптардың үш нұсқасының тек біреуін ғана таңдауды көздейді.

Сауалнаманы жүргізу барысында келесі талаптар басшылыққа алынды:

1. Балалардың жас ерекшеліктерін сай келуі.
2. Қажетті мәліметтерді нақты тіркеп отыруға мүмкіндік беруі тиіс.
3. Қарапайым әрі балаларға түсінікті болуы қажет.

Зерттеу нәтижесі бойынша алынған мәліметтер төменде көрсетілген (сурет 1).

Сурет 1. Кіші мектеп оқушылары мотивациясының көрсеткіштері

Зерттеу барысында алынған нәтижелер, атап көрсететін болсақ мектеп-лицей оқушылары 45,4%, гимназияда білім алушылар 37,5%, ал ЖББ орта мектебі оқушылары 27,5% көрсеткіштерді көрсетті. Бұл мектеп мотивациясының жоғары деңгейі – мұндай балалар танымдық мотивтер артықшылығымен, барлық қойылған мектептегі талаптарды жетістікпен орындауға ұмтылыстарымен ерекшеленеді. Олар мұғалім нұсқауларын жауапкершілікпен орындап басшылыққа алады, егер жаман баға немесе мұғалімнен ескерту алса қатты уайымдайды.

Жалпы, қалыпты мотивация гимназия оқушыларында 37,5% басым көрсеткішпен анықталды. Мектеп-лицей оқушыларының 33,3% және ЖББ орта мектебі оқушыларының 26,6% құрады. Яғни, мектеп мотивациясының қалыпты деңгейі – бұл көрсеткіштер оқу іс-әрекетін жетістікпен орындаған кіші мектеп оқушыларының көпшілігінде болады.

Сыналушылардың сыртқы мотивациясының пайыздық көрсеткіштерінің аралығында өзгешеліктер аса мәнді емес. Мысалы: ЖББ орта мектебі оқушыларының 20,6%, мектеп-лицей оқушыларының 18,2%, гимназия оқушылары 21,2%. Демек, бұл сыналушылардың мектепке деген жағымды қатынастың бар екенін білдіреді, бірақ та мектеп тек оқудан тыс жақтарымен ғана өзіне тартатынын білдірген. Олар мектепке достарымен қарымқатынас жасау үшін жиі келеді, мұғаліммен өздерін оқушы ретінде сезінуі және әдемі портфелі, қаламы мен дәптері болғаны ұнайды. Мұндай балалардың танымдық мотивтері аз дәрежеде қалыптасқан және оқу процесі де оларды аз қызықтырады.

Зерттеу нәтижесінде төменгі мектеп мотивациясы мектеп-лицей оқушыларында (13,7%) және гимназия оқушыларымен (6,2%) салыстырғанда ЖББ орта мектебі оқушылары (3%) төмен екендігі байқалды. Бұл оқушылар мектепке еріксіз барады, сабақты босатады. Сабақ кезінде сабақтан тыс істермен, ойындармен айналысады. Оқу іс-әрекетінде мәнді қиыншылықтарға кездеседі. Мектепте тұрақсыздық адаптациясы күйінде болады.

ЖББ орта мектепте білім алушылар (3,4%) мектепке деген жағымсыз қатынас анықталды. Сонымен бірге, мектептегі балаларда маңызды қиыншылықтар кездеседі, олар оқу іс-әрекетін орындай алмайды, сыныптастарымен қарым-қатынаста және мұғаліммен өзара әрекетте қиындықтар туындайды. Мектеп олар үшін жағымсыз орта ретінде қабылданады. Оқушылар агрессивті реакциялар көрсетеді, тапсырмаларды, қабылданған нормалар мен ережелерді орындаудан бас тартуы мүмкін. Көбіне, мұндай оқушыларда жиі жүйке-психикалық денсаулықтарының зақымдануы байқалады.

Қорытындылай келе, мектеп балалардың ережеге бағынуды талап етеді, кейде балада мектепке деген жағымсыз қатынас мұғалімнің балаға деген қатынасынан туындайды. Сандық талдау үш топ сыналушыларының оқу іс-әрекетіне деген мотивациясы арасында аса мәнді айырмашылықтардың жоқ екенін көрсетті.

Оған қоса, соңғы жылдары мектепке дейінгі және кіші мектеп оқушыларының ойын іс-әрекеті көбінесе ғаламтор технологиясымен және әртүрлі гаджеттермен ұштастырылған, олар балаларға дайын білім мен жоғары деңгейлі ойын сауықты береді, сөйтіп балалардың жаңа білімді дербес меңгеруін төмендетеді.

Әрине, бұл кіші мектеп оқушыларының мотивациясы деңгейінің төмендеуіне әкелетін факторлардың бірі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мильман В.Э. Внутренняя и внешняя мотивация учебной деятельности / В.Э. Мильман // Вопросы психологии. – 2007. – № 5. – С. 42-47.
2. Зимняя И.А. Педагогикалық психология: Жоғары оқу орындарына арналған оқулық. – 2-ші, толықт., түзет. және қайта өңд. бас. / Орыс тілінен аударған М.А. Құсаинова. – М.: Логос; Алматы: TST-company, 2005. – 368 с.
3. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики / А.Н. Леонтьев. – 4-е изд. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1981. – 584 с.
4. Леонтьев А.Н. Потребности, мотивы, эмоции. Конспект лекций / А.Н. Леонтьев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Изд-во МГУ, 2013. – 324 с.
5. Божович Л.И. Изучение мотивации детей и подростков / Л.И. Божович. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Просвещение, 2011. – 220 с.

3.14. Оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру әдістемесі

Уразкуль Махмудовна Досанова

педагог-зерттеуші, бастауыш сынып мұғалімі.

Темірбек Жүргенов атындағы № 80 мектеп-гимназиясы
(Қызылорда облысы, Қармақшы ауданы, Қазақстан)

Қазақстанда соңғы жылдары әлемдік білім беру кеңістігіне енуге мүмкіндік беретін оның сапасын, бәсекеге қабілеттілігін арттыруға бағытталған білім беру жүйесін жаңғырту процесі жүріп жатыр. Бұл процестің сәттілігінің көрсеткіштерінің бірі – қазақстандық мектеп оқушыларының халықаралық зерттеулердегі нәтижелерінің рейтингін арттыру. Бұл зерттеу бағдарламаларының жалпы білім беру нәтижелерін бағалаудың қазақстандық нұсқаларынан айырмашылығы – олар пәндік нәтижелерді емес, функционалдық сауаттылықты бағалайды.

Көптеген зерттеулердің ауқымдылығы, аналитикалық жарияланымдардың саны, Халықаралық білім беру қауымдастығының, саясаткерлердің және ата-аналар қоғамының назары функционалдық сауаттылық жалпы білім берудің негізгі әлеуметтік маңызды нәтижелерінің бірі ретінде қарастырылатынын растайды. Зерттеушілер сонымен қатар оқушылардың функционалдық сауаттылығының даму деңгейі жақын болашақта елдің экономикалық және әлеуметтік дамуына әсер ететіндігін дәлелдеді.

Педагогикалық теория мен практикада «функционалдық сауаттылық» ұғымы алғаш рет XX ғасырдың 60-жылдарының соңында ЮНЕСКО құжаттарында пайда болды.

Функционалдық сауаттылық неғұрлым кең анықтамада білім берудің (ең алдымен жалпы) көп қырлы адам әрекетімен байланысын біріктіретін жеке тұлғаны әлеуметтік бағдарлау тәсілі ретінде әрекет етеді.

Функционалдық сауаттылықтың бірнеше негізгі түрлері бар:

- сөйлеу әрекетінің барлық түрлерін еркін меңгеруді көздейтін коммуникативтік сауаттылық; біреудің ауызша және жазбаша сөйлеуін барабар түсіну қабілеті;

- ақпараттық сауаттылық – оқулықтарда және анықтамалық әдебиеттерде ақпарат іздеуді жүзеге асыру, ғаламтордан және оқу мазмұнының компакт-дискілерінен, сондай-ақ басқа да әртүрлі көздерден ақпарат алу мүмкіндігі;

- белсенділік сауаттылығы – бұл ұйымдастырушылық қабілеттер мен дағдылардың көрінісі, атап айтқанда, іс-әрекеттің мақсатын ауызша тұжырымдау, оны жоспарлау және қажет болған жағдайда өзгерту, осы өзгерістерді ауызша дәлелдеу, өзін-өзі бақылау, өзін-өзі бағалау, өзін-өзі түзету және т.б. [1, б. 114].

Функционалдық сауаттылық-негізінен қолданбалы білім негізінде өмірдің әртүрлі салаларындағы стандартты өмірлік міндеттерді шешу қабілетімен сипатталатын білім деңгейі. Оның бірқатар негізгі компоненттерін бөліп көрсету қажет: оқу, математикалық, жаратылыстану және қаржылық сауаттылық. А.А. Леонтьевтің анықтамасы бойынша «функционалды сауатты адам – бұл адам қызметінің, қарым-қатынастың және әлеуметтік қатынастардың әртүрлі салаларындағы өмірлік міндеттердің кең ауқымын шешу үшін өмір бойы үнемі алған барлық білімдерін, біліктері мен дағдыларын қолдана алатын адам» [2, б. 75]. Ендеше, функционалдық сауаттылықты қалыптастыру мен дамытуда маңызды бірнеше механизмдер бар. Олар төмендегідей:

Бірінші механизм – оқыту әдістемесі мен мазмұнын түбегейлі жаңарту. Бұл педагогтарды даярлау және олардың біліктілігін арттыру, функционалдық – құзыреттілік тәсілге бағдарланған жаңа педагогикалық технологияларды енгізу және оқушылар мен мұғалімдердің субъективті рөлін дамыту.

Екінші механизм – оқыту нәтижелерін бағалау жүйесін жаңғырту. Функционалдық сауаттылықты дамыту «білім – түсіну – қолдану – жүйелеу және жалпылау» критерийлерінің жаңа жүйесі бойынша оқу жетістіктерін бағалаудың мүлдем жаңа тәсілдерін талап етеді. Функционалдық сауаттылықты дамытуда оқушылардың жетістіктерін мониторингтеу және кешенді бағалау маңызды.

Әлемде танылған функционалдық сауаттылықты дамытудың үшінші механизмі – ата-аналардың балаларды тәрбиелеуге белсенді қатысуы.

Функционалдық сауаттылықтың төртінші механизмі – қосымша білім беруді дамыту.

Функционалдық сауаттылықтың мәні адамның оқу іс-әрекетін өз бетінше жүзеге асыру және адам қызметінің, қарым-қатынастың және әлеуметтік қатынастардың әртүрлі салаларында өмірлік міндеттерді шешу үшін алған білімдерін, дағдыларын қолдану қабілетінен тұрады [3, б. 84].

Функционалдық сауаттылықтың құрамдас бөліктері белгілі бір типтегі, берік білімге негізделген дағдылар (негізгі құзыреттер немесе әмбебап оқу әрекеттері) болып табылады, атап айтқанда: ұйымдастырушылық, зияткерлік, бағалау және коммуникативті. Бұл дағдыларды оқушылар, егер оқыту іс-әрекеттік сипатта болса, игере алады; оқу процесі оқушының өз қызметінің нәтижелері үшін дербестігі мен жауапкершілігін дамытуға бағытталған; мақсатқа жету тәжірибесін алуға мүмкіндік беріледі; аттестаттау ережелері анық және оқу процесінің барлық қатысушыларына түсінікті; топтық жұмыстың өнімді түрлері қолданылады.

Бұл мәселеде мұғалімнің кәсіби құзыреттілігі маңызды рөл атқарады.

Оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастырудағы мұғалімнің кәсіби құзыреттілігі мектеп түлектерінің ақпараттық, проблемалық, коммуникативтік және ұйымдастырушылық құзыреттіліктерін қалыптастыру бойынша әлеуметтік-педагогикалық нәтижелерге қол жеткізуге педагогикалық білімнің, іскерліктің, кәсіби маңызды жеке қасиеттердің интеграциясы ретінде сипатталады. Әсіресе қазіргі қоғамда бейімделу және толыққанды жұмыс істеу үшін қажетті өмірлік мәселелерді шешудегі құзыреттіліктің маңызы зор. Оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру бойынша мұғалімнің кәсіби құзыреттілігінің құрылымы мынадай құзыреттерді қамтиды: пәндік-әдіснамалық, психологиялық-педагогикалық, білім беру процесінің валеологиясы саласындағы құзыреттілік, «мұғалім-оқушы» білім беру жүйесінің сапасын басқару саласындағы коммуникативтік, құзыреттілік. Оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру бойынша мұғалімнің жұмысы мынадай кезеңдерді қамтуы тиіс: мақсат қою, жоспарлау, болжау, іске асыру, түзету, рефлексия [4, б. 17-16].

Оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастырудың өнімділігін қамтамасыз ету үшін мұғалімдер арнайы белсенді тұлғаға бағытталған және дамытушы білім беру технологияларын қолдануы керек. Олардың ішінде келесі қызмет түрлері мен технологияларды бөліп көрсетуге болады:

- проблемалық-диалогтік технология – бұл ұйымдастырушылық, интеллектуалдық және басқа да іскерліктерді, оның ішінде оқу қызметін өз бетінше жүзеге асыру қабілетін қалыптастыруға мүмкіндік беретін жаңа білімді игеру;

- маңызды коммуникативтік дағдыларды дамытуға жағдай жасайтын дұрыс оқу іс-әрекетін қалыптастыру технологиясы;

- жобалау қызметінің технологиясы – ұйымдастырушылық, зияткерлік, коммуникативтік және бағалау дағдыларын қалыптастыру үшін жағдай жасайды (әртүрлі модельдер мен плакаттар дайындау, конкурстар, викториналар, шағын зерттеулер және т.б. ұйымдастыру және өткізу, алынған нәтижелерді міндетті түрде таныстыруды көздейді);

- оқытудың деңгейлік саралануы, оны қолдану мұғалімнің оқушылармен өзара әрекеттесу стиліне белгілі бір өзгерістер енгізеді (оқушы-бұл шешім қабылдауға құқылы серіктес, мысалы, оның білім мазмұны, оны игеру деңгейі және т. б.), мұғалімнің басты міндеті – оқушыға өзі қабылдаған шешімді қабылдауға және орындауға көмектесу;

- ақпараттық және коммуникациялық технологиялар, оларды пайдалану салыстыру және жалпылау, талдау және синтез сияқты интеллектуалды дағдылардың негізін қалыптастыруға мүмкіндік береді;

- оқушылардың оқу жетістіктерін бағалау технологиясы және т.б. [5, б. 91].

Демек, оқушы іс-әрекеттің өзі барысында ғана әрекет етуді үйрене алады, ал мұғалімнің әр сабақтағы жұмысы және мұғалім таңдаған білім беру технологиялары оқушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкес функционалдық сауаттылығын қалыптастырады. Сондықтан қазіргі мұғалімнің кәсіби қалыптасуындағы ең маңыздысы – оның технологиялық құзыреттілігін қалыптастыру мәселесі, оның ішінде терең теориялық дайындық және сабақта заманауи білім беру технологияларын өнімді қолданудың практикалық тәжірибесі, оқушылардың жеке және жас ерекшеліктерін ескере отырып, оларды бейімдеуге және өзгертуге дайын болу.

Сонымен қатар, мектепте білім алушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастырудың негізгі алғышарттарының бірі – заманауи білім беру әдістерін қолдану.

Қазіргі таңдағы функционалдық сауаттылықты қалыптастыру әдістерінің бірі – зерттеу және коммуникативті мәселелерді шешуге мүмкіндік беретін эксперимент, оқушылардың өмірлік қауіпсіздігі тұрғысынан оқу процесінде әртүрлі жағдайларды талдау қабілетін қалыптастырады. Сабақтарда зертханада жұмыс жасау пәнге деген қызығушылықты едәуір арттырады, компьютерлік технологияларды дамытуға ықпал етеді.

Тағы бір әдіс – жоба әдісі. Өзінің дидактикалық мәні бойынша ол өзгермелі жағдайларда бейімделу, әртүрлі жағдайларда бағдарлау, әртүрлі ұжымдарда жұмыс істеу қабілетін қалыптастыруға бағытталған.

Ойын технологиясын қолдану (ребустар, кроссвордтар, рөлдік ойындар) – бұл мінез-құлықты өзін-өзі басқару қалыптасатын және жетілдірілетін әлеуметтік тәжірибені қалпына келтіруге және игеруге бағытталған жағдайлар кезіндегі қызмет түрі.

Сондай-ақ, проблемалық оқыту функционалды сауаттылықты қалыптастыруға ықпал етеді. Кедергілерді жеңу – қозғалыс, дамудың өзгермейтін серігі. Сабақтарда проблемалық тапсырмаларды қолдану жеке тұлғаның келесі қасиеттерін дамытуға мүмкіндік береді: тапқырлық, стандартты емес шешімдерге қабілеттілік, проблемалық көзқарас, ақыл-ойдың икемділігі, ұтқырлық, ақпараттық және коммуникативті мәдениет.

Маңызды әдістердің ішінде мәтінмен жұмыс істеу де ерекше мәнге ие. Оқушы әр түрлі мәтіндерді түсініп, олардың мазмұны туралы ойланып, олардың мағынасын бағалап, оқығандары туралы өз ойларын айтуы керек. Сабақтарда ғылыми мәтіндер, өмірбаяндар, құжаттар, газет-журнал мақалалары, іскерлік нұсқаулықтар, географиялық карталар және т.б. сияқты әр түрлі және жанрдағы мәтіндермен жұмыс жасаған абзал.

Тағы бір өте жиі қолданылатын әдіс – бұл кластер, мәтіннің семантикалық бірліктерін таңдау және олардың графикалық дизайны. Бұл әдістер өмірлік жағдайға байланысты алған білімдерін жинақтау және дамыту қабілетін қалыптастырады [6, б. 29].

Оқушылардың функционалды сауаттылығын дамыту жөніндегі іс-шаралар мемлекеттік стандарттар мен оқу бағдарламаларын құзыреттілік тәсіл мен функционалды сауаттылыққа бағдарлай отырып, білім беру мазмұнын жаңартуды көздейді.

Функционалды сауаттылық – бұл білім берудің көп қырлы адам әрекетімен байланысын біріктіретін жеке тұлғаны әлеуметтік бағдарлау тәсілі. Осы бағыт шеңберінде тұжырымдамалық тәсілдерді, әдіснаманы елеулі түрде қайта қарау, сәйкесінше білім стандарттары мен мазмұнын бейімдеу, білімдіден» құзыреттілік тәсілге көшу қажет.

Білім берудің жаңа мазмұнының негізгі қағидаты – әр мектепте адамның адамгершілік-рухани қасиеттерін: өзін-өзі тану, өзін-өзі анықтау және өзін-өзі жүзеге асыруды дамытуды ынталандыратын гуманистік білім беру ортасын құру болып табылады, сонда ғана функционалды сауаттылық жеткілікті түрде дамиды.

Қорытындылай келе, «сауаттылық» ұғымының мазмұны қоғам талаптарының өзгеруімен бірге тарихи түрде өзгереді. Әлеуметтік факторлардың, қоғамның даму тенденцияларының әсерінен қазіргі білім беру парадигмасының өзгеруі қазіргі қоғамдағы жеке тұлғаның жұмысының сәттілігін анықтайтын маңызды тұлға сапасы ретінде функционалды сауаттылықты қалыптастыру мәселесін қарастыру қажеттілігін анықтады.

Функционалды сауаттылықты қалыптастыру күрделі, көпжақты, ұзақ процесс болып табылады. Қажетті нәтижелерге әр түрлі заманауи білім беру педтехнологияларын сауатты үйлестіре отырып қол жеткізуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Сметанникова, Н.Н. Грамотность. Единственное или множественное число? / Н.Н. Сметанникова. – М.: Баласс, 2015. – 256 с.
2. Леонтьев, А.А. От психологии чтения к психологии обучения / А.А. Леонтьев. – М.: УМЦ «Школа 2100», 2011. – 321 с.
3. Байтажикова, К.А. Материалы августовской конференции / К.А. Байтажикова. Научно-практический центр «Дарын» МОН РК – / 10-12 августа, 2016 // Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://daryn.kz>.
4. Рауандина, А.К. Қазақ тілін оқытуда оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру әдістемесі (орыс тілді мектептердің 5-6-сыныптары): педагогика ғылымдарының канд. ... дис. авторефераты: 28.12.2019 қорғалды / А.К. Рауандина. – Алматы, 2019. – 32 б.
5. Козлова, М.И. Повышение функциональной грамотности как необходимость современного образования / М.И. Козлова // Сборник статей II Международного учебно-исследовательского конкурса. – Петрозаводск, 2020. – 125 с.
6. Перминова Л.М. Минимальное поле функциональной грамотности (из опыта СПб. школы) // Педагогика. 1999. – № 2. – С. 29.

3.15. Развитие критического мышления у младших школьников

Роза Курбаналиевна Барахова

Магистр, старший преподаватель кафедры педагогики.
Шымкентский университет (г. Шымкент, Казахстан)

Акмарал Рыскулбековна Бекбенова

Магистр, старший преподаватель кафедры педагогики.
Шымкентский университет (г. Шымкент, Казахстан)

Балжан Сабыржановна Бейсенова

Магистр, старший преподаватель кафедры педагогики.
Шымкентский университет (г. Шымкент, Казахстан)

Марияш Тойбековна Дуйсекова

Магистр, старший преподаватель кафедры педагогики.
Шымкентский университет (г. Шымкент, Казахстан)

Цель современной системы образования - подготовка конкурентоспособного специалиста. Школа — это среда обучения, ее сердце - учитель. Отличительной чертой творчества любознательного учителя является его способность преобразовывать урок и находить путь к сердцу личности. Умение быть учителем, ценить его, уважать, содержать в чистоте - долг каждого учителя. Он человек, который бесконечно любит свою профессию, свой предмет, всех своих учеников, свою школу. Учитель новой формации в меняющемся обществе-компетентность духовно развитой, зрелой творческой

личности, владеющей всеми педагогическими средствами, стремящейся к постоянному самосовершенствованию. Новая формация формируется, развивается через успехи, умения учителя. Требования к учителю в рыночных условиях: конкурентоспособность, высокое качество образования, профессионализм, мастерство в методической работе.

Мышление — это высшая форма познавательной деятельности человека, социально обусловленный психический процесс, который отражает действительность. Оно происходит в процессе поиска и открытия чего-либо нового. Один из исследователей критического мышления Джон Дьюи писал: «Критика – это экспертиза и испытание суждений, которые предлагаются для принятия, чтобы выяснить, соответствуют они действительности или нет» [1, с. 16].

«Критическое мышление - система суждений, которая используется для анализа вещей и событий с формулированием обоснованных выводов и позволяет выносить обоснованные оценки, интерпретации, а также корректно применять полученные результаты к ситуациям и проблемам» [2].

Американский ученый М. Скривен, который занимался исследованием критического мышления, считал, что навык критически мыслить можно поставить наравне с умениями читать и писать. Для того, чтобы человек умел мыслить нестандартно, очень важно привить ему такой навык еще в школьном возрасте, когда идет развитие его мышления в целом.

Развивая систему образования в соответствии со стратегическими направлениями социально-экономического развития страны, основной ориентир в интеграции в мировое образовательное пространство-создание условий для становления личности, признания человека как важнейшей ценности общества, развития его души, высокого уровня мировоззрения и творческого потенциала, познавательной компетентности и культурных ценностей.

Чтобы стать успешным, сегодняшнему ученику необходимо уметь анализировать получаемую информацию и выявлять главное, уметь сформулировать свое отношение к полученным знаниям, отказаться от недостоверной, неактуальной и ненужной информации. Человек не рождается с такими умениями. Их нужно у ребенка развивать. На мой взгляд, оптимальным способом решения поставленной задачи является развитие у школьников критического мышления.

Критическое мышление – это как раз и есть умение анализировать, оценивать, выносить обоснованное суждение, вырабатывать собственное мнение по изучаемой проблеме и умение применять знания как в стандартной, так и (что гораздо важнее) в нестандартной ситуации.

В настоящее время проблема развития критического мышления в младшем школьном возрасте является актуальной, так как развивать

мышление – это значит развивать умение думать. Благодаря способности человека нестандартно мыслить выявляются новые пути решения проблем, решаются трудные задачи, делаются открытия, появляются изобретения. В современном обществе делается запрос на образованного, креативного, предприимчивого человека, самостоятельно принимающего решения, который может предложить новые идеи, способы решения той или иной проблемы.

Для успешного формирования критического мышления у младших школьников важно правильно и своевременно продиагностировать уровень развития критического мышления. Человек, воспринимающий окружающий мир, стремится проникнуть в него, слиться с ним воедино, чтобы познать суть. Наиболее сложный психический процесс – мышление – обеспечивает понимание.

Человек с развитым критическим мышлением сумеет эффективно работать с информационным пространством, принимать разнообразие окружающего мира и точек зрения. Очевидно, он сможет успешно адаптироваться в современной жизни и находить оптимальные пути решения поставленных перед ним задач.

Реализация этих задач требует нового методологического обоснования содержательной реальности процесса обучения в школах страны. Такая новая методологическая система показывает необходимость кардинального изменения традиционного процесса обучения, развития творческой деятельности обучения и совершенствования передачи содержания образования на национальной основе с точки зрения новой цивилизационной ориентации.

Главной особенностью новых направлений образования является ориентация на постоянное развитие творческого потенциала и формирование стремления к духовному наполнению, предвидя результаты обучения, совершенствуя знания и умения учащихся на основе их любознательности, углубляя их в «фильтр» сознания.

Обобщая сказанное, учитель новой формации - духовно-нравственная, гражданско-ответственная, активная, грамотная, творческая личность, способная к рефлексии, характеризующаяся высоким уровнем методологических, исследовательских, дидактико-методических, социальных личностных, коммуникативных, информационных и других способностей

На современном этапе развития общества самостоятельный поиск знаний учащимися становится значимой потребностью в творческой работе. Поэтому возникает необходимость развивать активность учащихся, выбирать правильное направление, учить использовать знания и умения в новых условиях жизни. Необходимо отметить важность волевой составляющей при осуществлении таких способов действий. [3, с. 56].

Обществу нужны поиски, которые сознательно, целенаправленно направляют и могут эффективно вмешиваться в ход научно-технического прогресса. В связи с этим у каждого учащегося возникает стремление к выполнению произвольной профессиональной деятельности, ее востребованность и отработка предварительных алгоритмов в решении творческого задания. А это возможно только в том случае, если организация учебно-исследовательских и производственно-технических эксплуатационных дел ведется с энтузиазмом.

Творческие способности на основе познавательных интересов связаны с преодолением различных трудностей. Новизна творческих способностей на основе познавательных интересов, расходование необходимой для этого силы воли требует целенаправленного и осознанного регулирования индивидом своей познавательной деятельности. Наличие волеизъявления связано с наличием серьезных, значимых для личности целей и задач.

Стремление ученика критически относиться как к себе, так и к другим, расширение поля познания, стремление оценить труд окружающих, достичь определенного результата требует силы воли. Поэтому гармоничное сочетание добровольной внутренней потребности учащегося и образовательных задач можно рассматривать как условия развития.

Проведенный критический анализ позволяет выделить следующие критерии:

1. наличие научных и предметных знаний;
2. овладение способами познавательной деятельности;
3. наличие умения планировать познавательные задания;
4. умение организовывать познавательную деятельность;
5. знать организационные приемы выполнения познавательной деятельности и использовать ее в новых условиях;
6. целенаправленное взаимодействие в целостном педагогическом процессе;
7. предвидеть его при выполнении познавательных заданий, представлять результат и давать критическую оценку значимости;
8. овладение умениями организации необходимых коллективных форм решения проблемы.

На основании указанного критерия были выявлены следующие признаки:

1. постоянный интерес к познавательной деятельности;
2. активное участие в учебе;
3. усвоение познавательного материала;
4. самостоятельно обновлять и дополнять знания;
5. подбор познавательных заданий;
6. составление плана в соответствии с целью и задачей познавательных заданий;

7. визуализация каждого этапа выполнения задания и планирование соответствующих подходов;
8. совершенствование содержания работы через конкретный план;
9. прогнозирование препятствий и трудностей в процессе работы;
10. рациональное использование учебно-познавательных умений;
11. наличие познавательно-организационных умений;
12. выбор оптимальных форм организации познавательной деятельности;
13. анализ результатов работы и самооценка;
14. стремление к творчеству;
15. освоение способов коллективной деятельности и адаптации к профессиональной обстановке.

В основе познавательного интереса учащихся лежат творческие способности, любознательность, учебная заслуга, социальная приемственность, позитивный настрой, которые, помимо вклада в развитие общества, являются личностным удовлетворением.

При ориентировании учителя на творческие способности учащихся на основе их познавательного интереса следует учитывать:

1. содержание, вид познавательных заданий и учесть познавательные возможности учащихся при их подборе;
2. делегирование профессионально значимых задач, требующих творчества;
3. умение создавать условия, которые станут основой для поиска художественного решения, создания образа, создания модели и т.д.;
4. помощь в составлении задач и их совершенствовании;
5. контроль за умением организовывать способы действий по плану;
6. организация творческой работы учащегося.

Важно, чтобы теоретический, методологический анализ, развитие и формирование умений планировать и организовывать познавательную деятельность осуществляли психологические процессы в приемственности в соответствии с педагогическими условиями.

Этот показатель определяется с помощью педагогической оценки и ставится в качестве количественной формы-оценки. Оценка выражается как показатель успеваемости, а ее уровень - как результат.

Выше приведены только самые основные из критериев оценки эффективности обучения и воспитания. Но в каждой педагогической системе, на каждом уровне, ее смерти пополняются и систематизируются, изменяются с целью достижения промежуточного и конечного результата. Например: критерии, содержание успеваемости учащихся по предметам казахского языка различны. Но все признаки и параметры пришли к общему обобщенному измерению.

Учитель должен быть не только как лицо, передающее конкретную обучающую информацию, организующее ее усвоение учащимися и занимающее позицию оценщика результата этого усвоения, но и как субъект своей образовательной деятельности, помогая повторному ученику. Для этого учитель должен быть консультантом по принятию учащимися программы для анализа, экспертом по ее прохождению.

Новая позиция учителя характеризуется совместным пребыванием с учащимися в различных формах организации учебного процесса, таких как выполнение небольших исследований, создание исследовательских групп и т.д.

В новых условиях образования главной позицией учащегося является его становление субъектом в учебном процессе. Это означает: у учащегося появляется возможность понять всю программу своей подготовки, выбрать наиболее подходящие для него пути ее реализации, ответственность за результаты обучения распределяется на одном уровне между учащимся и обучающимся, то есть оба несут ответственность за конечные результаты.

В достижении цели, результата план должен охватывать 2 основных аспекта: систему проблемы и пути ее решения. Поэтому для познавательного, творческого решения задач важно сначала иметь умение планировать. Масштаб планировочного вала и его выполнение, то есть уровень организационных валов, можно рассматривать как показатель, определяющий мастерство специалиста. Эти умения будут заложены не только в выполнении учебных познавательных задачах, но и во всей жизни человека.

Постановка творческой цели, ее планирование требуют от ученика многих качеств: любознательности, смелости, требовательности, трудолюбия, вдохновения, решительности, целеустремленности, активности, ориентированности на общество, активной жизненной позиции.

Педагогу необходимо подготовить специальные задания с целью развития умения планировать деятельность в творческих способностях ученика на основе познавательного интереса. На первом этапе работы учитель показывает учащимся методику составления плана, на следующем этапе совместно с учащимися составляет план работы, дает направление. Результаты анализируются по коллективному характеру.

Особое внимание необходимо уделить методам восприятия и преобразования познавательных знаний, способствующим правильному усвоению учащимися при осуществлении образования, способам их логического построения, организации.

Следует отметить, что в системе образования на основе учебно-познавательного интереса меняется роль материалов в творческих способностях. Он превращается из главного объекта обучения в состав

развития. В соответствии с этим следует руководствоваться следующими правилами:

Первый принцип заключается в приоритетности содержания, ценности материалов в творческих способностях на основе учебно-познавательного интереса:

1. нахождение общекультурных данных, содержащих тот же материал (например, применение соответствующих знаний при осуществлении практической деятельности или проявление закономерностей в различных явлениях);

2. формировать его в обучении, подбирать общие приемы мышления, которые будут эффективными;

3. выделять новые методы рассуждений, применяемые при изучении материала и т.д.

Второй принцип-принцип методологической ориентации. Это новые знания, пути овладения квалификациями, свой вклад в выбор методов и приемов.

Все перечисленные вопросы ориентированы на применение знаний для выполнения практических и теоретических заданий, что свидетельствует об их общей образовательной ценности. Эти принципы отвечают запросам современного образования в решении исследуемой проблемы.

Третий принцип - принцип приоритета технологического образования в содержании подготовки учащихся в обучении. Речь идет не только о технологиях, связанных с применением новых учебных пособий (например, компьютеров и т.д.), но и о новых технологиях, удовлетворяющих познавательную поисковую деятельность учащихся. [4].

Таким образом, содержание развития системы образования будет направлено на преодоление противоречий, имевших место между запросами и методами рассмотрения и выбора соответствующего содержания в системе обучения.

В начальной школе у детей быстро развиваются производное внимание, интеллект, воображение, познавательные способности, наблюдательность, умение анализировать свои действия, планировать и решать поставленные задачи.

На сегодняшний день существует много определений критического мышления. Критическое мышление предполагает наличие навыков рефлексии относительно собственной мыслительной деятельности, также умение работать с понятиями, суждениями, умозаключениями, вопросами, развитие способностей к аналитической деятельности, а также к оценке аналогичных возможностей других людей. Критическое мышление в целом носит практико-ориентированный характер. Поэтому мы можем говорить о мышлении, как о форме практической логики, рассмотренной внутри и в

зависимости от контекста рассуждения и индивидуальных особенностей рассуждающего субъекта [5].

Д. Халперн, рассматривая это понятие, дает следующее определение: «Критическое мышление — это набор техник и стратегий, которые увеличивают получение желаемого конечного результата. Из этого следует, что мы предполагаем достижение какого-то результата. С этого собственно и начинается любое мышление – с цели» [6].

Она выделяет ряд качеств, которыми должен обладать ученик, чтобы воспользоваться своим критическим мышлением. Среди них она выделяет, такие как: - Готовность к планированию. - Гибкость, которая позволяет подождать с вынесением суждения, пока ученик не обладает разнообразной информацией. - Настойчивость. - Готовность исправлять свои ошибки. Осознание. - Поиск компромиссных решений [7].

Таким образом, очень важно формировать критическое мышление у младших подростков. Научить детей мыслить критически – означает правильно задать вопросы, направить их внимание в правильное русло, учить, самостоятельно строить заключения и находить решение. Ученикам нравятся те виды учебной деятельности, которые дают им материал для раздумий, возможность обнаруживать инициативу и самостоятельность, нуждаются в умственном напряжении, изобретательности и творчестве.

Список использованной литературы:

1. Астахова, Л.В. Критическое мышление как средство обеспечения информационно-психологической безопасности личности: монография / Л.В. Астаховой, Т.В. Харлампьева. - М.: РАН, 2015. – 136 с.
2. Дьюи Д. Демократия и образование. - Москва: Педагогика-Пресс, 2000.
3. Критическое мышление. Википедия. Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/>.
4. Теплов Б.М. Практическое мышление // Хрестоматия по общей психологии: Психология мышления. – М.: МГУ, 1981.
5. Сорина, Г.В. Критическое мышление: история и современный статус // Вестник Московского университета. - 2003. - № 6. - С. 97 - 110.
6. Халперн, Д. Психология критического мышления. – СПб.: Питер, 2000. - 224 с.
7. Асмолов, А.Г. Как проектировать универсальные учебные действия в начальной школе. Пособие для учителя / А.Г. Асмолов. – Москва: Просвещение, 2008. – 310 с.

3.16. Ересек топ балаларының салауатты өмір салты негіздерін қалыптастырудың тарихи-педагогикалық аспектілері

Гүлім Сарсенқызы Мирасбек

«Мектепке дейінгі оқыту және тәрбиелеу» мамандығының
1 курс магистранты. Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті (Алматы, Қазақстан)

Роза Карпыковна Бекмагамбетова

педагогика ғылымдарының докторы, профессор.
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті (Алматы, Қазақстан)

Аннотация

Бұл мақалада мектеп жасына дейінгі ересек топ балаларының салауатты өмір салтын қалыптастырудың тарихи-педагогикалық аспектілері қарастырылған. Сондай-ақ «денсаулық» ұғымына қатысты анықтамаларға шолу жасалынды. Салауатты өмір салты жайында философтардың, педагог-психологтардың ғылыми еңбектеріндегі ақпараттарға талдау жасалынған.

***Кілт сөздер:** салауатты өмір салты, денсаулық, тарихи-педагогикалық аспектілер, мектеп жасына дейінгі бала, тәрбие.*

Историко-педагогические аспекты формирования основ здорового образа жизни детей старшей группы

Гулим Сарсеновна Мирасбек

Магистрант 1 курса специальности «Дошкольное обучение и воспитание». Казахский национальный педагогический университет имени Абая (Алматы, Казахстан)

Роза Карпыковна Бекмагамбетова

доктор педагогических наук, профессор.
Казахский национальный педагогический университет имени Абая (Алматы, Казахстан)

Аннотация

В данной статье рассмотрены историко-педагогические аспекты формирования здорового образа жизни детей старшей группы дошкольного возраста. Также был проведен обзор определений, относящихся к понятию «здоровье». Проведен анализ информации о здоровом образе жизни в научных трудах философов, педагогов-психологов.

***Ключевые слова:** здоровый образ жизни, здоровье, историко-педагогические аспекты, дошкольный возраст, воспитание.*

Historical and Pedagogical Aspects of the Formation of the Foundations of a Healthy Lifestyle of Older Children

Gulim S. Mirasbek

1st year master's student of the specialty «Preschool education and upbringing». Abai Kazakh National Pedagogical University (Almaty, Kazakhstan)

Rosa K. Bekmagambetova

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor.
Abai Kazakh National Pedagogical University
(Almaty, Kazakhstan)

Annotation

This article discusses the historical and pedagogical aspects of the formation of a healthy lifestyle for children of the older preschool age group. A review of definitions related to the concept of "health" was also conducted. The analysis of information about a healthy lifestyle in the scientific works of philosophers, educational psychologists is carried out.

Keywords: *healthy lifestyle, health, historical and pedagogical aspects, preschool age, education.*

Салауатты өмір салтын мектеп жасына дейінгі балаларға дәріптеу бүгінгі күнгі мектепке дейінгі ұйымдардың алдында тұрған көкейкесті мәселенің бірі. Ғылыми және педагогикалық әдебиеттерге талдау жасау барысында адамзатта салауатты өмір салтын тәрбиелеу терең мағыналы мәселе екендігін айқындай түстік.

Салауатты өмір салты мәселесін анықтау проблемасындағы негізгі категория болып «денсаулық» түсінігі болатынын айта кету керек. «Денсаулық» ұғымына қатысты бірнеше анықтамалар бар. Соның бірі «денсаулық» мәнінің тарихи талдамасын жүргізген И.Г. Сигерист былай деп жазады: «ежелгі ойшылдар мен дәрігерлердің көптеген деректеріне қарағанда, сонымен бірге заманауи көзқарастар бойынша денсаулық-бұл жасалған тепе-теңдік жағдайы болып саналады. Адам денесін құрайтын қозғалыстық күш пен сұйықтық толық тепе-теңдікте болған кезде-адамның дені сау болады. Сұйықтықтар, өмірлік күш физика және химия терминдері бола тұра медицинаны толғандыра ма, толғандырмайды ма – бұл ең бастысы емес. Ең негізгісі денсаулық тепе-теңдік жағдайы болып саналады». Бүкіл әлемдік денсаулық сақтау ұйымы жасаған анықтамада: «Денсаулық – бұл тек сырқаттың болмауы ғана емес, сондай-ақ толық дене, психологиялық және әлеуметтік есен-саулық жағдайы» делінген.

Есен - саулық жағдайы өмірді құраушы дене, әлеуметтік, психикалық рухани гармониялық үйлесім адамның денсаулығы мен толық қандығы өміріне едәуір маңызды әсер етеді.

Педагогикада «денсаулық» түсінігінің өз анықтамасы бар. Педагогикалық ғылымда жеке тұлғаның психофизикалық сапаларының туындау сипатының әсері мен оның әлеуметтік бейімделу дәрежесі адам денсаулығына игі әсер етеді немесе керісінше ықпал етеді.

«Салауатты өмір салты» сонау замандардағы Гиппократтың трактаттарында бірқатар денсаулық сақтау іс-шаралары ретінде философиялық ой-санасы құрылымның жалғасы түрінде мазмұндалады. Трактат денсаулық және салауатты өмір салты жайындағы ілімнің дамуына негіз болды. Көне грекиялық философтардың еңбектерінен балаларды салауатты өмір салтына тәрбиелеудегі теңдесіз ой өрістерін дәлірек кездестіруге болады.

Көне Грекиядағы алғашқы философтардың бірі Сократ, табиғи жаратылысты ерекшеліктерге аса назар аудара отырып, адамның өзін-өзі тану мүмкіншіліктері арқылы салауатты өмір салтының терең жағын көре білді «өз-өзін білетін тұлға, өзіне тиімділікті таниды, шамасы келмейтін істі түсінеді».

Яғни, ол адамның сана-сезімі арқылы өзін-өзі танып білуін, іс-әрекеттенуін мазмұнды түрде көрсетті. Платон, салауатты өмір салтын тәрбиелеу ерте кезеңнен бастау қажеттігін атап көрсетті, себебі «кез-келген істегі ең бастысы - оның ерекшелене бастауы» [1].

Аристотель «Этика, саясат, поэтика» деп аталатын еңбегінде адамның жекелей көрегендігі мен салауатты өмір салтын қоғамдық мазмұндағы мәселе ретінде ашып көрсетеді. Оның айтуынша, тәрбиені «денеге қамқорлықтан» бастап, сонан соң, «Рухани тәрбиеге» ұштастыру қажет, себебі дене тәрбиесі, рухани тәрбиемен қатарласа орындалуы тиіс. Яғни, Аристотель салауатты өмір салтының тәрбиесін адамның белсенді өмір салтымен, шынығумен жаттығулармен байланыстырады. Демек, ерте кезде де салауатты өмір салтына тәрбиелеудегі дене жаттығу мәселесі қарастырылған. Осы кезеңде «өз-өзіңді тани біл», «өзіңе қамқорлық жаса» деп аталатын алғашқы тұжырымдамалар шыға бастады. Салауатты өмір салтын тәрбиелеу мәселелері Шығыс елдерінде де қолдау тапқан. Мысалы, Ибн Сина денсаулықты сақтау және нығайтуға бағытталған гигиеналық талаптардың кодексін құрады. Тамақтану, ұйықтау, оқу мерзімдерін сақтау қажеттілігін Ибн-Сина атап көрсетті. Салауатты психологиялық ортаның болуына аса назар аударды «Дәрігерлік ғылымның баспалдағы» еңбегінде [2, 4 б.], Ибн-Сина тәрбиешілердің баланы өз эмоциялары мен үрейлерін басқару қажеттілігін мазмұндайды. Яғни, ойшылдың пікірінше, жас буынның санасы мен денсаулығы тәрбиеге байланысты. Шынайы мемлекет концепциясында Ибн-Сина қоғамдық еңбек пен ұзақ өмір сүру қоғамдық құрылымның басты критериясы екендігін атап көрсетті. Шынайы таза мемлекетте ереже мен тәрбиенің жетелеуі арқасында адамзаттың саналы табиғатын өзгерте отырып ұзақ өмір сүретіндеріне сенеді. Ұзақ өмір сүру, Ибн-Синаның адам қоғамындағы рухани және табиғи гармонияның іске асу

болжамдарының бірі. Ибн-Синаның ұғымы бойынша, ерте жастан бастап салауатты өмір салтының мына төмендегідей принциптерін сақтау қажет:

- 1) жанның салмақтылығы (гармониялық дене пішімді сақтау),
- 2) тамақты таңдау (тамақтану мерзімі);
- 3) денені тазалау (шлактан, зиянды заттардан тазалау),
- 4) дене пішімін сақтау;
- 5) дұрыс дем алу,
- 6) киім тазалығы,
- 7) дене және рухани қозғалыстың теңдесуі.

Сонымен, Ибн-Сина гигиеналық ғылымның негізін салушы болып табылады. Еңбектері бүгінгі күндері өзекті және жас буынды салауатты өмір салтына тәрбиелеуде аса құнды. Шығыстың ойшыл-ғалымы Әл-Фараби дене және ой-саналы тәсілдерінің ұқсастықтарына аса назар аударды. Өзінің әлеуметтік-экономикалық трактатында, адам өз денесінің жетілуіне қол жеткізуі қажет деп атап көрсетті, себебі адамның денесі-сақтауға қажетті нәрсе, егер ол болмаса, оған қол жеткізу қажет. Мерзімді тамақтанумен денсаулық, тұрақты еңбек пен күш, сенімді іс-әрекетпен ой-сана пайда болады» [3, 4 б.]. Сонымен қатар Әл-Фараби ауруды емдеуді ғана емес, адам денсаулығын алдын ала сақтау мен нығайтуды аса атап көрсетті.

Орта ғасырда өмір сүрген Өтей Бойдақ Тілеуқабылұлы, Мұхаммед Хайдар Дулати, Асан Қайғының қазақша жазба мұраларынан жас буынды салауатты өмір салтына тәрбиелеудегі терең ойлы мұрағаттарды кездестіруге болады.

Ө. Тілеуқабылұлы дене мен рухани дүние тұрғысында жас буынның сұлулықты түсіне білулеріне ерекше көңіл бөлді. Сонымен ойшылдар «сұлулығымен» қатар «рухани сұлулықты» дамытуды ұсынды. Ө. Тілеуқабылұлы адамның сыртқы пішініне, көрінісіне аса назар аударған, егер адамның сырт киімі таза, тартымды, сұлу, келбетті болса онда ол оның көңіл-күйін жақсартып, жүрек жылуын оятады. Ойшыл-данышпан арақ-шараптан, нашақорлықтан алшақ болуға шақырады. Ойшылдың ой-саналауы бойынша бала дені сау болуы үшін жас кезінен бастап оны шынықтыру қажет, дене еңбегімен шұғылдандыру қажет.

XV ғ. белгілі оқымыстысы М.Х. Дулатидің [4, 4 б.] өсиетінде тәрбиелеудегі зиянды әдеттерге қатынасты негіздемелер қаланған (шарап ішу, нашақорлық заттармен шұғылдану, темекі тартуға үйір болу). Зиянды әдеттерді мәдениеттілік пен еңбекке тарту арқылы жою керек дейді.

Белгілі қазақ жырауы, философы Асан Қайғы өзінің поэтикалық шығармаларында, өмірде адам баласы қандай болуы қажет, неге талпыну қажеттігі жайында қызықты ой-өрісті дүниелерді көрсете білген. Философтың пікірінше, әрбір адамзат өзіндік жетілуге талпынуы қажет. Нағыз адам саналы сапа иесі болуы тиісті, адамгершілік,

шынайылық шыншылдық, қарапайымдылық, намысқойлық, тұрақтылық Асан Қайғының пікірінше, қоғамдық шарттар тұлғаның қалыптасуына, оның саналы ерекшеліктерінің қалыптасуына басты фактор болып табылады. Осы аталған салалар мен шарттар салауатты өмір салтына тиісті, қажетті мінез-құлық нормаларын таңдап алуға мүмкіншілік жасайды. Қазақ халқының педагогикалық мәдениеті халықтық ертегілерде, эпостық жырларда, мақал-мәтелдерде, ойындарда және дәстүрлерде бейнеленетін сипаттала көрсетілген.

XVIII ғ француз ағартушысы Жан Жак Руссо өзінің «Эмиль немесе тәрбие жөнінде» деп аталатын еңбегінде [5], балаларды салауатты өмір салтына тәрбиелеуге биоталдау жасайды. Ол Эмильді шынықтыруға, дене тәрбиесіне тиянақты тоқталады. Ағартушы дене тәрбиесінде адам мен табиғат және - әлеуметтік орта араларындағы гармонияны орындау, бекіту құралын көре білді. Дене тәрбиесі бойынша әдістемелер мен нұсқаулар табиғи орта мен қол еңбегіне жақын ортада дайындалды.

Француз ағартушысы Клод Гельвеций «Адам, оның саналы мүмкіншіліктері мен тәрбиесі» деп аталатын XVIII ғ. кітабында: «Тәрбиенің осы аталған түрі, адамды күшті, қуатты, денін сау, яғни өз отанына пайда әкелетін бақытты тұлға ретінде тәрбиелеу», - деп дене тәрбиесінің адам денсаулығына оң әсер ететіні туралы жазады [6].

Орыстың ұлы оқымысты-энциклопедшысы М.В. Ломоносов «Адам мен табиғат», «Адам мен қоғам» мәселелерін зерттеуде психология, педагогика, физиология салалары бойынша табиғи жаратылыстану принциптеріне сүйенген. М.В. Ломоносовтың пікірінше осындай бағыт адамның мүмкіншіліктерін ашуда объективті, шынайы деректер бере алады. Қоршаған ортадағы тұлғалық ерекшеліктердің бір-біріне қатынастарға әсерін ашып көрсетті. Балаларды салауатты өмір салтына тәрбиелеу шарттарын ашып көрсетті; өткен ескі тәжірибелерді жою, қарым-қатынастар мен түсіністікке негізделген жанұяны құру керектігін меңзеді.

Н.Г. Чернышевский дене және рухани дамуды адамның құнды сапасы ретінде көрсетті. Организмді шынықтыру мәселелерін көтерді [7]. Н.А. Добролюбов салауатты өмір салтын дұрыс жүргізу, жүйелеу үшін балалардың жас ерекшеліктеріне байланысты түрлі жаттығулар, еңбектену және демалысты ұйымдастыруды, дұрыс тамақтану мен ұйықтау ережелерін ұсынды. Оның баяндауынша сол заманғы тәрбиелеу мен оқыту жүйесі балалар мен жасөспірімдердің бойындағы «ішкі адамды» өлтіреді, яғни баланың денсаулығына зиян әсер ететін күштен айырып өмірге дайындайды. Бұл жүйе тұлғанын дамуын болдырмайды, тәрбиеленушінің жас ерекшелік және жекелей ерекшеліктерін тәрбиелей алмайды. Добролюбовтың пікірінше «Тәрбиенің басты ұстамы адамның табиғаты мен балалықты қастерлей білу, оның еркін дамуына мүмкіншілік жасау, қоршаған ортаны, қоғамды дамыта білу» [8].

Темекі шегу, шарапқа әуестену секілді зиянды әдеттерге Л.Н. Толстой былай деп үн қатты. «Адам өміріндегі ептілікті істерді елестете алу қиын күрделі болады, егер адамзат өзі өзін шарап, арақпен темекі түтінімен, нашамен улануын қоя алмаса». Л.Н. Толстойдың өзі салауатты өмір салтын ұстаған. Оның шығармашылық жолының басты мақсаты дене шынықтыру белсенділігімен байланысқан. Л.Н. Толстойдың айтуынша «Қозғалыссыз, дене еңбегінсіз аяқ-қолымен, дене мүшемен жұмыс істемеуі, ой-сананы жұмыс істету өте қиын, мүмкін емес» [9].

Қазақстанның ғалымдары К.С. Әбішев, К.Д. Ордабаев, А.К. Айтпаев, О. Қыстаубаевтар атап көрсеткендей салауатты өмір салты қоғамның әлеуметтік-саяси жаңаша даму кезеңінде бала денсаулығын сақтауда басты термин болып табылады [10, 11, 12, 13].

Қ.Ж. Қожахметова «Қазақ этнопедагогикасы әдістемесі, теория және практика» деп аталатын монографиясында «қазақ халқы әрқашанда мақсатты, саналы адамзатты тәрбиелеуде тәжірибелерге бай екендігін атап көрсетті [14].

Жас сәбидің дүниеге келген күнінен бастап салауатты өмір салтына тәрбиелеу ерекшеліктері У. Жәнібековтың «Алтын домбыра жанғырығы» атты еңбегінде суреттелген. Бесікке бөлеу, бесік той дәстүрлері жас баланы ер болып өсуіне, әсемдікке, ізгі ниеттілікке жетелеген. Ат қою ерекшеліктері мысалы Қайрат - қуатты, Сәуле - әсемдік, Айбат пен Арыстан - ептілікті білдіреді. Бесік жырларында баланың ой-саналы, ақылды өсуі, жігерлі де қайратты болуы сипатталған. Тәрбиелеу тұрғысында «баланы жастан, келінді бастан»-дейді қазақ халқының мақалында. «Баланы бесіктен тәрбиелесе мінез-құлықтары сексен жасқа дейін сақталады». Тұсау кесер дәстүрі баланың тәй-тәй басып жасына толған күні орындалады. Кішкентай кезінен бастап қоршаған ортамен, туған-туыстарымен қатынасу баланың басына сенімділікті дамытады. Баланың қолына «қамшы» атына үзеңгі беріп, болашақ жігіттің атта еркін қимылдауын талап еткен. Үш, төрт жаста балалар ат жарыстарына қатынасып отырған [15].

Дене тұлғасы күшті дамыған балалар «Аламан бәйгеге» қатынасқан. Баланың дүниеге келген күнімен байланысты қазақ халқының дәстүрлері жас жеткіншектерді салауатты өмір салтына тәрбиелеуде ерекше мағынаға ие. Оның мазмұны баланың бойында салауатты психологиялық ұстамдылықты жігерлілікті қалыптастыру К.Б. Жарықбаев, В.В. Чистов «Этика және психология» атты оқу құралында халық этикасының бағытына, дәстүрлерге: психологиялық сипаттама беріледі [16].

А.С. Иманғалиевтің пікірінше «салауатты өмір салты» дегеніміз адам организмінің резервтік мүмкіншіліктерін жетілдіретін күнделікті тіршілігінің типтік формалары мен тәсілдері, әлеуметтік және кәсіби қызметтерін саяси, экономикалық, әлеуметтік-психологиялық жағдайлардан тәуелсіз орындауды қамтамасыз ету [17]. Г.Д.

Әлімжановтың ойынша салауатты өмір салты «білім, ептілік, дағдыланумен байланысты, оның негізінде әрбір оқушының денсаулығы, күнделікті шынығу әдістемелері жатыр» [18]. Мектеп, жанұя және қоғамдық жұмыстардың бірігіп оқушылардың салауатты өмір салтын қалыптастыру бойынша зерттеу жүргізген Ж.З. Торыбаеваның пікірінше мектеп оқушысының салауатты өмір салты жан жақты дамуы әлеуметтік тәжірибені меңгеру іс-әрекеттіліктерімен сипатталады. Дене, ой-санасы, әлеуметтік тұлғалық, эмоционалдылық, рухани дамуы, оның микро ортасы мектеп, жанұя және қоршаған орта арқылы болады [19, 4 б.].

Жанұялық тәрбиені мазмұндай отырып авторлар қазақ халқының жанұясы көп балалы, шаруашылықты болғанына назар аудартады. Сондықтан балалар еңбекпен жас шақтарынан айналысқан. Баланың шынығуына аса назар бөлген. Ауа мен суға байланысты іс-шаралар қолданылып отырған. Ат жарыстары, спорттық ойындар аса дәстүрлі болған аламан бәйге үлкен қашықтықтарға жарысу, күміс алу атпенен шауып келе жатып жерден тиынды іліп алу, көкпар, жамбы ату-садақпен оқ ату, сайыс-ат үстінде аударыспақ, қыз қуу және т.б. Осы ойындарда қазақ халқының азаматтарының ептіліктері, жігерліліктері, іс-қимылдары сипаттала көрсетілген.

Сонымен, денсаулық дегеніміз алдымен өмір салтымен байланысты, алдымен зиянды әдеттерден арылу. Салауатты өмір салты еңбек ету және демалыс режимдері, тамақтану жүйесі, даму мен шынығу жаттығулары, өз-өзіне және өзгелерге қарым-қатынастық, тұрмыстық, өмірлік мақсаттылықтар. Яғни салауатты өмір салты өте күрделі және жан-жақты ұғым.

Біздің зерттеуіміздей, анықтағанымыздай «салауатты өмір салты» ол тәрбие, білім алу, өзін-өзі тәрбиелеу нәтижесінде алған арнайы түсініктер мен құндылық бағдарының белгілі бір деңгейін сипаттайтын адамның жалпы мәдениетінің бір бөлігі.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Платон. Государство // Соч.: В 3-х. - М., 1972. - Ч. 1.
2. Абу Али ибн Сина. Канон врачебной науки. Кн. 1. - Ташкент. 1954. С. 47-108.
3. Әл-Фараби Философиялық трактаттар. - Алматы: Ғылым, 1994. - 115 б.
4. М.Х. Дулати. Тарих-и-Рашиди. - Алматы: Жалын, 1996. - 327 б.
5. Руссо Ж.Ж. Педагогические сочинения: В 2-х т. - М., 1981.
6. Гельвеций К.А. О человеке, его умственных способностях и его воспитании // Соч.: В 2-х т. - М., 1974. - Т. 2. – 29 с.
7. Чернышевский Н.Г. Полн. собр. соч. в 15 томах. М., 1949. - 2 том, 380 с.
8. Добролюбов Н.А. Педагогические сочинения. - М.: Учпедгиз, 1949. – 411 с.

9. Толстой Л.Н. Чем люди живы. Собр. сочинения. М., 1982. С. 85-124.
10. Әбішев Қ. Философия // оқулық // Алматы: Ақыл кітабы, 1999.
11. Ордабаев К.Д. Спортивные игры как средство воспитания нравственных и физических качеств учащихся: 13.00.01: автореф. дисс. канд. пед. наук. Алматы, 1997. - 23 с.
12. Айтпаева А.К. Казахские народные игры как средство воспитания младших школьников автореф. дис. канд. пед. наук - Алматы, 1997 - 23 с.
13. Кистаубаева О. Народные игры и их использование во внеурочной и внешкольной работе // Поиск - 1999. - № 6. - С. 173-177.
14. Кожахметова К.Ж. Казахская этнопедагогика: методология, теория, практика. - Алматы: Ғылым, 1998. - 317 с.
15. У. Жәнібеков Алтын домбыра жаңғырығы. Алматы, 1990. Б. 25-69.
16. К.Б. Жарыкбаев, В.В. Чистов. Этика және психология. - Оқулық орыс мектебінің 10 сыныбына арналған. - Алматы: Рауан, 1998. - 129 б.
17. А.С. Иманғалиев. Педагогическая валеология. - Алматы: Алем, 1998. – 268 с.
18. Алимжанова Г.Д. Концепция формирования здорового образа жизни школьников. - Алматы, 2001. - 28 с.
19. Ж.З. Торыбаева Совместная работа школы, семьи и общест-венности по формированию здорового образа жизни школьников-подростков: 13.00.01 реф. дис. канд. пед. наук - Шымкент, 2001 – 30 с.

3.17. Использование нестандартного спортивного оборудования для развития координации младших школьников с нарушением интеллекта

Виктор Борисович Самковский

Учитель адаптивной физической культуры.

Специальная школа-интернат № 1 города Кокшетау
(г. Кокшетау, Казахстан)

Аннотация

В статье рассматривается вопрос развития координации младших школьников с нарушением интеллекта путем использования нестандартного спортивного оборудования.

Ключевые слова: *координация, младшие школьники, нарушение интеллекта, нестандартное спортивное оборудование.*

Annotation

The article deals with the issue of developing the coordination of younger students with intellectual disabilities through the use of non-standard sports equipment.

Key words: *coordination, junior schoolchildren, intellectual impairment, non-standard sports equipment.*

Аннотация

Мақала стандартты емес спорттық құрал-жабдықтарды қолдану арқылы ақыл-ойы бұзылған кіші жастағы оқушылардың координациясын дамыту мәселесін қарастырады.

Түйінді сөздер: *координация, кіші мектеп оқушылары, интеллектуалды бұзылыстар, стандартты емес спорттық құрал-жабдықтар.*

В системе модернизации современного специального образования важное место занимают вопросы сохранения и укрепления физического здоровья детей с нарушением интеллекта.

Физическое воспитание имеет немаловажное значение и решает образовательные, воспитательные и оздоровительные задачи, от успешного решения которых во многом зависит умственное развитие ребенка с нарушением интеллекта (Б.К. Каражанов) [1].

Нарушение интеллекта у детей в преобладающем большинстве случаев сочетается с аномальным развитием двигательной сферы, становление которой неотделимо от познания мира, овладения речью, трудовыми навыками. Одной из главных причин, затрудняющих формирование у детей с нарушением интеллекта двигательных умений и навыков, являются нарушения координации, которые отрицательно сказываются не только на физическом развитии, но и на развитии познавательной и трудовой деятельности и последующей трудовой адаптации (Г.Д. Алимжанова) [2].

Координацию можно определить, как способность эффективно, точно, быстро и упорядоченно двигаться. Без развитой, в достаточной степени, координации трудно добиться желаемых результатов в их освоении, так как координированный человек намного быстрее овладевает новыми движениями и способен к их быстрой перестройке.

Одной из важнейших задач физического воспитания является развитие двигательной функции и умение управлять своими движениями. Как известно, эффективность этого процесса в значительной степени обеспечивают двигательно-координационные способности, которые одновременно оказывают существенное влияние и на умственное развитие ребенка.

Ж.И. Намазбаева [3], говоря о задачах физического образования, отмечала, как важно уметь изолировать отдельные движения, сравнивать их между собой, сознательно управлять ими и приспособлять к препятствиям, а также преодолевать их с возможно большей ловкостью.

Координация выполняет важную функцию, а именно согласование, упорядочение разнообразных двигательных движений в единое целое в соответствии с поставленной задачей.

Ю.Ф Курамшин [4] предлагает выделить три вида координации, рисунок 1:

Рисунок 1. Виды координации движений

- мышечная координация напряжения мышц, передающих команды управления на звенья тела от нервной системы и других факторов;
- внутримышечная (нервная) координация-согласование процессов, управляющих движениями через мышечные напряжения. Это согласованное сочетание нервных процессов, приводящих к решению двигательной задачи в конкретных условиях;
- двигательная координация - согласованное сочетание движений частей тела в пространстве и времени, одновременных и последовательных, соответствующих двигательной задаче, внешней среде и состоянию человека.

В период младшего школьного возраста происходит так называемое становление основ для развития координации, а также приобретения знаний, умений и навыков при выполнении упражнений на координацию.

О.С. Ливинская отмечает, что отличительной особенностью детей младшего школьного возраста является непрерывный рост и развитие, которые проявляются в количественных и качественных изменениях, происходящих в организме. На разных возрастных этапах процессы роста и развития протекают неодинаково: периоды быстрого темпа сменяются замедленным развитием [5].

В физическом развитии детей младшего школьного возраста с нарушением интеллекта, так же, как и в психическом, имеются общие тенденции с развитием нормально развивающихся детей.

Нарушение интеллекта проявляется в стойком нарушении познавательной деятельности, возникающем вследствие органического поражения коры головного мозга.

У детей младшего школьного возраста с нарушением интеллекта страдает нервная регуляция мышечной деятельности. В результате своевременно не формируется контроль за двигательными актами, возникают трудности в формировании произвольных движений, их

целенаправленности, координированности, пространственной ориентировки.

На физическое развитие, двигательные способности, обучаемость и приспособляемость к физической нагрузке оказывает влияние тяжесть интеллектуального дефекта, сопутствующие заболевания, вторичные нарушения особенности психической эмоционально-волевой сферы детей.

Отмечаются нарушения в развитии двигательных способностей [6, с. 69]:

1) нарушение координационных способностей – точности движений в пространстве; координации движений ритма, движений; дифференцировки мышечных усилий, пространственной ориентировки; точности движений во времени; равновесия;

2) отставания от здоровых сверстников в развитии физических качеств - силы основных групп мышц рук, ног, спины, живота на 15-20%, быстроты реакции, частоты движений рук, ног, скорости одиночного движения на 10–15%;

3) выносливости к повторению быстрой динамической работы, к барическим усилиям различных мышечных групп на 20-40%;

4) скоростно-силовых качеств в прыжках и метаниях на 15-30%; гибкости и подвижности в суставах на 10-20%.

Координационные способности регулируются теми биологическими и психическими функциями, которые у детей младшего школьного возраста с нарушением интеллекта имеют дефектную основу (чем тяжелее нарушение, тем грубее ошибки в координации [7].

Это положение имеет первостепенное значение при выборе педагогических средств и методов коррекции недостатков двигательной сферы детей с нарушением интеллекта, которых отличает целый ряд существенных нарушений нейродинамики (уменьшение силы основных нервных процессов, нарушение их подвижности, патологическая иррадиация возбуждательного и тормозного процессов

Если занятия физическими упражнениями для человека, у которого нет двигательных недостатков - условие активного общего развития, то для детей с интеллектуальными нарушениями физическая культура является вместе с тем и одним из основных средств устранения отклонений в их двигательной сфере.

Поэтому привлечение детей данной категории к активным занятиям физической культурой, основанное на пробуждении интереса, положительного отношения к ним, должно рассматриваться как важное звено в комплексе учебно-воспитательной работы специальной школы.

Что же нужно сделать, чтобы занятия по адаптивной физкультуре стали более интересными, увлекательными, а главное более эффективными в решении проблем физического развития для детей с

нарушением интеллекта? Ведь порой одного профессионализма, эмоциональности учителя по физической культуре недостаточно для побуждения интереса у детей.

Главная цель физического воспитания в любом образовательном учреждении состоит в том, чтобы удовлетворить естественную биологическую потребность детей в движении, добиться хорошего уровня здоровья и физического развития детей [8].

Нетрадиционное спортивное оборудование призвано содействовать решению, как специфических задач целенаправленного физического развития детей, так и решению задач их всестороннего развития, а именно:

- обогащать знания о мире предметов и их многофункциональности;
- приучать ощущать себя в пространстве, ориентироваться в нем;
- создавать условия для проявления максимума самостоятельности, инициативы, волевых усилий;
- приучать применять предметы спортивно-игрового нетрадиционного оборудования в самостоятельной деятельности;
- пробуждать интерес к спортивным играм, занятиям, расширять круг представлений о разнообразных видах физкультурных упражнений, их оздоровительном значении.

Проведение физкультурных занятий с использованием нетрадиционного оборудования показывает, что увеличение двигательной активности детей возможно, как за счет качественного улучшения методики занятий, повышение их моторной плотности, так и за счет применения нетрадиционного оборудования, его эффективного использования, что позволяет быстро и качественно формировать двигательные умения и навыки.

Применение комплексов упражнений общеразвивающего воздействия с различным нетрадиционным спортивным оборудованием (пластиковые бутылки, шишки, мягкие игрушки, деревянные ложки) оказывает значительное влияние на развитие различных мышечных групп и укрепление мышечного тонуса.

В процессе занятий, проходящих при помощи нестандартного спортивного оборудования, могут создаваться достаточно усложнённые условия для выполнения различных физических упражнений [9].

Например, дети, в процессе преодоления полосы препятствий, состоящей из разных тренажеров, совершают большое количество движений. «При этом они проявляют ловкость, выносливость, быстроту реакции, а также смелость, решительность и находчивость».

Упражнения с использованием нетрадиционного спортивного оборудования для развития координации можно условно разделить на две группы (рисунок 2).

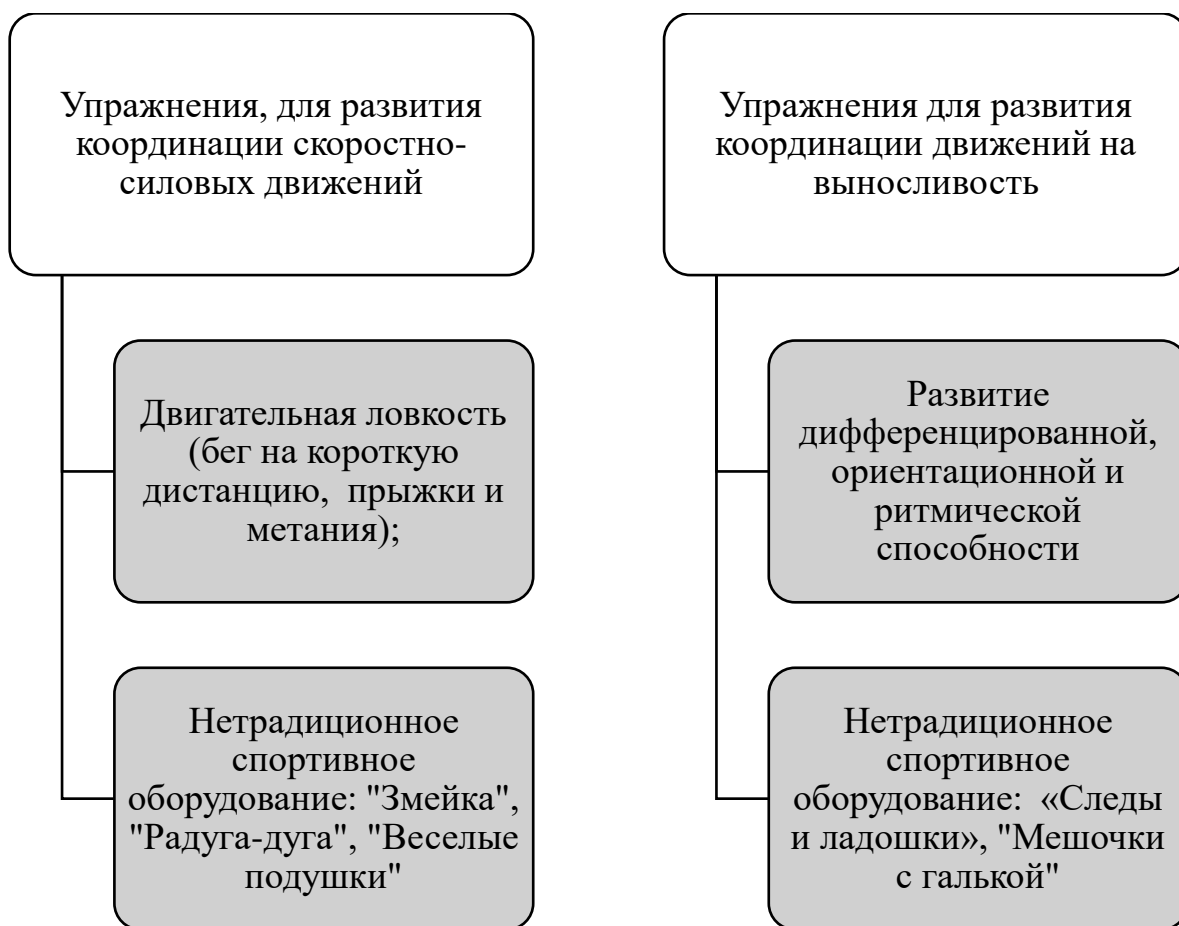

Рисунок 2. Развитие координации путем использования нетрадиционного спортивного оборудования

Используемое оборудование должно технически правильно применяться и правильно выполняться под контролем педагога.

Выбор нетрадиционного спортивного оборудования должен быть таким, чтобы воздействовать на определенные двигательные способности детей с нарушением интеллекта.

Существуют следующие методические приёмы для воспитания конкретных координационных способностей [10]:

1. Варьирование способа выполнения движения (изменение направления движения, темпа, ритма, объёма).

2. Изменение внешних условий при сохранении способа выполнения упражнения.

3. Комбинирование двигательных навыков (дополнительное задание во время применения).

4. Выполнение упражнения при недостатке времени.

5. Варьирование применяемой информации (зрительной, слуховой, вестибулярной, тактической). Например, старт по сигналу голосом, отмашка, хлопок по плечу.

6. Выполнение упражнения после предварительной подготовки – для совершенствования ориентационной, дифференцированной, реакционной способностей и способностей к переключению

двигательных действий (предварительная нагрузка, предварительные упражнения с использованием вестибулярного аппарата).

Таким образом, наличие в образовательной организации рационально подобранного нетрадиционного спортивного оборудования дает возможность более успешно решать задачи физического воспитания по формированию жизненно необходимых умений и навыков, развития физических качеств детей, укрепление здоровья и гармоничного развития детей младшего школьного возраста с нарушением интеллекта.

Список литературы:

1. Каражанов Б.К. Коррекция двигательных нарушений у учащихся специальных школ средствами физического воспитания. - Алматы, 2014. - 32 с.
2. Алимжанова Г.Д. Возрастные особенности развития координации движений у детей школьного возраста и пути ее совершенствования в процессе физического воспитания. – В.: Алматыкітап баспасы, 2020. – 68 с.
3. Назамбаева Ж.И. Некоторые особенности физического образования учащихся специальной школы. - Алматы, 2015. - 125 с.
4. Курамшин Ю.Ф. Координационные способности и методика их развития. Педагогика физической культуры. СПб., 2019. – 285 с.
5. Ливинская О.С. Основы умственного и физического воспитания умственно-отсталых детей. М., 2015. – 81 с. [5].
6. Забрамная С.Д. Комплексная коррекция двигательных и функциональных нарушений умственно отсталых школьников в процессе дополнительных физкультурных занятий. Тамбов, 2017. – 174 с.
7. Козлов, А.И. Возрастные особенности развития координации движений у детей школьного возраста и пути ее совершенствования в процессе физического воспитания. - М., 2017. - 21 с.
8. Козлов, А.И. Возрастные особенности развития координации движений у детей школьного возраста и пути ее совершенствования в процессе физического воспитания. - М., 2017. - 21 с.
9. Ковалев С.А. Применение программ различной направленности для совершенствования двигательных способностей детей с интеллектуальными проблемами. – Майкоп, 2017. – 165 с.
10. Немцов, О.Б. Место точности движений в структуре физических качеств [Текст] / О.Б. Немцов // Теория и практика физической культуры. - 2019. - № 8. - С. 21-22.

3.18. Применение коррекционно-развивающих пособий на уроках трудового обучения

Ольга Юрьевна Кириченко

учитель трудового обучения.

Специальная школа-интернат № 1.

(г. Кокшетау, Акмолинская обл., Казахстан)

Истоки способностей и дарования детей – на кончиках их пальцев.

*От пальцев, образно говоря, идут тончайшие ручейки,
которые питают источник творческой мысли.*

Чем больше мастерства в детской руке, тем ребёнок умнее.

В.А. Сухомлинский

Одной из особенностей обучения обучающихся швейному делу на начальном этапе, является низкая самостоятельность в труде и ограниченная двигательная сфера трудовых навыков. А это значит, неумение самостоятельно ориентироваться в задании, неумение планировать выполнение своей работы, затруднение в выполнении однотипного задания. На всех этапах обучения обучающиеся показывают трудности в речевом общении, так как у них малый словарный запас активного словаря. Они затрудняются провести речевой анализ своего изделия, описать его сложные операции или указать существенные признаки. Мешает усвоению трудовых навыков и двигательная недостаточность, которая проявляется в неумении синхронно работать руками на швейной машине, а также регулировать силу ручного или ножного нажима.

Процесс развития ребёнка, в значительной степени - процесс развития движения. На уроках швейного дела обучающиеся овладевают элементарными приёмами работы с различными материалами и инструментами. Изготовление изделий требует от ребёнка ловких движений, а в процессе систематического труда, рука приобретает уверенность, точность, пальцы становятся гибкими, появляется согласованность в работе глаза и руки, совершенствуется координация движений, точность в выполнении действий. В процессе обучения швейному делу образуется система специальных навыков и умений у обучающихся.

Работая с детьми, испытывающими трудности в обучении, приоритетной целью своей деятельности я определила развитие и совершенствование мелкой моторики кисти и пальцев рук в коррекционной работе.

Для реализации цели определила следующие задачи: выявить индивидуальные способности обучающихся в развитии мелкой моторики; развивать тактильную чувствительность рук обучающихся; сочетать игры и упражнения для тренировки пальцев с речью;

подготовить руку ребёнка к шитью. Для решения задач использую следующие средства:

- использование физкультминуток, где движения обучающихся сочетаются с речью, такие физкультминутки способствуют переключению на другой вид деятельности, повышению работоспособности, снятию нагрузки, тренируют психические процессы (память, внимание);

- пальчиковые упражнения в сочетании с самомассажем кистей и пальцев рук способствуют освоению детьми элементов самомассажа, оказывают оздоровительное воздействие на организм ребёнка, улучшают функции рецепторов проводящих путей, в сочетании со звуковой гимнастикой стимулируют умственную деятельность, способствуют хорошему эмоциональному настрою, улучшению произношения многих звуков, а значит - развивают речь.

- игры (дидактические, театрализованные, сюжетно-ролевые), которые позволяют повысить общий тонус, развивают внимание, память, снижают психоэмоциональное напряжение, развивают воображение.

Чтобы развитие мелкой моторики пальцев рук стало увлекательной игрой, использую разнообразные приёмы, при помощи «Волшебного цветка».

В «Волшебном цветке» я использовала различные приёмы для развития мелкой моторики рук; шнуровку на различных предметах; завязывание и развязывание бантов, узлов; застёгивание пуговиц, молний, крючков; заплетание косичек, тактильное восприятие фурнитуры.

В работе по развитию мелкой моторики задания подбираю с учётом их постепенно возрастающей сложности, учитываю индивидуальные особенности ребёнка, темп его развития, возможности, настроение. Работу провожу регулярно, систематически, соблюдаю временной регламент, чтобы не вызвать переутомления ребёнка. Повышаю у обучающихся интерес к упражнениям и заданиям, превратив их в занимательную игру. Забочусь о том, чтобы деятельность ребёнка была успешной, тогда подкрепляется его интерес к урокам и процесс обучения и развития формирует у обучающихся положительную мотивацию.

Очень важно вовремя подбодрить ребёнка, укрепляя его веру в собственные силы. В коррекционной школе особенно важен индивидуальный подход, в связи с большой неоднородностью детей по способности к обучению. Обучающиеся различаются по характеру и темпераменту, по темпу работы и мотивации учения. Непосредственно

в учебном процессе оптимальные условия создаются с помощью методов и приёмов дифференцированного подхода.

Еще одним приемом, который я использую на своих уроках, является коррекционно-развивающее пособие «Домик для Даши». Это развивающая книжка, выполненная из натуральных материалов, фетра.

При проведении занятий с использованием таких развивающих пособий, у учащихся заметно повышается интерес к уроку, мотивация, развиваются тактильные ощущения, разговорная речь, пополняется словарный запас детей, что немало важно. Например, можно использовать данное пособие при изучении темы «Ассортимент одежды», где ученики смогут определять виды одежды по способу носки, по сезону, по назначению, по условиям эксплуатации и т.д.

По предмету «Общетрудовая подготовка» в 5 классах на уроках трудового обучения, я стараюсь применять игровые приемы и технологии коррекционно-развивающего обучения детей.

Для развития мелкой моторики рук, зрительного восприятия, тактильных ощущений я использую развивающую игрушку «Ёжик».

Пособие выполнено из фетра, имеет различные виды застежки: пуговицы, кнопки, крючки, тесьма-молния, текстильная лента, шнуровка, карабин. Пособие может использоваться как на уроках, так и во внеурочной деятельности.

Опыт работы показывает, что планомерная работа по развитию мелкой моторики рук, через применение развивающих пособий на уроках швейного дела и общетрудовой подготовки способствует: развитию у детей произвольного внимания, наблюдательности, памяти, сообразительности, чувства ритма; развитию глазомера и координации движения пальцев; правильному использованию материалов, инструментов. Дети приобретают практические навыки и умения. У них развивается речь, воображение, фантазия, воспитывается аккуратность, терпение, настойчивость, стремление преодолевать трудности и доводить начатое дело до конца.

Литература:

1. Занков Л.В. Психология умственно отсталого ребенка. - М., 1988.
2. Кащенко В.П. Совершенствование урока трудового обучения. Начальная школа. № 2, 2001.
3. Кольцова М.М. Двигательная активность и развитие функций мозга ребенка. - М., 1973.

3.19. Музыка пәнінен инклюзивті білім беру қажеттілігі

Шолпан Жулдасқалиевна Жилқышиева

Рыспай Ғабдиев атындағы балалар өнер мектебінің мұғалімі
(Атырау облысы, Мақат ауданы, Доссор кенті)

Қазіргі таңда барлық әлем жұртшылығының назарын аударып отырған мәселе оқушылардың жеке сұраныстары мен ерекшеліктеріне ортаның, отбасының қатысуымен жалпы білім берумен қатар қосымша инклюзивті білім беру үрдісі қарастылған. Осы жаһандық мәселеге әлем ғалымдары мынадай анықтама береді: инклюзивтік білім беру дегеніміз - барлық балаларды, соның ішінде мүмкіндіктері шектеулі оқушыларды жалпы білім берумен қатар өнерге баулу үрдісіне толық енгізу және әлеуметтік бейімдеуге, жынысына, шығу тегіне, дініне, жағдайына қарамай, балаларды айыратын кедергілерді жоюға, ата-аналарын белсенділікке шақыруға, баланың түзеу-педагогикалық және әлеуметтік мұқтаждықтарына арнайы қолдау, яғни, жалпы білім берумен қатар, өнерге деген қызығушылықты оятып, оның ішінде домбыра аспабына құрметпен қарап, білімге, өнерге деген сапасы сақталған тиімді оқытуға бағытталған болып табылады.

Инклюзивті (франц. *inclusif* – өзіне енгізетін, лат. *include* – ішіне аламын, енгіземін) немесе енгізілген білім беру – қосымша білім беру мектептерінде ерекше қажеттіліктері бар балаларды оқыту үрдісін сипаттау үшін пайдаланылатын термин. Инклюзивті білім берудің негізіне балалардың кез келген кемсітушілігін болдырмайтын, барлық адамдарға тең қарым-қатынасты қамтамасыз ететін, бірақ қосымша білім алу қажеттіліктері бар балалар үшін ерекше жағдай жасайтын идеология жатады. Сондай ақ ерекше балаларды өнерге деген қызуғышылықты оятып, оның ішінде домбыра аспабын үйренуге көмектесу болып табылады.

Инклюзивті білім беру - мүгедек пен дамуында сәл бұзушылығы мен ауытқулары бар балалардың дені сау балалармен бірге қосымша білім беріп, домбыра үйретіп олардың әлеуметтендіру және интеграция процестерін жеңілдету мақсатындағы бірлескен оқыту.

Инклюзивті білім беру дегеніміз – балалардың жынысына, жас ерекшеліктеріне, географиялық тұратын жеріне, қимыл-қозғалыстық және ақыл-есінің жағдайына, әлеуметтік-экономикалық жағдайына қарамастан, қосымша білім алу және өздерінің потенциалдық дамыту мүмкіндігіне ие болу. Инклюзивті оқыту – барлық балалардың мұқтаждықтарын ескеретін, ерекше қажеттіліктері бар балалардың қосымша білім алуын қамтамасыз ететін жалпы білім үрдісінің дамуы. Инклюзивті оқыту балалардың оқу үрдісіндегі қажеттіліктерін қанағаттандырып, қосымша оқыту мен өнерге баулудың жаңа бағытын өңдеуге талпынады. Егер инклюзивті оқытудың қосымша сабақ беруге енгізілген өзгерістері тиімді болса, онда ерекше қажеттіліктері бар

балалардың жағдайлары да өзгереді. Болашақта инклюзивті оқытуды еңгізілген өнер мектептерінде оқыған балалар адам құқығы туралы білім алуға, әртүрлі аспапта ойнауға мүмкіншілік алады, өйткені олар бір - бірімен қарым-қатынас жасауға, нота танып, өзінің таңдаған аспапта ойнап үйренеді.

Инклюзивтік қосымша білім беру - барлық балаларды өнерге баулу үрдісіне толық енгізу және әлеуметтік бейімдеуге, жынысына, шығу тегіне, дініне, жағдайына қарамай, балаларды айыратын кедергілерді жоюға, ата-аналарын белсенділікке шақыруға, баланың түзеу - педагогикалық және әлеуметтік қажеттіліктерін арнайы қолдау, әдеп-ғұрыптарды сақтауға, өнерімізді биікке көтеру, қоршаған ортаның балаларды жас ерекшеліктеріне және білімдік қажеттіліктеріне бейімделуіне жағдай қалыптастыру, яғни, қосымша білім беру сапасы сақталған тиімді оқытуға бағытталған мемлекеттік саясат.

Психикалық дамуының негізгі бұзылыстары интеллектуалды даму деңгейі, яғни, зейіні, есте сақтауы, ойлауы, кеңістікті бағдарлауы төмен болып келеді.

Егер ата-анасы баласын арнайы мектеп- интернатқа жібергісі келмесе, жергілікті жалпы мектепте мүмкіндігі шектеулі баланың мүмкіндігіне қарай, жеңілдетілген бағдарлама бойынша, инклюзивті оқытуға, сонымен қатар баланы қосымша білім беретін өнер мектептеріне беріп оқыту міндетті.

Даму мүмкіндігі шектеулі балаларға қосымша білім беруді ұйымдастыру мақсатында, болашақта қосымша білім беретін өнер мектептеріне арналған бағдарламасы жасақталады деп сенеміз. Онда балалардың мұқтаждықтары ескеріліп, қосымша білім алуларын қамтамасыз ететін жалпы білім үрдістері қарастырылған.

Егер инклюзивті оқытудың қосымша оқыту мен сабақ беруге енгізілген өзгерістері тиімді болса, онда ерекше қажеттіліктері бар балалардың жағдайлары да өзгереді, өнерге деген сүйіспеншіліктері оянады. Инклюзивті оқыту арқылы өнер мектебінде оқыған балалар болашақта өз өнерлерін көрсетіп, ортаға бейімделіп, сапалы білім алуға, өнерлі болуға мүмкіншілік алады. Өйткені, олар бір-бірімен қарым-қатынас жасауға, әртүрлі аспапта ойнауға, көпшіліктің ортасына шығып өнер көрсетуге үйренеді.

Сонымен, инклюзивті білім беру жағдайында жұмыс жүргізетін өнер мектептерінде білім мазмұнын арнайы бағдарлама бойынша реттеген абзал. Атап айтқанда: қосымша, оның ішінде өнер мектептерге арналған типтік оқу бағдарламалары; мүмкіндігі шектеулі балалардың ақаулық типтеріне сәйкес қосымша білім беру бағытындағы оқу бағдарламалары; мүмкіндігі шектеулі балалардың психофизикалық ерекшеліктерін есепке ала отырып әзірленетін оқытудың жеке бағдарламасы.

Инклюзивті оқытудың негізгі принциптері:

1. Адам құндылығы оның мүмкіндігіне қарай қабілеттілігімен, жеткен жетістіктермен анықталады
2. Өнерге деген қызығушылықты оятады
3. Әрбір адам қарым қатынасқа құқылы
4. Қосымша білім шынайы қарым-қатынас шеңберінде жүзеге асады
5. Барлық ерекше оқушы өнер арқылы өзінің болмысын көрсетеді
6. Әрбір ерекше оқушы үшін жетістікке жету-өзінің мүмкіндігіне қарай орындай алатын әрекетін жүзеге асыру
7. Жан-жақтылық адам өмірінің даму аясын кеңейтеді.

Инклюзивті бағыт кемтар балаларды қосымша оқуда жетістікке жетуге ықпал етіп, жақсы өмір сүру мүмкіншілігін қалыптастырады.

Қазіргі уақытта мен денсаулығы ерекше оқушымен жұмыс жасаймын. Сол оқушымен жұмыс жасау барысында инклюзивті қосымша білім беру керек екендігін түсіндім. Әр оқушының білім алуда өз ерекшеліктері бар.

Мәселен әр оқушының эмоционалдық және психикалық таным процестерінің дамуы деңгейі әртүрлі екенін естен шығармау керек.

Инклюзивті қосымша оқыту - ерекше балаларға көпшілік шараларға белсене қатысуға мүмкіндік береді. Инклюзивті қосымша оқыту-оқушылардың тең құқығын анықтайды және ұжым іс-әрекетіне қатысуға мүмкіндік береді. Адамдармен қарым-қатынасына қажетті қабілеттілікті дамытуға мүмкіндік береді. Инклюзивті оқыту-барлық балалардың мұқтаждығын ескеретін ерекше қажеттілігі бар балалардың қосымша білім алуын қамтамасыз ететін жалпы білім үрдісінің дамуы. Инклюзивті білім беру балалардың оқу үрдісіндегі қажеттіліктерін қанағаттандырып, оқыту мен қосымша сабақ берудің жаңа бағытын өңдеуге талпынады. Егер инклюзивті қосымша оқытудың оқыту мен сабақ беруге енгізілген өзгерістері тиімді болса, онда ерекше қажеттіліктері бар балалардың жағдайы да өзгереді.

Ата-анасынан, ата-әжесінен алған жақсы тәлім-тәрбие мен ұлттық ән мен күйді тыңдап өскен бала жігерлі, өжет, кезкелген тығырықтан шыға алатын, өзіне сенімді, адамгершілік қасиеттері мол, үлкенді сыйлау, кішіге ізет көрсету, білім білік дағдылары мол, өмірге құштар болып өседі.

Әл-Фараби бабамыз еңбектерінде музыканың адам психологиясына әсері жөнінде - «Музыка денені шынықтыратын гимнастика тәріздес, ол адамның жанын жетілдіреді. Алдымен ләззатқа бөлейді, одан соң құмарлықты оятады, қиялға жетелейді», - деп пікір айтқан. Ал ұлы грек ойшылы Платон: «Музыка-адам жан дүниесін еріксіз еліктіріп, тұрмыс-тіршіліктің қандайда болсын мұң-заласын ұмыттыратын қасиетті күш», - деп, ой түйіндеген.

Жаңартылған білім беру аясында инновациялық технологияларды пайдалана отырып, қосымша сабақты түрлендіре, шығармашылық бағытта өткізу бүгінгі күннің басты мақсаты.

Оқушыларға ойын технологиясы арқылы ұйымдастырылған сабақ, қызықты да қонымды, шығармашылығының артуына оң әсерін тигізеді. Оқыту мен тәрбиелеудегі жаңаша әдіс-тәсілдерді біліп ғана қоймай, оны әр сабақта тиімді пайдалана білу қажет.

Мысалы: «Саусақ жүйесі» ойыны арқылы, нотаның бес сызықта жазылатынын түсіндіре отырып, ноталардың атын атап орындау;

«Әуенді тап!» ойынында орындалған күйлердің, шығарманың авторын немесе атауын атайды.

«Жалғастыр!!» оқушы өз ойынан құрастырған музыкалық әуенді немесе музыкалық шығарманы, күйлерді, келесі оқушы жалғастыруы қажет;

«Алдына ала шолу өткенге оралу әдісі» аталған әдістің мәні ол жаңа тақырыптағы бұрынғы өтілген сабақтардағы материалдарға сүйене отырып қайталау.

Баланың музыкалық саутылығын арттыру, есте сақтау қабілетін жетілдіру арқылы, домбыра сабағының ықпалы ерекше.

Баланың есту қабілетін дамытуда домбыраны ойнау арқылы халық әндерін, күйлерін қолдануда оқушының дүниетанымы кеңейеді, шығармашылығы артады, ұлттық құндылықтармен сусындалады, өйткені ұлттық музыка өнерінде қазақтың тарихы мен өткен өмірі жатыр.

Баланың болашақта музыкалық қабілетінің жоғары, эстетикалық талғамы мол, дүниетанымы кең, өз елінің патриоты болуы үшін кішкентай кезінен сұлу сазды ән мен күйдің аясында тәрбиелеу қажет.

Олар өздеріне ерекше назар аударуды қажет ететін балалар, бірақ кез-келген адам сияқты, олардың ерекшеліктеріне қарамастан, олар қосымша білім алуға құқылы. Инклюзивті білім беру өнер мектептерінде қосымша білім алуға мүмкіндік береді. Инклюзивті білім беру - ерекше білім беру қажеттіліктері мен жеке мүмкіндіктерінің әртүрлілігін ескере отырып, барлық қосымша білім алушылардың білім алуына тең қолжетімділікті қамтамасыз ету.

Білім берудің инклюзивті нысанын тиімді іске асыру үшін мүмкіндігі шектеулі балалар өздерін басқа оқушылар сияқты сезінетін жағдайлар жасау қажет деп санаймын. Денсаулығында ауытқулары бар балалар өз құрдастары сияқты қабілетті және талантты болуы мүмкін, бірақ олардың дарындарын табу және дамыту мүмкіндіктердің теңсіздігіне кедергі келтіреді. Мұндай балаларға бей-жай қарамау керек. Әр баланы оқу процесіне тарту, сабақтарды дайындау мен өткізуде икемділік пен шығармашылықты көрсету қажет. Мүмкіндігі шектеулі балаларды оқытатын мұғалімнің алдында тұрған басты мәселе оқыту мен тәрбиелеу процестерін ұйымдастырудың тиімді әдістерін іздеумен байланысты болады. Ежелгі заманнан бері музыканың адам денсаулығына әсері пайдалы екені белгілі. Музыкалық терапия

дамудағы ауытқуларды емдеу және алдын алу үшін кеңінен қолданылады.

Мен қосымша білім беретін мүгедектігі бар оқушының жүрек ақауы бар, бұл музыкалық материалды игеру процесіне әсер етеді. Мұндай баланы назардан тыс қалдырмаймын және сабақта әртүрлі практикалық әдістерді қолдануға тырысамын. Музыка сабағындағы ең тиімді әрекеттердің бірі - домбыра тарту .

Сабақта музыкалық шығармаларды орындау оқушының сезімдерін, ішкі әлемін ашуға ықпал етеді. Музыкалық шығармаларды басқа балалардың алдында орындау әсіресе пайдалы. Мұндай қойылымдар бастаманы дамытады, өзін-өзі бағалауды арттырады, балаларға шығармашылық қабілеттерін ашуға көмектеседі.

Сондай-ақ, сабақта музыкалық шығармаларды тыңдау баланың ішкі әлемін байытады. Біз балалармен әртүрлі бағыттағы музыканы тыңдаймыз, бірақ классикалық музыканы тыңдау әсіресе баланың денесіне жағымды әсер етеді. Осы немесе басқа шығарманы тыңдамас бұрын композитор туралы, осы шығарманың және күйлердің шығу тарихы туралы айтамын, оқушыны осы тақырыпқа қызықтыруға тырысамын. Әр сөз оқушыға жетіп, қажетті нәтиже беретініне сенімді болуым керек. Шығарманы тыңдағаннан кейін мен оған естіген шығарманы ойнауды, өз тәжірибелері мен сезімдерін салуды ұсынамын. Қызметтің бұл түрі оқушыға көркем образдар арқылы тыңдалған шығармаға деген сезімдері мен көзқарастарын білдіруге мүмкіндік береді, баланы ойлауға, қиялдауға және жасауға үйретеді. Домбыра сабақтарының көпшілігін ойын түрінде өткіземін, өйткені оқушы оқу материалын ойын арқылы жақсы меңгереді.

Домбыра сабағы баланы өз сезімдері мен эмоцияларын, басқа адамдардың эмоцияларын түсінуге үйретеді, әр баланың ішкі сезімін ашады, сондықтан мүмкіндігі шектеулі балалар үшін музыканы есту, тыңдау және түсіну өте маңызды. Инклюзивті білім беру мүмкіндігі шектеулі балаларға ұжымның мүшесі болуға, өз білімін іске асыруға және қоғамға пайда әкелуге көмектеседі деген қорытындыға келдім. Дәл осы тәсіл балалар арасындағы қарым-қатынастағы шекараларды жояды және жеке тұлғаны қалыптастырудағы қателіктерді азайтады. Мүмкіндігі шектеулі балалармен бірге оқитын балалар өмірді көбірек бағалай бастайды, адамгершілігі мол және зейінді болады, қиын жағдайда бір-бірін қолдауға үйренеді. Мұғалім ретінде менің міндетім-балаларды өзімен және қоршаған әлеммен үйлесімді өмір сүруге үйрету, сонымен қатар оқушыларда өзара түсіністік пен мейірімділікке тәрбиелеу.

Әдебиеттер тізімі:

1. Организационные основы формирования позитивной культуры инклюзивной школы / Методические рекомендации – Под ред. А.А. Айдарбековой, Л.Х. Ермекбаевой, Г.С. Дербисаловой, З.Р. Самигу-

линой. Национальный научно-практический центр коррекционной педагогики. Алматы, 2013. – 95 с.

2. Организационные основы и формы включения школьников с ограниченными возможностями в общеобразовательный процесс / Методические рекомендации – под ред. Б.Б. Амриной, И.Г. Елисеевой, Т.А. Жангазиевой, О.Ф. Чумаковой. Национальный научно-практический центр коррекционной педагогики. Алматы, 2013. – 84 с

3. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 27 желтоқсандағы № 988 қаулысымен бекітілген Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020 – 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы.

4. Инклюзивті білім беру жағдайында қызмет ететін мұғалімдердің кәсіби құзіреттіліктеріне қойылатын талаптарды дайындау бойынша әдістемелік ұсынымдар. – Астана: Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2015. – 32 б.

3.20. Индивидуальное обучение на дому детей с особыми образовательными потребностями

Гульмира Бексултановна Жанайдарова

Магистр педагогических наук по образовательной программе «Русский язык и литература», учитель домашнего обучения, дефектолог. КГУ «Специальная школа-интернат № 1 г. Кокшетау» (г. Кокшетау, Казахстан)

Лейла Каировна Танкубаева

Учитель домашнего обучения, дефектолог.
КГУ «Специальная школа-интернат № 1 г. Кокшетау»
(г. Кокшетау, Казахстан)

Эльмира Гималаевна Датова

Учитель домашнего обучения, дефектолог.
КГУ «Специальная школа-интернат № 1 г. Кокшетау»
(г. Кокшетау, Казахстан)

Самал Сериковна Курумбаева

Учитель домашнего обучения, дефектолог.
КГУ «Специальная школа-интернат № 1 г. Кокшетау»
(г. Кокшетау, Казахстан)

Индивидуальное обучение на дому – одна из форм образования детей с ограниченными возможностями, признанных ПМПК нуждающимися в воспитании и обучении на дому в соответствии со своими заболеваниями.

Одной из самых значимых проблем, которые решает специальное образование на современном этапе своего развития, является гуманизация педагогического процесса. В основе теоретических и

практических путей ее разрешения лежит поиск оптимальных форм ее осуществления.

Реализация данного подхода на основе личностно-ориентированной модели выбора форм обучения и воспитания предполагает создание условий, в первую очередь обеспечивающих соматическое и психологическое здоровье ребенка. По причине неблагополучия здоровья образование возможно получить и вне школы, в том числе на дому.

В законе РК «Об образовании» говорится: «Для граждан, которые по состоянию здоровья в течение длительного времени не могут посещать общеобразовательную школу, организуется индивидуальное бесплатное обучение на дому или в лечебных организациях».

Под надомной формой обучения мы понимаем многофункциональную систему обучения и воспитания, осуществляемую в условиях семьи, оказывающую коррекционно-развивающую, социально-педагогическую, медицинскую и психологическую помощь детям и подросткам. В специальном образовании, к которому относится обучение и воспитание детей с различными проблемами здоровья: отклонениями в сенсорном, интеллектуальном, речевом, двигательном, эмоционально-волевом развитии, - важное место занимает надомная форма обучения.

Образовательные потребности обучающихся с умеренной умственной отсталостью определяются особенностями их психофизического развития. Вследствие выраженных нарушений интеллекта, особенностей психомоторного и эмоционально-волевого развития у обучающихся возникают потребности в индивидуализации содержания образования. Под влиянием множественных нарушений развития диапазон специфических особенностей, обучающихся широк и разнообразен, поэтому их итоговые достижения невозможно соотнести с параметрами какой-либо одной образовательной программы. В связи с этим, обучение и воспитание может и должно происходить на основе специальной индивидуальной программы.

Данные об учащемся, его способностях, динамике его развития заносятся и фиксируются в ИКРП – индивидуальную коррекционно-развивающую программу. Основная цель организации работы с обучающимися по ИКРП- создание для учащихся оптимальных условий для реализации учебно-воспитательного процесса с учётом их индивидуальных особенностей развития и способностей. ИКРП составляется на основании детального обследования учащихся группой специалистов школьного ПМПК, учителями-предметниками, воспитателями, классными руководителями (начальное звено).

На обследование и определение ИКРП для учащихся с УО отводится 2–4 недели, в зависимости от учебной нагрузки по каждому предмету, поэтому учебно-воспитательный процесс необходимо начинать с диагностики по определению ЗАР, обследования ЗУН

учащихся по предметам. Специалисты школьного ПМПК, учителя-предметники, воспитатели, классные руководители (начальное звено) подбирают диагностический материал для обследования и результаты диагностики оформляют документально в протоколах обследования с указанием даты.

Целеполагание учебно-воспитательного процесса разрабатывается на период, не превышающий полугодие, результаты реализации ИКРП фиксируются, для определения целей и задач дальнейшего обучения. Первым этапом считается сентябрь месяц текущего года, промежуточный контроль в декабре, итоговый контроль в мае. Обязательным условием реализации ИКРП является ознакомление родителей учащихся с первоначальным обследованием, целеполаганием и конечным результатом учебно-воспитательного процесса.

Физический статус обучающихся, особенности его восприятия, памяти, других психических процессов вызывают потребности в специальной организации среды и рабочего места конкретного обучающегося, которые необходимо учесть для его включения в процесс обучения.

Находясь дома, ребенок пребывает в комфортной для себя среде, когда его окружает привычная обстановка. Рядом находятся близкие взрослые, что дает чувство безопасности и позволяет ребенку проявлять активность и самостоятельность. При этом для дальнейшего расширения возможностей взаимодействия с миром, адаптации и ориентации в разных жизненных ситуациях необходима развивающая среда, которая вызывает временную дезадаптацию. Для преодоления дезадаптации ребенку может потребоваться помощь, кто-то справится с этой ситуацией самостоятельно. [1, стр. 7]

Образовательный процесс должен осуществляться в условиях организации развивающей среды, способствующей продвижению развития обучающегося.

Развивающая среда должна своевременно сменяться комфортной средой, поскольку ребенку необходим отдых и время на восстановление. В квартире должны быть организованы места для обучения. Необходимо обеспечить условия обучения, соответствующие особенностям развития ребенка, его индивидуальным возможностям.

Для детей с отсутствием речи осуществляется использование средств альтернативной коммуникации: графические изображения (фотографии, цветные картинки, черно-белые картинки, пиктограммы) или предметные символы, которые используют для обозначения видов деятельности, планирования дня, выражения своих желаний, просьб.

Процесс обучения по учебным предметам организуется в форме урока.

Выделяют несколько типов уроков: открытия нового знания (формирование новых знаний, расширения знания за счет включения новых определений, терминов, описаний), рефлексии (закрепление и коррекция усвоенных знаний, понятий, способов действий), общеметодологической направленности (систематизация знаний, развитие умения обобщать, связывать новые знания с полученными ранее), развивающего контроля (формирование навыков контроля и самоконтроля, оценивания своей работы в соответствии с установленными критериями).

По форме организации выделяют: комбинированный урок, который может сочетать в себе несколько типов уроков, методов и форм проведения, и интегрированный (межпредметный) урок.

Структура урока включает следующие этапы:

- 1) организационный этап (подготовка рабочего места)
- 2) мотивационный этап (постановка учебной цели, учебных задач)
- 3) основной этап (объяснение материала, выполнение практических заданий)
- 4) заключительный этап (рефлексия – сопоставление цели урока и результатов, фиксация достижения цели урока, оценка работы обучающегося, уборка рабочего места) [2, стр. 19]

Принципы домашнего обучения: дифференциация, индивидуализация, принцип конструктивизма, гуманизма, опоры на положительное. Эти принципы являются значимыми для домашнего обучения.

Учитель домашнего обучения приобретает у учащегося статус близкого человека. Система «учитель-ученик» становится доминирующей в жизни ребенка. Ее значение для развития личности состоит в том, что она включает детей в отношения «ребенок – общество», так как учитель воплощает в своей деятельности требования общества. Активная социализация ребенка также происходит через деятельность учителя. [3, стр. 3]

Организация обучения на дому предполагает тесный контакт с родителями (законными представителями).

Родители (законные представители), являясь участниками образовательного процесса, принимают активное участие в разработке и реализации индивидуальной программы развития. С ними согласовывают ежедневную учебную нагрузку ребенка, предпочтительную часть дня для проведения занятий, учитывая рекомендации врачебной комиссии.

Родители обучающихся также принимают активное участие в жизни школы и класса, за которым они закреплены. Помимо внимания и постоянной работы учителя домашнего обучения, всегда на связи с семьей ребенка, находящегося на домашнем обучении, и классный руководитель. В течение учебного года организуется декада учителей домашнего обучения, где проводятся открытые уроки, выставки поделок и рисунков, внеклассные мероприятия с привлечением детей

надомного обучения, а также приглашаются классы, где закреплены дети. Это и общение, и сотрудничество одновременно. После проведения мероприятий, учащиеся надомного обучения проходят в кабинет к своему классу и общаются в дружелюбной обстановке с одноклассниками.

Таким образом, конечным результатом организации надомного обучения является не только получение базовых знаний, но и умение адаптироваться в современной жизни.

Список литературы:

1. Куангалиева Д.С. «Методические рекомендации по организации индивидуального обучения на дому детей с нарушением интеллекта». Алматы, 2011 г.

2. Елисеева Е.Н., Рудакова Е.А., Царев А.М. «Организация обучения на дому обучающихся с умственной отсталостью по специальным индивидуальным программам развития». Издательство «Доброшкола» 2020 г.

3. Печкасова Л.Г. Доклад «Деятельность и содержание работы учителя в специальной коррекционной школе». Интернет-ресурс, 2016 г.

3.21. Физикадан оқу эксперименттерін оқыту арқылы оқушылардың функционалдық сауаттылығын арттыру

Сауле Мыншаловна Азимханова

магистр, Т. Айбергенов ат. № 16 орта мектеп директоры
(Астана, Қазақстан)

Жаннат Айдарбековна Абекова

физика-математика ғылымдарының кандидаты.
Т. Айбергенов ат. № 16 орта мектеп мұғалімі
(Астана, Қазақстан)

Функционалдық сауаттылық-бұл адамдардың әлеуметтік, қоғамдық, мәдени, саяси және экономикалық қызметке белсенді қатысуы, яғни жаһандандудың қазіргі дәуірінде, жасына қарамастан заман ағымына ілесіп, мамандығына қарамастан, білімін үздіксіз жетілдіріп отыруы.

Сауат ашу ұғымының табиғаты қоғамның дамуына байланысты тарихи өзгерістерге ұшырады. Қазіргі заманда елдегі түрлі оқиғалардың әсерінен қоғамның адамға қоятын талаптары өзгерген сайын практикалық сауаттылық ұғымы кең тараған.

Білім беру жүйесінде «функционалдық сауаттылықты» қалыптастыру мақсаты халықаралық стандарт талаптарына жауап беретін қазіргі әлемдік білім беру кеңістігіндегі оқыту үрдісіне

негізделеді. Орталық тұлға – оқушы, ал оқытудың соңғы нәтижесі студент.

Осыған байланысты алынған білім негізінде әрекет ету қабілеті мен дайындығын бейнелеу қабілетін дамыту орта мектептерде әртүрлі пәндерді оқыту бағыттарының бірі және үздіксіз білім беру жүйесінің маңызды бөлігі болып табылады. Функционалдық сауаттылық білім беру деңгейінің көрсеткіші ретінде оқушылардың танымдық қабілетінің деңгейін және оқушылардың өнімді жұмысын қарастырады. Қазіргі жылдам өзгертін әлемде функционалдық сауаттылық оқушының әлеуметтік-мәдени, саяси және экономикалық қызметке белсенді қатысуына, сондай-ақ өмір бойы білім алуына ықпал ететін негізгі фактор болып табылады [1-5].

Негізгі сауаттылық-бұл адамның оқу, түсіну, қысқа мәтіндер жазу және қарапайым арифметикалық амалдарды орындау қабілеті. Функционалдық сауаттылық-бұл адамның сыртқы ортамен өзара әрекеттесу деңгейі, осы ортаға тез бейімделу. Осылайша, функционалдық сауаттылық белгілі бір мәдени ортада адамның өмір сүруі үшін қажет және әлеуметтік өзара әрекеттесуді қамтамасыз ету үшін маңызды болып саналатын білім, дағдылар мен дағдылар жиынтығынан тұрады.

Оқытушылар оқушылардың курсқа деген қызығушылығын оята білуі керек. Ол баланы қалай үйрету керек және оны оқуға қалай ынталандыру керек. Жалпы айтқанда, адам есту, көру, жанасу, жанасу және иіс сезу арқылы есте сақтайды. Кейбір оқушылар жаза алады, кейбіреулері сөйлей алады. Интерактивті оқытуда оқушылар өз пікірлерін қалыптастыруды, өз ойларын дұрыс айтуды, өз пікірлерін қорғауды, пайымдауды, басқаларды тыңдауды, басқа адамдардың пікірін құрметтеуді және онымен санасуды үйренеді.

Жеке қабілеттерді, қажеттіліктер мен қызығушылықтарды ескере отырып, функционалдық сауаттылыққа қол жеткізуді қамтамасыз ете отырып, білімді өмірмен байланыстыра алатын тұлғаны дамыту педагогтардың міндеті екенін түсінуіміз керек [1-5].

Функционалдық сауаттылық қалай қалыптасады

1. Мағыналы оқыту әдістері
2. Әңгімелесу арқылы оқыту
3. Сұрақ-жауап әдісі
4. Ойын түрі
5. Блум жүйесі

Физикалық оқу эксперименті, физиканың оқу-әдістемелік жүйесіне кіреді. Оның бес жүйе құраушы элементі бар. Олар: оқу мазмұны, оқытудың формасы, әдісі, оқыту мақсаты және оқу құралдары. Біздің қарастырып отырған жағдайда физикалық эксперимент әрбір құраушыларының (мысалы физикалық демонстрацияның немесе зертханалық жұмыстың т.с.с.) мақсатын, мазмұнын, формасын, әдісін және құралдарын анықтауымыз керек. Сонымен қатар әрбір

құраушылардың мақсаттарының, мазмұндарының т.с.с. арасындағы логикалық байланыстарды, қатынастарды табуымыз қажет.

Кез-келген оқулық ғылымның негіздерін ұсынумен қатар, ол осы ғылымды зерттеу әдістері туралы көптеген ақпарат беруі керек. Сонымен қатар, физика ғылымы оқулық авторлары үшін де, мектеп мұғалімдері үшін де эксперименттік ғылым екенін әрқашан есте ұстаған жөн. Осылайша, Қазақстан Республикасында жаңадан қабылданған жалпы орта білім берудің мемлекеттік міндетті стандарттары мен оқу бағдарламасы жүйелі физикалық эксперименттерді қатаң талап етеді.

Физиканы оқыту үдерісіндегі бағыт - физиканың педагогикалық-әдістемелік кешенінде ұсынылуы және мектеп практикасын жүргізуі тиіс оқу эксперименттерінің бірыңғай әдістемелік жүйесін әзірлеу болып табылады. Қазіргі заманғы оқулықтар мен физика оқулықтары қажетті оқу материалдарын жеткілікті түрде ұсынады, әрдайым табиғатты зерттеудің негізгі әдістеріне, соның ішінде физикалық эксперименттерге назар аударады.

Физикадағы оқу экспериментіне байланысты зерттеу жұмыстары жетерлік. Олардың қатарында диссертациялық еңбектер де, монографиялық туындылар да, жекелеген ғылыми мақалалар мен әдістемелік құралдар да бар. Жалпы алғанда бұл жұмыстар физикалық оқу экспериментінің қадау-қадау жеке салаларына арналған. Ондай салаларға мыналар жатады:

- 1) физикалық демонстрация,
- 2) зертханалық жұмыстар,
- 3) физикалық практикум,
- 4) эксперименттік есептер,
- 5) үйде жасалатын эксперименттік тапсырмалар,
- 6) компьютерлік виртуалды эксперименттер.

Экспериментке байланысты жарияланған ғылыми-әдістемелік әдебиеттерді талдаудан мынадай қорытынды туындайды:

1. Зерттеу жұмыстары негізінен оқу экспериментінің жеке салаларын қамтиды.

2. Жарық көрген жұмыстардың басым көпшілігі оқу экспериментін немесе оның жеке салаларын біртұтас жүйе ретінде қарамай, тек алардың жеке қырларын (мақсатын, мазмұнын, формасын, әдісін, құралын) зерттеуге көбірек көңіл бөледі.

Жоғарыда айтылғандар зерттеушілерге келесі міндеттерді қояды: біріншіден, қазіргі мектеп физикасының талаптарына сәйкес физикалық эксперименттерге байланысты бұрын алынған зерттеу нәтижелерін бейімдеу қажет. Екіншіден, білім беру эксперименттерінің жоғарыда аталған алты бағытының ішінен жеке әдістемелік жүйені құру қажет. Үшіншіден, физикалық оқу экспериментінің жүйелерін біріктіретін біртұтас әдістемелік жүйесін жасап, олардың барлығын да мектептегі оқу-тәрбие процесіне енгізу қажет.

Аталған міндеттер қазіргі таңда жаңадан шығып жатқан физика оқулықтары мен оқу-әдістемелік кешендерінде, жекелеген ғылыми мақалаларда жеткілікті дәрежеде шешімін табуда.

Жүйелілік амалдары таным процесінің жалпы ғылыми тәсілі ретінде талдау (анализ) мен синтезді, сапа мен санды біріктіре отырып, оқу экспериментінің біртұтас жүйесін құруға методологиялық негіз бола алады [1-5].

Сөйтіп физикадан берілетін білім мен тәрбие оқушы тұлғасын дамытуы үшін физикалық эксперименті тек біртұтас жүйе ретінде құрудың маңызы зор. Ол үшін жүйенің құрылысын анықтайтын элементтерді нақтылап алу қажет. Жүйелілік амалдарын, онын ішінде «жүйені субоптималдандыру қағидаларын» басшылыққа ала отырып, физикалық оқу экспериментінің біртұтас жүйесіне кіретін жүйеқұраушы элементтерді тағыда саралап шығайық. Олар:

1. физикалық демонстрациялар;
2. зертханалық жұмыстар;
3. физикалық практикум;
4. эксперименттік есептер;
5. үйде жасалатын эксперименттік тапсырмалар;
6. компьютерлік виртуалды эксперимент.

Физиканың оқу-әдістемелік жүйесінде бес құраушы элементі бар. Олар: оқыту мақсаты, оқу мазмұны, оқытудың формасы мен әдісі және оқу құралдары. Физикалық демонстрацияның немесе зертханалық жұмыстың мақсатын, мазмұнын, формасын, әдісін және құралдарын анықтауымыз керек. Сонымен қатар әрбір құраушылардың мақсаттарының, мазмұндарының т.с.с. арасындағы логикалық байланыстарды, қатынастарды табуымыз қажет.

Жоғарыдағы шарттар орындалса ғана физиканың оқу эксперименті біртұтас жүйе ретінде өзінің жүйелік сапасы мен қасиетін оқу-тәрбие процесінде толық аша алады. Жалпы ғылыми жүйелілік принциптерінен туындаған бұл методологиялық бағдар кез келген пәндер үшін орынды, оны пәннің тұтас курсы үшін де, жеке сыныптардағы оқулықтар мен оқу — әдістемелік кешендер үшін де қолдануға болады.

Зертханалық сабақтарды жүргізу арқылы оқушылардың бойында функционалдық сауаттылықты арттыру үшін, қысқаша демонстрациялық мысал келтірейік: Горизонталь тасталған дененің қозғалысын зерттеу.

Құрал-жабдықтар. Өлшегіш сызғыш, муфталы және ілмелі штатив, шар, шарды тастайтын жол, тақта, вазелин, қағаз, кнопка, фильтрлегіш қағаз.

Фанер тақтаны еңкейген күйде штативке 30°-та бұрыш астына орналастырады. Бұл үшін тақтаның сол жақ жоғарғы жағын штативке бекітеді, және жолды да горизонталь бағытта ұстап орналстырады.

Тақтаның төменгі жағы үстел бетімен дәл келу керек. Тақтаны ақ қағазбен кнопка арқылы жабады.

Сол жақта отырған оқушы шарды әртүрлі биіктікте тастайды. Оң жақтағысы домалап келген шарды қағады. Аз дайындықтан кейін шар қағаздың оң бұрышына тақта арқылы домалап келетіндей биіктік таңдалады.

Осыдан кейін шарды вазелинмен майлап таңдалған биіктік арқылы жолға жібереді. Шар жол арқылы жүріп артынан із қалдырады, сосын оны қаламмен сызады. Артынша шарды фильтрлегіш қағазбен тазартады.

Алынған қисық зерттеуге алынады. Осы мақсатта траекторияның бастапқы нүктесін сызғышпен горизонталь түзу мен оған перпендикуляр түзуді сызады. Осы екі түзуге параллель тағы да екі түзу сызықты траекторияның төменгі жағынан өткізеді. Осындай жолмен алынған горизонталь кесіндінің біреуін бірнеше теңдей бөліктерге бөледі. Мысалы төрт бөлікке, ал оған перпендикуляр кесіндіні 16 бөлікке бөледі де 1, 3, 5 және 7 деп бөліктерді белгілейді. Бөліну нүктесінен перпендикуляр жасап оның шармен түскен іздің траекториямен сәйкес келетінін анықтаймыз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Зорина Л.Я. Дидактические основы формирования системности знания старшекластников. - М: 2010.
2. Бурова Ю.И. «Практикум по физике в средней школе» Дидактический материал. - М.: 2020.
3. Аристова Л. Активность учения школьника. – М: «Просвещение», 2001. – 138 с.
4. Ключенко Е.В. Дидактические условия эффективности учебной деятельности обучающихся. - Ставрополь: СГУ, - 2003. – 107 с.
5. Яврук О.А. Знание. Дидактические перспективы решения знаниевой проблемы. - Ханты-Мансийск: ЮГУ, 2009. – 170 с.

3.22. Физикалық тәжірибелік есептердің маңызы

Сауле Мыншаловна Азимханова

магистр, Т. Айбергенов ат. № 16 орта мектеп директоры
(Астана, Қазақстан)

Жаннат Айдарбековна Абекова

физика-математика ғылымдарының кандидаты,
Т. Айбергенов ат. № 16 орта мектеп мұғалімі
(Астана, Қазақстан)

Перизат Мұратқызы Айтжан

Т. Айбергенов ат. № 16 орта мектеп мұғалімі
(Астана, Қазақстан)

Оқушылар физика пәнінен алған теориялық білімді практикада қолдануды үйренуі керек. Пәнді оқыту үшін зерттеу қызметін ұйымдастыру арқылы пәнге деген қызығушылықты арттыру қажет.

Соңғы жылдары Орта білім департаменті белгіленген тәртіппен Жалпы білім беретін пәндер бойынша ғылыми жарыстар өткізіліп жатыр.

Жарыстардың негізгі мақсаттары:

- оқушылардың ғылыми-зерттеу және оқу-танымдық жұмыстарын ынталандыру;
- ой еңбегінің беделін арттыру;
- ең талантты және дарынды жас зерттеушілерді іріктеу және оларға қолдау көрсету.

Сондықтан, оқушылардың зерттеу дағдыларын қалыптастыру өзекті болып табылады. Тәжірибелік тапсырмалар арқылы оқытуға педагогикалық көзқарас оқушыларға білімді өз бетінше толықтыру, зерттелетін мәселеге түбегейлі ену және дүниетанымды қалыптастыру үшін маңызды шешімдерді іздеу жолдарын ұсынуға мүмкіндік береді. Бұл әр оқушының жеке даму траекториясын анықтау үшін маңызды [1-4].

Сондықтан да, білім берудің осы тәсілінің негізін беру, оны физикадан оқыту процесіне қолдану және таңдау пәні ретінде ұйымдастыру қазіргі таңда берілген зерттеуде үлкен мәселе болып отыр.

Зерттеудің мақсаты: Физика сабағы мен сабақтан тыс уақытта оқушылардың тәжірибелік есептерді шығару негізінде ғылыми-зерттеу іс-әрекеттерінің әдістемесін даярлауды негіздеу болып табылады.

Физиканың табиғат заңдарын терең түсіндіруінің арқасында оқушы қоршаған орта туралы жан-жақты білімді, ғылым ретінде әртүрлі көзқарастарды, адам қызметінің көптеген басқа салаларын түсінеді. ТМД және шет елдер тәжірибесінде физика ғылымының орта мектепте пән ретінде орны мен маңызын ғылыми-техникалық прогрестің келер онжылдықтағы жетістіктеріне байланысты бағалау қабылданған. Сонымен, бұл мәселе бойынша халықаралық сарапшылардың болжамдары мынадай: компьютер адам қызметінің барлық салаларына енеді; адам қызмет сферасының кеңеюі (денсаулық сақтау, санитария, өндіріс, ауыр және жеңіл өнеркәсіп, күрделі өнеркәсіптік әскери техника және т.б.) жаңа технологияларды енгізумен байланысты болады.

Психологиялық-педагогикалық теорияларда қызығушылықты жіктеудің бірнеше түрі бар: дүниеге деген қарым-қатынасының сипаты, мазмұны мен кеңдігі, күші (белсенді, немқұрайлы), тұрақтылығының дәрежесі (тұрақты, тиянақсыз), пайымдауы мен тереңдігінің дәрежесі бойынша және т.б.

Психологтардың ғылыми еңбектерінің талдауын салыстыра отырып, зерттеу жұмысымызда қызығушылықтың психологиялық

табиғатын, оқушының оқыту үдерісі барысында өсіп келе жатқанын байқауға көмектесетін механизмдерін қарастырдық.

Қазіргі кезде мектепте физиканы оқыту үдерісінде дамыта оқыту теориясы ерекше орын алады. Дамыта оқыту үдерісінде міндетті түрде «жаңа өнім» - «жаңа нәрсе» алыну қажеттігі туралы ой жетекші болып табылады. Мұндағы «өнім» – білім, білік, материалды объект немесе олардың біреуі болуы мүмкін. Тәжірибелік есептерге қойылатын талаптарды ескеретін болсақ, онда оқыту үдерісіне іс-әрекеттік тұрғыдан келу қажеттігі туындайды. Мұнда алынған «өнімнің» қасиеттерін іс-әрекеттің мақсатында көрсетілген қасиеттерімен салыстырып, қасиеттер арасында өзгешеліктер болған жағдайда, оның себептері айқындалады. Құбылыстың күнделікті өмірде, тұрмыста, өндірісте және т.б. жерлерде қолдануын жан-жақты қарастырады.

Зерттеу жұмысында тәжірибелік есептер арқылы физикаға қызығушылықты арттыру осы дамыта оқыту идеясы негізінде жүзеге асырылды.

Егер тәжірибелік есепті шығару үдерісі мұғалімнің ешбір басқаруынсыз жүргізілетін болса, онда бейберекетсіз іс-әрекеттерді тудыратын, нәтижесінде есепті шығарудың тәсілдерін іздеуден бас тартуға соқтыратын жағдай пайда болады. Ал мұндай жағдайлардың жиі қайталануы оқушылардың қызығушылығын ғана емес, өздерінің мүмкіндіктеріне деген сенімсіздіктерін туғызады[1-4].

Есептердің бір оқушы үшін тәжірибелік мәні бар және келесі бала үшін кәдімгі есеп екенін әрқашан есте ұстаған жөн. Тек оқу-танымдық іс-әрекеттің арқасында оқушылар әлем, табиғат және оның заңдылықтары туралы білімдерінде жаңалықтар ашады, бірақ мұндағы айырмашылық-бұл тұжырымдардың субъективті болуында. Сонымен қатар, қызметті бағалау критерийлері жалпы "инновациялар" емес, тек біліммен байланысты критерийлер болып табылады.

Есепті шығаруында оқушының өзі үшін жаңа болып табылатын жаңашылдыққа мұғалім үнемі назар аударып, оның іс-әрекетінің дұрыс ұйымдастырылуы мен басқарылуына жауаптылықпен қарағаны жөн.

Келесі есептерді қарастырайық:

1) Изоляцияланған тұтқаға зарядталған металл шар бекітілген. Шариктің зарядын өлшеу үшін ондағы барлық зарядты толығымен электрометрге беру керек. Осыны тәжірибеде көрсетіндер.

2) Қандай әдіспен зарядталған өткізгіштің барлық зарядын басқа өкізгішке беруге болады?

Осы екі есептің шешімдерін шығармашылық немесе тәжірибелік деп қарастыруға бола ма? Егер есептердің ұсынылып отырған шешімдерімен оқушы бұрыннан таныс болмаса, онда бұл сұраққа нақты жауап беруге болар еді. Шындығында, шешімі бұрын белгісіз болған кез-келген есептің (ол физикалық, математикалық, химиялық және т.б. болсын) шешімінің табылуы адам шығармашылығының нәтижесі болмақ. Ал, бұл шешімдердің бұған дейін белгілі болғандығынан

ештеңе өзгермейді. Мұнда ең басты мәселе – шығармашылықтың белгісі ретіндегі жаңашылдықтың оқушы үшін субъективтік сипатта болуы.

Бірінші есептегі тапсырманы орындау оқушы үшін аса шығармашылық іс-әрекетті қажет етпейді. Себебі, есептің шартында жасырын немесе белгісіз жатқан физикалық заңдылық жоқ. Тапсырма әдеттегі іс-әрекеттер арқылы орындалады.

Екінші есеп қарапайым жолмен берілсе де, тапсырманы орындау үшін оқушыдан ақыл-ойдың және іс-әрекеттің кейбір амалдарын білуін қажет етеді. Мысалы, оқушы электр зарядының бөліну заңдылығын және оны жүзеге асырудың әдіс-тәсілдерін білуі тиіс. Оның үстіне есеп шартында керекті құралдар аталмайды, оны оқушы өз пайымдауынша таңдап алады.

Белгілі әдіскер Т.П. Аманқұловтың есепті шығаруға қатысты: «...есеп шығару сабағы көбіне оқушылардың бірсарынды іс-әрекеттерін қалыптастырып, оларды шаршатып жібереді...» деген пікірі орынды. Бұл ойды «Бүгінгі сабақта не өттің?» деген сұраққа көп жағдайда оқушының: «Ештеңе де, тағы да есептер шығардық» деп жауап беруі растайды. Осыған орай сабақта әртүрлі шығармашылық есептерді ұсыну сабақтың өне бойында оқушылардың қызығушылығының жоғалмауына мүмкіндік береді [1-4].

Оқыту күнделікті терминдерді абстракциялау немесе нақтылау, оларды физикалық ұғымдармен ауыстыру немесе керісінше мазмұн бойынша ұсынылған есептердің құрамын өзгерту (жасырын, толық емес және деректерсіз) немесе есептердің шарттары мен талаптарын өзгерту арқылы әртүрлі мазмұндағы тәжірибелік тапсырмаларды ұсынуға мүмкіндік береді. Есептердің шарттары мен талаптарына тоқталсақ, мұндағы есептің күрделілік дәрежесі "айнымалы" ретінде әрекет етеді: қиын деп саналатын тапсырмалар бір оқушы үшін оңай, ал керісінше, екіншісі үшін қиын болуы мүмкін.

Әдебиеттер тізімі:

1. Дүйсембаев Б.М., Сариева А.К. Физикалық сапалық есептер жинағы. Оқу құралы, Респ. Баспа Кабинеті. – Алматы. – 1999. 1, 25 б.т.
2. Сариева А.К., Мәженова А.Б. Физика сабақтарында оқушылардың шығармашылық іс-әрекеттерін дамыту // ИФМ. – 2002. – № 3. – 31-37 бб.
3. Аманқұлов Т.П., Аширбаев Н.К. Физиканы оқытудың теориясы мен практикасы. Оқу құралы. – Шымкент: Нұрлы бейне, 2012. – 255 б.
4. Көшеров Ә.Ж. Жаттығу есептері. 10 сынып. Әдістемелік көмекші құрал. – Шымкент: Нұрлы бейне, 2009. – 120 б.

SECTION IV / СЕКЦИЯ IV

GREEN WORLD / ЗЕЛЕНЬЙ МИР

4.1. Шаруа қожалық жағдайында азықтық қоспасы қосылған және күнделікті рационмен азықтандырылған күркетауық еттінің сапасын бағалау

Сымбат Мелісқызы Джунисбаева

PhD, «Ветеринариялық санитариялық сараптау және гигиена» кафедрасының аға оқытушысы. «Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университеті» (Алматы қ., Қазақстан)

Каная Мухамедкалиұлы Ромашев

в.ғ.к., «Ветеринариялық санитариялық сараптау және гигиена» кафедрасының қауым. профессоры. «Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университеті» (Алматы қ., Қазақстан)

Ақылбек Әмірқұлұлы Жумагелдиев

в.ғ.к., «Ветеринариялық санитариялық сараптау және гигиена» кафедрасының профессоры. «Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университеті» (Алматы қ., Қазақстан)

Айгул Абдраманқызы Малдыбаева

в.ғ.м., «Ветеринариялық санитариялық сараптау және гигиена» кафедрасының аға оқытушысы. «Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университеті» (Алматы қ., Қазақстан)

Алгуль Нуржаубайқызы Буркетбаева

в.ғ.м., «Ветеринариялық санитариялық сараптау және гигиена» кафедрасының аға оқытушысы. «Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университеті» (Алматы қ., Қазақстан)

Әсемай Талгатқызы Бисенбаева

в.ғ.м., «Ветеринариялық санитариялық сараптау және гигиена» кафедрасының ассисенті. «Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университеті» (Алматы қ., Қазақстан)

Ажар Жәнісбекқызы Зарханова

в.ғ.м., «Ветеринариялық санитариялық сараптау және гигиена» кафедрасының ассисенті. «Қазақ ұлттық аграрлық университеті» (Алматы қ., Қазақстан)

Кіріспе

Адамның тамақтануындағы ет және ет өнімдері толыққанды нәруыз, май, минералды және экстрактивтік заттардың, дәрумендердің көзі болып табылады, оларды тұтыну қалыпты мөлшерде қажетті болып табылады. Қазақстанда құс шаруашылығы саласы, күркетауық бағыты белсенді дамып келеді. Күркетауық еті - нәзік, шырынды, дәмді және танымал. Ол май мөлшерінің аздығымен, май қышқылдарының теңестірілген мөлшерімен, холестерин мөлшерінің төмендігімен

ерекшеленеді. Ет құрамында май қышқылдары мөлшері кемдігінен, организмге сіңіру жылдамдығымен, сүйектердің, шаштардың, тырнақтардың өсу қарқындылығына жағымды әсер етеді. Күркетауық етінің құрамында: оңай сіңетін темір - 2,24 мг/100 г, магний 27,0 мг/100 г, селен - 0,025 мг/100 г, холестерин - 74 мг/100 г. Құрамында РР, В₂, В₆, В₁₂ дәрумендері мөлшері жоғары. Ал, қолда бар әдебиеттерде күркетауық етін ветеринариялық-санитариялық сараптау және бағалау бойынша деректер шектеулі, сондықтан күркетауық етінің сапасын және оның тағамдық құндылығын зерттеу, өзекті мәселе болып табылады [1, 2, 3].

Материалдар мен әдістер

Ғылыми зерттеу жұмыстарын Қызылорда облысы, Жаңақорған ауданы, «Рахман» шаруа қожалығында, Алматы қаласы Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университетінің ветеринариялық санитариялық сараптау және гигиена кафедрасының “Өнім қауіпсіздігі, сапасы және ветеринарлық санитариялық сараптау” зертханасында жүргізілді.

Фелуцен азықтық қоспасы – құстардың азық рационының құрамына қосылатын кешенді азық түрі болып табылады. Оны негізгі азық құрамына қосымша ретінде пайдаланады. Өнім сапалы құраммен және ағзаға сіңу жылдамдығымен ерекшеленеді. Фелуцен азықтық қоспасы: көмірсу - метаболизмге қатысады және энергияның маңызды көзі болып табылады; кальций, фосфор, марганец және Е дәрумені - сүйек пен бұлшықет жүйелерінің жұмысын қалыпқа келтіреді; А және Е дәрумені – қалыпты өсу мен көбею үшін; магний – жүйке жұмысын реттеуге қатысады; күкірт - маңызды аминқышқылдардың пайда болуына, қаурсын мен мамықтың өсуіне қажет; мыс, мырыш – қан гемопоззіне қатынасады; кобальт, йод, селен – белсенді ұрпақтың пайда болу функцияларына әсер етеді; тұз - дененің су-тұз теңгерімін реттеуге қатынасады. Дәрумендер: β – каротин, А, D₃, Е, В₁, В₂, В₃, В₆, В₁₂, С жеткілікті мөлшерде.

Зерттеу нәтижелері және талдау

«Рахман» шаруа қожалық жағдайында құс еті өндірісін ұлғайту үшін 12 және 15 грамм «Фелуцен» азықтық қоспасын қолдану арқылы зерттеу жұмыстары жүргізілді. Ветеринариялық-санитариялық қағидаларды сақтай отырып және қолданыстағы нормативтік құжаттардың талаптары бойынша клиникалық зерттеулер әдістерін қамтитын кешенді әдістемелік тәсілдер қолданылды. Тәжірибені қояр алдында құстарды салмағы таразыда өлшенді.

Кесте 1 – «Фелуцен» азықтық қоспасын пайдалану деңгейі

№ топтар	Құстар топтағы саны	Құстардың орташа салмағы, грамм		Азықтандыру жағдайы
		Тәжірибеге дейін	Тәжірибеден кейін	
1 (бақылау)	10	2200	7900	Негізгі азық (қоспасыз)

№ топтар	Құстар топтағы саны	Құстардың орташа салмағы, грамм		Азықтандыру жағдайы
		Тәжірибеге дейін	Тәжірибеден кейін	
2 (тәжірибе)	10	2200	8500	Негізгі азық + 12 гр. Фелуцен бір құсқа
3 (тәжірибе)	10	2200	8800	Негізгі азық + 15 гр. Фелуцен бір құсқа

Тәжірибе 30 тәулікке қойылды, негізгі азықты қолданғанда күніне 190 грамнан қосылды. Бақылау тобына күнделікті негізгі азықты беру арқылы 30 тәуліктен соң 7900 грамм салмаққа жетті. Негізгі азыққа 12 гр. «Фелуцен» қосылған топта күнделікті 210 грамм салмақтан қосылды. Негізгі азыққа 15 гр. Фелуцен қосылған топта күніне 220 грамм салмақ қосылғаны анықталды. Зерттеу нәтижесі бойынша 15,0 грамм фелуцен азықтық қоспасы қосылғаны тиімді екені дәлелденді.

Жануарлардан алынатын өнімдердің сапасын ветеринарлық-санитарлық сараптау зертханаларда тексереді.

Кесте 2 – Зерттеуге алынған құс еттерінің сезімдік зерттеу нәтижелері

№	Сыртқы пішіні	Консистенциясы	Сорпаның хош иісі және мөлдірлігі	ВС бағасы
Фелуцен азықтық қоспасымен азықтандырылған құс еті (12 грамм)				
10 сынама	еті нәзік, түсі қызғылт	саусақпен басқанда пайда болған шұңқырдың орнына келу жылдамдығы тез болды	өзіне тән хош иісі бар	жарамды
Фелуцен азықтық қоспасымен азықтандырылған құс еті (15 грамм)				
10 сынама	еті нәзік, түсі қызғылт	саусақпен басқанда пайда болған шұңқырдың орнына келу жылдамдығы тез болды	өзіне тән хош иісі бар	жарамды
Күнделікті азықпен азықтандырылған құс еті				
10 сынама	еті нәзік, түсі қызғылт	саусақпен басқанда пайда болған шұңқырдың орнына келу жылдамдығы тез болды	өзіне тән хош иісі бар	жарамды
Қорытынды	еті нәзік, түсі қызғылт	саусақпен басқанда пайда болған шұңқырдың орнына келу жылдамдығы тез болды	өзіне тән хош иісі бар	жарамды

Зерттеу нәтижесінде 30 құс етінің сынамасының сезімдік көрсеткіштері ҚР МемСТ 31470-2012 «Құс еті, құс етінің субөнімдері мен жартылай фабрикат өнімдері. Сезімдік және физико-химиялық зерттеу әдістері» бойынша құс етінің сезімдік көрсеткіштері сай болды. Азықтандыру тиімді екені дәлелденді.

Кесте 3 – Зерттеуге алынған құс еттерінің физикалық, химиялық тексеру нәтижелері

№	Бактериоскопия (бұлшық еттің Беткі/ішкі қабаттары)	pH	Пероксидаза реакциясы	Күкірт қышқылымен мыс реакциясы
Фелуцен азықтық қоспасымен азықтандырылған құс еті (12 грамм)				
10 сынама	9,6±0,02 Ішкі қабатында жоқ	5,9±0,01	+	-
Фелуцен азықтық қоспасымен азықтандырылған құс еті (15 грамм)				
10 сынама	9,3±0,02 Ішкі қабатында жоқ	6,0±0,01	+	+
Күнделікті азықпен азықтандырылған құс еті				
10 сынама	9,8±0,02 Ішкі қабатында жоқ	5,9±0,01	+	-

Ескертпе «+» - оң; «-» - теріс.

Қорытынды

1. Сезімдік зерттеулердің нәтижелері бойынша рационна «Фелуцен» минералды-азықтық қоспасы қосылған және күнделікті рационмен азықтандырылған күрке тауық ұшасының сезімдік және физикалық, химиялық көрсеткіштері жоғары, стандарт талаптарына сай.

2. Ғылыми зерттеу нәтижесі бойынша, 15,0 грамм Фелуцен азықтық қоспасын қосу тиімді екені дәлелденді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жумагелдиев А.А., Ромашев К.М., С. Кырыкбайулы. Ветеринариялық санитариялық сараптау. Алматы, 2018. – Айтумар, 656 б.
2. Сенько А.Я. Увеличение продуктивности птицы при использовании кормовых добавок и нетрадиционных кормов, приготовленных нетрадиционными способами // Монография. - Оренбург, 2000. 176 с.
3. Алексеев, Ф.Ф. Индейка — перспективная мясная птица / Ф.Ф. Алексеев // Птица и птицепродукты. - 2005. - № 5. - с. 12–15.

4.2. Жамбыл облысында өсетін қызғалдақтардың биологиялық және морфологиялық ерекшеліктері

Жақсыбай Тулеубаев

ауыл шаруашылығы ғылымдарының докторы,
«Химия және биология» кафедрасының профессоры.
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
(Тараз қ., Қазақстан)

Гулнар Керимбековна Зияева

биология ғылымдарының кандидаты,
«Қолданбалы биология» кафедрасының доценті.
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
(Тараз қ., Қазақстан)

Ғалия Еркінбекқызы Жорабек

магистрант. М.Х. Дулати атындағы Тараз
өңірлік университеті (Тараз қ., Қазақстан)

Кіріспе. Қызғалдақтар-бұл отандық гүл өсіруде алғашқы орындардың бірін алатын өсімдіктің түрі. Бұл өсімдіктің жабайы да, мәдени түріде кездеседі. Оларды көбінесе жоғары сәндік қасиеттерінің және биологиялық ерекшеліктерінің ерекше болуымен ең көп өсірілетін түр болып табылады. Оларды жабық және ашық жерлерде өсіреді. Қызғалдақтардың түсі алуан түрлі болып келеді: қызыл, сары, қызғылт, күлгін, ақ және тағы басқа түрлері де кездеседі. Сонымен қатар, олардың пішінідеріде әртүрлі болады. Түстердің сұлулығы, пішіннің әсемдігі және өсірудің қарапайымдылығы қызғалдақтарды ең сүйікті гүлдердің біріне айналдырды. [1-4]

Гүлдің атауы «Toliban» деген парсы сөзінен шыққан, бұл шығыс мағынасы бойынша «Тюрбан» бас киім дегенді білдіреді. Табиғатта бұл гүлдер Азияның әртүрлі аймақтарында өседі. XVI ғасырда сұлтандар өз бақтарында түрлі түсті тірі қызғалдақтарды отырғысы келді. Сол кездің өзінде олардың 1300-ден астам түрі белгілі болған. 1554 жылы табиғат зерттеушісі, австриялық император Фердинанд I-нің Константинопольдегі елшісі Огье де Бюсбек Еуропаға қызғалдақ пиязшықтары мен тұқымдарын әкелді. Бастапқыда қызғалдақ дәрілік өсімдіктердің Вена ботаникалық бағына егілді. Шамамен 1570 жылы қызғалдақ Голландияға әкелінді, сол жерден оның салтанатты шеруі басталды. Қызғалдақ өсірумен Нидерланд, Франция, Дания, Бельгия мемлекеттері айналысты. XVIII ғасырдың аяғынан бастап түрлі-түсті қызғалдақтар, сондай-ақ бірнеше реңктері бар гүлдер ең құнды түрлерге айналды. 1928 жылы түрлі-түсті өрнектер гүлдің вирустық ауруларында алынатыны анықталды. Бұл ауру өсімдіктің дамуына зиянсыз және тек фотосинтез механизмін бұзатындығы байқалды. [5-7]

Өсірудің қолайлы жағдайлары Голландияның қызғалдақтың екінші Отанына айналуына ықпал етті және өнеркәсіптік өсіру тұрғысынан да, селекциялық жұмыстың ауқымы мен фундаменталдылығы жағынан да жетекші орындарды берік ұстады. Голландия жаңа сорттарды өсіру және пиязшықтарды экспорттау бойынша бірінші орында. Онда ең көп пайда (жыл сайын екі миллиард доллардан астам) 125 елге экспортталатын пиязшықтар саудасынан алынады. Голландиялық гүл фирмаларының каталогтарында ботаниктерге белгілі 2700 түрдің 800-і пайда болды. Қызғалдақтар Ресейге 1702 жылы әкелінді, содан бері екі ғасыр бойы пиязшықтар Голландиядан жүйелі түрде әкелінді. Тек XIX

ғасырдың соңында қызғалдақтар Ресейде алғаш рет өсіріле бастады. [8-9]

Әдістер мен материалдар. Зерттеу жұмысында ArcMap электронды карта жасау бағдарламасы пайдаланылды. ArcMap көмегімен әр түрлі деңгейдегі карталарды басып шығаруға болады. Геодеректер жиынтығын құрастыру және өңдеу - ArcMap геодеректер базасының мәліметтер жиынтығымен жұмыс істейді. Бұл бағдарлама автоматтандырудың негізгі мүмкіндіктерін ұсынады. ArcMap толық функционалды масштабты өңдейді. Карта құжатында өңдеу үшін қабаттарды таңдауға болады, жаңа немесе жаңартылған нысандар қабат деректер жиынында сақталады. ArcMap қарапайым пайдаланушыға карта құжаттарын картографиялық қызмет ретінде жариялауға мүмкіндік береді.

ArcMap негізінен геокеңістіктік деректерді қарау, өңдеу, құру және талдау үшін қолданылатын өңдеу бағдарламаларының жиынтығы. ArcMap мәліметтер жиынтығындағы деректерді зерттеуге, нысандарды сәйкесінше белгілеуге және карталар жасауға мүмкіндік береді. Ол төмендегі кезеңдермен жүргізіледі:

1. Картаға деректерді қосу.
2. Деректер арасындағы қатынасты талдау.
3. Нысандарды цифрландыру.
4. Деректерді ұйымдастыру және белгілеу.

Нәтижелер және оларды талқылау. *Грейг қызғалдағы.* Қызғалдақтың бұл түрі Жамбыл облысының Қаратау аймағынан табылған. Гүлдің (биіктігі 16 см) жабық қызыл шұбарлы жапырақтары мен үлкен, қоңыраушаға ұқсас гүлі Грейг қызғалдағын басқа гүл түрлерінен ерекшелендіріп «Қызғалдақтар патшасы» деп атауға негіз болды. Грейг қызғалдағы гүлінің сан түрлі түстерге боялуымен өзге гүл түрлерінен ерекшеленіп, айқышталады. Көбеюі-тұқым арқылы, көшеті 11-13 жылда гүлдейді.

Сурет 1. Грейг қызғалдағы

Зинайда қызғалдағы. Қызғалдақтың бұл түрі табиғат зерттеушілерін өзінің әсем бейнесімен таңқалдырады. Гүлдің гүл серік жапырақтарының сыртқы бөлігі қызыл, жиектері сары түске боялған, ішкі бөлігі сарғыш түсті. Төменгі бөлігі алтыбұрыш пішінді қара таңбалы.

Аталық жіпшелері: төменгі бөлігі-қара, жоғарғы бөлігі мен микроспорангий-сары түсті. Зинайда қызғалдағы Қазақстанда Мерке тау шатқалы мен Мерке өзенінің бойында өседі. Зинайда қызғалдағы Қазақстанда өсетін қызғалдақ түрлерінің ішіндегі ең әдемілерінің бірі. Гүлдің көбею жолы тек тұқым арқылы жүреді. Бір шаршы метрдегі тығыздығы үлкен емес 48, орташа алғанда 10 дараны құрайды, 10 дараның 1-4 дарасы ғана гүлдейді. Гүл екпе көшеті арқылы отырғызылып, 5 жылдан кейін гүлдейді. Қазіргі кезде аталған қызғалдақ түрі сирек кездесетін гүл түріне жатқызылады.

Сурет 2. Зинайда қызғалдағы

Кауфман қызғалдағы. Бұл қызғалдақ түрі басқаларынан гүлдеу уақытының ерте болуымен және табиғатынан алуан түрлі формада кездесетінімен ерекшеленеді. Кауфман қызғалдағының гүлінің түсі ақшыл сарғыш, қызыл түсті. Табиғи жағдайда өсімдік өркен арқылы көбейеді және осы көбею түріне байланысты таралу тығыздығы жоғары. Мәдени жағдайда тұқым арқылы көбейтіледі және 4-5 жылда гүлдейді. Гүлдеп шыққан өсімдіктер көп жағдайда көшет аналық гүлдің құрылысы мен гүл түсіне ұқсас болады. Кауфман қызғалдағы 200-ден астам қызғалдақ сорттарының ата-тегі болып есептеледі. Қызғалдақ Ақсу Жабасылы қорығы мен Қаратау қорығының Берікқара шатқалында қорғауға алынған.

Сурет 3. Кауфман қызғалдағы

Альберт қызғалдағы. Бұл қызғалдақ аз таралған, жергілікті түр болып есептеледі. Еліміздің биік емес тау бөктерінің шөлейтті, тасты, саз топырақты орталық және оңтүстік бөліктерінде кездеседі. Гүл

қауызының түсі сан түрлі түстерге боялған. Алуан түрлі түстерге ие қызғалдақ гүлі топтасқан кезде ерекше әсемдігімен таңқалдырады. Альберт қызғалдағының таралу деңгейі төмен, топырағы құнарлы өңірлердің өзінде бір шаршы метрде өсімдіктің 15-17 данасы кездеседі. Көбеюі тұқым арқылы жүреді. Табиғи, қолайлы жағдайларда өскен қызғалдақ топтарында жас өскіндер көптеп кездеседі.

Борщев қызғалдағы – түр саны азайған, табиғатта аз кездесетін қызғалдақ түрінің бірі. Қазақстанның орталық және оңтүстік аймақтарында кездеседі. Өсімдік шөлді, шөлейтті, қиыршықты-сазды топырақтарда ғана өседі. Гүлдеу барысында әсем топтарды құрайды. Борщев қызғалдағының гүлі– қызғылт, сары түстес болып кездеседі.

Сурет 4. Борщев қызғалдағы

Леман қызғалдағы. Бұл қызғалдақ түрі елімізде аз таралған. Леман қызғалдағы Қызылқұм, Мойынқұм, Бетпақдаланың оңтүстік және батыс бөлігінде өседі. Гүлінің түсі–қызғылт, сарғыш. Көбеюі 2 түрде жүреді: генеративті және вегетативті. Леман қызғалдақтары мәдени жағдайда өсіруге қолайсыз, жақсы жағдайдың өзінде 3-4 жылдан кейін өмір сүруін тоқтатады.

Сурет 5. Леман қызғалдағы

Регель қызғалдағы. Қазақстанда Шу мен Іле тауларының маңында таралған. Бұдан өзге Қордай белесінен де кездестіруге болады. Аталған аудандарда қызғалдақтың шағын бірнеше топтары өседі. Регель қызғалдағы тау беткейлерінде, қиыршықты, күн сәулесі анық түсетін жерлерде кездеседі. Оның сыртқы бейнесі өзге қызғалдақтардан бөлек, ерекше сипатта. Регель қызғалдағы шөлді

аймақтың климатына бейімделген, оны өсімдіктің сыртқы морфологиялық ерекшеліктерінен-ақ байқауға болады. Қызғалдақтың сабағы қысқарған, жалғыз жапырағы қатпарлы келеді. Гүлдеу уақыты өте ерте басталып, көктемнің соңына қарай аяқталады.

Сурет 6. Регель қызғалдағы

Жамбыл облысында өсетін қызғалдақтардың локализациясы. Жамбыл ауданы Жамбыл облысының оңтүстік-батыс бөлігінің 4,3 мың шаршы шақырым аумағын алып жатыр. Жамбыл ауданында келесідей қызғалдақ түрлері өседі: Бем қызғалдағы, Альберт қызғалдағы, Леман қызғалдағы.

Сурет 7. Жамбыл ауданында өсетін қызғалдақ түрлерінің локализациясы

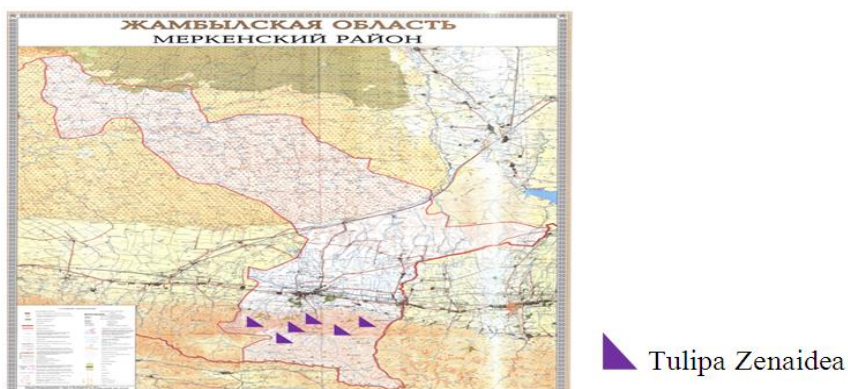
Жуалы ауданы–Жамбыл облысының оңтүстік бөлігінің 4,2 мың шаршы шақырым аумағын алып жатыр. Жуалы ауданында келесідей қызғалдақ түрлері өседі: Берікқара қызғалдағы, Грейг қызғалдағы, Альберт қызғалдағы, Жалған түкті-аталықты қызғалдақ, Тікаяқ қызғалдағы, Кауфман қызғалдағы.

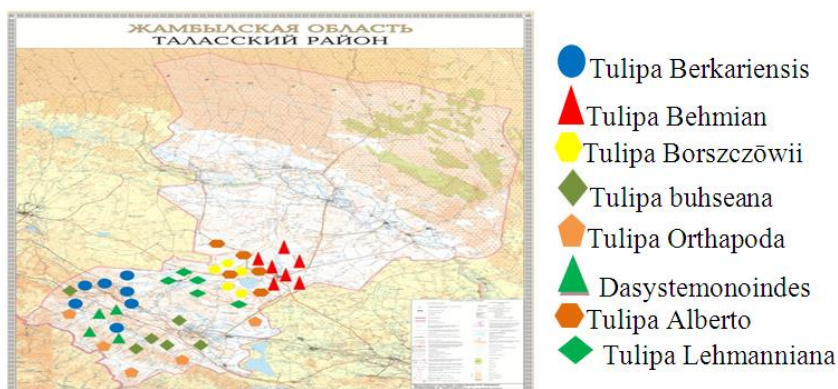
Сурет 8. Жуалы ауданында өсетін қызғалдақ түрлерінің локализациясы

Меркі ауданы Жамбыл облысының оңтүстік бөлігінің 7,1 мың шаршы шақырым аумағын алып жатыр. Меркі ауданында Зинайда қызғалдағы өседі.

Сурет 9. Меркі ауданында өсетін Зинайда қызғалдағының локализациясы

Талас ауданы Жамбыл облысының оңтүстік-батыс бөлігінің 12,2 мың шаршы шақырым аумағын алып жатыр. Талас ауданында келесідей қызғалдақ түрлері өседі: Берікқара қызғалдағы, Бем қызғалдағы, Борщев қызғалдағы, Бузе қызғалдағы, Тікаяқ қызғалдағы, Жалған түкті-аталықты қызғалдақ, Альберт қызғалдағы, Леман қызғалдағы.

Сурет 10. Талас ауданында өсетін қызғалдақ түрлерінің локализациясы

Шу ауданы Жамбыл облысының оңтүстік-шығыс бөлігінің 12 мың шаршы шақырым аумағын алып жатыр. Шу ауданында Регель қызғалдағы өседі.

◆ Tulipa Regelii

Сурет 11. Шу ауданында өсетін Регель қызғалдағының локализациясы

Қорытынды. Зерттеу жұмысының нәтижесінде Жамбыл облысының аумағында өсетін қызғалдақтардың түрлері анықталынып, олардың биологиялық және морфологиялық ерекшеліктеріне сипаттама берілді. Мәдени сорттардың классификациясы жасалды. Жамбыл облысының Жамбыл, Жуалы, Меркі, Талас, Шу аудандарында қызғалдақтардың келесідей түрлері кездесетіні белгілі болды. Жамбыл ауданында: Бем қызғалдағы, Альберт қызғалдағы, Леман қызғалдағы; Жуалы ауданында: Берікқара қызғалдағы, Грейг қызғалдағы, Альберт қызғалдағы, Жалған түкті-аталықты қызғалдақ, Тікаяқ қызғалдағы, Кауфман қызғалдағы; Меркі ауданында Зинайда қызғалдағы; Талас ауданында: Берікқара қызғалдағы, Бем қызғалдағы, Борщев қызғалдағы, Бузе қызғалдағы, Тікаяқ қызғалдағы, Жалған түкті-аталықты қызғалдақ, Альберт қызғалдағы, Леман қызғалдағы; Шу ауданында Регель қызғалдағы.

Әдебиеттер тізімі:

1. Лисянский, Б.Г., Ладыгина, Г.Б. Тюльпаны. - М.: Астрель; АСТ, 2002. - 152 с.
2. Силина, З.М. Тюльпаны: биология и агротехника // Цветоводство. - 2009. - № 4. - С. 13-16.
3. Викулин, Ю.С. Вся агротехника тюльпанов // Цветоводство. - 2011. - № 2. - С. 40-42.
4. Данилина Н.Н. Сортвые тюльпаны. Ключевые вопросы агротехники // Ваш сад. М., 2002. - 32 с.
5. Малова Н.Б. Тюльпаны. М.: Олма-Пресс, 2001. - 96 с.
6. Былов В.Н., Зайцева Е.Н. Выгонка цветочных луковичных растений. Биологические основы. Москва: Наука, 2020, 240 с.
7. Абрамчук А.В., Карпухин М.Ю. Садово-парковое и ландшафт-ное искусство / А.В. Абрамчук., Г.Г. Карташева, М.Ю. Карпухин -Екатеринбург: УрГАУ, 2017. – 612 с.

8. Иващенко А.А. Сокровища растительного мира Казахстана. По страницам красной книги. А., 2007. 128 с.

9. Байтулин И.О., Сакаюва Г.Б. Материалы к флоре редких и эндемичных растений Каратауского государственного природного заповедника // Изв. НАН РК. Сер. биологическая и медицинская. 2005. - № 2, с. 3-7.

4.3. Скрининг уреолитических бактерий, перспективных для биоцементации песков

Бауыржан Туралыұлы Жанатаев

Зейне Байбагусовна Тунгушбаева

Дина Куанышовна Кулжанова

Мейржан Ержанұлы Дәулетқұл

Казахский Национальный педагогический
университет имени Абая (Алматы, Казахстан)

Айман Байбатыровна Токтамысова

Гулмира Тореказиевна Тулеева

Лаззат Бекзатовна Жиенбаева

Перизат Талғатқызы Ерменбек

Казахстанско-Российский медицинский
университет (Алматы, Казахстан)

Аннотация

Возможность многочисленных применений микробиологического осаждения карбоната кальция (кальцита) привело к его широкому распространению и изучению. В настоящее время в грунтоукреплении данная технология является многообещающей альтернативой другим технологиям с большой биотехнологической важностью.

Ключевые слова: *микроорганизмы, цементация, уреазы.*

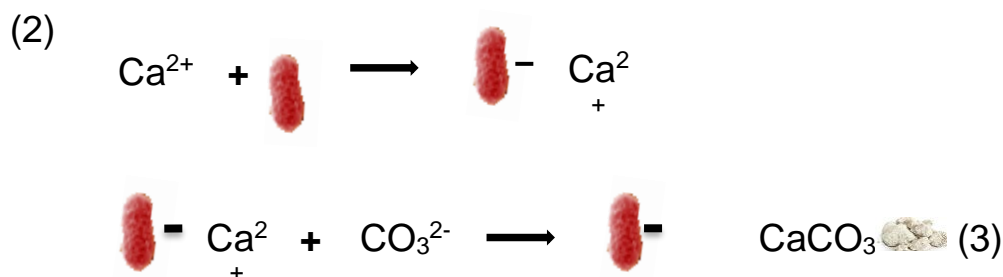
Введение

Одной из проблем глобального масштаба современности во всем мире является деградация и опустынивание земель. Миграция песчаных дюн под воздействием ветра является основной причиной процесса опустынивания почв, превращающего сельскохозяйственные районы в пустыни и покрывающего все стерильным песком. Ветровая эрозия является не только одним из основных факторов деградации почвы, но и загрязнения воздуха в засушливых и полусушливых районах [1]. Оголенный и разрыхленный песок, не закрепленный растительностью, легко приходит в движение под действием ветра и не встречая препятствий переносится по песчаным площадям за короткое время на большие расстояния [2]. Опустынивание и деградация земель оказывают негативный эффект на биоразнообразии территорий в результате вырождения и потери разнообразия растительности и

животного мира, вторжения новых видов, падения продуктивности пастбищ, ухудшения сенокосов, замене питательных кормов мало- и несъедобными растениями и, в целом, снижения функциональности экосистем [3]. По данным [4] экономические потери, вследствие деградации земель обходится развивающимся странам в 42 миллиарда долларов США ежегодно, в то время как стоимость защитных мер значительно меньше. В последние несколько лет использование бактериального осаждения карбоната кальция набирает все большую популярность в качестве метода укрепления грунтов. Этот метод имеет ряд преимуществ по сравнению с химическими методами - не токсичен, безвреден для окружающей среды, прост в применении [5]. Использование данной технологии также позволит сократить образование пыльных бурь, что часто происходит в пустынных регионах. Для укрепления песков по описываемой технологии необходимы активные штаммы бактерий, карбамид, источник кальция (кальций хлористый). Пески, обрабатываются культурами бактерий, которые вырабатывают фермент уреазу, способный расщеплять мочевины (формула 1).

Поверхность микроорганизмов является идеальным местом для зарождения кристаллов кальцита [6, 7]. Так как поверхность микробных клеток имеет отрицательный заряд, она притягивает к себе положительно заряженные ионы, в частности ионы Ca^{2+} . При достаточном количестве в растворе ионов Ca^{2+} и CO_3^{2-} происходит осаждение кальцита CaCO_3 [8] (формула 2, 3).

В результате образуется кальцит, который склеивает песчинки, что приводит к укреплению песков.

Целью данной работы был скрининг активных штаммов уробактерий, перспективных для укрепления грунтов.

Материалы и методы

Уреазную активность бактерий проверяли путем посева культур на агаре Кристенсена с мочевиной. Состав (г/л); NaCl - 5,0; пептон - 1,0; глюкоза - 1,0; KH_2PO_4 - 2,0; феноловый красный - 0,0012 и агар - 15,0; (pH-7,0). Добавляли стерилизованную мочевины с итоговой

концентрацией 4% на 100 мл. Среда разливалась в пробирки, и скашивались. Скошенный агар засеивали бактериями и инкубировали при 28° С в течение 48 часов. Положительный результат оценивали визуально по изменению цвета среды от желтого до малинного цвета.

Опыты по биоцементации песка проводили в пластиковых стаканах объемом 100 мл. Дно стакана перфорировали, для удаления избытка раствора. Стакан плотно набивали сухим песком (кварцевый песок, размер частиц 0,08-0,1 мм) весом 60 г, затем вносили суспензию бактерий с титром 10⁸ КОЕ/мл. Инкубировали при 28°С в течение 24 часов. По истечению времени, через песок пропускали цементирующий раствор (1,0 М раствор CaCl₂ и 1,0 М раствор мочевины) 1 раз в сутки в течение 12 дней. На 4 и 8 сутки повторно вносили культуру объемом 4 мл.

Результаты

Изучение способности коллекционных культур микроорганизмов выделять фермент уреазу показало, что из 24 исследуемых культур, только 1 культура была способна активно разлагать мочевины (таблица 1) и 3 культуры показали слабое разложение мочевины. На рисунке 1 представлено изменение цвета среды вследствие разложения мочевины культурой 1А.

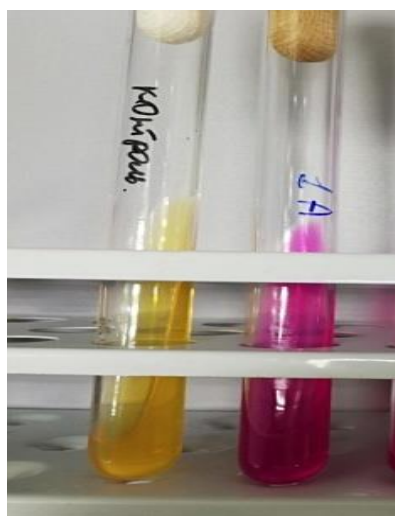

Рисунок 1 – Уреазная активность штамма 1А

Таблица 1 – Способность штаммов, образовывать фермент уреазу

№	Наименование штамма	Видовая принадлежность	Наличие уреазы
1	М-15	<i>Bacillus licheniformis</i>	-
2	1А	<i>Bacillus subtilis</i>	++
3	ПА-преп	<i>Bacillus subtilis</i>	-
4	Вас М1	<i>Bacillus cereus</i>	-
5	Н3т	<i>Bacillus subtilis</i>	-
6	ТБ-4	<i>Lactobacillus fermentum</i>	-
7	805	<i>Enterococcus faecium</i>	-
8	817	<i>Lactobacillus plantarium</i>	-

№	Наименование штамма	Видовая принадлежность	Наличие уреазы
9	П1-6	<i>Bacillus licheniformis</i>	-
10	830	<i>Bacillus subtilis</i>	-
11	831	<i>Bacillus thuringiensis</i>	-
12	832	<i>Bacillus species</i>	-
13	833	<i>Bacillus subtilis</i>	-
14	834	<i>Bacillus thuringiensis</i>	-
15	835	<i>Bacillus subtilis</i>	-
16	836	<i>Bacillus thuringiensis</i>	+
17	837	<i>Bacillus subtilis</i>	+
18	838	<i>Bacillus subtilis</i>	+
19	839	<i>Bacillus polymyxa</i>	-
20	840	<i>Bacillus thuringiensis</i>	-
21	841	<i>Bacillus thuringiensis</i>	-
22	842	<i>Bacillus thuringiensis</i>	-
23	843	<i>Lactobacillus leichmani</i>	-
24	844	<i>Bacillus subtilis</i>	-

Примечание:
 «-» - отсутствует
 «+» - слабый
 «++» - сильный

Штамм *Bacillus subtilis* 1А, обладающий явно выраженной уреазной активностью, был отобран для дальнейших исследований.

С целью определения перспективности данного штамма для цементации песков нами проведен ряд экспериментов по биоосаждению карбоната кальция. Процесс кальцинирования песка представлен на рисунке 2.

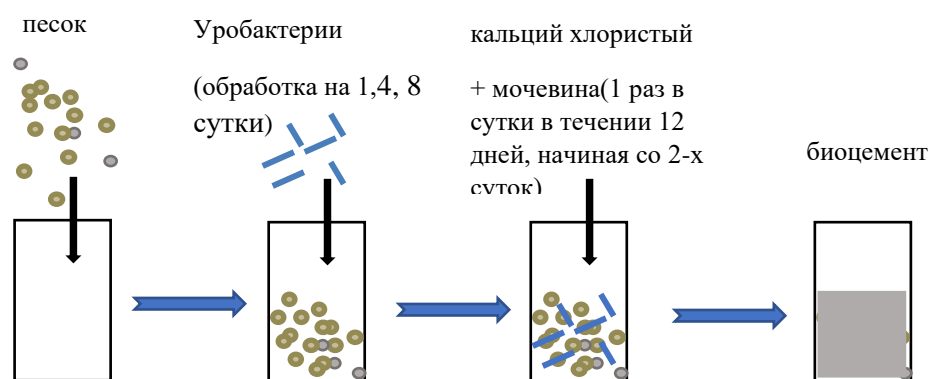

Рисунок 2 – Процесс кальцинирования песка

Через две недели после начала экспериментов можно было наблюдать достаточно хорошее скрепление частиц песка (рисунок 3)

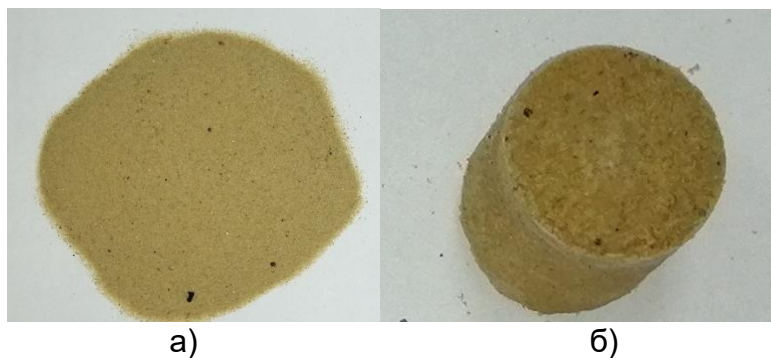

Рисунок 3 – Метаморфоза песка под воздействием штамма *Bacillus subtilis* 1A:
(а) природный песок; и (б) биоцементированный песок

Таким образом, по результатам экспериментов, отобрана культура *Bacillus subtilis* 1A, обладающая уреазной активностью и способная к укреплению грунтов

Заключение

Бактерии рода *Bacillus* и *Lactobacillus* способны продуцировать фермент уреазу. Из 24 культур, отобран штамм *Bacillus subtilis* 1A, обладающий явно выраженной уреазной активностью, как наиболее перспективный для укрепления грунтов.

Список использованной литературы:

1. Han Z., Wang T., Dong Z., Hu Y., Yao Z. (2007) Chemical stabilization of mobile dune fields along a highway in the Taklimakan Desert of China. *J. Arid Environ* 68:260–270.
2. <http://www.gosthelp.ru/text/Projekttechnicheskixukazani.html> (Дата обращения: 20.07.2019).
3. Acting locally - cooperating regionally. Combating desertification in Central Asia // Published by: Deutsche Gesellschaft für Technische Zusammenarbeit (GTZ) GmbH – German Technical Cooperation. - 2007. – 20 P.
4. Gupta R., Kienzler K., Martius C., Mirzabaev A., Oweis T., de Pauw E., Qadir M., Shideed K., Sommer R., Thomas R., Sayre K., Carli C., Saparov A., Bekenov M., Sanginov S., Nepesov M., and Ikramov R. Research prospectus: a vision for sustainable land management research in Central Asia // *Sustainable Agriculture in Central Asia and the Caucasus*. - 2009. – 81 P.
5. M. Maleki, S. Ebrahimi, F. Asadzadeh, M. Emami Tabrizi Performance of microbial-induced carbonate precipitation on wind erosion control of sandy soil *Int. J. Environ. Sci. Technol.* (2016) 13:937–944.
6. Stocks-Fischer, S., Galinat, J. K., & Bang, S. S. (1999b). Microbiological Precipitation of CaCO₃. *Soil Biol Biochem*, 31(11), 1563–1571.
7. Ramachandran, S. K., Ramakrishnan, V., & Bang, S. S. (2001). Remediation of concrete using micro-organisms. *ACI Mater J*. <https://doi.org/10.14359/10154>.

8. Qian, C., Wang, R., Cheng, L., & Wang, J. (2010). Theory of microbial carbonate precipitation and its application in restoration of cement-based materials defects. *Chinese J Chem*, 28(5), 847–857. <https://doi.org/10.1002/cjoc.201090156>.

4.4. Проблемы утилизации мусора в Республике Казахстан и пути их решения

Лаззат Адебовна Сейтмагзимова

кандидат технических наук, старший преподаватель
кафедры «Экология». ЮКУ им. М. Ауэзова
(г. Шымкент, Казахстан)

Галина Мануиловна Сейтмагзимова

кандидат технических наук, профессор кафедры
«Технология неорганических и нефтехимических
производств». ЮКУ им. М. Ауэзова
(г. Шымкент, Казахстан)

Арайлым Сералыкызы Нуртаева

докторант кафедры «Экология». ЮКУ им. М. Ауэзова
(г. Шымкент, Казахстан)

Разия Адильбековна Исаева

кандидат технических наук, профессор
кафедры «Экология». ЮКУ им. М. Ауэзова
(г. Шымкент, Казахстан)

Анализ накопления бытового мусора в Казахстане показал, что ежегодно в Казахстане образуется около 5 млн. тонн твердых бытовых отходов [1]. К ним относятся: смешанные отходы и отдельно собранные отходы домашних хозяйств, включая бумагу, картон, стекло, металлы, пластмассы, органические отходы, древесину, текстиль, упаковку, использованные электрическое и электронное оборудование, батареи и аккумуляторы, а также смешанные отходы из других источников, сходные с отходами домашних хозяйств» [2].

По данным Минэкологии на сегодняшний день в республике действует около 3 тысяч мусорных полигонов, где накоплено 125 миллионов тонн твердых бытовых отходов [3]. Такое количество мусора указывает на то, что практически весь бытовой мусор, накопленный за годы независимости Казахстана, не перерабатывался и накапливался. В чем причина столь плачевной ситуации?

Во-первых, это отсутствие современных мусороперерабатывающих заводов в стране. Во-вторых, низкие тарифы на вывоз мусора и предпринимателям не выгодно заниматься переработкой мусора. В-третьих, слабая работа по привлечению частных инвестиций в этой отрасли. В то же время, согласно Концепции Устойчивого Развития,

Казахстан планирует для решения данной проблемы достичь доли переработки отходов до 40% к 2030 году и переработки 50% к 2050-му.

Какая же ситуация достигнута к настоящему моменту?

По данным сайта e-gov ТБО (твердые бытовые отходы) сортируются и перерабатываются на заводах в городах Астана, Шымкент и Жанаозен, а также предприятиях, в основном малого и среднего бизнеса. Доля переработанных и утилизированных ТБО за 3 квартал 2020 г. составила 15,8%.

Таблица 1. Доля переработанных и утилизированных ТБО, %

№	Область, город	2017 год	2018 год	2019 год	2020 год, 3 квартал
1	Акмолинская	2,11	2,93	3,02	3
2	Актюбинская	3,51	11,69	10	11
3	Алматинская	24,77	27,55	23,28	15
4	Атырауская	44,33	1,69	10,44	11
5	ВКО	3,17	4,84	3,28	16
6	Жамбылская	3,47	3,11	8,53	9
7	ЗКО	2,17	5,28	8,6	8
8	Карагандинская	13,96	16,39	17,42	21
9	Костанайская	0,93	9,65	10,3	9
10	Кызылординская	8,13	7,42	10,78	18
11	Мангистауская	6,49	1,42	33,8	40
12	Павлодарская	0,23	0,12	15	16
13	СКО	3,59	7,59	10,78	14
14	Туркестанская	3,48	7,17	10,05	13
15	г. Алматы	10,01	5,70	10,95	9
16	г. Астана	8,33	12,25	15,92	30
17	г. Шымкент	-	18,28	22,77	26
	В среднем	9,05	11,51	14,9	15,8

На основе информации акиматов указывается [1], что отдельный сбор мусора ведется в 94 населенных пунктах из 204, что составляет 46%, а сортировка в 39%. В целом же количество предприятий по переработке ТБО составляет 218. Тем не менее, несмотря на указанные показатели общее количество накапливаемого мусора остается на прежнем уровне.

Что же касается соответствия полигонов ТБО экологическим и санитарным нормам, то по итогам 3 квартала 2020 года из 3 292 объектов размещения ТБО только 601 им соответствует, что составляет 18,2%.

Указывается [1], что наихудшая ситуация с полигонами, практически не соответствующими экологическим требованиям, сложилась в Западно-Казахстанской (1%), Павлодарской (1,5%) и Кызылординской областях (2,8%).

Все имеющиеся полигоны в Астана (1 полигон), Шымкенте (1 полигон) и Жамбылской области (162 полигона) соответствуют экологическим нормам.

Региональный разрез показывает, что решать задачу приведения полигонов ТБО к санитарным и экологическим требованиям надо решать в 16 из 17 областей.

Какие перспективы решения по утилизации и ликвидации свалок мусора? Ситуация достаточно критичная. На сегодняшний день накоплено порядка 125 миллионов тонн мусора и ежегодный его прирост составляет 5 миллионов тонн. Доля переработки и сортировки мусора составляет пока лишь 15,8%. При этом не расшифровывается уровень переработки мусора, а именно какая доля мусора подвергается частичной переработке, а какая остается лежать на полигоне. Соответствие полигонов хранения мусора экологическим и санитарным нормам составляет всего 18,2%. В стране не построен ни один мусороперерабатывающий завод. Вопрос целесообразности их строительства спорный и неоднозначный и требует больших инвестиций. Тем не менее, данный вопрос требует безотлагательного решения.

Государство принимает конкретные решения. В частности, организован систематический космический мониторинг с АО «НК «Қазақстан Ғарыш Сапары». Указывается [1], что разработан Межведомственный план мероприятий по принятию системных мер по ликвидации и недопущению стихийных свалок, проведен космомониторинг мест размещения отходов, рейды «Таза Қазақстан», распространены памятки и буклеты населению в целях развития экологической культуры, создана горячая линия.

Да, космический мониторинг нужен и позволяет выявлять стихийные свалки и ликвидировать их, но нужны и более радикальные решения.

Сообщалось о намерении строительства в 2020 году на территории Илийского района Алматинской области завода *полного цикла* мощностью 220 тыс. тонн в год и завода по переработке органических отходов. Проект является победителем аукционных торгов по отбору Министерства энергетики РК проектов БиоЭС. По данным управления природных ресурсов и регулирования природопользования Алматинской области ТОО «Waste Energy

Kazakhstan» в феврале 2022 года объявляло о проведении общественных слушаний по проекту: «Строительство мусороперерабатывающего завода полной утилизации твердо-бытовых отходов с получением «зеленой» электроэнергии (ВИЭ) мощностью 4 МВт/час (32000 МВт/год), получаемую путем термической утилизации отходов (хвостов) по технологии «Мериолизис». Общественное слушание не состоялось в связи с несоответствием со статьей 96 Экологического кодекса РК. В январе 2023 года объявлено о повторном общественном слушании по данному проекту. Намечаемая деятельность предприятия не указана, но скорее всего это будет 2025 год.

В состав мусороперерабатывающего завода входят два этапа переработки отходов: Первый этап включает в себя автоматическую сортировочную линию с выборкой из поступающих смешанных ТБО полезных фракций для вторичной переработки, таких как картон, макулатура, пластик, стекло, черные и цветные металлы. После выборки вторсырья оставшаяся, не перерабатываемая часть ТБО (хвосты) очищается от инертных материалов, измельчается и далее преобразуется в *пеллеты*. Второй этап, это получение электроэнергии из полученных пеллет. По переработке ТБО в составе мусороперерабатывающего завода имеется оборудование для разложения отходов в пеллетах с использованием термического агрегата под названием Мериолизис поставляются компанией American Renewable Technology (ARTI). Оборудование не использует метод сжигания отходов, в основу вошел метод *высокотемпературного пиролиза* т.е. разложение отходов ТБО под воздействием высокой температуры 1050°C без доступа кислорода. Производительность завода по приему и переработки ТБО 120 тыс тон/год или около 90 т/сутки, по производству электрической энергии 32 000 МВт/год. Полученная электроэнергия будет передана на подстанцию поселка Байсерке.

Судя по публикациям проект находится в *длительной* стадии согласования и ответов на замечания заинтересованных сторон по стадии ОВОС.

Тем не менее, проект весьма интересен, экологичен, в нем используются современные методы переработки ТБО с получением дополнительно электроэнергии, и в случае удачного запуска и эксплуатации он может быть применен и к другим полигонам ТБО.

Также имеются сведения [4], что заводы компании Waste to Energy будут построены в городах: Нур-Султан, Алматы, Шымкент, Усть-Каменогорск, Караганда, Актобе. По словам Вице-министра Ахметжана Примкулова предприятия по энергетической утилизации отходов будут строить *исключительно на деньги инвесторов*, государство вкладывать собственные средства не собирается. Найдутся ли такие инвесторы и сколько это займет времени – вопрос остается открытым.

Вопрос строительства мусороперерабатывающих заводов в Казахстане сдерживается также сложностью выбора методов утилизации мусора. Как правило, самый простой способ – сжечь мусор. Но при этом образуется значительное количество золы. На 100 % переработать отходы невозможно. Опыт зарубежных предприятий показывает, что при сжигании мусора образуется 25-30% золы, из которой около половины можно использовать в строительстве, а другая часть – непригодна, опасна и использованию не подлежит. Ее необходимо упаковывать в специальные контейнеры, хранить, а затем вывозить на полигоны. Это примерно 15% от количества мусора. Но это гораздо лучше, чем хранить весь объем мусора. Ориентировочная стоимость завода по переработке мусора методом сжигания с использованием самых современных фильтров, позволяющих соблюдать экологические нормы выбросов мощностью 3000 тонн в сутки (порядка 1 миллиона тонн в год мусора) составляет 646 миллионов долларов США.

Решение выбора технологий – за правительством и жителями Казахстана. Поэтому в ближайшие годы вряд ли стоит ожидать решения утилизации мусора, несмотря на намерения всех заинтересованных сторон.

Таким образом, можно резюмировать следующее:

1. Проблема накопления бытовых отходов остро стоит в Казахстане. в республике действует около 3 тысяч мусорных полигонов, где накоплено 125 миллионов тонн твердых бытовых отходов.

2. Ежегодный прирост ТБО составляет 5 миллионов тонн.

3. В стране нет ни одного мусороперерабатывающего завода полного цикла.

4. Доля переработанных и утилизированных ТБО составляет 15,8%. При этом данные по глубине переработки и утилизации мусора не уточняются.

5. Соответствие полигонов хранения мусора экологическим и санитарным нормам составляет всего 18,2%. Экологический вопрос с накоплением и переработкой мусора стоит очень остро.

6. Необходимо ускорить вопрос согласования проекта «Строительство мусороперерабатывающего завода полной утилизации твердо-бытовых отходов с получением «зеленой» электроэнергии (ВИЭ) мощностью 4 МВт/час (32000 МВт/год), получаемую путем термической утилизации отходов (хвостов) по технологии «Мериолизис» и его реализацию. Это позволит иметь опыт полной переработки мусора и тиражирования или ускорения решения переработки мусора хотя бы в самых густонаселенных пунктах и снизить экологическую нагрузку в этих регионах.

7. Государству следует разработать мероприятия по максимально возможному привлечению инвестиций в решение данной

проблемы, создать максимальные льготы и преференции, выгодные для инвесторов, поскольку, государство вкладывать собственные средства в решение данной проблемы не собирается.

8. Необходимо шире учитывать мнение общественности в решение данной проблемы.

9. Разработать конкретную программу поэтапного сокращения количества накапливаемого мусора на полигонах с указанием средств и сроков реализации и ответственных сторон.

Список литературы:

1. Информация о сокращении, переработке и вторичном использовании отходов. https://egov.kz/cms/ru/articles/ecology/waste_reduction_recycling_and_reuse.

2. «Правила управления коммунальными отходами», утвержденные приказом и.о. Министра экологии, геологии и природных ресурсов Республики Казахстан от 28 декабря 2021 года, № 508.

3. https://el.kz/ru/ne-pogryaznut-v-musore-kak-kazahstan-izbavlyayet-sya-ot-othodov_54575/.

4. Waste to Energy. Что Казахстан может перенять у Турции. https://baigenews.kz/waste_to_energy/chto_kazakhstan_mozhet_perenyat_u_turtsii_122775/.

4.5. Модель «Зеленой школы», как опытная площадка биолого-экологического образования в сельской школе

Актоты Ермекбаева Кожанова

Докторант PhD. НАО «Павлодарский педагогический университет им А. Маргулана, (Казахстан, Павлодар)

Шолпан Шапиевна Хамзина

Кандидат педагогических наук, профессор.

НАО «Павлодарский педагогический университет им А. Маргулана, (Казахстан, Павлодар)

Бибинур Аскарровна Байдалинова

Кандидат биологических наук, профессор.

НАО «Павлодарский педагогический университет им А. Маргулана, (Казахстан, Павлодар)

Бибигуль Кабылбековна Жумабекова

Доктор биологических наук, профессор.

НАО Павлодарский педагогический университет им А. Маргулана, (Казахстан, Павлодар)

Айнаш Балхашевна Абдыманова

Директор средней общеобразовательной школы

с. Мичурино, Павлодарской области, (Казахстан, Павлодар)

Аннотация

Проект «Зеленый класс, зеленая школа» — это комплексное экологическое образование, которое направлено на формирование у учащихся ценностного отношения к природе, углубление и расширение комплексных экологических знаний у учащихся сельских школ.

Ключевые слова: зеленая школа, зеленый класс, экологическое образование, опытная площадка, учебно-опытный участок, деятельность учащихся.

Зеленые школы – одно из актуальных направлений модернизации современного экологического образования. За рубежом оно используется в основном для облика кампусов и зданий, гармонично сочетающиеся с окружающей природной средой. В рамках утвержденного Постановлением Правительства РК Национального проекта «Зеленый Казахстан» говорится о создании благоприятной среды для проживания населения и улучшения экологической ситуации это и сохранение экосистем, сохранение биологического образования, бережное отношение к природе, а также модернизация экологического сознания населения [1; с. 3].

Сегодня сфера образования Павлодарской области участвует в рамках данного проекта. Так, средне-общеобразовательная школа с. Мичурино Павлодарской области является экспериментальной площадкой данного проекта. На базе школы проводятся совместные мероприятия с учеными Павлодарского педагогического университета им. А. Маргулана. Ученые курируют научно-исследовательскую деятельность учащихся, разрабатывают научно-методические пособия по развитию биолого-экологического образования. Проект «Зеленая школа» направлена на формирование у учащихся ценностного отношения к природе, повышение уровня экологического сознания, грамотности и культуры у учащихся, рационального использования природных ресурсов и ответственности за природу.

«Зеленая школа» - одна из актуальных направлений современного образования. Отечественные программы под названием «Зеленая школа» имеют, в основном учебно-методический, просветительский характер. Как правило, «зеленые школы» представляют учреждения, в которых большинство детей, сотрудников вовлечены в поддержание экологического направления: занимаются экологическим просвещением, проводят уроки, создают проекты и исследования, организуют акции, конкурсы [2; с. 36].

Проект «Зеленую школу» активно применяют в ближнем и дальнем зарубежье, так в г. Москве действует Московский детско-юношеский центр экологии, они активно реализуют данный проект, направленного на формирование экологического подхода к созданию образовательной среды, мотивацию к становлению устойчивых эколого-ориентированных ценностей. Среди таких учреждений можно сказать о «Зеленой школе – парк Горького» это клуб юных натуралистов

и одновременно городская дача, которая располагается в центре г. Москва, где проходят занятия для детей и родителей по естествознанию, садоводству и творчеству. Это место, где можно научиться заботиться о природе, создавать и развивать творческие способности [2; с. 37].

В настоящее время данный опыт накоплен в Великобритании, Швеции, Финляндии, Австрии. В Санкт-Петербурге начиная с 2014 года реализуется российско-австрийский проект «Школьный экологический сертификат», который направлен на создание условий для формирования экологической культуры учащихся в образовательной организации как составляющая системы качества ее работы, разработка и адаптация качества оценки работы образовательной организации в области развития эколого-образовательной среды [3; с. 165].

В Республике Молдова хорошо развита сеть общественных экологических ассоциаций, которые занимаются распространением и развитием экологического образования по модели «зеленая школа-зеленый лицей-зеленый университет».

Главным направлением модели «Зеленой школы» является процесс формирования бережного отношения к природе. Особую роль уделяем практической деятельности по экологическому образованию и воспитанию детей по формированию биолого-экологических знаний, которая будет проявляться в их повседневной жизни.

Так, Джон Дьюи - один из самых передовых мыслителей XX века, исследовал принцип «обучением деланием» в котором теоретический материал подаётся ученикам уже после того, как они попробуют свои силы в практической деятельности. Само теоретическое содержание предмета, согласно Дьюи, не должно подаваться как догма. Он считал, что материал обучения — это стимул к дальнейшему познанию, и он должен быть связан с личным опытом ученика, находиться в «его мире», помогать ребёнку решить какой-либо жизненный вопрос.

Одним из таких направлений модели «Зеленой школы» практикуется в средне общеобразовательной школе с. Мичурино Павлодарской области. Такой работой является опытническая работа на учебно-опытном участке, где учащиеся на практике применяют приобретенные биолого-экологические знания. Обеспечивают формирование нравственных качеств учащихся, воспитание любви и бережного отношения к природе; уважения к трудовой деятельности. Здесь школьники знакомятся с садовыми и огородными растениями, полевыми и техническими культурами, сорняками, вредителями, овладевают умениями и навыками по уходу за растениями. С этой целью предусматриваются деланки для отдельных культур в открытом грунте, парники и теплицы для растений закрытого грунта. Важной задачей является ознакомление школьников с культурными растениями и сельскохозяйственными процессами. Для этого на

участке выращивают коллекции разных культурных растений и производят опыты по повышению урожайности, выявлению оптимальных условий выращивания (рис. 1).

Рис 1. Практические занятия на учебно-опытном участке

Учебно-опытный участок должен иметь, прежде всего, познавательное и воспитывающее значение. Поэтому к организации участка и постановке работы на нем следует привлечь весь

учительский и ученический коллектив школы. Необходимо тщательно продумать, как будет использован участок, какую площадь займет каждый из его отделов и каждая культура в отделе, где будут размещены учебные и вспомогательные помещения. Составляется тематический план опытной работы на участке, размещение опытных деленок для работы по классам и для кружка юннатов, график работы учащихся в летний период, потребность в инвентаре, семенах и посадочном материале, удобрениях.

На пришкольном участке выращивают растения, изучаемые по программе предмета «Биология». Учащиеся, работая на участке, закрепляют свои знания о развитии растений, получают представления о главных агрономических приемах возделывания культурных растений и навыки работы с ними в определенной системе, по определенному плану.

На опытном участке проводят уроки и экскурсии по ботанике, зоологии и общей биологии. Кроме того, здесь осуществляют внеурочную деятельность, внеклассные занятия, юннатскую, природоохранительную и опытническую работы.

На опытном участке модели «Зеленой школы» имеется отдел начальных классов. Отдел способствует успешному овладению учащимися первоначальных знаний о природе, трудовыми навыками, а также развитию творческого отношения к труду.

Результаты проведенных опытов и выращивания коллекции растений в течение осени, весны и лета используют для заготовки демонстрационного и раздаточного материалов для уроков, лабораторных работ и кружков юннатов.

На участке организовываются общешкольные внеклассные мероприятия, выставки, экскурсии. Такое многостороннее использование учебно-опытного участка требует соответствующего подбора и расположения посадок и посевов растений. В связи с этим в структуре школьного участка определены сектора и деланки, парники и теплица.

Правильная организация различных видов деятельности на учебно-опытном участке способствует:

- совершенствованию биологических знаний и умений по их применению практике;
- формированию умений и навыков по выращиванию культурных растений с учетом биологически обоснованной агротехники;
- развитию знаний и умений по экспериментированию над растениями и животными;
- совершенствованию умений наблюдать биологические явления, устанавливать фенологические фазы, описывать их, фиксировать наблюдения, сравнивать опытные и контрольные объекты, формулировать доказательные выводы на основе применения простейших расчетов, формировать умения интерпретировать

полученные данные в зависимости от состояния погоды и от изменения условий эксперимента;

- формированию и совершенствованию умений использовать приборы для фиксации погодных явлений и состояния растений [4; с. 190-192].

Очень успешно реализуются занятия в таких секциях:

- Секция экспериментальной ботаники, основная работа которой заключается в проведении различных исследований с растениями;

- Секция ландшафтного дизайна и фитодизайна. Ребята составляют композиции из живых растений, сухоцветов и природного материала, принимают активное участие в разработке моделей парка или сквера;

- Секция фитотерапии и фармацевтики. Участники секции выращивают и изучают лекарственные растения, используя в медицине, его лекарственное действие и применение;

- Секция экологов. Обучающиеся подробно изучают предмет и задачи, стоящие перед экологией, вместе с педагогом раскрывают важность экологического компонента;

- Секция зоологов. Учащиеся изучают виды насекомых, земноводных. Наблюдают за их поведением в естественной среде обитания, особенности развития, сезонными явлениями в жизни [5; с. 74].

Реализация такого подхода может помочь развитию сельскохозяйственного опытничества в школе. Важно раскрывать красоту сельскохозяйственного труда. Отношение к земле — это не просто любовь к родному краю, которую можно успешно воспитывать у учащихся в многообразных формах внеклассной и внешкольной работы (краеведческой туристической). Отношение к земле требует работы не только ума, но и сердца, опытническая работа служит индикатором результата трудового обучения и воспитания.

При организации опытнической работы наиболее важными являются два условия: труд учащихся должен быть разнообразным, интересным и посильным; школьники должны решать при этом решать конкретные производственные задачи. Это позволит увлечь учащихся и дать возможность на практике убедиться в значимости их деятельности, ввести их в круг актуальных проблем «зеленой школы», расширить биологический кругозор.

Практическая деятельность учащихся связана с углубленным изучением живой природы, с природоохранной деятельностью и работой в живых уголках, экспериментальными исследованиями путей повышения урожайности культур с учетом местных климатических условий. Занимаясь любимым делом, наши учащиеся имеют возможность проявить большую активность и самостоятельность, вся опытническая деятельность соответствует возрастным особенностям [6].

Работа по внедрению модели «Зеленой школы» направлена на создание развивающей среды школы, содействующей росту творческого потенциала, формированию готовности к социальным действиям всего школьного коллектива; процесса развития школы; выявление проблемных зон и зон развития школ; диагностику реализация целей.

Реализация модели «Зеленой школы» предусматривает изменение подхода к экологическому воспитанию и информационно-просветительского на деятельностный, создание устойчивого экокультурного потенциала в различных сферах деятельности школы, что позволит повысить эффективность ее работы. Развитие школьного коллектива должно основываться на тесном взаимодействии учеников, педагогов и родителей в открытой социокультурной среде.

Статья выполнена в рамках проекта, финансируемого Комитетом науки Министерства образования и науки Республики Казахстан ИРН проекта АР 14872118 «Виртуальная лаборатория и учебно-опытный участок как средства формирования предметной компетенции по биологии учащихся сельских школ».

Список литературы:

1. Уткелбаева А.А., Курманбаев Р.Х Зеленая школа: инновационные решения эколого-ориентированного обучения// Международный научно-методический семинар «Анализ учебных программ в контексте развития «зеленых» учебных заведений» // ЕНУ им Л. Гумилева, - с. 3.
2. Аргунова М.В., Моргун Д.В., Зеленая школа как модель современного экологического образования // Международный научно-методический семинар «Анализ учебных программ в контексте развития «зеленых» учебных заведений» // ЕНУ им Л. Гумилева, - с. 36-37.
3. Гущина Э.В Модель экологической сертификации школы // Сборник материалов международной научно-практической конференции «Зеленый университет – университет XXI века» // Нур-Султан, 2020. – с. 165.
4. Тусупбекова Г.Т. Методика преподавания биологии: целеполагание в обучении // учебное пособие. - Алматы: Лантар Трейд, 2020 – с. 190-192.
5. Будкова Е.Н. Экологический компонентов процессе профориентационной работы на внеурочных занятиях учреждения дополнительного и среднего образования // Сборник материалов международной научно-практической конференции «Зеленый университет – университет XXI века» // Нур-Султан, 2020. - с. 74.
6. Ленонтьева М.Р. Сборник научно-методических материалов.- М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000 – с. 160 - (Ю-ка «Сельская школа России»).

4.6. Сауықтыру жаттығуларының кардио-респираторлық жүйенің жұмысына әсері

Перуза Жұмажанқызы Нағашыбаева
оқытушы. Қорқыт Ата атындағы Қызылорда
Университеті (Қызылорда, Қазақстан)

Жанар Ғаниқызы Әлиева
оқытушы. Қорқыт Ата атындағы Қызылорда
Университеті (Қызылорда, Қазақстан)

Аннотация:

Сауықтыру – денсаулықты қалпына келтіру. Сауықтыру (кондициондық) жаттығуларының басты міндеті – тұрақты физикалық (соматикалық) денсаулықты кепіл ететін, адамның функционалды жағдай деңгейін қауіпсіз шамаларға дейін арттыру болып табылады. Жүрек пен қан тамырлар жүйесі – адам организміндегі ең басты жүйенің бірі. Оның негізгі қызметі – ағзалар мен ұлпаларды оттегімен, сумен және түрлі нәрлі заттармен қамтамасыз еткізіп, зат алмасуынан қалған керексіз заттарды денеден шығару.

Мемлекетіміздің стратегиялық міндеті - халқының денсаулығын сақтау. Тек дені сау ұлт қана өзінің тәуелсіздігін, өмірге құқығын қорғап, сақтай алады. Өз денсаулығын жауапкершілікпен қарауды қалыптастыру көпшілік жағдайда халықтың білім және мәдениет деңгейіне байланысты. Әр адам ақпарат алуға және аурулардың алдын алу, денсаулықты нығайту, салауатты өмір салтын қалыптастыру туралы ең қажетті білім алуға құқылы. Әр азамат өз денсаулығы үшін мемлекет, жанұя, балалары алдында және өмір салтын таңдағаны бойынша жауапкершілікті сезіне отырып, өзінің таңдауының қорытындысын білуі керек.

Денсаулықты сақтау мен қайта қалпына келтіру әр адамның өзіне байланысты. Ол оған әрекеттенгенде ғана (өз балаларын да үйрету қажет) жетеді. Жасалатын әрекет саналы түрде, өз сұранысын қанағаттандыру үшін жасалу қажет. Денсаулықты сақтау үшін салауатты өмір салтына оң ықыластың болғаны жөн. Бұл ретте оқушы тұлғасы ең құнды дүние болып табылады.[1, стр. 45.]

Сауықтыру дегеніміз баланың психофизиологиялық мүмкіндігін дамыту формасы. **Сауықтырудың мақсаты** - денсаулықты, еңбекке қабілеттілікті қалпына келтіру, жеке және әлеуметтік статусты, материалдық және әлеуметтік тәуелсіздікті, қоғамдық өмірдегі кәдімгі жағдайды қалпына келтіру. Баланың денсаулығын қалыптастыратын бірнеше факторлар бар. Солардың ішіндегі бала денсаулығын қалыптастыруға жол ашатын негізгі шаралардың бірі—бала ағзасын сауықтыру. Организмді сауықтыру бала денсаулығын күшейтудің ең негізгі жолы. Шынықтыру дене тәрбиесінің маңызды бөлігі, ол табиғи факторлардың үйлестірілген әсерлеріне жүйелі түрдегі жаттығулар арқылы орындалады.

Сау бала аз ауырады, тәбеті мен ұйқысы жақсы, бітімі үйлесімді, әрі сымбатты келеді және ауа-райының кез келген жағдайында жеткілікті дәрежеде серуендей алады.

Сауықтыру (кондициондық) жаттығуларының басты міндеті – тұрақты физикалық (соматикалық) денсаулықты кепіл ететін, адамның функционалды жағдай деңгейін қауіпсіз шамаларға дейін арттыру болып табылады. [2]

Жүрек пен қан тамырлар жүйесі – адам организміндегі ең басты жүйенің бірі. Оның негізгі қызметі – ағзалар мен ұлпаларды оттегімен, сумен және түрлі нәрлі заттармен қамтамасыз еткізіп, зат алмасуынан қалған керексіз заттарды денеден шығару. Тасымалданатын заттардың сипатына тәуелді қанның мынадай қызметтері болады: *Тыныс алу қызметі* – өкпе альвеолдарынан ұлпаларға қарай оттекті, және ұлпалардан өкпеге қарай көмір қышқылдарды тасиды. *Экскреторлық қызметі* – зат алмасуының соңғы өнімдерін (мочевина, креатинин, т.б) бүйрекке және басқа мүшелерге (мысалы теріге, қарынға,) тасиды және кіші дәреттің құралу процесіне қатысады. *Гомеостатикалық қызметі* - ағзаның ішкі ортасында қан қозғалысына қарай тұрқтылықтың болуына қол жеткізіледі, барлық ұлпаларды және жасуша аралық сұйықтарды үнемі шайып отырады, сондықтан олардың құрамы теңестірілген қалыпта болады. *Реттеу қызметі* – ішкі секреция бездері бөліп шығаратын гормондар мен басқадай биологиялық белсенді заттардың көмегімен жеке ұлпалар қызметінің реттелуі жүреді. *Термореттегіштік қызмет* – қоршаған ортаның температурасының өзгерісі ықпалымен терідегі, тері асты жасушаларда қан ағысы шамасының өзгеруі: Қанның жылу өткізгіштік қабылеті мен жылу сиымдылығының өте жоғары болуы арқасында ағзаның жылу жоғалтуының ұлғаюында қызып кету қаупінің алдын алады, керісінше қоршаған ортаның температурасы төмендегенде жылу сақтауды қамтамасыз етеді. Қорғаныс қызметін инфекциядан және қанға токсиндердің, антидене құралуына қатысатын лимфоциттердің түсуінен (мысалы, лизоцим) ағзаны гуморальдық қорғауды қамтамасыз ететін заттардың қызметін атқарады. [3]

Жүрек-қан тамырлар жүйесі мынадай физиологиялық көрсеткіштермен сипаталады:

Жүректің бір жиырылуы кезіндегі шығарылатын систолалық (соққылық) қан көлемі (СОК, СҚК). Тыныштық қалпында ол 60-70 мл-ге тең, физикалық жүктеме кезінде 3-5 есе өсіп кетуі мүмкін. Оң және сол жақ қарыншалардағы СҚК бірдей.

Қанның минуттық көлемі (МОК, ҚМК), жүректің 1 минуттағы шығаратын қан көлемі. Тыныштық қалпында ол 5,0-5,5 л, физикалық жұмыс кезінде 2-4 есе өседі, жаттығып үйренген адамдарда 6-7 есе өседі. Ауру кезінде мысалы, жүректің декомпенсирленген ақауында немесе кіші қан айналымының алғашқы гипертензиясында ҚМК, МОК 2,5-1,5 л.-ге дейін төмендейді. *Қанның айналымдағы көлемі (массасы)*

дененің 1 кг массасында 75-80 мл болады. Физикалық жүктеме кезінде, жүректің декомпенсирленген ақауы кезінде қанның айналымдағы көлемі айналымының қанның қандық деподан шығуы салдарынан 140-190 мл/кг дейін жетеді (*гиперволемия*). Қан жоғалытқанда, коллапта, сіресу кезінде, ағза сусыздануында, қан айналым көлемі азаяды (*гиповолемия*). Бір минуттағы жүректің жиырлу жиілігі (ЖЖЖ) 60 тан 80ге дейін өзгеріп отырады. Жаттыққан адамдарда 1 минутта - 40-60 соғу маңайында. Ауыр физикалық жүктеме кезінде 1 минуттағы соғу саны 180-240 қа жетуі мүмкін. Жүрек қан тамырлары жүйесінің әр түрлі патологиясы кезінде ЖЖЖ жиілеп немесе азайып кетуі мүмкін.

Қанның айналып шығу уақыты – бұл қанның бірлік көлемінің қан айналымының екі шеңберді толық бір айналып шығуына кеткен уақыты. Қалыпты кезде ол 20-25 сек. болады. Физикалық жүктеме көбейгенде азаяды және қан айналымы бұзылғанда көбейеді, мысалы жүректің декомпенсирленген ақауы кезінде 50-60 сек-қа жетеді.

Қан қысымы (қандық қысым) қан тамырлары жүйесінде қан ағысын қамтамасыз етеді. Оның шамасы дененің әрбір бөлігінде әр түрлі және көптеген факторларға тәуелді болады.

Белгілі бір жағдайда адам өз организмінің ауа райының жайсыз әсерлерінен және қоршаған ортаның басқа факторларынан қорғаныс қабілетін біраз жақсарта алады. Бұған ұтымды жүйелі жаттығулар жасаумен жетуге болады. Организмді сауықтыру деп осыны айтады. Сауықтырудың физиологиялық негізі организмнің қоршаған ортаның жағдайына сай икемділік мүмкіндіктерін белсенді түрде дамыту. Олар, айта кетелік, ОЖЖ қызметінің ыңғайына байланысты болады. Ол организмнің әсерленгіш сипатын қалыптастырады. Сауықтыру негізінде организмнің біріншіден, қоршаған ортамен арадағы тепе-теңдікке жету, екіншіден, ағза ішіндегі үрдістер арасындағы бұзылмаған қалыпты сақтау, міне, осында. Қоршаған ортамен қашан да, қай сәтте болмасын ағза тепе-теңдікті сақтай алса, сонда ғана ол өмір сүрмек. Ал егер де осы тепе-теңдік бұзылса, онда ол тіршілік үрдісін тоқтатады. Тіпті қалыпты жағдайдың өзінде де организмде қалыпты ауытқытар факторлардың үзіліссіз өзара ықпал-әрекеттері жүріп жатады, олардың әрекеті организмнің икемдегіш тетік-тегершіктерімен жедел жөнге салынып жатады. [4]

Сауықтырудың негізгі ережелері:

1. Біртіндеулік.
2. Жүйелілік.
3. Адамның сауығу үрдісіндегі жекелей ерекшеліктерінің есебі.
4. Сауығу үрдісінде күнді, суды және ауаны кешенді түрде пайдалану.
5. Күн астында сауығу.

Күн сәулелерінің емдік қасиеті ертеден мілім. Адам организміне күн радиациясының жиынтығы әсер етеді. Оның үш түрі болады: тура, шағылысу, шашыранды.

Ауамен сауығу. Ауа – сауығудың ең бір таралған амалы. Оның ағзаға деген әсері жан-жақты. Ауа температурасы (18-23 оптимум), оның ылғалдылығы адамға әсер етеді, қимыл жылдамдығы – жел, аэрозолдар неше түрлі қатты, әрқашан да ұп-ұсақ бөлек-бөлек ұнталған күйде болатын сұйық қалпындағы заттар. Адамға әсер ететін негізгі фактор – ауа температурасы.

Сумен сауығу. Сумен сауығудың амалдары көп (сүртіну, шомылу, суға түсу, қысқы жуыну «морж», душ қабылдау, моншаға бару, П.К. Ивановтың «қарғам» сауықтыру жүйесі т.б.) Мұндай суға түсу осы шараның қағидаларын ескертеді. Практикалық ұсынылымдар мен сілтемелерді бұлжытпай қатаң орындау керек. Егер олар дұрыс орындалса, онда ағзадағы өзгерістер қалыпты шамада өтеді. Мұнымен қатар өкпенің өмірлік аумағы кеңейеді, шеттік қандағы эритроциттер мен лейкоциттердің саны көбейеді. Жүрек бұлшық етінің қабілеті жақсарады. Бір минут ішінде жүрек арқылы өтетін қан мөлшері көбейеді. Қыста суға түсу адамның психикалық қызметіне де үлкен әсерін тигізеді, осының нәтижесінде адамның ықылас және сете сақтау деңгейі өседі, түрлі нақтылықты қажет ететін операцияларды орындайтын қабілет жетіліп, ұшқырланады.

Монша. Бу шығарар қайнар көзіне не буланған бу шығарып алар тәсілдеріне орай моншаның сан алуан сипатындағы монша түрін айырады: рим, араб, түрік, фин саунасы, орыс буландырмасы, сонымен қатар Жапониядағы сэнто және офуро. Моншаның түрлі бөлімдеріндегі температураның алмасуы қан тамырлары үшін гимнастика іспетті. Біресе кеңейіп, біресе тарылуы, олардың майысқақтық икемділігін айтарлықтай түлетіп оңалтады. [5]

Қызылорда қаласының барлық аумақтары қоршаған орта жоғары дәрежеде техногендік әсерлерге ұшырап, өмір сүруге жайсыз орта қалыптасқандығын анықтады. Бұл қоршаған ортаға, оның ішінде атмосфералық ауада, суда және топырақта ауыр металдар шоғырлану деңгейі қалыпты гигиеналық шамадан жоғарылауына әкеліп соғады.

Қызылорда атмосферасының ластануына себеп болатын негізгі көздер Байқоңыр ғарыш аймағы, Арал теңізінің құрғауы, Құмкөл мұнай кеніші және басқа да өндіріс орындары, автокөліктер және электроорталық болып табылады. Өндіріс орындарының аумағы онда жұмыс атқаратын адамдардың үнемі немесе уақытша тұрғыны ретінде және белгілі бір құрамдағы атмосфералық ауаның пайда болатын аумағы ретінде үлкен маңызға ие. Ластанған ауа өндірістік ортаға және өндірістік ошақты айнала орналасқан қоршаған ортаға таралады.

Балалар мен жасөспірімдер қауымы республика тұрғындарының ең көп санды топтарының қатарына жатады. Олардың тұрғындар арасындағы үлес салмағы 40% дейін жетеді. Оқушылардың ағзасы қоршаған өмір сүру ортасының көп бағытта әсер ететін әлеуметтік, қоғамдық, экономикалық, табиғи, климаттық, оқу-тәрбиелік, тұрмыстық және тағы басқа себептердің әсеріне бейімделуі тиіс. Бұл жағдай

балалардың жүйке, қан айналу мен жүрек, тыныс алу жүйелеріне және жалпы ағзаға күшті қысым түсіреді, бейімделгіштік механизмінің қызметін іске қосады [5].

Зерттеу жұмысы балалардың ағзасында туындайтын кардиореспираторлық жүйенің қызметтік өзгерісін анықтап, сауықтыру жаттығуларының әсерін байқауға негізделді. Осының арқасында мектеп жасындағы балалар ағзасындағы физиологиялық ауытқуларды тіркеуге жағдай туды.

Қызылорда қаласы аймағында өмір сүріп жатқан мектеп жасындағы балалар ағзасындағы физиологиялық өзгерістерге динамикалық бақылау жүргізу және алынған деректерге ғылыми тұрғыда баға беру, балалар ағзасындағы кардиореспираторлық жүйенің үрдісін анықтауға жағдай туғызды.

Оқушылардың кардиореспираторлық жүйе қызметінің жағдайын анықтау бойынша жұмысты жүргізу үшін Қызылорда қаласында орналасқан мектеп оқушыларының 35 жергілікті жердің ұлдары мен қыздары қатысты. Зерттеліп отырған балалар үш топ болып жіктелді. Бірінші топты денсаулығы қалыпты, спорт түрімен жиі айналысатын балалар құраса, екінші топты денсаулығы әлсіз, спортқа қатыспайтын балалар құрады. Ал үшінші топта денсаулығы жақсы, спортпен сирек айналысатындар құрады.

р/с	денсаулығы қалыпты, спорт түрімен жиі айналысатын балалар	топты денсаулығы әлсіз, спортқа қатыспайтын балалар	денсаулығы жақсы, спортпен сирек айналысатындар
1	12	17	10

Кардио-респираторлық жүйенің қызметтік жағдайын физиологиялық тұрғыда бағалау оқу жылының (2021–2022 оқу жылы) басында және ортасында іске асырылды. Оның барысында мынандай көрсеткіштер зерттелді: өкпенің тіршілік сыйымдылығы, тыныс алу жиілігі, жүректің жиырылу жиілігі. Бұған спирометриялық, электрокардиография аспаптары қолданылды. Алдын ала балалардың антропометриялық сипаттамасы анықталды, оның ішінде бойының ұзындығы мен салмағы тексерілді.

Денсаулығы әлсіз, спортқа қатыспайтын оқушылар ағзасы, оның ішінде кардио-респираторлық жүйе қызметі бейімделу үрдісін бастан өткізеді. Осы топтағы балалардың қалыпты жағдайдағы кардиореспираторлық жүйе қызметінің көрсеткіштері мынандай деңгейде көрініс берді: жүректің минуттық соғысы орта есеппен 80,24 реттен 86,18 ретке дейінгі, артерияның систолалық қысымы 108,72 мм-ден 112,1 мм-ге, артерияның диастолалық қысымы 58,23 мм-ден 61,07 мм-ге дейінгі аралықта қалыптасқан болып шықты. Бұл деңгейлік көрсеткіштер физиологиялық қалыпты деңгейлерден едәуір жоғары. Балалар ағзасына қосымша дене жүктемесін бере отырып, кардио-

респираторлық жүйе қызметінің бейімделу реакциясын тексеру мынандай қорытындыларды берді. Жүректің минуттық соғысы қалыпты жағдайдағы көрсеткіштен ($148,74 \pm 3,18$), $169,72\%$ -ға, артерияның систолалық қысымы ($130,15 \pm 1,87$), $117,04\%$ -ға, артерияның диастолалық қысымы ($69,11 \pm 1,75$), $116,58\%$ артқан. Кардио-респираторлық жүйе қызметі көрсеткіштердің дене жүктемесіне бейімделу реакциясы, бұл топтағы балаларда жүректің минуттық соғысы бойынша қанағаттанарлық деген, ал артерияның систолалық және диастолалық қысымы бойынша нашар деген бағаға ие болды.

Денсаулығы жақсы, спортпен сирек айналысатын балалардың кардио-респираторлық жүйе қызметінің көрсеткіштері бақылау тобындағы балалардың көрсеткіштерінен аса ауытқи қоймаған. Қалыпты жағдайда олардың кардио-респираторлық жүйе қызметінің деңгейі жүректің соғысы бойынша минутына 78,59 реттен 81,09 ретке дейінгі аралықта, артерияның систолалық қысымы 106,38 мм-ден 109,86 мм-ге дейінгі аралықта, артерияның диастолалық қысымы 55,31 мм-ден 58,53 мм-ге дейінгі аралықта қалыптасқан болып шықты.

Кардио-респираторлық жүйе қызметі көрсеткіштердің дене жүктемесіне бейімделу реакциясы, бұл топтағы балаларда жүректің минуттық соғысы, тыныс алудың минуттық көлемі, оттегіні шығындау коэффициенті және өкпенің өмірлік көлемі бойынша жақсы деген, ал артерияның систолалық және диастолалық қысымы бойынша қанағаттанарлық деген бағаға ие болды.

Денсаулығы жақсы, спортпен сирек айналысатын балалар тобындағы балалардың физикалық жүктемеге бейімделуі артериялық қан қысымының өзгерістерін туғызған деп болжам жасауға себеп болды. Бұл жағдайды дене жаттығуларымен айналысуының бір дәрежедегі сиректігімен түсіндіруге болады.

Дене жаттығуларымен тұрақты айналыспайтын балалардың ағзасы физикалық жүктемелерге бейімделуі барысында аса қуатты қысымға ұшырайтындығын көрсетеді.

Кардио-респираторлық жүйе қызметінің бейімделу реакциясын дене жүктемесін түсіре отырып бағалау барлық көрсеткіштер бойынша нашар деген бағаға ие болды. Бұл жағдай дене жаттығуларымен айналыспау ағзаның қызметіне, оның ішінде кардио-респираторлық жүйе қызметіне кері әсерін тигізетіндігін көрсетеді.

Осыдан кардио-респираторлық жүйе қызметі түскен дене жүктемесі әсеріне өз жұмысын қайта құру арқылы және қосымша қуаттарды іске қоса отырып бейімделетіндігін анықтап отыр.

Оқушы балалар ағзасы экологиялық, климаттық-географиялық, тұрмыстық және де басқа қуатты себептердің зияндылық әсеріне шалдығатындығын көрсетті. Осыдан балалар ағзасы физиологиялық өзгерістерге ұшырайды. Бейімделгіштік қасиет аса күрделі сынақтан өтіп, кейбір жағдайда қалыпты қызметтен ауытқуы да ықтимал. Оның

барысында иммундық және кардио-респираторлық жүйе аса қуатты қысымға түседі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Экология және ұлт денсаулығы: Студенттік топтар кураторларына көмек ретінде. 6-ші кітап / ҚР ҰҒА академигі А.М. Ғазалиевтің редакциясымен. - 2-ші бас., өңдел. және толықт. - Қарағанды: ҚарМТУ, 2011. - 95 б.
2. Төлеутайұлы К., Денсаулықты сақтай білу де өнер. - Қызылорда, 2011. - 203 б.
3. Арынова Р.А., Тыныс алу, жүрек және бейімделу физиологиясы: оқу құралы / Р.А. Арынова. - Алматы: Техноэрудит, 2021. - 140 б.
4. Адам физиологиясы: оқулық. 1-ші кітап / Н. Торманов, С. Төлеуханов. - Алматы: Бастау, 2015. - 344 б.;
5. Безруких М.М. Возрастная физиология. (физиология развития ребенка): Учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений. - 4-е изд., стер. - Москва: Академия, 2009. - 416 с.

4.7. Баланың өсіп-жетілу барысындағы организміне орта факторларының әсері

Дина Қуанышқызы Құлжанова

Биология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы.
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
(Алматы қ., Қазақстан)

Сауле Мэлсқызы Джамилова

Жаратылыстану ғылымдарының магистрі, аға оқытушы.
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
(Алматы қ., Қазақстан)

Мадина Исматалиевна Ахилбекова

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті студенті (Алматы қ., Қазақстан)

Дариға Назарқызы Болат

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті студенті (Алматы қ., Қазақстан)

Эльвира Бахтиярқызы Көбен

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті студенті (Алматы қ., Қазақстан)

Жанат Юнусқызы Даулетова

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті студенті (Алматы қ., Қазақстан)

Аңдатпа

Баланың айлар бойынша салмағы әрбір жас ананы және жер бетіндегі барлық әжені алаңдататын тақырып. Жаңадан туған сәбидің салмағын өлшеудің бастапқы нүктесі екі негізгі көрсеткіш болып табылады: баланың туғандағы салмағы мен оның перзентханадан шыққандағы салмағы. Әрине, барлық балалар бұл дүниеге бой мен салмақтың әртүрлі көрсеткіштерімен келеді. Бұл көрсеткіштер бірқатар әр алуан факторларға байланысты: сәбидің денсаулық жағдайына, босанған әйелдің өзін өзі сезінуіне, баланың жынысы мен оның тұқым қуалаушылығына, анасының жүкті кезінде тамақтануына және т. б. байланысты. Дені сау баланың туғандағы қалыпты салмағы 2,700-ден 3,700-ге дейінгі килограмм болып саналады. Алғашқы бірнеше күні жаңа туған сәбилер салмақ тастайды және олардың перзентханадан шығарғандағы салмағы туған кезінен 6-10% төмен болады. Осы салмақ түсіру физиологиялық негізделген болып саналады. Перзентханадан шығарудағы салмақ түсіру бойынша салмақ қосуын есептеу жүргізу керек.

Қазақстан Республикасы бойынша 1996-1997 жылдарда қазіргі уақытпен салыстырғанда, әлеуметтік-экономикалық жағдайдың біршама нашарлағаны белгілі. Осыған орай 1996-1997 жылдарда туылған сәбилердің антропометриялық көрсеткіштерінде әлсіреушілік байқалуы мүмкін деген болжам болды. Материалымыздың талдау нәтижелері күтілген шамадан шықпады. Керісінше, салыстырмалы уақыттарда сәбилердің салмақ-бой көрсеткіштері бір-біріне тән ұқсастық танытты. Нарық заманында да сәбилердің салмақ-бой индекстері қалыпты деңгейге сәйкестікте болды. Ұлтаралық айырмашылық та болмады. Мұндай тұжырымдар орташа арифметикалық шамалар бойынша анықталғаны белгілі. Дей тұрсақ та, ойдағы болжамды басқаша әдіспен зерделеуге кірістік. Ол үшін, орташа арифметикалық шамалардың $M \pm 1 \delta$ -дан $M \pm 2 \delta$ -ға дейін ауытқу үлесін есептедік [1-2, 160-302 б.].

Алматы қаласы 2018 жылы туылған сәбилерінің салмақ-бой көрсеткіштері

Көрсеткіштер	Антенаталды бақылау саны	Жынысы	M	$\pm \delta$	$\pm m$	Min	Max
Дене салмағы г.	12	ұлдар	3429,00	429,82	43,24	2600	4800
	10	қыздар	3294,17	350,67	30,23	2600	4200
	16	ұлдар	3384,31	434,76	43,08	2600	5100
	6	қыздар	3222,31	331,56	29,08	2600	4000
	14	ұлдар	3346,15	433,45	42,53	2600	4700
	8	қыздар	3267,25	403,0	37,0	2600	4100
	10	ұлдар	3417,43	470,7	45,08	2600	4800
	8	қыздар	3300,00	386,88	34,76	2600	4300
	16	ұлдар	3456,03	399,02	37,04	2800	4900

Көрсеткіштер	Антенаталды бақылау саны	Жынысы	M	$\pm\delta$	$\pm m$	Min	Max
	10	қыздар	3233,58	400,57	35,01	2600	4500
Орташа деңгей	68	ұлдар	3406,58	433,55	42,19		
	42	қыздар	3263,46	375,53	33,21		
Бой ұзындығы, см	12	ұлдар	52,60	2,5	0,25	47	59
	10	қыздар	52,20	2,33	0,2	47	62
	16	ұлдар	52,42	2,74	0,26	46	57
	6	қыздар	51,89	2,22	0,19	46	58
	14	ұлдар	51,82	2,43	0,23	46	59
	8	қыздар	50,26	3,68	0,34	47	60
	10	ұлдар	52,44	2,71	0,25	47	60
	8	қыздар	52,13	2,64	0,23	46	60
	16	ұлдар	52,32	2,28	0,21	47	58
	10	қыздар	51,68	2,35	0,2	47	60
	68	ұлдар	52,32	2,53	0,24		
Орташа деңгей	42	қыздар	51,63	2,64	0,23		
	68	ұлдар	65,11				
Салмақ-бой индексі г/см	42	қыздар	63,21				
	68	ұлдар	2,66 салмағы бойынша				
Дәлелдігі (t)	42	қыздар	1,94 бой ұзындығы бойынша				

Алматы қаласындағы 1996-1997 жылы туылған сәбилерінің салмақ-бой көрсеткіштері (қазақ ұлты)

Көрсеткіштер	Антенаталды бақылау саны	Жынысы	M	$\pm\delta$	$\pm m$	Min	Max
Дене салмағы, г	8	ұлдар	3443,42	495,10	56,45	2600	4500
	6	қыздар	3330,00	346,20	41,00	2600	4100
	10	ұлдар	3430,24	476,46	42,80	2600	4400
	12	қыздар	3266,40	344,30	30,10	2600	4200
	4	ұлдар	3411,47	402,70	3647,00	2600	4300
	1	қыздар	3269,35	391,95	35,21	2600	4200

Көрсеткіштер	Аntenатальды бақылау саны	Жынысы	M	$\pm\delta$	$\pm m$	Min	Max
Орташа деңгей	22	ұлдар	3444,13	452,77	43,36	2600	4400
	19	қыздар	3282,54	354,16	44,27	2600	4900
Бой ұзындығы, см	8	ұлдар	52,50	2,81	0,32	46	60
	6	қыздар	51,87	2,36	0,28	46	58
	10	ұлдар	52,29	2,31	0,21	47	60
	12	қыздар	51,62	2,27	0,19	46	58
	4	ұлдар	52,32	2,71	0,24	46	64
	1	қыздар	51,93	2,71	0,24	46	59
Орташа деңгей	22	ұлдар	52,39	2,66	0,25		
	19	қыздар	51,90	2,42	0,23		
Салмақ – бой индексі г/см		ұлдар	65,74				
		қыздар	63,24				
Дәлдік шегі (t)		ұлдар	2,92 салмағы бойынша				
		қыздар	1,48 бой ұзындығы бойынша				

2013 жылы дүниеге келген сәбилердің арасындағы қыз балалардың 87,5 пайыздық мөлшерінің дене салмақтары 2500 граммнан жоғары, ал осы жылы туылған ер балалардың дене салмақтары 2500-ден жоғары болғандығы 85,8 пайыздық мөлшерде болды. Ал 1996-1667 жылдары туылған сәбилердің арасында 2500 граммен туылған қыз балалардың үлес салмағы 25,6 пайыздық мөлшерде, ал ұлдардың осы салмақтағы үлес дәрежесі 24,1 пайыздық мөлшерде болып, салытыру тобындағы дәрежеден 2 есеге дейін асып түскенін тіркедік. [6, 25 б.].

Туылған сәбилердің салмағы мен бой ұзындықтары бірінші туылымда, екінші және үшінші реттіліктегілермен салыстырғанда, орташа есеп бойынша аз болады. Мұндай биологиялық заңдылықтың жалпы құрылымы $1 < 2 < 3$ көрінісімен сипатталады Қазақстан Республикасының Шымкент, Кентау, Түркістан қалаларының туылған сәбилерінің антенатальды жетілуін зерттегенде С.А. Ерманова және Асилбекова Г.Т осындай заңдылықты анықтаған. Мұнымен қатар, С.А. Ерманова нарық дәуірінде биологиялық заңдылықтың сақталатынын,

бірақ деңгейінің төмендейтінін немесе бұзылатынын анықтаған [3, 3-13 б.].

Зерттеуіміздің тағы бір ерекшелігі туылған сәбилердің салмақ-бой нысаналарын туылу реттілігіне байланысты талдадық. Мұндай зерттеу әдісінің көмегімен биологиялық фактордың әсерін анықтауға болады, бірақ әлеуметтік фактордың ықпалын ескерусіз қалдыру мүмкін емес. Нәтиже нені көрсетті? Нәтиже биологиялық фактордың әсерінің тұрақты сақталатынын білдірді, айталық әлеуметтік жағдайдың салыстырмалы екі кезеңінде де бірінші реттілікте туылған сәбилердің орта көрсеткіші екінші және үшінші туылғандардан кем болатыны біздің тарапымыздың да дәлелденді. Мұндай заңдылықты зерттеушілер көп болған, бірақ сәбилердің туылған кездегі реттілік болмысы онтогенездік өсіп-жетілу үрдісінде қайталана ма, қайталанбай ма деген сұрауға, мысалы, мектеп жасындағы кезеңдерде, жауап жоқтың қасы болып келген. Біздің зерттеуіміз сондықтан 7-15 жас аралығындағы шақта жалғасады. Сәбилеріміз осы жасқа жетті, олардың биологиялық болмысы екі түрлі әлеуметтік жағдайда қалай дамидынын талдауды зерделейміз [5, 26 б.].

Туылған баланың өсіп-жетілу барысында (постнатальды) оның организміне сыртқы орта факторларының әсері өте зор болады және олардың ықпалы тікелей-тиемелі түрде өтеді. Өртүрлі сипаттағы және ауырлықтағы факторлардың әсеріне біреу шыдайды, біреу көтере алмайды. Сондықтан да біз айтамыз-организм жеке басының мүмкіндігімен жауап береді. Демек, әсер етуші фактор әлеуметтік қалыпта байқалады, ал организмнің жауабы биологиялық болмыстың шамасына байланысты өтеді [6].

Бала организмінің құрсақта пайда болғанынан бастап 18-20 жасқа жеткеніне дейін салмақ қосуы және бой өсімі туралы биологиялық заңдылықтар бар. Айталық, нәрестенің құрсақта жетілуі өсу қуатының үздіксіз тежелу қағидасы бойынша байқалады. Алғашқы 8-25 апталықта ұрықтың мүшелері мен жүйелерінің дамуына байланысты бой өсімінің жеделдігі орын алады, ал 34-аптадан бастап өсу үрдісі баяулап, салмақ қосумен жалғасады. Туылатын күніне жеткенде ағзаның өсуі де, салмақ қосуы да тежеледі. Бұл құбылыс жатыр кеңістігінің одан арыға бару мүмкіндігінің жоқтығымен түсіндіріледі [7-8, 15-24 б.].

Баланың тамақтануы нашарлағанда немесе бала ұзақ уақыт науқастықты басынан өткізсе гомеорезис үрдісі тоқтап қалады. Бұл өсіп-жетілудің қиын жағдайда генетикалық бағдарламасына қайтып келудің әлсірейтінін білдіреді [9, 424 б.].

Анықталған ғылыми тұжырымдардың теориялық маңызы балалардың өсіп-жетілуіне биологиялық және әлеуметтік факторлардың әсерін методологиялық тұрғыда айқындай түседі. Мақсатқа жету үшін әртүрлі талдау әдістері қолданылды, олардың негізгі өзегі балалардың туылу реттілігіне байланысты пре- және постнатальдық даму кезеңдерінде биологиялық заңдылықтың сақталып

қайталануын анықтау болды. Бұл үрдіске әлеуметтік жағдайдың да көрсететін ықпалы ескерілді [4, 270 б.].

Жас жеткіншектердің денсаулығы – ұлт салауаттылығының бір бөлшегі. Жас ұрпақтың денсаулық жағдайын зерттеу мәселесі қоғамдағы әлеуметтік өзгерістерді жоспарлаудың негізгі критерийі болғандықтан, бұл мемлекеттік маңызы бар мәселе.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Дорожнова К.П. Роль социальных и биологических факторов в развитии ребенка. – М.: Медицина, 2009. – 160 с.
2. Калюжная Р.А. Школьная медицина. – М.: Медицина, 2008. – 302 с.
3. Сердюковская Г.Н. Принципы изучения и оценки состояния здоровья школьников при массовых осмотрах // В кн.: Гигиена детей и подростков / под ред. Г.Н. Сердюковской и С.М. Громбаха. – М., 2008. – Вып.4. – С. 3-13.
4. Сердюковская Г.Н., Жилов Ю.Д. Окружающая среда и здоровье подростков. – М.: Медицина, 2008. – 198 с.
5. Карсаевская Т.В. Социальная и биологическая обусловленность изменений в физическом развитии человека. – Ленинград: Медицина, Ленинград. отд., 2010. – 270 с.
6. Иванов В.П. Соотносительный вклад наследственных и средовых факторов в фенотипическое разнообразие основных к: 14.00.07. – Алматы, 2009. – 26 б.
7. Асилбекова Г.Т. Особенности динамики антропометрических показателей до 7 лет в зависимости от порядка рождения и характера питания: автореф. ... канд. мед. наук: 14.00.07. – Алматы, 2014. – 25 с.
8. Шакенов К.Ш. Физическое развитие мальчиков среднего и старшего школьного возраста г. Алма-Аты: дис. ... канд. мед. наук:14.00.07. – Алма-Ата, 2008. – С. 15.
9. Ольшевский С. Материалы по физическому развитию мальчиков г. Алма-Аты: автореф. ... канд. мед. наук. – Душанбе, 2012. – 24 с.
10. Бисярина В.П. Детские болезни с уходом за детьми и анатомо-физиологическими особенностями детского возраста. – М.: Медицина, 2009, 424 с.

4.8. «Gorilla» сусынының бауырға әсері

Гүлжазира Смадиярқызы Орынбай

«Молекулярлы биология және биохимия» кафедрасының
магистр-оқытушысы. Қазақстан-Ресей медициналық
университеті (Алматы қ, Қазақстан)

Зейне Байбагусовна Тунгушбаева

«Биология» кафедрасының профессоры,
биология ғылымдарының докторы.
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті (Алматы қ, Қазақстан)

Дина Қуанышқызы Құлжанова

«Биология» кафедрасының аға оқытушысы,
биология ғылымдарының кандидаты.
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті (Алматы қ, Қазақстан)

Майра Турсынханқызы

«Молекулярлы биология және биохимия» кафедрасының
магистр-оқытушысы. Қазақстан-Ресей медициналық
университеті (Алматы қ, Қазақстан)

Еркеназ Әбубәкірқызы Ибраева

«Биология және биотехнология» кафедрасының
магистрі. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық
университеті (Алматы қ, Қазақстан)

Амантай Сарсенович Кунакбаев

«Биология» кафедрасының профессоры,
«Медицина» ғылымдарының кандидаты.
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті (Алматы қ, Қазақстан)

Шолпан Сакановна Шыныбекова

«Биология» кафедрасының аға оқытушысы,
биология ғылымдарының кандидаты. Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
(Алматы қ, Қазақстан)

Перизат Қалдыбекқызы Ниязбек

Биология пәнінің мұғалімі, магистр.
148 мектеп-гимназия (Алматы қ, Қазақстан)

Энергетикалық сусындар - бұл аминқышқылдары мен шөп сығындылары сияқты ингредиенттерден басқа, әдетте, құрамында кофеин мен қанттың көп мөлшері бар сусындардың алуан түрлілігі [1, 2].

Энергетикалық сусындар қазіргі кезде көп елдерде алкагольсіз сусын ретінде кеңінен тараған. Энергетикалық сусынның зияны жайлы естіп, білсекте нақты қандай зиян келтіретінін көпшілік біле бермейді. Оның құрамында болатын кофеин, таурин, қант адамзат денсаулығына зиян келтіріп, түрлі ауруларға шалдықтыруда. Дәрігерлер мен ғалымдардың зерттеулеріне қарайтын болсақ, бұл сусын ішектің созылмалы ауруымен, асқазан, өт жолдарының ауруларына алып келеді [1, 2].

Адам ағзасының 60% судан тұрады. Судың балансын сақтау үшін біз күнделікті су қабылдаймыз. Кейбіреулері кофе, кейбіреулері шәй, енді біреулері газды сусындарды пайдаланып жатады. Кез - келген сусынның негізгі құрамы су болып табылады. Сусындарда судан басқа біздің ағзамызға әсері бар басқа да заттар кездеседі. Ол әсердің зияны да бар, пайдасы да бар, қабылдаған сусын мөлшеріне байланысты. Соңғы жылдарда газдалған сусын шығару өндірістері де олардың шығарған өнімдері де көбейіп келеді. Олардың негізгі құрамы синтетикалық иісті заттардан алынған тағамдық бояғыштар және дәмдеуіштер [1, 2].

Соңғы жылдарда газдалған сусындарды пайдалану артып барады, бұл дәрігерлердің назарын аударып отыр. Жасөспірімдер қазір сүт тағамдарын аз мөлшерде қабылдайды, ендеше олардың ағзаларындағы кальций мөлшері де аз деген сөз. Көп мөлшердегі қант адамның эндокриндік жүйесіне және ұйқы бездерінің қызметіне кері әсерін тигізеді. Яғни, қанттың осындай мөлшері адамда қант мөлшерінің артық болуына әкеліп соқтырады. Ол денсаулыққа өте зиян келтіріп, артық салмақ қосуға, қант диабетіне және атеросклерозға әкелуі мүмкін. Америкалық дәрігерлер артық салмақтың болуын ертеден - ақ кока-кола мен басқа да газды сусындарды көп пайдаланумен байланыстырады. Қазіргі кезде артық салмақ Америкада нағыз эпидемия болып саналады [3].

Оңтүстік Калифорния университетінің қызметкерлері жасөспірім күніне бір құты газдалған сусын ішсе, есте сақтау қабілеті нашарлайды деген қорытындыға келді. Сондай-ақ, энергетикалық сусын олардың білім игеру қабілетіне де кері әсер етеді. Бұдан басқа, энергетикалық сусын ішкен жасөспірімдер арасында семіру жиілеп, агрессиясы артады екен. Адам өліміне әкеліп соқтырған алғашқы дерегі 2009 жылдың қазан айында тіркелді. Пенза қаласының студенті осы сусындарды шектен тыс пайдаланғанның кесірінен көз жұмды. Міне, содан да болар, Франция мен Германия елдерінде бұл сусындарды өндіруге мүлде тыйым салған [4].

Мен мектеп оқушыларының қанша бөлігі газдалған су ішетіндіктерін анықтау мақсатында, 5-9 сынып оқушылары арасында сауалнамалар жүргіздім. 30 - оқушыдан сауалнама алынып, қорытындысы шығарылды. Жүргізілген сауалнамалар қорытындысына сүйенсек, газдалған сусындардың адам ағзасына ешқандай пайдасы жоқ екендігін біле тұрса да, мектеп оқушыларының – газдалған сусындарды, соның – «Кока-коланы» - 18, «Спрайтты» - 5, «Фантаны» - 7 адам пайдаланатындары анықталды. Жүргізілген зерттеу жұмысымның нәтижесін мектеп оқушылары арасында насихаттай отырып, олардың адам денсаулығына кері әсері туралы айтылып, күнделікті емес, арасында, немесе мүлдем қолданбай, олардың орнына табиғи сусын түрлерін қолдануларына кеңес берілді.

Ғалымдардың зерттеу нәтижелеріне сүйенсек, газдалған сусын жүйке жүйесіне біраз уақыт күш беріп, ішкі мүшелердің қызметін біраз уақыт арттырып, ал содан кейін керісінше әлсіретеді. Жүйке жүйесін және ішкі мүшелерді тоздырады. Сусынның құрамындағы химиялық заттар жүрек пен жүйке жүйесіне қатты әсер етеді. Ол тахикардияға, жүйкенің ауытқуына, ашуланғыштыққа, депрессия, қант диабеті сияқты аурулардың туындауына алып келіп қазіргі таңда өзекті мәселеге айналып отыр. [5]

Бауыр қызметтерінің бұзылуы туралы көптеген зерттеулер болғанымен, оның ұйымдасу құрылымындағы өзгерістер аз зерттелгендіктен энергетикалық сусынның егеуқұйрық бауыр ұлпаларында туындататын өзгерістерді зерттеуді алдымызға мақсат етіп қойдық.

Тәжірибе барысында егеуқұйрықтар қалыпты виварийлік жағдайда, күнделікті бақылауда болды. Бақылау тобындағы егеуқұйрықтарға 200 граммдық шыны құтыға құйылған ауыз суы және қалыпты қоректік заттар күнделікті беріліп отырды. Қалған тәжірибелік топтағы егеуқұйрықтарға 200 граммдық шыны құтыға күнделікті «Gorilla» сусынын құйылды және виварийлік қалыпты қоректік заттар берілді. Жануарларға күнделікті морфологиялық бақылау жүргізілді. Жануарларды топа бөлу 1 кестеде көрсетілген.

1 кесте.

№	Жануарлар топтар	Саны	Жүргізілген шаралар
1	Бақылау тобы	4 аталық	Виварийлік қалыпты қорек + ауыз су
2	Тәжірибелік топ	14 аталық	Виварийлік қалыпты қорек + «Gorilla» сусыны
3	Тәжірибелік топ	1 аталық + 1 аналық	Виварийлік қалыпты қорек + «Gorilla» сусыны

Жануарларға морфологиялық бақылау жүргізу барысының 10 тәулігіне дейін өзгеріс байқалмады.

3 апта өткенде, II – тәжірибе тобындағы егеуқұйрықтың біреуі тіршілігін жойды, қалған егеуқұйрықтарда салмақтарының артуы және агрессиялық құбылыстар байқалды, бір – бірін тістелеп, тырнаған, кейбіреулерінде денесінің жабынды жүнінде қарайған өзгерістер байқалды.

Тәжірибе аяқталған соң II топтағы жануарларға жеңіл эфирлік наркоз беру арқылы декапитация жасалды. «Зертханалық жануарларды қолданып, медико – биологиялық зерттеулер жүргізуге арналған Халықаралық ұсынысқа сәйкес декапитация» әдісімен жүзеге асырылды және бауыр, бүйрек, ащы ішек, асқазан, аталық және аналық жыныс бездері алынды. Алынған материалдар арнайы флакондағы 10% формалин құйылған флакондарға салынып, гистологиялық зерттеу жүргізуге дайындалып, әдеттегі үлгі бойынша гистологиялық препараттар дайындалды, гемаоксилин бояуымен боялып,

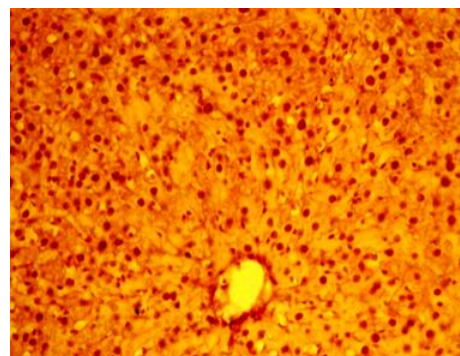
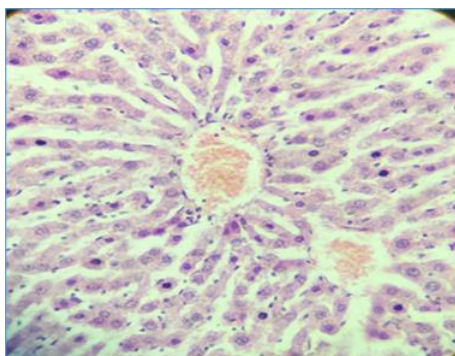
бинокулярлы микроскоп ZEISS Primo Starмен гистологиялық зерттеу жүргізілді. [7]

Зерттеу нәтижесі бойынша бақылау тобындағы егеуқұйрықтың бауырынан дайындалған препаратта, оның гистологиялық құрылымы сақталғаны белгілі болды. Портальды венадан радиальді түрде күн сәулесіндей шашырап гепатоциттер орналасқан. Гепатоциттердің эпителиі ашық түсті, ядролары домалақ пішінді. Портальді тракт өт капилляры, артерия және вена капиллярларынан құралған. Бауыр капсуласы жұқа дәнекер тіннен түзілген (1 сурет).

Тәжірибе жүргізген егеуқұйрық бауырынан дайындалған препаратты зерттеу барысында гистологиялық құрылымы сақталмағаны, бұзылғаны байқалды. Гепатоциттері ретсіз орналасқан. Гепатоцит аралық кеңістіктер кеңейген. Гепатоцит цитоплазмаларының шекаралары айқын емес және түйіршіктерге толған. Көптеген гепатоциттердің ядролары жойылған. Гепатоцит аралық кеңістіктерде ошақты лимфоциттер мен гистиоциттер жиналған. Кейбір гепатоциттердің ядролары маңынан ашық кеңістіктер байқалады. Ошақты бөліктік лимфогистицитарлы сіңбелер және лобулярлы майда ошақты некроздар байқалды (2 сурет). Тәжірибелік топтағы препаратты зерттеу барысындағы анықталған өзгерістер келесі патологияларға алып келуі мүмкін. Паренхималық белокты (түйіршікті) дистрофия және гидропиялық дистрофия. Ошақты ядролардың және цитоплазмалардың некрозы. Патоморфологиялық көрінісі созылмалы лобулярлы гепатитке тән.

Гепатоцит – бауыр бөлікшелерінің бағандарын құрайтын, бауырдың қызметін іс жүзінде атқаратын жасушасы.

Гепатоциттердің негізгі қызметі - қанға немесе өтке бөлінетін белсенділігі әртүрлі заттарды сақтауға, түзуге, жинауға қатысады, ас қорытуға қажет өт бөліп отырады. Бұл процестердің бұзылуы төменде аталған ақаулықтарға алып келеді.

1 – сурет.

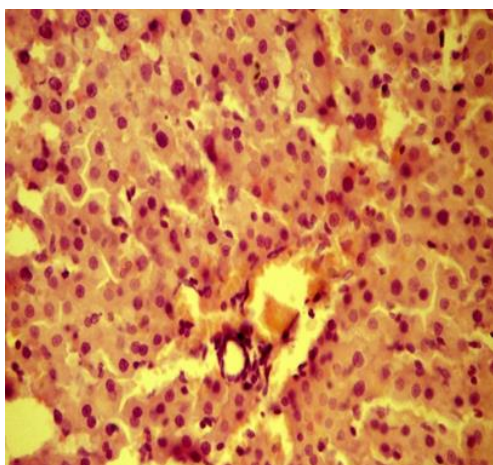
Бақылау тобындағы бауыр кесіндісіндегі гепатоциттердің орналасуы. Гематоксилинмен және Майер гематоксилинімен боялған. Ұлғайтылуы 10 x 40

Бауырдың кейбір бөліктеріндегі жасуша ядролары гипохромды, жекелеген кейбір ядролар ыдыраған (2, 3 - сурет). Орталық бөліктегі

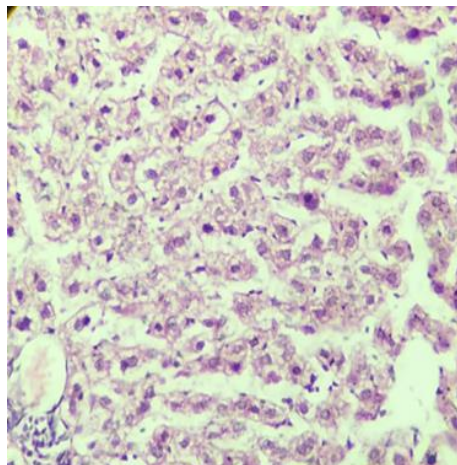

гепатоциттермен салыстырғанда, гепатоциттердің ұсақ топтарындағы жасушалар (2-3 жасушадан) ыдыраған, «көлеңке» тәрізденіп көрінеді. Шеткі бөліктердегі гепатоциттер гипохромды. Олардың ядроларында гипер- және гипохроматоздар анықталады, кариоплазмалары тегіс емес - эозинофилді, гепатоциттер цитоплазмасы вакуольденген және бөлшектенген, перинуклеарлы ісіну байқалады. Кейбір гепатоциттердің ядросы мен цитоплазмасының некрозы, сонымен қатар жекелеген гепатоциттер ядросының біріккені және көлемдік мөлшерлерінің өте ұлғайғаны, пішіндерінің дөңгелек немесе сопақша болып келуі көрініс берді. Купфер жасушалары дөңгелектеніп, ұлғайған. Төменгі ағыс саңылауларының кеңістігі бос болып келген (2 сурет).

Жүргізілген зерттеулер нәтижесінде эндотелиоциттерде морфофункционалды өзгерістердің болуы байқалды, бұл олардың жұмыс істеу дәрежесінің жоғарылауымен, ми тамырларындағы белсенділігінің төмендеуімен және бастапқы және қайталама гемостаздың белсенділігімен көрінді. Бұл өзгерістер ми тінінің уытттануынан және митохондрияның электронды көлік тізбегіндегі донорлар мен электронды акцепторлардың сәйкес келмеуінен кейінгі реперфузиялық кезеңдегі тотығу стрессінің дамуына байланысты болуы мүмкін. Гемостаз жүйесінің белсенділігінің артуы, өз кезегінде, ретромбоз және "no-reflow" синдромының дамуы салдарынан ишемияның қайта дамуына ықпал етуі мүмкін. Эндотелийдің бұзылуы, өз кезегінде, вазодилаторлық-вазокострикторлық теңгерімсіздікке, паретикалық кеңейтілген және тарылған тамырлардың болуымен көрінетін тамыр қабырғасының өткізгіштігінің жоғарылауына байланысты ми қыртысында морфологиялық өзгерістерге әкелуі мүмкін.

Сурет 2. Энергетикалық сусынды 2,5 ай қабылдаған жануарлар бауырының құрылымы. Майер гематоксилинмен боялған. 10 x 40 ұлғайтылған.

Сурет 3. Тәжірибелік топтағы бауыр кесіндісіндегі гепатоциттердің орналасуы. Гематоксилинмен боялған. Ұлғайтылуы 10 x 40.

Соныменен, энергетикалық сусынды 2,5 ай қабылдаған жануарлар бауыр құрылымын зерттеу, онда көптеген өзгерістер туындатып, бауыр құрылымына зақым келтіргенін көрінді.

Бауыр организмнің гомеостазын реттеуге белсенді қатысады және зақымдануға барабар жауап береді. Қазіргі заманғы медицинаның өзекті мәселелерінің бірі - созылмалы және жедел экзогендік улану, бұл көбінесе бауырдың зақымдануына әкеледі. Сонымен қатар, бауыр улы әсердің негізгі объектісі болып табылады, өйткені бауыр функционалды түрде заттардың жүйелік айналымымен сіңу шекарасында орналасқан және олардың бөлінуі мен метаболизмі үшін жауап береді. Қалыпты жағдайда адамдар мен жануарлардың бауыры гепатоциттердің үнемі бөлінуіне байланысты өзін өтей алады [6]. Таурин алған егеуқұйрықтарда мидағы айтарлықтай аз өзгерістер байқалды, бұл эндотелиопротекторлық қасиеттердің, осморегуляциялық, антиоксидантты және нейротрансмиттерлік әсерлердің болуына байланысты болуы мүмкін [6, 7, 10].

Сонымен, энергетикалық суынды екі жарым ай уақыт қабылдау бауырдың ұйымдасу құрылымына зиянды әсер көрсетіп, келесі өзгерістерді туындататынын көрсетті.

1. Бақылау тобындағы егеуқұйрықтар бауыры:

- Ұлпаларында гистологиялық құрылымы сақталған;
  - Портальды венадан радиальді түрде күн сәулесіндей шашырап гепатоциттер орналасқан;
  - Гепатоциттердің эпителиі ашық түсті, ядролары домалақ пішінді;
  - Портальді тракт өт капилляры, артерия және вена капиллярларынан құралған;
- Бауыр капсуласы жұқа дәнекер ұлпадан түзілген.

2. Тәжірибе тобындағы егеуқұйрық бауыры:

- Бауырдың гистологиялық құрылымы бұзылып, гепатоциттердің құрылысы өзгеріске ұшырады;
- Гепатоцит аралық кеңістіктер кеңейген;
- Гепатоцит цитоплазмаларының шекаралары айқын емес және түйіршіктерге толған;
- Гепатоциттердегі ядролардың жойылуы жүрді;
- Гепатоцит аралық кеңістіктерде ошақты лимфоциттер мен гистиоциттер жиналған;
- Дистрофияға, созылмалы гепатитті алып келді;
- Паренхималық белокты (түйіршікті) және гидропиялық дистрофияларға;
- Лобулярлы гепатитке алып келуі мүмкін.

Әдебиеттер тізімі:

1. Серік Жумабаев Энергетикалық сусындар адам ағзасына өте қауіпті. Алматы ақшамы, № 28, 29 (5222), с. 27.
2. Марина Курочкина Вред энергетических напитков. 2012-06-22.

3. Айтбек Қалиевич Какимов, Нурлан Оразханович Тусипов, Аман Еренғалиевич Еренғалиев Тамақ өнімдерінің технологиясы: оқу құралы. Семей: Шәкәрім атын. СМУ, 2008 ж.

4. Онғарбаева.Г.К. Диссертациялық жұмыс: Ауыз су сапасының бауыр ұлпаларының құрылымына әсері. Алматы, 2014 ж.

5. Назарова А.Н. Диссертациялық жұмыс: Әр түрлі сусындардың асқазан ұлпасына әсер көрсетуі. Алматы, 2015 ж.

6. McLellan T.M., Lieberman H.R. Do energy drinks contain active components other than caffeine? Nutrition reviews. 2012; 70(12):730–44. <https://doi.org/10.1111/j.1753-4887.2012.00525.x> PMID: 23206286.

7. National Institutes of Health. Energy Drinks: U.S. Department of Health and Human Services; 2018. Available from: <https://nccih.nih.gov/health/energy-drinks>.

8. А. Рақышев Адам анатомиясы. Алматы, 2004 ж.

9. М.А. Молдағұлов, Ө.К. Есқожаев, Н.А. Заманбеков Жануарлардың ішкі аурулары 1-ші кітап. Алматы, 2009 ж.

10. Itany M., Diab B., Rachidi S., Awada S., Al Hajje A., Bawab W., et al. Consumption of energy drinks among Lebanese youth: a pilot study on the prevalence and side effects. Int J High Risk Behav. Addict. 2014; 3 (3):e18857. <https://doi.org/10.5812/ijhrba.18857> PMID: 25632383.

4.9. Анализ инфекционной заболеваемости по г. Шымкенту

Гульмира Алкеновна Утепбергенова

Доктор медицинских наук, доцент кафедры инфекционных болезней и фтизиатрии Международного казахско-турецкого университета им. Х.А. Ясави (г. Шымкент, Казахстан)

Алия Усербаевна Кудабай

Преподаватель кафедры инфекционных болезней и фтизиатрии Международного казахско-турецкого университета им. Х.А. Ясави (г. Шымкент, Казахстан)

Индира Сагатовна Киргизбаева

Преподаватель кафедры инфекционных болезней и фтизиатрии Международного казахско-турецкого университета им. Х.А. Ясави (г. Шымкент, Казахстан)

Айгуль Турангазиевна Масабаева

Преподаватель Южно-Казахстанского многопрофильного колледжа (г. Шымкент, Казахстан)

Молдир Абдикариевна Шепетова

Преподаватель Южно-Казахстанского многопрофильного колледжа (г. Шымкент, Казахстан)

По данным Всемирной организации здравоохранения, от инфекционных болезней ежегодно в мире умирает 16 млн. человек. Значение инфекционной патологии является одним из основных критериев здоровья и санитарно-эпидемиологического благополучия населения.

Цель исследования: провести сравнительный анализ инфекционной и паразитарной заболеваемости по г. Шымкенту за 2021-2022 г.г.

Материалы и методы: проведен сравнительный анализ заболеваемости инфекционными болезнями Департамента санитарно-эпидемиологического контроля г. Шымкента за 2021-2022 годы.

Результаты и обсуждение

На территории Туркестанской области существуют природно-очаговые заболевания ряда зоонозных инфекций и благоприятные природно-климатические условия для инфекционных и паразитарных заболеваний, которые являются одной из актуальных проблем в системе эпидемиологического надзора за ними. Отмечается стабильная эпидемиологическая ситуация по ряду многих инфекционных заболеваний как в Туркестанской, г. Шымкенту, так и по республике в целом. В 2021-2022 годах среди кишечной группы заболевания не было зарегистрировано случаев брюшного тифа, носителей брюшного тифа, холеры.

Среди вакцино-управляемых инфекций за 2021-2022г.г не регистрировались случаи острого полиомиелита, коклюша, болезни легионеров, дифтерии, носительства дифтерии, кори, эпидемического паротита, краснухи.

Среди *зоонозных и природно-очаговых заболеваний* не было случаев листериоза, пастереллеза, лептоспироза, клещевого энцефалита, туляремии, чумы. В 2021 году отмечалось 6 случаев сибирской язвы среди городских жителей у взрослых, тогда как в 2022 году не регистрировалось ни одного случая.

За 2021 г. заболевание чумой среди населения не зарегистрировано, хотя Туркестанская область является энзоотичной зоной. Работниками противочумной станции регулярно проводятся противоэпидемические, дератизационные, дезинсекционные мероприятия.

Из *трансмиссивных заболеваний* на территории г. Шымкента не регистрировались болезнь Лайма, лихорадка Ку, малярия, паразитоносители малярии, висцеральный лейшманиоза, риккетсиозов, лихорадки Денге, ГЛПС. Увеличилось на 1 случай заболевания кожным лейшманиозом у взрослых, детей до 14 лет и подростков (с 6 случаев до 7 у взрослых, с 1 случая до 2 у детей до 14 лет, и 1 случай у подростка в 2022 году).

Однако по области ежегодно регистрируются такие серьезные заболевания, как Конго-Крымская геморрагическая лихорадка, и по г.

Шымкенту зарегистрировано на 5 случаев больше в 2022 году, чем в 2021г.: в 2021 – 2 случая у взрослых, 0 у детей и 1 подростка, в 2022 году ККГЛ зарегистрировано у 7 взрослых, 0 детей до 14 лет и 1 подростка. Для снижения заболеваемости ККГЛ проводится плановая борьба с клещами, активная санитарно-просветительная работа среди населения. Для оказания медицинской помощи при поступлении в стационар в каждом РМО имеется запас противовирусных препаратов (рибавирин) и в центре крови -иммунная плазма от доноров, перенесших ККГЛ.

Из *воздушно-капельных инфекций* по г. Шымкенту отмечалось увеличение ветряной оспы у взрослых в 3,1 раза, у детей до 14 лет в 2,94 раза, у подростков от 15 до 17 лет в 2,98 раза. В 2021 году ветряной оспой переболело 221 взрослого населения / детского до 14 лет - 149 детей / подростков - 6 по сравнению с 2022 годом: 674 / дети - 474 / подростки - 17.

Отмечалось увеличение заболеваемости скарлатиной в 2,11 раз у взрослых, в 2,04 раза у детей до 14 лет. В 2021 года скарлатиной переболело 158 взрослых, 151 ребенок до 14 лет и 3 подростка. В 2022 году скарлатина зарегистрирована у 338 взрослых, 333 детей до 14 лет и 3 подростков.

Менингококковая инфекция уменьшилась на 1 случай у взрослого (2/1 ребенок) по сравнению с 2021 годом 1 случай взрослый/1 ребенок до 14 лет.

Увеличилось на 5 случаев гнойных менингитов и 5 случаев у детей (в 2021 году 2 случая у взрослых /2 среди детей/ 0 среди подростков; в 2022 году 7/4/0).

Серозные менингиты увеличились в 5,62 раза у взрослых, в 5,37 раза у детей и на 4 случая у подростков. В 2021 году зарегистрировано 13 случаев у взрослых, 10 случаев у детей, 1 случай у подростка, тогда как в 2022 году серозные менингиты встречались в 74 случаях у взрослых, 58 случаях у детей и 5 случаях у подростков. Гемофильная инфекция не регистрировалась.

Количество *идентифицированных случаев COVID-19* снизилось по сравнению с 2021 годом в 2022 году в 3,83 раза у взрослых, в 3,01 раза у детей до 14 лет и в 4,88 раза у подростков, что свидетельствует об эффективности вакцинации против коронавирусной инфекции.

В 2022 году на 12,44% увеличилось количество ВИЧ (136 случаев у взрослых, у 2 детей, 1 подростка в 2021г. до 155 случаев у взрослых 1 ребенка до 14 лет, 1 подростка в 2022 году), носителей ВИЧ-инфекции не регистрировалось.

Число больных ОРВИ увеличилось на 1,83 раза у взрослых, на 1,69 раза у детей до 14 лет и увеличилось в 2,52 раза у подростков . Количество гриппа среди населения г. Шымкента увеличилось в 5,73 раза у взрослых и 7,87 раз у детей, на 4 случая больше у подростков (в 2021 году – 16 случаев у взрослых, 5 у детей, 1 случай гриппа у

подростка; в 2022 году 93 случая у взрослых, 5 детей до 14 лет и 5 подростков).

Среди *кишечных инфекций* по г. Шымкенту другие уточненные ОКИ повысились в 2,55 раз у взрослых, в 3, 13 раз у детей до 14 лет и в 5,26 раз у подростков; подтвержденный шигеллез повысился на 13,48 раз у взрослых и 8,64 раз у детей.

Отмечается увеличения других бактериальных пищевых отравлений на 2 случая у взрослых и 1 случай у ребенка.

Отмечается увеличение числа функциональных диарей в 2,13 раз у взрослых, в 2,53 раза у детей до 14 лет и в 1,63 раза у подростков.

За анализируемый период не было случаев ботулизма, иерсиниоза, ротавирусных диарей. По г. Шымкенту увеличено количество случаев острыми вирусными гепатитами в целом на 5 случаев у взрослых и 7 – у детей до 14 лет, в том числе ОВГА увеличилась на 3 случая у взрослых и 3 у детей до 14 лет; ОВГВ, ОВГД, ОВГС в 2022 году не регистрировались.

В связи со скринингом населения в 2022 году по сравнению с 2021 годом отмечается увеличение впервые выявленных хронических вирусных гепатитов в 1,6 раз у взрослых и 2,47 раз у детей до 14 лет.

Снизилось количество зарегистрированного ХВГВ с дельта агентом на 1 случай (с 7 до 6 у взрослых), ХВГВ без дельта агента увеличилось на 1,75 раз у взрослых и 1 случай у детей до 14 лет. В 2022 году по г. Шымкенту увеличилось количество ХВГС в 1,57 раз у взрослых и 3,24 раза у детей до 14 лет.

Среди *инфекций наружных покровов* в 2021-2022г.г. не было регистрации случаев бешенства среди людей. Столбняка в 2021-2022 гг. не было.

Из *зоонозных инфекций* на 10 случаев стало больше в 2022 году впервые диагностированного бруцеллеза среди взрослых (2021г.- 11 случаев, в 2022 г.- 21). Среди детей до 14 лет впервые выявленного бруцеллеза зарегистрировано на 3 случая больше в 2022 году, чем в 2021 году (1 и 3 случая соответственно), у подростков по 1 случаю за анализируемый период.

В Туркестанской области по г. Шымкенту проводится вакцинация населения против 16 инфекции (от дифтерии, столбняка, коклюша, полиомиелита, гемофильной инфекции, гепатита В, пневмококка, кори, паротита и краснухи и т.д.), которые финансируются из республиканского бюджета. Еще 3 вакцины (против гепатита А, гриппа, сибирская язва) финансируются из местного бюджета. Вакцинация проводится в кабинетах иммунопрофилактики и КИЗах поликлиник в рамках гарантированного объема бесплатной медицинской помощи (ГОБМП).

Выводы

Таким образом, в целях снижения инфекционной и паразитарной заболеваемости людей в г. Шымкенте проводятся комплексные

медико-ветеринарные мероприятия: вакцинация населения, дегельминтизация собак, скрининговые обследования иммуноферментным анализом на вирусные гепатиты и эхинококкоз, санитарно-просветительная работа среди населения, регулируется численность бродячих собак. Для иммунопрофилактики закупаются высокоэффективные и безопасные вакцины от производителей вакцин, соответствующие международным стандартам, правилам GMP и GCP и имеется Единая национальная система здравоохранения, которая в рамках ГОБМП, Национального календаря профилактических прививок осуществляет профилактику инфекционных заболеваний.

Ежегодный мониторинг инфекционной заболеваемости должен обеспечивать динамическое наблюдение за состоянием и изменением течения эпидемического процесса и обеспечить принятие рациональных управленческих решений для осуществления противоэпидемических и профилактических мероприятий в регионе и по республике в целом.

Литература:

1. Кодекс Республики Казахстан «О здоровье народа и системе здравоохранения» от 18 сентября 2009 года № 193-IV.

2. «О внесении изменений и дополнений в приказ МЗ РК от 8 октября 2020 года № 644 «Об утверждении положений республиканского государственного учреждения «Комитет санитарно-эпидемиологического контроля МЗ РК» и его территориальных подразделений».

3. Приказ Министра здравоохранения Республики Казахстан от 5 октября 2022 года № ҚР ДСМ-111 «Об утверждении Санитарных правил "Санитарно-эпидемиологические требования к организации и проведению санитарно-противоэпидемических, санитарно-профилактических мероприятий по предупреждению острых кишечных инфекций".

4. Постановление Главного государственного санитарного врача РК № 30 от 19 сентября 2022 г. «О проведении санитарно-профилактических, санитарно-противоэпидемических мероприятий по гриппу и ОРВИ на эпидемический сезон 2022-2023 годы».

5. Постановление Главного государственного санитарного врача РК № 25 от 23.05.2022 «О внесении изменений в постановление Главного государственного санитарного врача РК от 13 января 2022 года № 2 «Об организации и проведении санитарно-противоэпидемических и санитарно-профилактических мероприятий по коронавирусной инфекции в РК».

4.10. Аутотрансплантация селезеночной ткани в эксперименте

Марат Адилханович Рахманов

доктор наук PhD, профессор кафедры детской хирургии.

Казахстанско-Российский медицинский университет

(г. Алматы, Казахстан)

Махмутбай Санбаев

кандидат медицинских наук, ассистент кафедры
госпитальной и детской хирургии. НАО «Медицинский
университет Семей» (г. Семей, Казахстан)

Маратбек Токанович Аубакиров

кандидат медицинских наук, ассистент кафедры
госпитальной и детской хирургии. НАО «Медицинский
университет Семей» (г. Семей, Казахстан)

Дина Федоровна Карталова

ассистент кафедры детской хирургии.

Казахстанско-Российский медицинский

университет (г. Алматы, Казахстан)

Актуальность. В настоящее время нет единого мнения о лечении травм селезенки, а также, учитывая трудности ушивания ее паренхимы, угрозы образования ложных кист и вторичных кровотечений, некоторые авторы [3] прибегают к спленэктомии даже при небольших разрывах органа. Другие – сохраняют селезенку, выполняя при её повреждении органосохраняющие операции [1]. Это обусловлено тем, что стали появляться сообщения о стойком снижении наиболее важных показателей иммунологической резистентности у детей, подвергшихся спленэктомии, возникновении у них синдрома гипоспленизма и пневмококкового сепсиса с летальностью от 50% до 80% в первые 12–24 часа.

Расширение представлений о роли селезёнки и механизмах иммунологической защиты организма от инфекции, а также возникновении после удаления селезёнки и механизмах иммунологической защиты организма от инфекции, а также возникновении после удаления селезёнки «молниеносного сепсиса» побуждает многих исследователей придерживаться органосохраняющей тактики при травматических повреждениях органа. Предложено большое количество щадящих вмешательств, среди которых различные варианты спленорафии с использованием селезёночной ножки синтетических материалов или гетерогенных консервированных тканей. С целью повышения надёжности гемостаза при операциях на травмированной селезёнке широко используются синтетические и тканевые клеи. Однако даже у сторонников органосохраняющей тактики процент вынужденных экстирпаций

селезёнки при её повреждениях остаётся высоким и колеблется от 40% до 50%. Поэтому в литературе появились сообщения о замещении удалённой селезёнки аутотрансплантатами её ткани в сальниковую сумку, брыжейку кишечника, в мышцы передней брюшной стенки и забрюшинное пространство. Вместе с тем, в указанных работах по аутотрансплантации селезёнки не решён вопрос об оптимальной хирургической технике операции. Также в доступной литературе не найдены публикации об особенностях течения репаративных процессов. Отсутствуют сведения о строении сосудистой стенки у животных и морфологической активности пересаженной селезёнки.

Цель исследования. Аутотрансплантация селезёночной ткани в эксперименте.

Материал и методы исследования. Исходя из цели исследования, нами проведён эксперимент на 7 беспородных собаках. В задачи эксперимента входило разработка методики аутотрансплантации селезёночной ткани, оптимальность которой подтверждали результаты гистологического исследования. Под общим обезболиванием (кеталар в/м из расчета 50 мг/кг массы собаки) выполняли спленэктомию.

Для аутотрансплантации брали фрагменты декапсулированной селезенки кубической формы, размерами 4*4*4 мм (3-х животных) или 3*8*8 мм (2-х животных). Имплантацию производили в большой сальник.

Этот орган хорошо васкуляризован, мобилен, при наложении швов брюшинные листки быстро (через 2-3 ч) склеиваются и отграничивают трансплантат, что благоприятствует его приживлению.

Для имплантации были выбраны две локализации – участок сальника слева, вблизи поперечной ободочной кишки внизу у свободного края; здесь перед взятием трансплантата накладывали кисетные швы с диаметром окружностью до 1,5 см.

Для улучшения процессов диффузии и последующей реваскуляризации считали важным удалять с поверхности селезёночной ткани кровь. С этой целью один из двух иссеченных фрагментов селезенки опускали в теплый (40°) физиологический раствор на 3 минуты, а другой – обработке не подвергали.

Контрольную группу составляли 2 собаки. Этим животным только проведена спленэктомию. Собакам обеих групп после операции оказаны одинаковые условия. Однако в контрольной группе рана зажила на 12-14 сутки, а в основной группе на 8-9 сутки.

Животные основной группы выводились из опыта на 21 и 36-е сутки после операции. При аутопсии обращали внимание на форму, цвет, консистенцию, размеры трансплантатов, а также на наличие и распространенность спаечного процесса.

В работе использованы гистоморфологические, лабораторные, иммунологические и статистические методы исследования.

Анализ послеоперативных вмешательств процессов регенерации ткани селезенки показало, что в трансплантатах размерами 4x4x4 мм они оптимальны, слабо выражены во фрагментах 3x8x8 мм. Исходя из этого, кубическая форма трансплантата позволяет увеличить площадь его соприкосновения с поверхностью сальника, который является сосудистой основой и обеспечивает быструю реваскуляризацию пересаженной ткани селезенки и хорошее продвижение крови через нее.

Аутооттрансплантация ткани селезенки в дубликатуру большого сальника замещает функции удаленной селезенки, что предупреждает развитие инфекционных осложнений. Техническая простота операции и отсутствие осложнений делает оправданным её проведение в клинике.

Литература:

1. Бобров О.Е., Возианов С.А. Аутооттрансплантация селезенки у ребенка 8-и лет. // Клиническая хирургия, 1986, № 6, с. 75.
2. Виноградов В.В., Денисенко В.И. Гетеротопическая аутооттрансплантация селезеночной ткани после спленэктомии. Хирургия, 1986, № 2, с. 87-89.
3. Козлов И.З., Горшков С.З. и др. Повреждения живота. М. - 1988.

4.11. Профилактика железодефицитной анемии в детском возрасте

Жанар Женисовна Туганбаева

Медицинская сестра учреждения «Частная многопрофильная клиника «Венера» (г. Семей, Казахстан)

Анемия – клинико-гематологический синдром, характеризующийся снижением содержания гемоглобина в единице объема крови. В соответствии с рекомендациями Всемирной организации здравоохранения (ВОЗ), анемия диагностируется при снижении гемоглобина ниже 110 г/л у детей в возрасте до 5 лет, ниже 115 г/л – в возрасте от 5 до 12 лет, ниже 120 г/л у детей старше 12 лет. Анемия может быть проявлением многих патологических состояний, как связанных с первичным поражением системы крови, так и не зависящих от него. Проявления АС вызваны как самой анемией, так и состояниями гипоксии и гипоксемии. Перед терапевтом встает задача проведения тщательной дифференциальной диагностики, выбора тактики ведения и лечения пациента. Различные виды анемий выявляются у 10–20% населения. Наиболее часто встречаются анемии, связанные с дефицитом железа (около 90% всех анемий), реже – анемии при хронических заболеваниях, еще реже анемии, связанные с дефицитом

витамина В12 или фолиевой кислоты, гемолитические и апластические [1].

В многочисленных исследованиях и обзорах сообщалось, что дефицит железа ограничивал психомоторное развитие у детей и что, несмотря на коррекцию анемии, у детей с дефицитом железа наблюдались более низкие долгосрочные показатели когнитивного, социального и эмоционального функционирования. Об этих результатах сообщалось в наблюдательных исследованиях, последующих исследованиях и экспериментальных исследованиях с контрольной группой. Анемия может снизить успеваемость в школе, производительность труда во взрослой жизни, качество жизни и общий доход пострадавших людей. Здесь мы описываем возможные механизмы, лежащие в основе влияния дефицита железа, с анемией или без нее, на развитие детей. Высокий уровень анемии в этой возрастной группе вызывает беспокойство. Кроме того, анемию следует предотвращать на первом году жизни, чтобы избежать долгосрочных негативных последствий для индивидуального развития. Дефицит железа и железодефицитная анемия являются наиболее распространенными нарушениями питания у детей, особенно в развивающихся странах. Железодефицитная анемия в младенчестве связана с нарушением развития нервной системы. Исследования показали связь между дефицитом железа без анемии и неблагоприятным воздействием на психомоторное развитие. Показатели Денверского скринингового теста были ненормальными у 67,3% пациентов с железодефицитной анемией, у 21,6% пациентов с дефицитом железа и у 15,0% контрольных субъектов. Разница с контрольной группой в процентах ненормальных баллов была значимой для пациентов с железодефицитной анемией ($p < 0,01$), но не для пациентов с дефицитом железа ($p = 0,203$); $p > 0,05$ [2, 3].

Меры профилактики

Если распространенность ЖДА в стране или регионе превышает 40%, эксперты ВОЗ рекомендуют проведение фортификации, которая предусматривает обогащение железом наиболее употребляемых населением продуктов. Обычно в качестве таких продуктов выбирают хлеб или макаронные изделия. Важно, чтобы доля населения, употребляющего этот продукт, составляла не менее 65–95%. Фортификация затруднена из-за отсутствия идеального пищевого продукта, который хорошо бы соединялся с железом, а также проблем с его всасываемостью. Эффективность фортификации составляет около 50% среди охваченного населения.

Более эффективной считается профилактика ЖДА у населения, представляющего группы риска развития анемии. Этот вид профилактики получил название саплиментации и подразумевает добавку веществ (железа, йода и др.) извне. Наиболее показательным примером саплиментации является применение препаратов железа у

беременных женщин для профилактики ЖДА. Согласно рекомендациям ВОЗ, препарат железа в дозе 60 мг/кг в сут применяют во II и III триместрах беременности и в течение 3 мес лактации. Национальные рекомендации США предусматривают применение препарата железа в дозе 30 мг/кг в сутки в течение всего периода беременности. Даже при охвате саплиментацией 50, 80 и 95% беременных женщин эффективную дозу железа получают только 67% женщин. К сожалению, подобные рекомендации в нашей стране не разработаны.

Первичная профилактика дефицита железа: Проблема дефицита железа — это, прежде всего, проблема питания, поэтому первичная профилактика ЖДА — это адекватное, сбалансированное питание человека в любом возрасте. Ежедневная потребность взрослого человека в железе составляет около 1–2 мг, ребенка — 0,5–1,2 мг. Обычная диета обеспечивает поступление от 5 до 15 мг элементарного железа в день. В ЖКТ (двенадцатиперстной кишке и верхнем отделе тощей кишки) всасывается лишь 10–15% железа, содержащегося в пище. Основным пищевым источником железа являются продукты животного происхождения, содержащие гемовое железо. Наибольшее количество железа содержится в говядине, баранине, печени; в меньшей степени — рыбе, курином мясе, твороге. Важным является не то, сколько железа содержится в продукте, а какова его биодоступность. По сравнению с животными продуктами негемовое железо, содержащееся в растительной пище (овощи, фрукты, злаки), имеет сниженную биодоступность, что означает его более низкую всасываемость. Кроме того, для всасывания железа необходимы определенные условия: витамин С усиливает всасывание железа, а такие вещества, как таниновая кислота, входящая в состав чая, или фитаты, встречающиеся в некоторых продуктах, могут существенно угнетать всасывание железа. При ЖДА всасывание железа в двенадцатиперстной кишке резко возрастает, что связано с подавлением синтеза гепцидина. В настоящее время для профилактики дефицита железа в большинстве стран мира приняты соответствующие рекомендации. В основном они касаются детей раннего возраста, беременных и кормящих женщин, а также женщин репродуктивного возраста. Американская академия педиатрии (American Academy of Pediatrics) в 2010 г. пересмотрела рекомендации по профилактике ЖДА у детей первого года жизни и детей раннего возраста (1–3 года). Основные положения этих рекомендаций сводятся к следующему:

- доношенные здоровые дети имеют достаточные запасы железа в первые 4 мес. жизни. В связи с небольшим содержанием железа в грудном молоке детям, находящимся на грудном вскармливании, показано дополнительное назначение железа (1 мг железа на 1 кг

массы тела в сутки), начиная с 4-месячного возраста и до введения прикорма (например, каши, обогащенной железом);

- доношенные дети, находящиеся на смешанном вскармливании (грудное молоко составляет более половины рациона), должны дополнительно получать 1 мг железа на 1 кг массы тела в сутки, начиная с 4-месячного возраста и до введения прикорма;

- дети, находящиеся на искусственном вскармливании и получающие молочные смеси, обогащенные железом, получают достаточное количество железа из молочных смесей или прикорма. Цельное коровье молоко не следует назначать детям до 12 мес.;

- дети в возрасте 6–12 мес. должны получать 11 мг железа в сутки. В качестве блюд прикорма следует назначать красное мясо и овощи с высоким содержанием железа. В случае недостаточного поступления железа с молочными смесями или прикормом следует дополнительно назначить железо в виде капель или сиропа;

- дети в возрасте 1–3 лет должны получать 7 мг железа в сутки, лучше в виде пищи, содержащей достаточное количество красного мяса, овощей с высоким содержанием железа и фруктов с большим содержанием витамина С, который усиливает всасывание железа. Также возможно дополнительное назначение жидких форм препаратов железа или поливитаминов;

- все дети, родившиеся недоношенными, должны получать по крайней мере 2 мг железа на 1 кг массы тела в сутки до 12-месячного возраста, что соответствует содержанию железа в обогащенных им молочных смесях. Дети, родившиеся недоношенными, при грудном вскармливании должны получать 2 мг железа на 1 кг массы тела в сутки, начиная с 1-го месяца жизни и до перехода на искусственное вскармливание молочными смесями, обогащенными железом, или до введения прикорма, обеспечивающего поступление 2 мг железа на 1 кг массы тела в сутки.

Вторичная профилактика дефицита железа Вторичную профилактику дефицита железа (ранняя диагностика латентного дефицита железа и ЖДА) рекомендуется проводить при каждом обращении пациента к врачу, проведении диспансеризации, медицинских осмотров и т. д. При этом врачи должны опираться на жалобы больного, данные анамнеза, клинические проявления и изменения лабораторных показателей. В США в качестве меры вторичной профилактики ЖДА у детей грудного и дошкольного возраста предусмотрен универсальный и селективный скрининг. Универсальный (всеобщий) скрининг проводится среди детей в возрасте 12 мес и включает определение концентрации Hb и оценку факторов риска развития ЖДА. К таким факторам риска относят:

- низкий социально-экономический статус семьи (социально неблагополучные семьи, беженцы или эмигранты);

- недоношенность или низкая масса тела при рождении;

- отравление свинцом;
- исключительно грудное вскармливание после 4-месячного возраста без дополнительного назначения железа;
- употребление цельного коровьего молока или диета с низким содержанием железа.

К дополнительным факторам риска относят:

- недостаточное питание, отставание в развитии;
- особые потребности, обусловленные состоянием здоровья.

В случае выявления факторов риска развития ЖДА у детей раннего возраста рекомендуют проводить селективный (избирательный) скрининг в любое время. У детей в возрасте 2–5 лет, не имеющих факторов риска, обследование на предмет выявления ЖДА проводится ежегодно. Среди детей школьного возраста и мальчиков подросткового возраста скрининговому обследованию для выявления анемии подлежат дети, имеющие ЖДА в анамнезе или особые потребности, обусловленные состоянием здоровья или низким поступлением железа с пищей. Начиная с подросткового возраста, скрининг для выявления анемии проводят у всех небеременных женщин каждые 5–10 лет в течение всего детородного возраста. Ежегодному скринингу подлежат женщины с факторами риска развития ЖДА (обильная кровопотеря при менструации или иной природы, недостаточное потребление железа и предшествующий диагноз ЖДА). Прием препаратов железа с профилактической целью предназначен для лиц из групп риска, которые не имеют возможности получать продукты, обогащенные железом. Следует помнить, что железо из обогащенных продуктов питания включается в эритропоэз в меньшей степени, чем при назначении препаратов железа. К сожалению, подобные научно обоснованные рекомендации по профилактике дефицита железа у различных групп населения отечественными учеными пока не сформулированы. Разработка национальных рекомендаций по профилактике и лечению железодефицитных состояний и их утверждение на государственном уровне позволят решить сложную медико-социальную проблему [4].

Анемические состояния и заболевания у детей широко распространены в популяции. По данным анемии занимают ведущее место в структуре нозологий и обращений к педиатру, уступая первое место инфекциям. Таким образом, высокая распространенность железодефицитных состояний у детей раннего возраста, негативные отдаленные последствия для здоровья ребенка, а также высокая эффективность заместительной терапии препаратами железа делают проблему лечения железодефицитных состояний чрезвычайно актуальной в практике педиатра. Важна своевременная диагностика данной патологии, а также выбор алгоритма лечения и профилактики с использованием диеты. Алгоритм диагностики анемии прост и возможен на первичном медико-санитарном уровне оказания помощи

детям. Дифференциальный диагноз анемий и их лечение проводятся на специализированном этапе, для ряда анемий требуются высокоспециализированные технологии вплоть до трансплантации гемопоэтических клеток и генной терапии [5, 6].

Список использованной литературы:

1. Iron deficiency anemia: assessment, prevention, and control. A guide for program managers. Geneva, World Health Organization, 2001 (WHO/NHD/01.3).

2. Zavaleta N., Astete-Robilliard L. Efecto de la anemia en el desarrollo infantil: consecuencias a largo plazo [Effect of anemia on child development: long-term consequences] // Rev Peru Med Exp Salud Publica. – 2017. – 34(4):716-722. – Spanish. doi: 10.17843/rpmpesp.2017.344.3251. PMID: 29364424.

3. Pala E., Erguven M., Guven S., Erdogan M., Balta T. Psychomotor development in children with iron deficiency and iron-deficiency anemia // Food Nutr Bull. – 2010. Sep; 31(3):431-5. doi: 10.1177/156482651003100305. PMID: 20973463.

4. Тарасова И.С. Железодефицитная анемия у детей и подростков // ВСП. – 2011. – № 2.

5. Румянцев А.Г. Классификация и диагностика анемий у детей // ВСП. – 2011. – № 1.

6. Захарова И.Н., Мачнева Е.Б. Лечение и профилактика железодефицитных состояний у детей // РМЖ. Мать и дитя. – 2013. – 21(14):789.

4.12. Организация сестринской помощи в реанимационном отделении и ее особенности. Обзор литературы

Тамара Амангазиновна Муханова

Медсестра ОРИТ учреждения «Частная многопрофильная
клиника «Венера» (г. Семей, Казахстан)

Оказание помощи детскому населению является одной из самых актуальных проблем современной медицины. Вопросы ухода за тяжело больными детьми в условиях отделения интенсивной терапии требуют более пристального внимания и широкого освещения [18]. Из отчета Всемирной организации здравоохранения за 2017 уровень детской смертности значительно снизился по всему миру, в Казахстане, в частности, составляет 9-10 на 1000 живорожденных, однако в развитых странах Европы и Азии данный показатель не превышает 6 случаев на 1000.

Актуальность этой темы заключается в том, что в некоторых ситуациях требуются немедленные и точные действия, предпринимать которые приходится в любых условиях. Зачастую от этих решений зависит жизнь больного. Нередко медицинский работник вынужден оказывать неотложную помощь больному, не зная диагноза, не имея возможности собрать анамнестические данные и ориентируясь на основные признаки приступа. Следует отметить, что на догоспитальном этапе зачастую трудно разделить объемы неотложной лечебной помощи. Поэтому полный объем мероприятий рассчитан и на врачебный, и на средний медицинский персонал [22].

Организм человека сложная система, все части которой связаны между собой тысячами нитей в единое целое. Потеря взаимосвязи приводит к тому, что каждая ткань и орган человека начинают жить сами по себе, а это может привести к гибели организма. Это состояние называется терминальным состоянием и возникает на последних этапах жизни человека [23].

Установлено, что человек продолжает жить некоторое время после остановки дыхания и остановки сердца. В случае этого, человека еще можно вернуть к жизни путем проведения реанимационных мероприятий, которые должен знать и уметь каждый медицинский работник.

Реанимация — это система мероприятий, направленных на восстановление жизнедеятельности организма и выведение его из терминального состояния. Эти мероприятия обеспечивают в первую очередь эффективное дыхание и кровообращение. [1].

На догоспитальном этапе реанимационная помощь оказывается с помощью простейших методов (искусственное дыхание «рот в рот» и т.п., непрямой массаж сердца). Подразделения стационара, осуществляющие реаниматологическую помощь, могут быть представлены самостоятельными отделениями реаниматологии (в крупных больницах), объединенными отделениями анестезиологии и реаниматологии, группами реаниматологии и анестезиологии (в небольших больницах), а также центрами реанимации в больших городах, функционирующими либо самостоятельно, либо на базе крупных многопрофильных больниц [2].

Работа медицинской сестры в реанимационном отделении подвержена большим физическим и психологическим нагрузкам. Поэтому медицинская сестра, работающая в этом отделении, должна быть в каком-то смысле и учителем, и психологом, и наставником [24].

Важнейшей задачей медицинской сестры является своевременное информирование врача об ухудшении состояния больного или показателях поступивших анализов, данных аппаратов слежения, объем выделяемых и вводимых жидкостей и регистрация их в листе наблюдения [20].

В процессе ухода важно помнить не только об основных потребностях человека в питье, еде, сне и т.п., но и о потребностях конкретного пациента - его привычках, интересах, ритме его жизни до начала болезни.

Большой объем работы требует от медицинской сестры реанимационного отделения быстроты и высокого профессионализма при осмотре больного, принятия решения и его реанимации [21].

Приоритетной задачей медицинской сестры, при поступлении в реанимационное отделение пациента, независимо от сложности состояния, является обезболивание пациента (сняв физическую боль, тем самым облегчить страдания), обеспечить моральную и психологическую помощь [3].

Цель сестринского процесса - так организовать сестринскую помощь, включить в план своей работы такие мероприятия и так выполнить их, чтобы, несмотря на болезнь, человек и его семья могли реализовать себя, повысить качество жизни [4].

Сестринский процесс предполагает системный подход в организации работы медицинской сестры в реанимационном отделении, который позволяет пациенту получить полноценный уход, а медицинской сестре удовлетворение от своей работы [14].

Приступая к работе в отделении реанимации, медсестра должна:

1. Собрать сведения о пациентах отделения и обратить особое внимание на пациентов с нестабильной гемодинамикой, находящихся в терминальном и коматозном состоянии, на тех, ком проводится ИВЛ [19];

2. Оценить степень тяжести пациентов и состояние их психики;

3. В течение рабочего дня осуществлять контроль состояния пациентов [5]:

- продолжить наблюдение за общим состоянием пациентов;

- измерять АД, ЧСС, ЦВД, ЧДД, температуру, диурез, соотношение объемов введенной и выделенной жидкости (частота измерений определяется дежурным врачом) и фиксировать полученные данные в картах интенсивной терапии [6];

- оценивать состояние повязок (наличия повязки на должном месте, промокания и загрязнения повязок);

- оценивать правильность положения и фиксацию центральных и периферических венозных, перидуральных, кислородных и мочевых катетеров, назогастральных и назогастроинтестинальных зондов, трахеостомических трубок и их проходимость, дренажей, характер и количество отделяемого из них [7];

- оценивать состояние мягких тканей пациентов в местах вероятного образования пролежней;

- следить за правильностью фиксации датчиков мониторов, показаниями мониторов, работой аппаратов ИВЛ;

- контролировать положение пациента в постели в соответствии с его патологией (Фаулера, Симса и т.п.) [8].

В течение рабочего дня медсестра должна осуществлять уход за пациентами:

- проводить умывание и обработку полости рта, промежности и половых органов пациентов;

- осуществлять смену постельного и нательного белья;

- осуществлять кормление пациентов;

- осуществлять профилактику пролежней;

- осуществлять санацию трахеобронхиального дерева путем отсасывания мокроты через эндотрахеальную и трахеостомическую трубку, а также из полости рта у пациентов, находящихся в коматозном состоянии,

- проводить дыхательную гимнастику и лечебную физкультуру [9];

- осуществлять обработку кожи и смену повязок вокруг центральных венозных и перидуральных катетеров, загрязненных и промокших повязок на операционных ранах;

- проводить простейшие физиотерапевтические мероприятия (ингаляции, банки, горчичники, кислородотерапию и пр.).

- осуществлять промывание желудка через назогастральный зонд [10].

В течение рабочего дня медсестра должна выполнять врачебные назначения:

- вводить лекарственные препараты и осуществлять инфузионно-трансфузионную терапию (после окончания инфузии - вводить гепариновый «замок» в центральный венозный катетер) [15];

- вводить лекарственные вещества в перидуральный катетер;

- вводить желудочный зонд и промывать желудок;

- вводить катетер в мочевой пузырь;

- ставить клизмы;

- осуществлять забор крови и других биологических жидкостей для анализов [11].

При внезапном наступлении клинической смерти медсестра самостоятельно начинает реанимационные мероприятия. Медсестра подготавливает наборы для катетеризации центральных вен, интубации трахеи, трахеостомии, люмбальной и плевральной пункции и помогает врачу при проведении этих манипуляций [16].

Медсестра осуществляет подготовку к работе и подключение следящей и диагностической аппаратуры (кардиомонитора, пульсоксиметра, кардиографа), а также электродефибриллятора, аппаратов ИВЛ и т.п. и отвечает за сохранность аппаратуры [12].

Особенно следует отметить то, что в работе сотрудников реаниматологической службы часто встречаются проблемы этико-деонтологического характера, что связано со спецификой работы в

данной отрасли. Это особенности работы медицинской сестры в реанимационном отделении.

Как верно отметил И.Ф. Богоявленский, ситуации, возникающие в четырехугольнике «врач - сестра - больной - родственники больного» несут на себе отпечаток драматизма, связанного с реальной угрозой жизни человека [13].

С одной стороны, психическая и физическая нагрузка, лежащая на плечи сотрудников, действительно высока; перед ними стоит задача действовать четко и профессионально в максимально сжатые отрезки времени; с другой стороны, родственники пациента находятся под бременем ожидания возможной смерти своего близкого, в связи с чем вполне оправданно предъявляют высокие требования к медицинскому персоналу [17].

Заключение

Таким образом, можно сделать вывод что в отношении друг к другу сотрудники должны помнить, что специального разделения ответственности за совершение проступков для различных категорий специальностей (врачей и медсестер) нет, каждый в полной мере отвечает за свои действия (или бездействие) в соответствии со своими должностными обязанностями. Попытки переложить вину на другого - путь заведомо тупиковый; в отделении реанимации, где смерть пациента - вещь, к сожалению, нередкая, дежурная бригада должна работать четко, слаженно, с полным доверием друг к другу, «одной командой».

Список использованной литературы:

1. Европейское региональное бюро ВОЗ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.euro.who.int/ru>.
2. Жихарева Н.А. Перераспределение функций медицинского персонала как элемент оптимизации ресурсов здравоохранения // Молодежь и наука: итоги и перспективы: Материалы межрегиональной научно-практической конференции студентов и молодых ученых с международным участием. – Саратов: Издательство СГМУ, – 2014. – С. 246–247.
3. Загороднова Г.А. Характеристика удовлетворенности трудом и производственная мотивация медицинских сестер // Главная медицинская сестра. – 2014. – № 3. – С. 43–49.
4. Индейкин Е.Н. Оценка качества сестринской деятельности. Вопросы экспертизы качества медицинской помощи. – 2013. – № 11. – С. 19–26.
5. Камынина Н.Н. Стандартизация сестринской деятельности: современные подходы к улучшению качества оказываемой медицинской помощи. // Проблемы стандартизации в здравоохранении. – 2015. – № 12. – С. 3–6.

6. Коваленко Н.В. Роль Совета по сестринскому делу в формировании политики сестринского дела в медицинской организации // Главная медицинская сестра. – 2016. – № 4. – С. 18–22.
7. Кулешова, Л.И. Основы сестринского дела: курс лекций, сестринские технологии [Текст]: учебник / Л.И. Кулешова, Е.В. Пустоветова; под общ. ред. В.В. Морозова. – Изд. 6-е. – Ростов н/Д : Феникс, 2015. – 283 с.
8. Лаптева Е.С. Организация контроля качества сестринского ухода. // Медицинская сестра. – 2014. – № 8. – С. 4–13.
9. Лобанова Е.Д. Реаниматология и интенсивная терапия. – М., 2013. – 395 с.
10. Лутиков А.С. Управление сестринским персоналом: специфика и проблемы // Медицинская сестра. – 2015. – № 8. – С. 29–30.
11. Мескон М.Х., Альберт М., Хеудори Ф. Основы менеджмента / Пер. с англ. – М.: Дело ЛТД, 2014. – 498 с.
12. Мухина, С.А. Практическое руководство к предмету «Основы сестринского дела» [Текст] : учебник / С.А. Мухина, И. И. Тарновская. – 2-е изд., испр. и доп. – Москва : ГЭОТАР – Медиа, 2015. – 512с
13. Мухина, С.А. Теоретические основы сестринского дела [Текст]: учебник / С.А. Мухина, И.И. Тарновская. – 2-е изд., испр. и доп. – Москва: ГЭОТАР – Медиа, 2016. – 368 с.
14. Скурлягина Е.А. Деловой этикет в работе медицинской сестры // Сестринское дело. – 2014. – № 8. – С. 44–45.
15. Современная организация сестринского дела [Текст]: учеб. пособие / под ред. З.Е. Сопиной. – Москва: ГЭОТАР – Медиа, 2014. – 576 с.
16. Соловьева А.В. Подготовка менеджеров сестринского дела к формированию корпоративной культуры // Проблемы управления здравоохранением. – 2016. – № 2. – С. 36–40.
17. Сопина З.Е. Управление качеством сестринской помощи [Текст]: учеб. пособие / З.Е. Сопина, И.А. Фомушкина. – Москва : ГЭОТАР–Медиа, 2014. – 256 с
18. Теория сестринского дела [Текст]: учебник / Г.М. Перфильева [и др.]. – Москва: ГЭОТАР – Медиа, 2015. – 256 с.
19. Технологии выполнения простых медицинских услуг: национальный стандарт Российской Федерации: дата введения – 2008.01.01 // Медицинская сестра. – 2014. – № 8. – С. 23–28.
20. Хворова Е.В. Примерная программа «Основы реаниматологии» по специальности 0406 «Сестринское дело». - М., 2013. - 247 с.
21. Черных П. Историко-этимологический словарь современного русского языка в 2-х томах/ П. Черных - М.: Дрофа, 2013. - 419 с.
22. Бейер, П. Теория и практика сестринского дела в двух томах: Учебное пособие. Пер. с англ. П. Бейер, Ю. Майерс, П. Сверинген и др. Под ред. С.В. Лапик, В.А. Ступина, В.А. Саркисова. - М.: ФГОУ «ВУНМЦ Росздрава», 2012. - 285 с.

23. Белогоров С.Б. Безопасность жизнедеятельности в медицинских организациях: учебное пособие для студентов /. Белогоров, А.Ю. Тарасов, В.Г. Газинский; ГБОУ ВПО ИГМУ Минздрава России, Кафедра мобилизационной подготовки здравоохранения и медицины катастроф. - Иркутск: ИГМУ, 2014. - 195 с.

24. Богоявленский И.Ф. Оказание первой медицинской, первой реанимационной помощи на месте происшествия и в очагах чрезвычайных ситуаций (в 2х томах). - Санкт-Петербург, 2014. - 584 с.

SECTION V / СЕКЦИЯ V

LANGUAGE, CULTURE AND CONTEMPORARY GLOBAL CHALLENGES / ЯЗЫК, КУЛЬТУРА И СОВРЕМЕННЫЕ ГЛОБАЛЬНЫЕ ВЫЗОВЫ

5.1. Рухани мәдениеттегі эстетика теориясының құндылықты бағдарлы мазмұны

Гулбахира Койбагаровна Ширинбаева
Педагогика ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор. Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық университет
(Алматы, Қазақстан)

Аңдатпа

Мақала рухани мәдениеттегі эстетика теориясының құндылықты бағдарлы мазмұнын аксиология ғылымы тұрғысынан қарастырады. Эстетикалық мәдениет мәселесінің философиялық ғылыми тұжырымдамалары талданады, ғалымдардың эстетикалық теориялары негізінде «эстетика», «мәдениет», «эстетикалық мәдениет» ұғымдарының мазмұныны жан жақты ашылады.

***Кілт сөздері:** құндылық бағдарлары, рухани мәдениет, аксиология, «эстетика», «мәдениет», «эстетикалық мәдениет».*

Ценностно-ориентированное содержание теории эстетики в духовной культуре

Гулбахира Койбагаровна Ширинбаева
Кандидат педагогических наук, асс, профессор.
Казахский национальный педагогический университет
имени Абая (Алматы, Казахстан)

Аннотация

Статья рассматривает ценностно-ориентированное содержание теории эстетики в духовной культуре с точки зрения науки аксиологии. Анализируются философские научные концепции проблемы эстетической культуры, всесторонне раскрывается содержание понятий «эстетика», «культура», «эстетическая культура» на основе эстетических теорий ученых.

***Ключевые слова:** ценностные ориентации, духовная культура, аксиология эстетика, культура, эстетическая культура.*

Қазіргі қоғамға өмірдің қазіргі жағдайлары мен талғамдарына сәйкес келе алатын, мақсаттарға жету үшін үнемі дами алатын, білім мен оқытудың жоғары құндылығын түсінетін, шығармашыл, талантты, белсенді тұлға қажет. Сондықтан шығармашылық ойлаушы тұлғаны қалыптастыру үшін ерекше: жаңаға деген құштарлық, қызығушылықтар

саласындағы білімді қарқынды тереңдету, шығармашылық әлеует, міндеттер мен мәселелерді шешу қабілеті, шығармашылық және бәсекеге қабілеттілікті арттыру туралы маңызды мәселе бар. Рухани мәдениет пен өнердегі ұлттық дәстүрлерге, оларды эстетикалық тәрбие процесінде қолдану адамның шындыққа жан-жақты қатынасын қалыптастыруға, эстетикалық дамуға және көркемдік шығармашылық қызмет үдерісінде шындықты көрсетуге ықпал етеді. Эстетика теориясының құндылық бағдарлары философиялық энциклопедиялық сөздікте жеке тұлғаның ішкі құрылымының маңызды элементтері ретінде анықталады, ол адамның өмірлік тәжірибесімен, оның тәжірибесінің барлық жиынтығымен бекітілген және белгілі бір адамның маңызды емес болуын шектейді [1].

Біз қарастырып отырған эстетика мәселесінің құндылық бағдарлары философиялық ғылыми тұжырымдамасының негіздемесі тиісті теориялық әдебиеттерде философтардың, эстетиктердің еңбектеріне жүгіну "эстетика" ұғымына табиғат әлеміне, халықтық мәдениет пен өнерге деген құнды рухани-адамгершілік қатынас органикалық түрде енетіндігін анықтады. Аксиология құндылық пен бағалау арақатынасы туралы сұрақ қояды және ол құндылықтар адамның іс-әрекетіне мән береді. Бұл таным, этика және эстетика теориясының басты мәселесі. Классикалық мағынада эстетика әлемнің эстетикалық дамуының ең жалпы принциптері, эстетикалық сана құбылыстары, эстетикалық іс-әрекеттің құндылықтары және көркемдік практиканың заңдылықтары туралы философиялық ғылым ретінде түсіндіріледі. Осылайша, классикалық эстетика пәні екі үлкен салаға бөлінеді:

1) эстетикалық, оның өзіндік ерекшелігі және оған жалпыланған құндылық категорияларының тұтас сериясы және

2) өнер және жалпы эстетикалық қызмет мәдениеттің формалары мен адам шығармашылығының түрлеріндегі эстетикалық принциптің ең жарқын және ерекше көріністерінің саласы ретінде. Қазіргі және кең мағынада эстетика ұғымы адамзат қоғамының мәдениетінде байқалатын көркемдік-эстетикалық, бейнелі-шығармашылық тәртіптің құбылыстарын қамтитын бүкіл қызмет саласын қамтиды. Бұл тұрғыда олар, мысалы, діни эстетика, дизайн эстетикасы, күнделікті өмір мен күнделікті өмір, мінез – құлық және т.б. туралы айтады-яғни теория туралы емес, мәдениеттің әртүрлі салаларында көрінетін эстетикалық іс-әрекеттің өзі туралы.

И. Кант сәйкесінше эстетикаға жатқызылған таным, бағалау және құндылық салаларын нақты ажыратады. Оның философиясында алғаш рет философиялық және эстетикалық Тұжырымдаманың маңызды бірлігі құрылды. Аталған бірлік ежелгі философияда эстетикалық заңдылықтар болмыс пен адам танымының ғарыштық тұтастығына негізделгендіктен белгілі бір орынға ие болды. И. Канттың теориясында философиялық білімнің құрамындағы эстетиканың органикалық

екендігін дәлелдеуге негіз оның қасиеттері бар объект емес, субъект және оның рухани құрылымдары болып табылады. "Таза ақыл-ойға сын" еңбегінде ол, интеллектуалды қызметтегі сезімтал танымның орнын анықтай отырып, Кант былай деп жазады: "... Біздің кез-келген біліміміз сезімдерден басталады, содан кейін ақыл-ойға ауысады және ақыл-оймен аяқталады, оның үстінде бізде ойлау материалын өңдеуге және ойлаудың жоғары сапасына әкелетін ештеңе жоқ . "Пайымдау қабілетін сынау" кітабында философадам жанының қабілеттерін анықтай отырып оны үшке бөліп: танымдық қабілет, ләззат пен наразылық сезімі және қабілет тілектері деп атап өтеді. Сондықтан танымдық қабілет табиғат ұғымын зерттейтін және оған заңды жатқызатын ақылмен байланысты; тілек қабілеті жоғары қабілет ретінде ақыл - ой арқылы еркіндікті жүзеге асырады; эстетикалық пайымдау қабілеті-бұл жалпыға ортақ нәрсе ретінде ерекше ойлау қабілеті деп тұжырым жасайды. Бұл адамның барлық қабілеттерін тұтастыққа біріктіруге мүмкіндік берген оның заңдылықтарында дамыған эстетикалық пән - сенсорлық таным қабілеті болып табылады. И. Кант эстетикада пайымдау қабілетінің екі түрін анықтады: әсемділік туралы қазірдің өзінде сипатталған пайымдау қабілетімен қатар, философ асқақ туралы пайымдау қабілетін ажыратады. Асқақ үкім әлемнің шексіздігі және оның жекелеген көріністері туралы идеямен байланысты. Жоғары деңгейден ләззат алу көбінесе объектінің сандық сипаттамаларына, ал әсемділік - сапалық сипаттамаларына байланысты. Біздің рухани құрылымдарымыздың әсемділік және асқақтыға қатынасы керемет. Егер табиғаттың сұлулығы өз алдына сезімдерді қанағаттандырудың мәні болса, онда асқақ ақыл-ой идеясының көзқарасын құруға қатысады. Нақты әлемде біз жанымызда өмір сүретін асқақ идеяны көрсетуге жарамды затты таба аламыз, дегенмен асқақ тек ақыл-ой идеяларына қатысты және өзіне сәйкес рефлексияға ие бола алмайды. И. Кант эстетикасындағы маңызды орын өнер теориясына жатады. Өнер шығармашылықтың ерекше түрі ретінде сипатталады - "еркіндік арқылы, яғни озбырлық арқылы ақыл-ойды өз қызметіне негіздейді. Бұл шеберлік пен білімнен, қолөнерден ерекшеленеді, өйткені барлық еркін өнерде рух еркін болуы керек. Кант өнерді "механикалық" және "эстетикалық" деп бөледі. "Механикалық" ұғымы жалпы объективті қалыптастыру қабілетін білдіреді. "Эстетикалық" өнер өз кезегінде "жағымды" және "әсем" болып бөлінеді. Егер жағымдылар тек ләззат алуға және көңіл көтеруге арналған болса, онда талғампаздар жанның адамдар арасындағы қарым-қатынас қабілеттерінің мәдениетіне ықпал етеді. Өнердің соңғы түрінің мақсаты Кант тек сезімнен ләззат алуды ғана емес, сонымен қатар ақыл-ойдан ләззат алуды да көрсетеді. Дәл осы өнер түрін философ негізгі деп санайды. Оның жекелеген аспектілерін сынға алғанына қарамастан, Канттың эстетикасы адамның танымдық қабілеттерінің тұтас жүйесі ретінде философиялық білімнің органикалық құрамдас бөлігі болып

табылады. Канттың эстетикасында адамның эстетикалық қабілетінің табиғаты туралы нақты теориялық дәлелдер бар. Гносеологияның (таным туралы ілім), этиканың (аса сезімтал құндылықтар туралы) және эстетиканың (талғамды бағалау туралы) қарама-қайшылығына дейін оқшаулау Кантқа олардың ерекшеліктерін анықтау үшін қажет болды, бұл белгілі бір жолмен білім берудегі танымдық және бағалау процестерінің оқшаулануына әсер етті [2].

Ал эстетикалық мәдениетті қалыптастыруда М.Х. Балтабаев «Адамның рухани әлемі ұрпағымызға берер мәдени-этностық тәрбиеге орай көркейді. Мәдени құндылықтарды қалыптастырып, жүзеге асыруға ықпал ететін үздіксіздік пен ізгілендіру ұстанымдары білім беру жүйесін реформалаудың базалық принциптері болып табылады», – деп халықтың дәстүрлі төл өнері арқылы эстетикалық тәрбие беру қажеттілігіне мән береді. Ол қазақтың халықтық музыкалық шығармашылығын жоғары оқу орындарындағы вокальды аспаптық ансамбльге қатысушыларға көркемдік эстетикалық тәрбие беру құралы ретінде қарастырып, потенциалдық мүмкіндіктерін талдаған [3].

Осы орайда көрнекті эстет Ю.Б. Боровтың «Эстетика міндеті – жас ұрпақты қоғамдық өмірдің барлық салаларындағы: адамның өмірі мен тұрмысындағы, еңбектегі, өнердегі және табиғаттағы сұлулықпен әсемдікті көре білетін, ұға білетін, бақылай алатын және оларды өзі де жасай алатын азамат етіп тәрбиелеу» деген пікірі біздің мақсатымызды одан әрі айқындай түседі. Ю.Б.Б орев: «Эстетика дегеніміз - жалпыадамзаттық құндылықтардың, оларды тудырудың, қабылдаудың, бағалаудың және игерудің тарихи себептерінің мәні жөніндегі ғылым», – деген анықтама бере отырып, эстетикалық тәрбиеге «әсемдік заңы бойынша адамның әрекетке және көркем-өнерге эстетикалық көзқарасын, эстетикалық қажеттілігі мен шығармашылық әрекетін қалыптастыру», – деген тұжырым жасайды. Сонымен бірге, эстетиканы «жалпыадамзаттық құндылықтарды қабылдау, бағалау жөніндегі ғылым», – деп атап көрсете отырып, бірқатар ғалымдар, бұл философиялық емес, педагогикалық ғылым деп те тұжырымдайды [4].

Эстетикалық мәдениет жоғары да айтылғандай, ақыл-ой, адамгершілік, еңбек, дене, тәрбиесімен тығыз байланыста қаралатындықтан, адамның эстетика саласындағы тәрбиелік деңгейі оның барлық іс-әрекетінде көрініс береді. Осы тұста эстетикалық мәдениет мәнін аша келе: А.В. Луначарский эстетика саласын қайсы бір өнерді қарапайым түрде оқыту деп түсінуге болмайтындығын, керісінше олардың сезім мүшелері мен шығармашылық қабілеттеріне жүгіну, оны өздерінің жасай алу мүмкіндіктерін дамыту деп түсіну керектігін айтады. Ол «Еңбек пен ғылым саласынан берілген білімде эстетика қамтылмаса, онда сол білімнің жансыздығы (сыңаржақтылығы)», – деп білім берудегі эстетиканың маңызды рөліне айрықша мән береді [5].

Ғалымдардың зерттеулерінде берілген анықтамаларға талдау жасасақ: ұлттық салт-дәстүрдің эстетикалық мәдениет қалыптастыру-

дағы көрінісі тұтас педагогикалық үрдісте ұлттық салт-дәстүрлердің меңгеру әрекетіне дұрыс қатынасының болуымен анықталады. Осыған орай, жеке тұлғаның психологиялық жағдайы, эстетикалық қасиеттің деңгейі, қажетті білімнің, шығармашылық іскерлік пен дағдыларының жиынтығы, нақты іс-әрекетті жүзеге асыруға мүмкіндік беретін қалыптасқан кәсіби қасиеттермен өлшенеді. Педагогикада эстетикалық мәдениет қалыптастыру үрдісінде барлық қасиеті еңбексүйгіштік, жауапкершілік, іскерлік, шығармашылық қабілеттері тәрбиеленеді. Мұндай факторлар, даму үрдісінің қозғаушы күшін, ортаның ерекшелігін білдіретін дамудың объективті заңдылықтары, эстетикалық білім мен тәрбие қажеттілігінен көрінеді. Сондықтан тұтас педагогикалық үрдісте эстетикалық мәдениет қалыптастырудың тетіктері мен мүмкіндіктерін, әдіс-тәсілдерін дұрыс анықтау үшін алдымен зерттеуімізде сипат алып отырған «эстетика» атты тірек ұғымдарының мәнін ашуға тоқталамыз. «Эстетика» (грек. Aisthetes – сезінуші, сезім қызметіне қатысты) – көркемдік таным теориясы; әсемдік туралы, көркем шығармашылықтың жалпы заңдары туралы, адамның болмысқа эстетикалық қатынасы туралы ғылым.

Эстетика ұғымы қолданысқа сұлулық, сезім жөніндегі ғылымды белгілеу мақсатымен тұңғыш рет неміс философы 1750 жылы А. Баумгартеннің ұсынысымен енгізілген. Ол «Эстетика» атты еңбегін 1750 жылы басып шығарды. Эстетиканың ғылым ретінде жеке философиялық пәнге айналу кезеңі XVIII ғасырдан басталады. Осы кезден бастап «эстетика» ұғымы жаңа ғылым атауы ретінде қалыптасты. А. Баумгартен өзінің еңбегінде мәдениетті игерудің тікелей жолын көрсету үшін адам, эстетикалық талғамы биік, сезімтал, еңбектегі әдемілікті, табиғаттағы, өнердегі сұлулықты танып, оны сүйе, қастерлей білуі керек деген ережені негіздеген болатын [6].

Педагогикалық философиялық сөздіктерде эстетикаға ғылым ретінде – эстетика өнердің даму заңдылықтарын зерттейтін ғылым, өнердің өмір шындығына қатынасы, оның қоғамдық рөлі, көркем шығармашылықтардың формалары мен әдістері деп түсінік беріледі, эстетика «өзінің ғылыми формасына» қарай бір жағынан философиямен, екінші жағынан тәжірибемен байланыса отырып қана жетеді. Ғылым ретінде эстетика жүйеленген дайын білімдерді мәдениетке «тасымалдай отырып», болжамдар мен теориялар жасауда оның бейнелерімен, идеяларымен, нормаларымен, үлгілерімен «қоректенеді» деген пікір айтады. Анықтамаларды жүйелей келе, біз – эстетика ғылым ретінде мәдениетпен, жалпыадамзаттық құндылықтарды байланыстыру үрдісінің тұтас ғылыми бейнесінің негізінде жатқан білімдер жиынтығын береді деген өз түсінігімізді береміз. Зерттеушілердің айтуынша эстетиканың зерттеу объектісінің тұтастылығы басқа әр түрлі ғылымдардың зерттеу пәндерінің бір жерге тоғыстырылып және салыстырмалы түрде дүние бейнесі деңгейінде құрастырылуының негізінде жасалады. Эстетика

ғылымы жалпы дүниенің ғылыми бейнесінің эстетикалық бөлігін құрай отырып, жалпы дүниетанымдық және әдіснамалық негіздерімен байланысқан бөліктерінің тұтас жүйесін түзеді. Дүниені тұтас түсінуге, тек қана мәдениеттің жүйесінде ғылымның философиямен, этикамен, эстетикамен бірлігінің негізінде жетуге болады. Эстетика – көркемдік (әсемдік) әдептен, дәстүрден, салттан, санадан айқын көрініп, жеке тұлғаның, топтың, ұжымның, ұлттың эстетикалық мәдениетін көрсетеді. Эстетикалық әсерленуден қабылдау, қабылдаудан таңдау, талғам, эстетикалық сана қалыптасады. Ол туралы «Құлақтан кіріп, бойды алар, әсем ән мен тәтті күй, Көңілге түрлі ой салар: әнді сүйсең, менше сүй», – деп Абай эстетикалық талғам мен сананың өзектес өрнегін жеткізе бейнелейді, сөйтсе де, өлең өрнектерімен әсемдік жасайды.

Бұл мәселеге профессор Б. Лихачев эстетикалық мәдениет қалыптастыру тұрғысынан жуықтай келе эстетика мақсатын – мақсатты түрде көркемдік, қасірет, асқақ, секілді өмір құбылыстары мен көркемөнер туындыларын дұрыс қабылдап әсерлене алатын, оларды сезініп бағалай алатын «эстетикалық заңдылықтары» негізінде өмір сүретін, шығармашылық белсенді тұлға қалыптастыру үрдісі – деп белгілейді. Осыдан барып ол эстетикалық тәрбиенің мақсаты – эстетикалық мәдениет қалыптастыру деп түйіндеуге болады деген. Халықтық өнер өзінің ерекше сыйымдылығының арқасында көркемдік жағынан ғана емес, тарихи, этнографиялық, әлеуметтанулық және ғылыми тұрғыдан да қызығушылық тудырады. Халық шығармашылығының бастаулары, оның көркемдік табиғаты мен рухани құндылықтары туралы білім халықтың рухани мәдениетінің ажырамас бөлігі болып табылады. Оның айтуынша, мәдениет адамзаттың барлық жақтарын біріктіреді. Мәдениеттің әртүрлі жақтарын, оның әртүрлі формаларын құрметтеу-бұл шынайы мәдениетті адам қасиеті. Оның өзегі – эстетикалық мұрат болып ол қалған – талғам, сезім, қабылдау т.б. жетекшісі болуы тиіс. Эстетикалық қабылдау, эстетикалық сезім, эстетикалық талғам және эстетикалық мұрат эстетикалық мәдениеттің құрамдас бөлігі – дейді [7].

Демек, эстетикалық мәдениет адамның рухани құндылығын, адам және қоғам үшін оны қалыптастыру, сақтау және нығайтудың маңыздылығын түсінуге бағдарлайды және өнерді меңгеруге мүмкіндік береді. Жеке адам үшін де, қоғамның өркендеуі үшін де маңызды жалпыадамзаттық құндылық – эстетикалық мәдениетті қалыптастыруға бағытталған тұлғаның іс-әрекеті болып табылады. Педагогикада эстетикалық мәдениет қалыптастыру арқылы біз жеке тұлғаның айналасымен эстетикалық қарым-қатынасын дамытамыз. Бұл игі әрекет жеке тұлғаны дәстүрді құрметтеу, ұлттық салт-сананы қадірлеуі арқылы қалыптасып, мәдени нәтижелерін көрсетеді. Қоғамның, ұлттық мәдениетін дамыту этикалық, этностық игі іс-әрекеттен бастау алып, эстетикалық тәрбие арқылы іске асырылады және оның мақсаты – тұлғаның эстетикалық мәдениетін қалыптастыру, олар қамтиды:

- Эстетикалық көзқарас – заттар мен құбылыстардың тек жеке қасиетіне назар аударып қоймай, ол адам санасына белгілі заттардың бар қасиетін жинақтауға көмектеседі;

- Эстетикалық сезім - өмір мен өнер құбылыстарын құндылық тұрғысынан бағалаудан туындайтын эмоционалды ахуал, адамның көңіл күйі;

- Эстетикалық талғам – эстетикалық құбылыстар мен көркем өнер туындыларын эстетикалық мұрат және эстетикалық біліктілікпен бағалау қабілеті;

- Эстетикалық қабылдау - өнердегі, өмірдегі құбылыстардың эстетикалық қасиеттерін көре білу және жақсы-жаман тұстарын ажырату арқылы эстетикалық сезім әсерлерін бастан кешіру;

- Эстетикалық қажеттілік – эстетикалық сезімдерді бастан өткізу, көркем эстетикалық құндылықтармен мәлімеге қажеттенулердің туындауы;

- Эстетикалық мұрат – қоғам, табиғат, өнердегі, адам болмысындағы құбылыстарды жетілген көркемдік тұрғысынан бейнелеу болып бұл тұлғаның әлеуметтік, жеке-психикалық ерекшеліктерімен тығыз байланысты. Бұлар эстетикалық тәрбиенің мазмұны мен міндеттерінің тұғыры болып жалпы «эстетика», «мәдениет» ұғымының құрамына енеді. Егерде «эстетика», «мәдениет», «эстетикалық мәдениет» ұғымдарының мазмұнының ашып көрсетсек: эстетикалық мәдениет дегеніміз – эстетика ғылымымен дамиды, жалпы адамзаттық мәдениеттің бір түрін құрайтын құрамдас бөлігі, дүниенің эстетикалық бейнесі. Тұтас педагогикалық үдерісте жүгізілген эстетикалық шығармашылық сабақтың жинақтық сапасы, мәдени даму ерекшеліктерінің ең жоғарғы деңгейін субъектінің танымдық іс-әрекеті мен қызметінің ынталану нәтижесі ретінде көрсетеді. Бұл жерде сабақтың негізгі аспектілерін ұстаздың педагогикалық шеберлігінен: білімінен, соның ішінде мұғалімнің педагогикалық қызметінің деңгейінен, салт дәстүрді игерудегі шеберлігінен, шығармашылық әрекеті, халық мәдениетіне деген көзқарасынан байқаймыз.

Зерттеу мәселемізге байланысты аталған ғалымдардың негізгі идеялары эстетикалық тәрбие беруде ұлттық салт дәстүрдің тәрбиелік ролін, эстетикалық білім берудегі маңыздылығын анықтауда олардың өзара байланыстылығы мен тәуелділігін көрсетті. Табиғат құбылыстары мен адамның түр-тұлғасына, бұйымдар мен өнер шығармаларына эстетикалық көзқарастың қалыптасуына алдымен құбылыстың эстетикалық ерекшелігін ажырата білу талаптары қойылады. Педагогикада эстетикалық көзқарасты тәрбиелеу, тәрбиенің басқа салаларымен тығыз байланыста қаралатындықтан, оқушының ақыл-ой тәрбиесі, зерттелген құбылыстар әсемдігін ашпай жүзеге асыру мүмкін. Айталық, бұйымның сұлулығын қабылдағанда, эстетикалық көзқарас оның табиғи сұлулығын қабылдауға қажетті қасиеттерін басқаларынан ажырата білуге ықпал етеді. Ол үшін өмірлік тәжірибе, эстетикалық

білім қажет. Мұнымен эстетикалық мәдениеттің адам өмірі үшін қажеттілігі аяқталмайды, себебі, ол табиғат пен қоғамның құбылыстарын ғана қабылдап қоймайды, әлем туралы тұтас көзқарас қалыптастырады. Бұрын болмаған туындыны дүниеге әкелген кезде оқушы теорияның да, іс-тәжірибенің де сынынан өткізеді. Сонымен қатар, оған эстетикалық тұрғыдан көңіл бөледі. Осы тұрғыда зерттеуші ғалымдардың пікірінше, эстетикалық сезім – адамның еңбек үстінде тарихи қалыптасып дамыған рухани сезімдер тобына жатады. Ондай сезім тууы үшін екі түрлі жағдай керек:

1) заттар мен құбылыстарда адамға әсер ететін, оның назарын аударатын ерекше қасиет болуы тиіс;

2) адам заттар мен құбылыстарға ықыласпен зейін аударуы тиіс.

Әр өнер жанрларының адам сезіміне, санасына, ой-өрісіне ықпал жасайтын өзіндік бейнелілік тілі, жасалу құралдары бар. Өйткені оған жай қажеттілік деп қараса, онда эстетика жайлы сөз болуы мүмкін емес.

Сонымен бірге, эстетикалық сезімді заттар мен құбылыстардың ғажап қасиеттерінің әдемі әсері нәтижесінде оянып, рахатқа бөлейтін, адамның ішкі рухани қазынасын байытатын эстетикалық мәдениет категориясына жатқызуға да болады. Адамның рухани жағынан өсуі осы эстетикалық көзқарастан басталады, әлемге әсемдік тұрғысынан қарау, көру, естіп білу – бәрі эстетикалық мәдениетпен терең ұштасып жатыр. Эстетикалық мәдениет әлеуметтік, эстетикалық талғамдықпен жалғасып, сананың шыңы, сезім, баға беру және қызығушылықтың жиынтығы, адамның эстетикалық жағынан өсу дәрежесі. Эстетикалық талғам және онымен байланысты эстетикалық көзқарастың субъективті жағы адамның дүниеге көзқарасымен және екінші жағынан, оның жалпы мәдени дамуымен, білім дәрежесімен өте тығыз байланысты. Эстетикалық көзқараспен салыстырғанда эстетикалық мәдениет субъективті жағынан өте жоғары екені сөзсіз. Ол эстетикалық әсер етудің бүкіл жиынтығы болып саналады. Тек осындай ұйымдастырылған шығармашылық әрекетте олар тәрбиенің барлық саласын қамтып, жеке тұлғалық қасиеттермен тығыз байланыста дамиды [8].

Осыған орай, қазіргі кезде білім беру жүйесінде оқытуды гуманизациялауға, тұлға тәрбиесін әлеуметтендіруге, эстетикалық білімге қатысты тәлім-тәрбиенің тұлғалық-бағдарлық педагогикалық жаңаша парадигмасы ұсынылып отыр. Қорыта келе, бұл ғылыми көзқарастар тұрғысынан алсақ мектептегі тұтас педагогикалық үдерісте танымдық әрекетте пәндік білік пен дағдыны, ғылыми дүниетанымды, іскерлікке тәрбиелеу арқылы эстетикалық мәдениет қалыптастыру құралы ретінде ұлттық салт-дәстүр түрлерін жүйелі түрде білім мазмұнына кіріктіріп пайдалану ерекше маңызға ие болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Вяткин М. Из истории Казахстана. - М.: Наука, 1969. – 210 с.

2. Иммануил Кант. Критика чистого разума / Пер. с нем. Н. Лосского сверен и отредактирован Ц.Г. Арзаканяном и М.И. Иткиным; Примеч. Ц.Г. Арзаканяна. - М.: Эксмо, 2007. - 736 с.

3. Балтабаев М.Х. Народно-музыкальное творчество казахов как средства эстетического воспитания студенческой молодежи: автореф. ... канд. пед. наук: – Алма-Ата, 1986 – 48 с.

4. Боров Ю.Б. Эстетики. – М: Политиздат, 1988. – 496 с.

5. Луначарский А.В. О народном образовании. – М: Просвещение, 1958. – 144 с.

6. Баумгартен В.А. Эстетика словесного творчества. – М: Наука, 1979.

7. Лихачев Б.Т. Педагогика. – М: Политиздат, 1999. – 521.

8. Ғабитов Т. Мәдени – философиялық энциклопедиялық сөздік. – Алматы: Раритет, 2004. – 317 б.

5.2. Ы. Мұстамбайұлының философиялық талдауы

Талғат Құрмашұлы Төлегенов

«Тұран» университеті, «Журналистика және аударма ісі»
кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты
(Алматы қ., Қазақстан)

Түйіндеме

Алаш арыстарының бірі ретінде Ыдырыс Мұстамбайұлы біріншіден, сыншы ретінде 1920-жылдардағы көркем әдебиет туралы пікірталасқа белсене арасып қана қоймай, сол жылдардағы солақай саясаттың ықпалына түспестен, ұлттық мүддені жоғары қоятын берік ұстанымынан таймай, өзіндік батыл пікірлерімен көзге ерекше түссе, екіншіден, ұлтымыздың рухани байлығы, әдебиетіміздің темірқазығы Абай шығармашылығын жоққа шығаруға тырысқан кейбір қаламгерлердің теріс пиғылды мақалаларына батыл түрде тойтарыс беріп, абайтануға өзіндік үлкен үлес қосты. Үшіншіден, Ыдырыс Мұстамбайұлының зұлматты жылдарда алаштың саңлақ ақыны М. Жұмабаевты кеңестік идеологияның айыптауынан арашалап алып қалуға тырысып жазған мақаласының да мағжантануда алар орны ерекше деп қарау керек. Сондай-ақ, Ыдырыс Мұстамбайұлы философиялық пікірталасқа да белсене араласып, өзіндік ой-талғамымен терең білімділігін таныта білген тарихи тұлғалардың бірі.

Түйін сөздер: *сыншы, көркем әдебиет, пікірталас, рухани байлық, абайтану, ұлттық мүдде.*

Аннотация

В 20-годы XX века был провозглашен лозунг о том, что литература должна защищать только классовые интересы пролетариата и на многих талантливых литераторов того времени, отличившихся иным собственным мнением, был навешен ярлык «левых феодалистов». Одним из ярких литераторов того времени, который подвергся жесткому идеологическому прессингу и чье имя долгое время незаслуженно было забытым, является видный

общественный деятель, юрист, литературный критик Ыдырыс Мустамбайұлы. На сегодняшний день изучение его литературного наследия является актуальным для дальнейшего развития казахского литературоведения. Идрис Мустамбаевич – одна из исторических личностей, которая активно участвовала в философских дискуссиях и проявила глубокие знания в своем собственном мышлении.

Ключевые слова: критик, художественная литература, дискуссия, духовное богатство, абаеведение, национальный интерес.

Abstract

In 20s of XX century the slogan that the literature should defend only proletariats' interests was proclaimed and the name of "left feudalists" was given to many talented writers of that time, who had their own opinion. One of those bright literal people was Ydyrys Mustambayev, who was under the ideological pressure and whose name was undeservedly forgotten for a long period of time. Nowadays, the studying of his literary heritage is very actual for future development of Kazakh study of literature. Idris Mustambaevich is one of the historical figures who actively participated in philosophical discussions and showed deep knowledge in his own thinking.

Keywords: critic, art literature, discussion, spiritual wealth, Abaimanagement, the national interest.

Әдебиет сыншысы ретінде Ыдырыс Мұстамбайұлы философиялық пікірталасқа да белсене араласып, өзіндік ой-талғамымен терең білімділігін таныта білген тарихи тұлғалардың бірі. Оның «Н.Г. Чернышевский (1828-1889) (Атақты төңкерісшіл Чернышевскийдің туғанына жүз жыл толды)» деген (Еңбекші қазақ, № 272, 26 ноябрь, 1928 жыл) мақаласы айғақ бола алады.

Бұл мақаланың бас жағында: «Біздің бар нәрседен кенже қалатын мешелдігіміз бар ғой, сонда да жас жұртшылығымызға Чернышевскийдің кім екендігін, азырақ болса да, тойға қарсы айтуымыз қажет» деп алып, жалпы Чернышевскийдің өмірбаянына шолу жасаудан бастайды:

«Орыс мәдениетінің тарихы, орыс елінің салт-санасының, өсіп-өнуін Россияда болған өзгеріс толқындары Россия елінің қоғам тұрмысының күйіне қарай, дәуірге бөлінеді», деп алып, төмендегіше жіктейді:

«Өткен XIX ғасырдың 40-30-ыншы жылдарында Николай I патшаның зор қысымшылдығына қарамастан жаңа туып келе жатқан жас жұртшылықтың көсемдері болған Белинский, Гоголь, Пушкиндер. Бұлардың ізін басып, бұлардан соңғы жаңа дәуірде жас жұртшылықтың көсемдері болып 40-60 жылдарда Герцен, Чернышевский, Добролюбов, Бакуниндер шықты», дей келе солардың ішінен «Бұларға бас көсем болған адам, бұл 60-шы жылдардағы және онан кейінгі өзгеріс толқындарына да марксизм негізі тарағанша, ту болған адам Чернышевский» - деп, Чернышевскийге ерекше тоқталады.

«Чернышевскийдің басында орыс әдебиетінің ғалымы, профессоры боламын деп дайындалып жүретіндігін, бірақ әдебиет жайында жазып берген пікірінің бағыты ескі салт-сананың көз-қарасына

үйлеспейтіндігін, оқу ісін басқарушы төрелерге ұнамағандығын, Чернышевский сонымен профессорлық орын ала алмағандығына» тоқталып өтеді. Сондай-ақ, «Чернышевскийдің Өмірінің 22 жылын түрмеде, каторгіде, айдауда өткізгенін» айта келіп, «Плеханов айтқандай, орыс елінің данышпандарының көбі-ақ «төр-төсекте» өспеген, бұлардың көбі-ақ патша заманында талай қорлықты бастарынан өткізген. Сөйтсе де, Чернышевскийдің көрген азабындай михнат көрген кісі аз. Чернышевский патша өкіметінің тірідей көміп қойған адамы. Патша өкіметінің бұл жолғы істеген зұлымдығына жететін қарғыс жоқ, егер де Чернышевский 20 жыл өмірін каторгіде өткізбесе, осы адамның ғылымға сіңірген еңбегі таудай болар еді» - деп, жазып отырған осы мақаланың авторы да, егерде тағдыры сталиндік зұлматқа ілікпегенде, қазақ ғылымы, мәдениеті қаншалықты биіктерге көтерілер еді, десеңші деген ойға берілесің.

Ары қарай сыншы өз ойын: «Чернышевский туралы біздің жас жұртшылығымыздың алдына толық бір кітап жазып шығарсақ көп болмас еді, біз үлгі алатын адамның бірі Ленин, Плехановтан кейін осы Чернышевский» деп жалғастыра отырып, «Кеше тағы бір тойын жасап өткен адам – Толстойдың пәлсапа жайындағы сөздерінің көбі Чернышевскийдің қасында мылжың десе де болады» - деп, өзінің нақты көзқарасымен баға беріп, өзінің де терең білімділігін, біліктілігін көрсете кетеді. Сонымен бірге «Чернышевский туралы толық марксшілдік пікірді білгісі келген, орысша тіл білетін, жолдастарды Ленин мен Плехановтың кітаптарына сілтейміз, бірақ ескертетініміз тарих көзімен қарағанда Чернышевский хақында Плехановтан гөрі Лениннің пікірі дұрыс» деп, әркімнің еңбектеріне жеке-жеке талдау жүргізгендігін, өзінің сыни шеберлігін білдіреді.

«Чернышевскийдің идеалы, қиялына жасынан үлкен әсер берген нәрсе 1793-1848 жылдардағы Франция да болған ұлы төңкерістер» екендігін «және ниетінің – тілегінің барлығы төңкерісшілдер жағында болғандығын» баса айтып, күнделігінен мысал келтіреді: «Король сайлауға, Конституция жасауға байланған әңгіме аз. Әңгіменің бірі қоғам тұрмысының күйіне де, бір тап екінші таптың қанын соратын тұрмыста» бұған қарағанда, Чернышевский тап-тартысын ерте сезгендігін білесің» - деп түйіндейді.

«...Бірақ Чернышевскийдің өзінде де адасқандық болғандығын, қиялшыл социалистер құсап, Чернышевский де басында мемлекет құрылысының түріне аса үлкен мағына бермей жүргендігін, мемлекет құрылысының түрлі монархия болып отырса да, қоғам тұрмысының жалпы тегістік негізінен салуға болады деген қиялшыл социалистердің (социалисты утописты) пікірінде Чернышевский біраз заман жүргендігін, жоғарғы айтқан сөзінде де бір жағында тап күресін байқап отырғанымен, екінші жағынан Чернышевскийдің бұл қатесі көрініп отырғандығын» айтып өтеді.

«Осындай мемлекет құрылысы тап қолындағы шоқпар екенін терең байқамағандықтан шыққан Чернышевскийдің бір үлкен қатесін» былайша атап көрсетеді: «1861 жылы Александр II патшаның өлгені қарашекпендерге бас бостандық бергенде де, Герцен секілді Чернышевский де Александр патшаға қатты риза болып, Александрдың саясатын жалпы тегістік жұмысымен теңестірген. Чернышевскийдің бұл қатесі Сен-Симон мен Фурьерлерден алған сабағы. Бірақ Чернышевскийдің Фурьерлерден артық жері бұл қатесін артынан өзі сезген. Артынан өзге реформатор деген айтыс полемика түрінде жазған кітабында Чернышевский күрессіз ешнәрсе тумайтындығын дәлелдейді. Үкіметпен берекелесіп отырып бұқара сыбағасын ала алмайтынын айтады».

Чернышевскийдің бұл пікірін Герценге де жазғаны туралы хатынан үзінді келтіреді: «Сен дүниенің бәрін берекемен тындырмақ боласың, бұқараның сыбағасын ынтымақ жолымен әпермекшісің, одан дәнеңе шықпайды, онан бұрынғы талай үміт, талай тілек бос қиял болып шыққан. Бұрынғылардың қатесі де жеткілікті. Енді елді адастырып бітімге шақырмай, дауға шақыру керек; елге аттан салу керек, елге – «қолыңа балта ал» - деп ұран шақыру керек. Балтасыз да не дәнеме бітпейді».

Бірақ, Ыдырыс «Бұл сөздің Чернышевскийден бұрын өткен қиялшыл социалистердің сөзіне ұқсамайтынын, «бізге бостандықты ешкім бермес, патша да, бай да, батыр да» деген еңбекшілдер табының жырына ұқсастығын» айтады.

Адам баласының тарихы еңбекпен капитал дәуіріне келіп, бұл екеуінің тап күресі басталғанын Чернышевский өзге қиялшыл социалистерден гөрі анығырақ түсінгенін» - білдіреді.

Тағы да, Чернышевскийден үзінді келтіреді: «Франция, Англияның бұрынғы тарихын қарасаң, еңбекшіл ел көп уақытқа дейін өз алдына жеке саясат ұстап күреске шықпаған. Бұқара көп уақыт ортаншы таптың (буржуазияның деген сөзі) жетегінде болып, жоғарғы тапқа (ақсүйектерге) қарсы жұмсайтын қаруы болған.

Бірақ бұл күнде Англияда, жұмысшылар ортақтасып саясат жұмысына жармасып, өз мұқтажын өздері қарастырып жатыр».

Ыдырыс Мұстамбайұлы «Чернышевскийдің заманындағы Россияның білімпаздары күнбатыста орнап келе жатқан шаруашылықтың жаңа түрін көріп, зауыт-фабриктерде тек күнделікті тамағын табан еті маңдай терімен асырап жүрген, мың-мыңдаған жалаңаш, жаяу-жалпы еңбекшілерді көріп, шошып, бұл пәледен Россияны сақтау керектігін, пролетариатшылдық – ұлт басына түскен үлкен кесепат деп үркіп жүргенде Чернышевскийдің айтқанынан үзінді келтіреді: «Бұрын 19 ғасырға шейін күнін көре алмай жүрген кедейлер болмап па, бәлкім бұрын кедейлер мұнан да көп болған шығар. Бірақ бұрын пролетариат деген нәрсе жоқ еді. Пролетариат деген нәрсе – жаңа тұрмыстың (тарихтың) жемісі». Сөйтіп, «Бұған қарағанда

Чернышевский қоғам тұрмысының жаңа дәуірінің бетін аңдап болжағандығын» айтып өтеді.

«Бірақ, Чернышевский өзінің ұстазы болған қиялшыл социалистерден озып күрессіз, таласыз ешнәрсе өнбейтінін, қоғам тұрмысы негізінде тап күресі барлығын білседе, пролетариаттың тарихи жолын анық байқай алмағандығын, бір жағынан Чернышевскийдің дүниеге идеалшылдық көзқарастан сау болмағандығын да» сынап өз көзқарас тұрғысынан баға береді.

«Пролетариат табы қанша езілген сорлы тап болса да, адам баласының келешегі пролетариат табының арқасында жалпы тегістікке жететінін, Маркстен бұрынғы социалистер түсінбеген және бұл қатеден, пролетариат жаңа тұрмыстың жемісі деп келсе де, - Чернышевский де сау болмаған»- деп атап көрсете отырып, «Бұрынғы уақытта орыс елінде ортақтасып жер пайдалану болғандығын (община), Герцен, Михайловскийлер бастаған халықшылдар осы ортақтасып жер пайдаланудың тарихи мағынасын өлгенше көтеріп, халқымыздың бұл салты тарихтың бізге берген үлкен олжасы деп сеніп жүргендігін» айта отырып, Ыдырыс ары қарай былайша талдайды:

«Пролетариат деген кесепат орнап алады деп үркіп жүрген халықшылдар (народники) осы община арқылы, басқа елдің көрген азабын тартпай, пролетариат деген кесепатқа ұшырамай жалпы тегістікке жетеміз деп көп сандалған. 90-жылдарда туып келе жатқан еңбекші елдің жұртшылығының бастықтары Ленин, Плеханов, Мартовтар халықшылдардың бұл пікірлерімен таласып көп айтысқан, әсіресе Ленин Россияда да капитал тұрмысы орнап, пролетариат туғанын ендігі оған тұрмысының күйі осы екеуінің тартысына байланысты екенін жақсы дәлелдеген».

«Чернышевский де халықшылдардың болғандығын; әр жерінде, әр пікірінде де Россияның тарихи жолын күнбатыстан басқалау болды деген пікірді айтатынын; община арқылы біздің жалпы тегістікке баратын тарихи жолымыздың машақаты аз болады, сондықтан еліміздің бұл салтын қадірлейік сақтайық деген пікірге әкелетінін» айта отырып, Ыдырыс «Россиядағы бұрынғы общинаның түрі осы күнгі қазақтың салтында қалған әртүрлі нәрселер секілді ескіден қалған бір мешелдік еді» - деп, қазақ елінің тұрмысымен де салыстырып өтеді.

Енді бұлардың қателіктеріне Ыдырыс былайша тоқталады: «Бұлардың барлығының қатесі – бұл мәністі баптай алмағандығы. Чернышевский диалектиканы жақсы білген, Гегельдің құбылмалы диалектикасымен отырып, Чернышевский де өзімшілдік заманында (собственность) капитал тұрмысын тарихтың бір даусы деп қате қараған: Чернышевскийдің бұнысы да зор даналық. Бірақ Чернышевскийдің қатесі бұл дәуірдің мөлшерін, маңызын тым қысқартып, жеңілдетіп жіберіп общинаның күшіне сеніңкіреп кетіп, келешекті анық болжай алмай қалады. Бұған себеп Чернышевскийдің бір жағынан идеалшылдық пікірінен шыға алмағандығы».

Ыдырыс Мұстамбайұлы «Чернышевскийдің тарихи мәселелердің барлығын да идеалшылдық пікірінен шыға алмағандығын, «О причинах падения Рима» деген кітапшасында тарихи оқиғалардың көбін идеалшылдық пікірімен тексеретіндігін, сөйтсе де, Чернышевскийдің Россияның келешегі жайында айтқан пікірлерінің көбі халықшылдар пікірінен бөтендігін» айтып өтеді. «Жер мен ортақтасып пайдалану мәселесінде Чернышевскийдің қателері болса да, Россияның келешегі туралы айтқанынан үзінді келтіреді:

«Көзді жұму керек емес; сауда шаруашылық жүзінде артта қалса да соңғы уақытта Россия еліне бұл тұрмыстың заңы орнап келеді. Жақында бізді де сауда тұрмысының талас-тартысы (конкуренция) заңы қайтадан кернейді. Еріксіз, қайтсек те, біз тез арада басқа мәдениетті елдердің тұрмысына көшеміз. Бұл күнге шейін біздің елдің шаруа адамдары тек қана тұз, арбаның дөңгелегі, арақ, сырға секілді нәрселер болмаса басқаның бәрін өздері жасайды. Сукнасын әйелге, әр еркекке көйлек, дамбалдың матасын, үстел-орындығын барлығын өздері істейді. Енді бұлардың барлығы да артта қалады. Қолдан тоқитын сукнаның орнына ел фабриктен шыққан сукна сатып алатын болады. Қатындар сукна жасауды ұмытады; қолдан жасап киетін матаның орнына фабриктің шыттарын алады. Мұның бәрі де қолымызда, көзіміздің тірі уақытында болады».

Осы пікірін келтіре отырып Ыдырыс: «Міне, мұның барлығы Чернышевскийден соңғы заманда тараған марксшілдік пікірмен әбден үйлес. Бұл сөздерінен Чернышевскийдің үлкен қырағылы көрінеді. Егер де Чернышевский осы пікірін әрі сүзіп алып кетсе Маркстен кейінгі бір адам болар еді» - дейді.

Ыдырыс өзінің пікірін ары қарай былайша жалғастырады: «Бірақ Чернышевскийлердің қателері болса да, заманына қарай сөзсіз ірі кісі. Чернышевскийдің пікірін тексеру үшін Маркс әдейілеп орыс тілін үйренген; Маркс Чернышевскийдің ірілігін айтып бұрынғы пәлсапашылардың көбінен артық көріп мақтап кеткен»- дей отырып «Чернышевскийдің пәлсапа туралы қорытынды пікірлері «Капитал и труд: экономическая деятельность и законодательство» деген мақаласында екенін және Мейленнің кітабына жасаған дәйектемесінде екенін» тап өтеді. Сондай-ақ Ыдырыс: «Чернышевскийдің Маркстен бұрын өткендігін, Фейербахты, Гегельді әбден жақсы білгендігін, бұлардан тәлім алғандығын, әсіресе өле-өлгенше Чернышевский Фейербахтың шәкірті затшылдық негізін қолдағандығын» айтады. Ары қарай Ыдырыс Мұстамбайұлы ойын былайша жалғастырады:

«Бұл заманда ірі философтардың көбі Чернышевскийді ұнатпаған. Чернышевскийдің әр жердегі қатесін қоя тұрғанда, қоғам тұрмысының, шаруашылық негізінің қақындағы жалпы пікірі дұрыс болған. Чернышевский Сібірге айдалып, тірідей көрге тығылмаса, бара-бара қиялшыл социалистердің пікірлерінен арылар еді. Россияның жалпы шаруашылық түрінде артта қалғанымен байланысты Чернышевскийдің

кейбір қателерін қоя тұрса, мұның пәлсапасының сарыны ерте-кеш марксизмге келіп қосылатындығы көрініп тұр».

Ары қарай, Чернышевский қызметіне төмендегіше баға береді: «Халықшылдар біруақытта Чернышевскийді өздерінің ұстазы қылып, өздерінің жолына ту қылып жүрді. Бірақ, олар Чернышевскийдің ең қасиетті жерін, затшылдық негізіне құралған пікірлерін тастап, идиалшылдық негізінен шыққан Чернышевскийдің қате жерлеріне ие болып қалған».

Чернышевскийдің орыс социалистік және демократтық аса көрнекті өкілі есебінде қалыптасуы дворяндық және буржуазиялық мәдениетке қарсы күрес үстінде өтті. Сондықтан Ленин социалистік мәдениеттің үлгілерін Плехановпен бірге Чернышевский есімімен байланыстырды. Оларды Пуришквичтердің, Гучковтардың және Струвелердің мәдениетіне қарсы қойды. Чернышевский материализмінің жауынгерлік сыпатының өзі оның қанаушы таптың мәдениетіне қарсы ымырасыздықпен күресе білуінде жатыр. Оның қоғамдық ой пікірдің қай саласындағы шығармалары болса да осындай күрескерлігінен танылады. Әсіресе бұл оның эстетика мен әдеби-сын саласындағы еңбектерінде молынан байқалады. Чернышевский өзінен бұрынғы революционер-демократтардық, Герценнің, әсіресе Белинскийдің өнерге деген материалистік жаңа көзқарасын онан әрі дамытушы және оның үлкен теоретигі болды. Ол Белинский жолын тікелей ұстанды және оны өзіне ұстаз санады. Өзінің басты еңбектерінде Белинский идеясын жақтады, оны буржуазияшыл әдебиетшілердің шабуылынан батыл қорғады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мұстамбайұлы Ы. Н.Г. Чернышевский (1828-1889), (Атақты төңкерісшіл Чернышевскийдің туғанына жүз жыл толды) // Еңбекші қазақ, 1928, 26-ноябрь.
2. Ахметов З. // Абай және Әуезов, Мұхтар мұрасы. – Алматы: Қазақстан, 1997. – 352 б.
3. Мұстамбайұлы Ы. Ұлы ақын – Абай // Қазақ тілі, 1924, 1-қаңтар.
4. Мұстамбайұлы Ы. Абай // Жаңа әдебиет, 1928, – № 7-8.
5. Кенжебайұлы Б. Абай // Еңбекші қазақ, 1925, 28-29 август. Абай // Лениншіл жас, 1925. – № 6.
6. Литературная энциклопедия, 1-т. – Москва: 1930. – 768 б.
7. «Абай Құнанбайұлы» толық жинақ. – Алматы: Қазақстан, 1933. – 402 б.
8. Социалды Қазақстан, 1934, 30-декабрь.
9. Мұқанов С. Абайтану жолындағы пікірлер // Қазақ әдебиеті, 1934, 29-ноябрь.
10. Өтепұлы Қ. Абай шығармаларының әлеуметтік негіздері // Социалды Қазақстан, 1934, 20-ноябрь.

11. Жансүгірұлы І. Абайдың сөз өрнегі // Әдебиет майданы, 1934, – № 11-12.
12. Лекерұлы Ә. Абай және оның дәуірі // Әдебиет майданы, 1934, – № 11-12.
13. Тоғжанұлы Ғ. Абайды әлі толық білгеніміз жоқ // Әдебиет майданы, 1934, – № 11-12.
14. Әуезов М. Абай ақындығының айналасы // Әдебиет майданы, 1934, № 11-12.
15. Жұбанов Қ. Абай қазақ әдебиетінің классигі // Әдебиет майданы, 1934, № 11-12.
16. Мәметова Ә. Абай кезеңінің дана ақыны // Әдебиет майданы, 1934, № 11-12.
17. Сильченко М. Абайдың реализмі // Әдебиет майданы, 1934, – № 11-12.
18. ЕлеуKENOV Ш. Абай мен Мағжан, Абай және қазіргі заман. – Алматы: Ғылым, 1994.
19. Мырзахметов М. Жүрегіңнің түбіне терең бойла. – Алматы: Рауан, 1995. – 64 б.

5.3. Абайды халыққа жақындату

Меруерт Худайбергеновна Каранова

КеАҚ Семей қаласының Шәкәрім атындағы Университеті.
«Музыка және өнер» кафедрасы. Магистр, оқытушы
(Семей, Қазақстан)

Бүгінгі Абай, бұрыңғыдан өзгереді. Мұндай көп мойындаған кемеңгер ақын жоқ. Бар дүниені тәлкі етіп, өз ойымен күрескен, арпалысқа түскен адам. Абайдың жан дүниесі, ішкі монологі, жүрек сұрақтарының арпалысы бар – ол Адам, ол Қазақ, ол Сіз бен Біз..... Абай осы жайлы айтады.

«Құлақтан кіріп бойды алар, әсем әнмен тәтті күй» - деп жырлаған Абай ақын ойшылдығымен қатар, қазақтың дала музыкасын классикаға арнаған сазгер. Абай қазақтың музыкасына үлкен үлес қосқан өзгеше өрлеу, бір бояу, бөлек бір бейне әкелген композитор. Бұрыңғы ежелден келе жатқан халық әндерінің сарынын, қазақ ән дәстүрі негізін музыкасына көп жаңалық әкелген композитор. Мағынасы терең, жан дүниесі бай, табиғаты ерекше Абай әндері фольклорлық, симфониялық оркестрдың орындауында ерекше естіледі. «Ата-анаға көз қуаныш», «Көзімнің қарасы», «Мен көрдім ұзын қайың құлағанын», «Айттым сәлем Қаламқас», «Қараңғы түнде тау қалғып», «Желсіз түнде жарық ай» сияқты бірнеше әндер партитуралары алтын қорда сақталып келеді.

«Абай тек қана ақын емес, сонымен бірге музыкант, қазақтың халық музыкасын терең білген, жете бағалаған адам болды. Ол бірқатар мелодиялар шығарды. Ақынның мелодиялары негізінен, қазақ поэзиясына жаңалық еңгізген өлеңдеріне арналған еді». М. Ауэзов

Қазақтың ұлы ақыны, ағартушысы Абай музыка саласында да айтарлықтай мұра қалдырды. Ол өзінің асыл сөздерін, кейінгі ұрпаққа жазып қалдырғанмен, музыкаға байланысты ондай мүмкіндігі болмаған еді. Ол кезде қазақта жазбаша музыкалық мәдениет қалыптаспаған, сондықтан Абай әндері де басқаша халықтық ән күйлер сияқты ауыздан ауызға таралып бүгінге жетті.

Абай әндерінің ұмытылып қалмай, біздің заманымызға жетуінің тағы бір сыры, әуендік, ырғақтық жағынан жаңашылдық, жүрек тебіренгірлік тартымдылығында, жанға жағымдылығында. Өзгеше болғандықтан, бұл әндерге де қазақтың жатырқамай қарауы заңдылықты. Алайда, халықтық негізден нәр алған, ұлттық музыкамен тамырласып жатқан, бұрын соңды халықтық музыка салтында болмаған, өткір тілмен кестеленіп, бұл туындылар тез тарап, қалың бұқараның игілігіне айналды.

Абайдың композиторлық жолы басқаша болуы, әндерінің ырғақтық, үндік, әуендік жағынан қазақтың әндеріндегі (иірімдері) болмаған қасиеттерінің тағы бір себебі, ол ерекше музыкалық ортада болды. Халық музыкасын терең білуге қатар, Семей қаласына гастрольмен келген концертті тамашалап, орыс музыкасымен танысты. Сонымен қатар, маңындағы орыс композиторларының кейбіреуі музыкалық аспаптарын жақсы игерген адамдар еді.

Абай әндері ХІХ ғ. басында халыққа кең танымал болған еді. Ол 1914 ж Семей қаласында өткізілген этнографиялық музыкалық кештің бағдарламасымен айқын аңғарылады. Бұл мазмұны жағынан қазақ және орыс поэзиясының музыкасымен фольклоры бірлескен кеші еді. Оның бірінші бөлімі негізінен А. Құнанбаев шығармаларына арналды.

1935 ж. М. Ауэзовтың Абайдың музыкалық мұрасын сақтап қалуға байланысты, белсенді қызметінің нәтижесінде Семейде оның әндерін алғаш толық жинап, нотаға түсіру қолға алынды.

«Желсіз түнде жарық ай» Абайдың табиғат сұлулығын, махаббат сырларын, кестелі тілмен айшықтаған, шоқтығы биік туындыларының бірі. Композитордың табиғи дыбыстарды ерекше қабылдайтын (түсінетін) қасиеті болған. Ол үшін дыбыс жоқ табиғат болмаған. Ол тыныштықтың сан алуан дыбыстарын тамаша еститін. Абайдың табиғатты сипаттауында бояулардың, дыбыстардың, тембрлердің байлығы таң қалдырады. Сазды және нәзік әуен поэтикалық мәтінмен біртұтас қосылып, дала ауасының сылдырын, ай көлеңкесі мен адамның ішкі сезімін көрсетеді. М. Әуезовтің сөзімен айтқанда, барлығы тыныштық, анық, қуанышты сезімді тудырады. «Желсіз түнде» әнінің айрықша стилистикалық белгілері ретінде натуралды минордан параллельді мажорға жұмсақ ауысуын келтіруге болады.

Абайдың үлкен еңбектерінің бірі, ол орыс халқының әдебиетімен, мәдениетіндегі озық үлгідегі шығармаларды зерттеп қана қоймай оларды аударып, қазақтың төл туындысына айналдыра білді. Пушкин, Крылов, Лермонтов сынды орыстың ұлы классиктерін қазақ даласына таныстырып, қазақ өнерінің тынысын кеңейтіп, шуағын шалқытты.

Сондай туындылардың бірегейі – орыстың классик ақыны М.Ю. Лермонтовтың «Горные вершины» (1840 ж.) өлеңін қазақ тіліне «Қараңғы түнде тау қалғып» (1892 ж.) деп және бұл өлең бүкіл қазақ халқының төл шығармасындай боп, сүйіп тыңдайтын көп айтылып жүрген белгілі өлеңдерінің бірі болып табылады. Бұл өлеңнің түпнұсқасы – сонау XVII ғасырда өмір сүрген немістің классик ақыны Иоганн Вольфганг Гетенің «Über allen Gipfeln ist Ruh» өлеңі екенін, оны орыстың классик ақыны М.Ю. Лермонтов «Горные вершины» деп неміс тілінен орыс тіліне аударғаны баршамызға мәлім.

Немістің ұлы ақыны И.В. Гете өлеңін 1780 жылы қыркүйектің 6-шы жұлдызында жазған. Сол тұстағы өлеңдерінің ішіндегі ең бір шоқтығы биік шығармасы десе болады, өйткені, бұл өлеңді орыстың ұлы ақыны М.Ю.Лермонтов пен қазақтың ұлы ақыны А.Құнанбаев тәржімаламас еді. Бұл – ұлылардың рухани жалғастығы және ұлыларды байланыстырып тұрған құдіретті күштің бар екенін сездіретін шығарма.

А.Пангереевтың айтуынша, Абай табиғатты жырлағанда оны әшкере етпей, адамның ішкі дүниесімен араластырып, болмыстың сырымен салыстырған. Адамның ішкі жан дүниесін аша білген Абай енді адамның табиғатпен қаншалықты байланысты екенін, оның Ғаламдағы орны қандай болатынын ойлайтындай. «Қараңғы түнде тау қалғып» деп басталатын Абай аудармасы табиғатты жақсы білетін халық өкілінің жазған өлеңі екенін көрсетеді. Бұл ән ақынның өз ойына терең бойлап, өзімен өзі сырласқандай ой толғауынан тұған терең философиялық ән. [3. 132]

Ж. Нүсіпұлы айтуынша, Абай қазақ поезиясына қаншалық жаңалық қосса, ән жанрына да құрылымы жағынан соншалықты жаңа лепті әуен, саздар әкелді.

Алаш көсемдерінің бірі Ахмет Байтұрсынұлы сөздерімен қорыта айтқанда «Қазақтың бас ақыны Абай музыка өнерінің де бас классик-композиторы ретінде биік тұрғыдан бағаланып, жаңа дәуірдегі жаңа музыка мәдениетін негізін салды».

Қолданылған әдебиет тізімі:

1. Т. Қоңыратбай Әлем тарихы.
2. Е. Қожахметұлы Қазақ халқының ән өнері.
3. Ә. Нұғман Қазақтың әншілік дәстүрі.

5.4. Полисемия для современного русского языка

Айым Казбековна Коскенова

магистрант. Жетысуский университет
имени Ильяса Жансугурова (Талдыкорган, Казахстан)

Аннотация

Данная публикация посвящена исследованию проблемы многозначности лексикографического состава русского языка. В статье исследованы подобные явления как моносемия, полисемия и методы обогащения языка как метафора, метонимия и синекдоха. Полисемия в русском языке рассмотрена на примерах словарей полисемия является способом обогащения лексического запаса языка, создает речь более красочным и выразительным.

Ключевые слова: *многозначность, полисемия, метафора, метонимия, синекдоха.*

Annotation

This publication is devoted to the study of the problem of the polysemy of the lexicographic composition of the Russian language. The article explores such phenomena as monosemy, polysemy and language enrichment methods such as metaphor, metonymy and synecdoche. Polysemy in the Russian language is considered on the examples of dictionaries and polysemy is a way of enriching the vocabulary of the language, it makes speech more colorful and expressive.

Key words: *polysemy, polysemy, metaphor, metonymy, synecdoche.*

Для современного русского языка имеется достаточно слов только с одним лексическим значением. Аналогичные слова выражают только одно понятие, обозначают единственный предмет или действие. Подобные фразы устанавливают, как однозначные, или моносемичные. Однозначны в русском языке слова, именующие определенные предметы: фасоль, арбуз, тетрадь, осень, компьютер, ель и т.д. Моносемичны в русском языке также большая часть терминов: подлежащее, кисть, префикс, иголка, ассимиляция. Любая речь стремиться показать всё разнообразие окружающего нас мира, обозначить объекты, явления, признаки и действия. При восприятии слова на ассоциативной основе в сознании людей людишек возникает конкретное понимание о явлении или действии. Многочисленные слова вызывают различные ассоциаций, таким образом одним и тем же словом можно обозначить ряд предметов, явлений и действий.

В соответствии с некоторыми лингвистами, только 20% слов в русском языке считаются моносемичными. Безусловно, подсчитать их невозможно, так как в словарный состав языка регулярно добавляются новые слова и новейшие лексические значения, которые зачастую не фиксируются словарями [3]. Умение лексической единицы выражать два и более значения называют многозначностью или полисемией, которая в переводе с греческого означает много знаков. Несмотря на то, что русская речь достаточно богата разнообразными лексическими

единицами, многозначность довольно частное явление и входит в универсалии языка. Немаловажно выделить, что в современной лексикологии полисемия слов обуславливается как способность лексической единицы к семантическому варьированию, т. е. способности слова высказывать различные явления и действия в зависимости от текста. Носителю русской речи легко понять в каком значении употреблено слово, однако трудности появляются у иностранцев, так как многозначные слова имеют от 2 до 20 и даже 50 значений.

Для того чтобы лучше понять значимость многозначности в русском языке, проанализируем употребление лексемы «ходить» в разных контекстах. В соответствии с некоторыми источниками, эта лексическая единица имеет около 40 значений. В отсутствии контекста слово «ходить» определяется как «передвигаться». В контексте же данная лексема вариативна и получает самые различные значения. Например, рассмотрим некоторые варианты определения в словаре: 1) Двигаться, переступая ногами; 2) Двигаться по воде; плыть; 3) Направляться или иметь намерение направиться куда-либо с определенной целью. 4) Выступать против кого-либо, например: войной; 5) Находиться в пути, в движении, будучи отправленным, посланным куда-либо; 6) Быть в работе, в движении; действовать; 7) Курсировать (о транспортных средствах); 8) Посещать что-либо, бывать где-то; 9) Гоняться, следовать, охотиться за кем-либо; 10) Двигаться определенным образом, быть в какой-либо упряжке; 11) Работать на судах, на водном транспорте; 12) Наблюдать за кем-то, заботиться о ком-то, ухаживать; 13) Быстро двигаться взад и вперед; 14) Колыхаться, шататься, качаться; 15) Находиться в движении, в активном состоянии; бурлить; 16) Быть в обращении; 17) Распространяться, существовать; 18) Отправлять естественную потребность; 19) Иметь определенный внешний вид, одеваясь во что-либо; 20) Проводить время с кем-либо; дружить, гулять [1]. Несмотря на столь большое количество значений лексемы «ходить», представленных в словаре Т.Ф. Ефремовой, один словарь не способен передать все оттенки и определения, которые имеет слово «ходить».

Многозначность в языке считается итогом как необходимости изложить наш безграничный мир, так и ограниченности лексического запаса языка. Фактором ограниченности лексикографического состава считается принцип экономии языковых средств. Так как каждый день появляются новейшие предметы, явления или действия, также необходимость назвать предметы тоже постоянно присутствует. Несмотря на то, что возможно бесконечно создавать новейшие слова, сочетая фонемы языка, на практике этого не совершается. Это усложнило бы применение языка как средства общения. По этой причине, процесс номинации в языке протекает с использованием уже готовых слов, следовательно, вполне логично, что полисемия,

характерна для большей части лексических единиц. Комментируя это явление, В.В. Виноградов писал: «Язык обогащается вместе с развитием идей, и одна и та же внешняя оболочка слова обрастает побегими новых значений в смыслов» [8].

При возникновении слово обладает одним значением и только в последующем приобретает новые значения, когда употребляется в переносном значении. В большинстве случаев при использовании подобных слов люди не замечают, как одна и та же лексема меняет свое значение в зависимости от контекста. Исследователи выделяют в многозначных словах основные (первичные) и неосновные (вторичные) значения.

Первичное значение многозначного слова практически не зависит от контекста, также применение слова в основном значение встречается нередко, чем употребление данного слова во вторичном значении. Нередко полисемичными бывают лексемы с немотивированным значением, которые существуют и стремительно используются долгое время. Лексемы с мотивированным значением реже становятся полисемичными, поскольку их значение сильнее «привязано» к признаку называемого предмета. Например, подснежник означает «лесной цветок, развивающийся под снегом и расцветающий сразу после его таяния» [4]. В ходе развития языка количество значений лексических единиц способно увеличиваться или уменьшаться. Например, согласно «Словарю русского языка» С.И. Ожегов, лексема «форум» означает «площадь в древнем Риме для собраний горожан». В наши дни лексема «форум» также определяется как «широкое представительное собрание».

Советский и российский лингвист Р.А. Будагов считает, что «многозначность слов естественных языков мира – одна из важнейших особенностей их лексики и человеческого языка вообще. Именно поэтому следует говорить о законе многозначности слова» [7]. Определение значения лексической единицы зависит от контекста, который и делает возможным употребление данного слова. Согласно В.В. Виноградову, «присутствует в сознании со всеми своими значениями, со скрытыми и возможными, готовыми по первому поводу всплыть на поверхность» [8].

Как мы уже ранее заметили, многозначность слова связано с ее употреблением в переносном значении на основе внешнего сходства, производимого ими впечатления или по характеру их перемещения. В аналогичных вариантах источником новых значений служат метафоры, метонимии и синекдохи.

Метафора является приемом в литературе, при котором лексема применяется в переносном смысле и слово приобретает новое, вторичное значение. В большинстве случаев переносное значение лексемы теряет образность [2]. К примеру, волна эпидемии, головка чеснока, рука помощи и т.д. В таком случае эти выражения переходят в

общеязыковые метафоры и закрепляются в толковых словарях. Данные метафоры необходимо не путать с окказионализмами, то есть индивидуально-авторскими метафорами, которые чаще всего применяются в литературе с целью сделать свои работы более выразительными.

Вторым источником полисемии в русском языке можно выделить метонимию. Метонимия – это словосочетание, литературный троп, основанный на смежных, близких, легко понимаемых связях предметов и явлений [7]. Например, столовое серебро, аудитория слушает, пью зверобой. Этот троп также широко используется в художественном контексте.

Третьим способом образования многозначных слов является синекдоха, которая является разновидностью метонимии. Синекдоха (в переводе с греческого *synekdoche* «соподразумевание»), обозначает литературный прием, фигура речи и выражает название части предмета или лица используется для наименования предмета или лица в целом [6]. Отметим, что лингвисты по-разному оценивают многозначность в русском языке. Некоторые утверждают, что в «идеальном» языке лексическая единица должна выражать лишь одно понятие. Но такой язык был бы не столь удобным, как может показаться, поскольку моносемичные слова ограничи бы возможности языка и лишили бы язык национального своеобразия. Поэтому большая часть исследователей в области лексикологии считает, что полисемия является проявлением силы, а не слабости языка.

На основании вышеизложенного, можно сделать вывод, что многозначность в русском языке выполняет номинативную функцию при обозначении различных предметов и явлений, также является способом обогащения языка, так как развитие у слов новых значений даёт простор творческому использованию лексических запасов языка. Полисемия в русском языке свидетельствует о неограниченных возможностях языка, о его богатстве.

Литература:

1. Ефремова Т.Ф. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный. – М.: Русский язык, 2000. 1084 с.
2. Современный русский язык. Теория. Анализ языковых единиц: учебник для студентов высших учебных заведений: в 2 ч. / Е.И. Диброва, Л.Л. Касаткин [и др.] – М., 2001. – Ч. 1.
3. Валгина Н. С. Активные процессы в современном русском языке. М.: Логос, 2001. 304 с. / 24-27 с.
4. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. Издательство: М.: ИТИ Технологии; Издание 4-е, доп. 2006 г. 944 с.
5. Мешков, О.Д. О композитном значении // Слово в грамматике и словаре. - М., 1984.

6. Складская Г.Н. (ред.) Толковый словарь русского языка конца XX века. Языковые изменения. М., 1998. 700 с.

7. Будагов Р.А. Закон многозначности слова. М.: Русская речь, 1972. 285 с. / 140 с.

8. Виноградов, В.В. Русский язык: [Учеб. пособие для высш. учеб. заведений]. М.; Л.: Учпедгиз, 1947. 784 с. / 13-21 с.

5.5. Фразеологиялық бірліктердің ұлттық-мәдени ерекшеліктері мәселесі туралы

Назерке Кайырбековна Кайырбекова

Магистрант II курс. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қарағанды, Қазақстан)

Гаухар Иликешевна Исина

ф.ғ.д., шетел тіл филология кафедрасының профессоры.

Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
(Қарағанды, Қазақстан)

Бүгінгі күні өркениетті мемлекеттердің қатарына қосылу кезеңде, барлық білім беру мекемелердегі білім беру сапасы қазіргі заман талабына сай ұйымдастырылу мәселесі - жалпы ұлттық, халықтық, мемлекеттік деңгейінде жұмыла көтеруді қажет ететін аса маңызды мәселе болып жатыр. Адам баласының рухани байлығы, тәрбиесі, білімі - бәрі де тіл арқылы жетіледі. Яғни, жақсылық та - тілден, жамандық та - тілден. Әр адамның сөздік қоры бай болуы үшін тілін, ой-өрісін жан-жақты дамытуы керек. Сол себепті болашақ ұрпағымызға үштілділікті қажетті деп ұғындыру ұстаздың ең басты міндеті болып саналады.

Қазіргі уақытта еліміздің басқа мемлекеттермен қарым-қатынасы артып отырған шақта үштілділікті еркін меңгерген, келешекте білімін түрлі саладағы қарым-қатынас жағдайында пайдалана алатын адамды мектеп қабырғасынан оқытып шығару — біздің қазіргі кездегі ең басты міндетіміз. Осы ерекшеліктерді негіздей келе семантикалық байланыстың бейнелілігі ол нақтылық пен фразеологиялық өрнектерде тілдің маңызды рөл атқаруы деп атар едік. Фразеологиялық бірліктер көптеген тілдерде кездеседі және тек лингвистер үшін ғана емес, сонымен қатар кез-келген мәдениеттің, ұлттық сананың негізі ретінде тілді жақсы көретін және құрметтейтін адамдар үшін үлкен қызығушылық тудырады. Ана тілінде сөйлейтіндер туралы ең толық түсінік-бұл тілдің фразеологиялық бірліктері, өйткені оларда халықтың тарихы, өмірі мен дүниетанымы бейнеленген. Мақаланың негізгі өзектілігі әр халықтың өміріндегі фразеологиялық бірліктердің құндылығымен анықталады, өйткені олар адам қызметінің барлық салаларында қолданылады. Осыдан кейін фразеологиялық бірліктерді

зерттеу, оларды басқа тілдерге аудару және олардың ұлттық-мәдени ерекшеліктерін анықтау қажеттілігі туындайды. Бұл қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі фразеологиялық бірліктердің ұлттық-мәдени ерекшелігі болып табылады. Фразеологиялық бірліктер-жанның, халықтың бет-бейнесі. Фразеологиялық бірліктер халықтың дүниетанымын, проблемаларын, тәжірибелерін көрсететіні белгілі. Негізгі мақаланың бағыты бойынша ұлттық-мәдени ерекшеліктерге мақал-мәтелдер, тұрақты өрнектерді жатқызып айта аламыз. Негізгі мақаланың бағытында фразеологиялық бірліктердің шығу тегі мен жіктелуі мәселелерін қамтуға, фразеологиялық бірліктерді аударудың негізгі тәсілдерін қарастыру, салыстырылатын тілдердің фразеологиялық бірліктері арасындағы ұқсастықтарды және айырмашылықтарды анықтай келе лингвистикалық, этимологиялық, салыстырмалы талдау арқылы көрсете жіктей аламыз.

Дидактикалық мазмұнның тұтас ұсыныс ретінде табылатын фразеологиялық бірлік ол паремия яғни грек тілінен аударғанда мақал, астарлы ойлы әңгіме [1] деген мағынаны береді. Паремиялар-бейнесі мен афоризмі жағынан қанатты сөздерге жақын сөйлеу клишелері, бірақ соңғысынан айырмашылығы, анонимді сөздер. Жалпы осы тұста теориялық ілім ретінде ғалымдардың еңбектеріне сүйене келе зерттеу қарастыратын болсақ, фразеология сөзінде екі мән-мағынаны айтуға болады. Ол фраза-өрнек болса ал лого-ол ілім. Белгілі зерттеуші А. В. Кунин [2] келесі зерттеу еңбегінде былай дейді: «фразеологизмдер - бұл күрделі семантикасы бар сөздердің тұрақты тіркесімдері, айнымалы комбинациялардың генеративті құрылымдық-семантикалық модельдерінде қалыптаспайды» [2, 16 б.].

Осылайша, «фразеология» термині көп мағыналы термин болып табылады. Ол келесі мағыналарда қарастырылады:

- тіл сөздерінің лексикалық-семантикалық құрылымын зерттейтін тіл білімінің бөлімі;
- осы тілдің фразеологиялық бірліктерінің құрамы;
- фразеологиялық бірліктердің жиынтығы, түрі-әртүрлілігі.

Фразеология кез-келген тілдің өзіндік ерекшеліктерінің бірін құрайды, оған мәнерлілік береді. Фразеологиялық бірліктерде оларды сөздерден және еркін сөз тіркестерінен шектеуге мүмкіндік беретін бірқатар белгілер бар, олар әр уақытта қайта жасалмайды, олар ана тілінің жадынан дайын түрде шығарылады және тұтас және бөлінбейтін нәрсе ретінде ойнатылады. Фразеологизмнің болуы тілде жүзеге асырудың бейтарап құралдары бар ұғымдарды бейнелі және экспрессивті түрде білдіру қажеттілігінен туындайды. Ана тілінде сөйлейтіндердің санасында заттар мен шындық құбылыстарының белгілерін көрсету нәтижесінде пайда болатын лексикалық мағынадан айырмашылығы, фразеологиялық бірліктердің мағынасы ана тілінде сөйлейтіндердің белгілі бір жағдайлар туралы идеяларына негізделген. Фразеологиялық мағына-бұл әлемді біздің санамызбен бейнелеудің

өзіндік тәсілі және ерекше сапасы, бұл бейнелі сипаттау және тұлғалар мен фактілерді субъективті бағалау, сөйлеушінің экспрессиясы мен эмоционалды күйін жеткізу үшін қолданылатын тілдік семантикалық категория. Фразеологиялық мағынаның ерекше белгілері-мағынаның тұтастығы, бірегейлігі, бірегейлігі.

Орыс, қазақ, ағылшын фразеологизмдерінде мифологиядан, тарихтан, әдебиеттен және тіпті діннен алынған тұрақты өрнектер көрініс тапты, оларға деген халықтық қатынас білдірілді. Мысалы, орыс фразеологиялық өрнегі Юрьев күні, Ресейде крепостнойлық заң туралы жарлық шыққаннан кейін пайда болды. Қазақ фразеологизмі кел балаларымыз (Кел, балалар, оқылық) Ыбырай Алтынсариннің әйгілі өлеңінен бастау алады, ағылшындар Шекспирдің шығармасынан “to be or not to be” (болу немесе болмау) немесе жазбадан “you cannot serve God and mammon” тіркестерін қолданады. Фразеологизмнің тағы бір ерекшелігі-бейнелеу. Сөйлеу фразеологизмдерін зерттеу бізді тіл жасаушы халықтың зертханасына әкеледі және оның жазушылары орыс фразеологизмдерінде керемет мысалдарды: шындық құбылыстарының бейнелі көрінісін көретін осындай назар аударуы кездейсоқ емес. Сөйлеудің бейнесі мен бейнесі тыңдаушының қиялына поэтикалық фразеологиялық бірліктер арқылы әсер етеді, бұл оны сөйлеуші оған ұнамсыз, таза логикалық сөйлегеннен гөрі, айтылғанды қатты сезінуге мәжбүр етеді.

Қазіргі уақытта тіл білімінде - тіл мен мәдениеттің өзара әрекеттесу мәселесіне көп көңіл бөлінеді. Мәдениет, тіл сияқты, адамның дүниетанымын бейнелейтін сананың бір түрі. Тіл ақпаратты жинақтау және сақтау құралы ретінде қызмет етеді, ол адамның әлем туралы білімінің сыйымдылығы. Тіл мен мәдениеттің өзара байланысын зерттеу әлемнің бейнесін, атап айтқанда әлемнің тілдік бейнесін зерттеуге байланысты жаңа көзқарасқа ие болады. Тіл-бұл шындық қана емес, сонымен бірге символдық ғалам да тіркелген символдық жүйе. Әр тіл әлемді қабылдау мен ұйымдастырудың белгілі бір тәсілін көрсетеді. Бұл әр тіл үшін әр түрлі және әлемнің ғылыми бейнесінен көп жағынан ерекшеленеді. Әр халықтың табиғаты, өмірі, тарихы, құндылықтары әртүрлі. Бұл әлемнің ұлттық моделін құрайды. Біздің ойымызша, фразеология әлемнің тілдік бейнесін қалыптастыруда ерекше рөл атқарады. Тілдің фразеологиялық құрамының бейнелі мазмұнында мәдени-ұлттық дүниетаным бейнеленген. Өйткені, бұл суреттер сөздіктер мен адамдардың санасында бекініп, олардың мәні мен өзектілігін сақтағаны бекер емес. Бұған фразеологиялық бірліктер бейнелерінің халықтың көзқарастарына жақындығы, олардың дәлдігі мен жарықтығы қызмет еткен шығар. Фразеологиялық бірліктердің өздері мәдени стереотиптердің рөлін алады. Тілде мәдени және ұлттық стандарттармен байланысты нақты айналымдар бекітіліп, фразеологизацияланды. Фразеологиялық бірліктер жүйесінің артында мәдениет тұр. Айта кету керек, ұлттық-спецификалық бейне өзінің бірегейлігінің

ерекше көрсеткіштеріне ие болмауы мүмкін және соған қарамастан сол күйінде қалуы мүмкін.

Кесте 1. Үш тілдің байланысты фразеологизмдік байланысы

Қазақ тілі	Орыс тілі	Ағылшын тілі
Отпен ойнау. Көп сөз күміс, аз сөз алтын. Егіз қозыдай.	Играть с огнем. Слово - серебро, молчание – золото. Как две капли воды.	Dance on a volcano. Be swift to hear, slow to speak. As like as two peas.

Яғни (бұл кесте) фразеологиялық бірліктер фразеологизмнің кейбір белгілері мен қасиеттері ұлттық сипатқа ие емес, әлемнің барлық тілдеріне ортақ халықаралық деген идеяны қолдайды. Біз әртүрлі халықтардың әлемдерінің қалай қиылысатынын көреміз, олардың санасында қандай да бір ортақ бөлікті көреміз. Қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде сөйлейтіндердің әрқайсысы жалпыадамзаттық құндылықтарға ие. Талданған тілдік материал - тілдер мен мәдениеттердің өзара енуі туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Тілдегі осы немесе басқа ұқсас құбылысты сипаттайтын әрбір фразеологиялық бірлестік сонымен бірге ұлттық дүниетанымдардың ерекшеліктерін – қазақ, орыс және ағылшын тілдерін дамытушы болып табылады. Алайда, семантикада ұқсастық болмаған кезде мазмұнды біріктіретін талданатын тілдерде көптеген фразеологиялық бірліктер бар. Аударма кезінде олар жасырын рөл атқаруы мүмкін. Тұлға компоненті бар орыс және қазақ фразеологизмдерінің бейнесі, орыс фразеологизмінде күрделі оймен беріліп көрсетіледі. Қазақ тілінің фразеологизмінде тұлға адамдардың ішкі әлемін, олардың рухани және моральдық-этикалық қасиеттерін бейнелейді, адамның жоқтығы туралы синекдоха негізінде ұят пен ар-ождан сияқты моральдық қасиеттердің жоқтығы туралы ой бейнелі түрде айтылады. Әмбебап және бірегей әр тілде кездеседі. Әдетте, тілдерді салыстыру кезінде белгілердің 3 түрі ерекшеленеді.

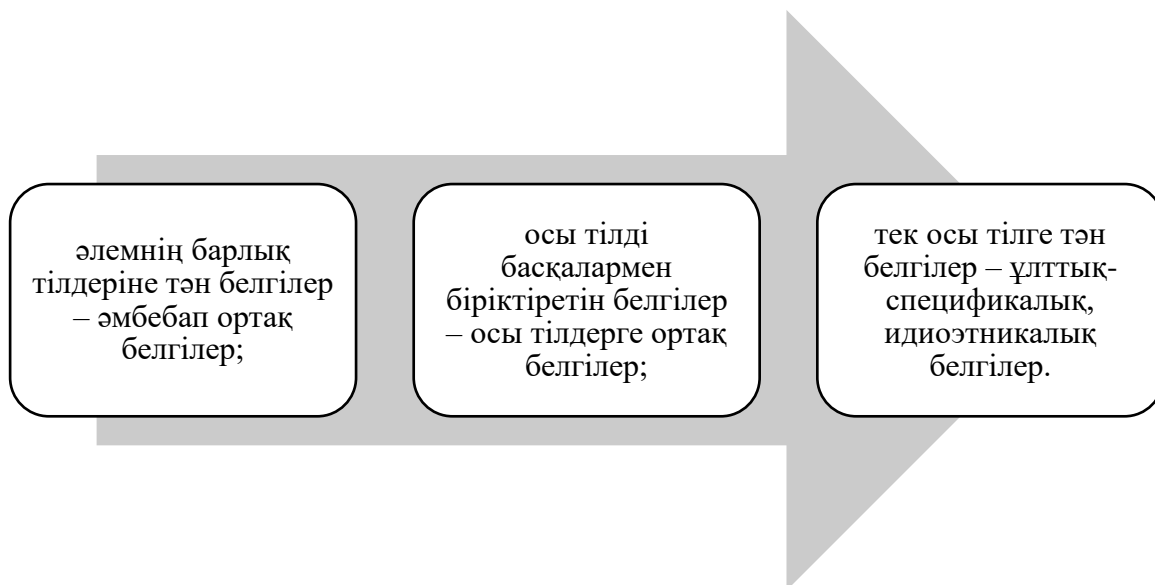
Әр түрлі халықтар мен мәдениеттерде белгілі бір мәдениеттер мен тілдерде әртүрлі дәрежеде жүзеге асырылатын идеялардың ортақ қоры бар. Екі немесе одан да көп тілдердің лексикалық-семантикалық жүйелеріндегі ұқсас элементтер 3 факторға байланысты:

1) салыстырылатын тілдердің жалпы шығу тегі, олардың генетикалық туыстығы;

2) тілдік процестер Заңының әрекеті;

3) тілдік мәдениеттерді жеткізуші халықтар арасында экономикалық, саяси, мәдени байланыстардың болуы тілдерде әмбебап құбылыстар мен категориялардың болуы объективті шындықтың бірлігімен, тілдің шағылысатын табиғатымен, адам психикасының жалпылығымен, халықтар өмірінің жекелеген жақтарының ұқсастығымен, мифологиялық ойлаудың әмбебап бастауларымен және т.б. түсіндіріледі.

Кесте 2. Тілдерді салыстыру кезеңіндегі үш түрлі ерекшеленуі

Жалпы паремиялар негізгі бағыттары ол екінші тілдік белгілерді білдіреді-жағдайлардың немесе шындықтар арасындағы қатынастардың белгілері болып табылатын тұйық тұрақты тіркестер (мақал-мәтелдер). Ежелгі заманнан бері әр халық сөз тіркестерімен және сөздердің тұрақты тіркестерімен қатар тұрақты тіркестерді қолданады, олардың бір түрі паремиядан тұрады. Олар сөйлеушілерді семантикалық сыйымдылығымен және әртүрлі сөйлеу жағдайларында және әртүрлі сөйлеу мақсаттарында қолдану қабілетімен тартады. Бұл бірліктер бір тілде сөйлейтіндердің толыққанды қарым-қатынас процесін қамтамасыз ететін семиотикалық ішкі жүйелердің бірін құрайтын сияқты. Әлеуметтік лингвистер атап өткендей, тарихи қажеттілік ретінде пайда болған тіл қоғам оған қойылатын талаптарға жауап беруге арналған. Сонымен бірге ол қоғамның жағдайын көрсетеді және оның дамуына белсенді ықпал етеді. Бұл ереже табиғи түрде белгілі бір мәдениеттің спикері болып табылатын кез-келген нақты тілге және оның сөйлеушілерінің қоғамына қатысты. «Ауызша қарым-қатынас пен қоғамдық сананың диалектикалық бірлігі, немесе белгілі бір мағынада, тіл мен ұлттық мәдениеттің бірлігі» [3] тілдің деректері бойынша этностың тарихи өткені туралы мәліметтерді қалпына келтірудің бірегей мүмкіндігіне әкеледі. Семантика мен форманың күрделілігі, лингвистикалық шеңберге және сөйлеу құбылыстарының аймағына бір мезгілде тартылу ұзақ уақыт бойы паремиканы лингвистердің зерттеу назарының шетінде қалдырды. Көбінесе мақал-мәтелдер шағын мәтіндер, халық шығармашылығының туындылары ретінде қарастырылды. Фольклористік дәстүрде бұл паремияларды фольклордың кіші жанрларының бірі ретінде жіктеуге әкелді.

Тіл әлеуметтік шындыққа арналған нұсқаулық болғандықтан және ол біздің ойлау тәсілімізді анықтап, сезімдерімізді өңдейтіндіктен, халықтың дүниетанымын білу үшін тілдік бірліктерге жүгіну керек.

Белгілі бір тіл бірліктерінің семантикасы мен қызметіне ерекше назар аудару тіл бірлігінің мазмұны тұжырымдамалық компонентпен шектелмейтінін, бірақ шын мәнінде шындық объектілері мен құбылыстары туралы Ұлттық бағдарланған, мәдени негізделген ұжымдық біліммен байланысты екенін мойындауға әкелді. Әрбір мәдениет өзінің символдық тілін және осы тілдің элементтері өз мағынасын алатын әлемнің өзіндік бейнесін дамытады.

Мәдениет тілде көрініс табады, сондықтан сөз және басқа тіл бірліктері мәдениет тілінде қосымша, мәдени, семантика алады – ерекше символдық мағына. Сөздің мәдени семантикасы әр тілде ерекше, өйткені ол ана тілінде сөйлейтін адам белгілеген пән-Мәдениет туралы жеке көзқарасты көрсетеді. Бұл мәдени семантиканы осы тақырыпқа ұлттық көзқарастың ізі ретінде анықтауға мүмкіндік береді. Мәдени есте сақтау қабілеті бар тіл сөйлеушіге әлемге деген көзқарасты жүктейді, басқаша айтқанда, адамның дүниетанымы ішінара әлемнің тілдік бейнесінде тұтқында болады. Мәдени - ұлттық сана тілінің бұл таңылуы ана сүтімен бірге сіңіріледі, содан кейін тілдің барлық ажырамас бірліктері, соның ішінде мәдени маңызы бар ақпарат игеріледі, содан кейін көбейтіледі. Сонымен, әртүрлі тілдердің спикерлері әлемді ана тілінде ұсынылған призма арқылы көретіндіктен, олар үшін өз белгісі маңызды.

Фразеологиялық бірліктерді аудару әдістерін таңдау олардың ұлттық бояуының болуына немесе болмауына байланысты. Кез-келген тілдің фразеологизмдеріндегі халықаралық бірліктер көпшілікті құрайды, ал олардың көпшілігі тиісті түске ие болды. Фразеология басқа адамдардың сезімдері, бейнелері, бағалаулары әлемін бейнелейді, ол сөйлеу мәдениетімен тікелей байланысты. Фразеологиялық айналымдарды зерттеу, оларды жіктеу жалпы тілдің маңызды бірліктеріне, сөздердің лексикалық мағынасының сипатына, сөздердің синтаксистік үйлесімділігі мен олардың мағынасына, сөзжасам мен этимологияның әртүрлі мәселелеріне, көркем сөйлеу стиліне қатысты бірқатар мәселелерді шешуге мүмкіндік береді. Фразеологиялық жүйені жан-жақты зерттеу олардың негізгі құрылымдық-семантикалық және стилистикалық түрлері туралы түсінік алуға, олардың шығу тегін білуге мүмкіндік береді. Жұмыс ерекшеліктері сөз қолданудың әдеби нормаларын меңгеруге көмектеседі. Фразеологиялық бірліктерді тілдің басқа да маңызды бірліктеріндегі олардың ерекше қасиеттері тұрғысынан зерттеу маңызды.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Беликов В.И. Паремология. Халықаралық конференция. Диалог. 2008 ж.
2. Кунин А.В. Тілдің маңызды бірліктерін компоненттік талдау туралы. Қазіргі ағылшын тілінің фразеология курсы: Ғылым, 2006. 314.

3. Верещагин Е.М., Костомаров В. Г. Фразеологиялық бірліктердің негізгі түрлері туралы / Ғылым баспасы, 2000 ж.

5.6. Халықаралық саяси коммуникациядағы «жұмсақ күш»: ұғымды түсіндірудегі тәсілдер

Болат Нурмаханұлы Жұмаділ

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті.
Журналистика және саясаттану факультетінің
докторанты (Астана, Қазақстан)

Аннотация

Қазіргі заманғы постиндустриалды мемлекеттер жаңа серпінді технологияларды енгізу және жаһандану үдерістерінің күшеюі жағдайында халықаралық қатынастар саласындағы бәсекеге қабілеттілікті сақтау мүдделері үшін халықаралық коммуникациялардағы өз болжамдарын мәжбүрлеу құралдарынан қайта бағдарлайды. Шектеулі экономикалық пайданы бөлу дәстүрлі өндіріс факторларын – жер және физикалық еңбекті пайдалануға емес, субъектінің жеке басына тікелей байланысты өндіріс факторларын – кәсіпкерлікті, капиталды, ақпаратты пайдалануға байланысты. Мемлекеттер арасындағы қайшылықтарды шешудің күшті әдістерінің әсері негізінен зорлық-зомбылықсыз текетіретің елдік бәсекесіне қайта пішімделген, ол әскери емес күштерді қолдануды логикалық түрде біріктіретін нақты саясаттану «жұмсақ күш» терминінің қалыптасуына ынталандыру болды.

Әртүрлі елдер тәжірибесіне сүйене отырып, мақалада елдердің саяси және идеологиялық қызметі контекстінде «жұмсақ күш» саясатының принциптері мен функционалдығын түсіндіру тәсілдерінің ерекшелігі талданады.

Түйін сөздер: «жұмсақ күш», саяси жүйе, байланыс, коммуникация.

Халықаралықаралық қатынастар жүйесі әрдайым әр түрлі оқиғаларды бастан кешіре отырып, көптеген оқиғалардың куәсі болуда. Қазіргі таңға дейін барлық халықаралық саяси коммуникация тарихы ешқайда жойылмай сақталып келуде. Алайда уақыт еншісіне тәуілді халықаралық қатынастар теориясы қалыптасқан заңдылықтарды өзгерістерге ұшырата отырып, тарих беттеріне жаңа тенденцияларды шарыққа шығаруда. Сол тарих беттерін ашқан жаңа теориялық тенденциялардың бірі – «жұмсақ күш» концепциясы. «Жұмсақ күш» ұғымы өткен ғасырдың соңғы онжылдығында термин ретінде халықаралық қатынастар жүйесінде қарастырыла бастады. Бұл терминді ғылыми айналымға енгізген және ғылыми концепт ретінде негізін қалаған американдық политолог, Гарвард Университетінің профессоры – Джозеф Най [1]. Ол ХХ ғасырдың 80-жылдарынан бастап «жұмсақ күшті» басқару жүйесінің жаңа түрі ретінде өз еңбектерінде қарастыра бастады. Яғни оның берген тұжырымдамасы бойынша «жұмсақ күш» немесе ағылшынша атауы «soft power» – бұл саяси

биліктің бір түрі және ол арқылы саяси билік өз қалауларын ешқандай күш қолданбастан жүзеге асыру деген мағынаны білдіреді.

«Жұмсақ күш» термині Джозеф Найдың пікірінше кем дегенде үш түрлі мағынаны білдіреді. Ең алдымен, ол пассивті күш ретінде қарастырылады. Осыған орай басты әрекет етуші жақ ешқандай қауіп-қатер тудырмай қызығушылықтарын жүзеге асыра алады. Екінші мағынасында ол идеологиялық гегемония ретінде қарастырылады. Яғни мемлекет барлық қажетті ресурстар қорын пайдалана отырып өзге акторларды күш арқылы мәжбүрлемей өзін өздігінен қалап тұру бейнесін қалыптастырады. Ең соңғысы, институциялық билік, ашып айтқанда, өз мемлекеттердің өзіндік қызығушылығы мен ұлттық мүдделеріне сәйкес даму жүйесі. Жоғарыда келтірілген анықтамаларға сүйене отырып, жұмсақ күштің шет елдік билік өкілдерінің немесе қоғамның өзіне деген қарым-қатынасын негативті саяси құрылымдарын қолданбай-ақ өзгерте алу қабілетін көрсетеді [1].

«Жұмсақ күш» ұғымын тереңірек талдау Ұлыбританияның мысалында да қарастыруға болады. Ұлыбританиядағы «жұмсақ күштің» негізгі институты 1934 жылы құрылған, ол – бүгінде Британдық Кеңес деп аталатын басқа елдермен қарым-қатынастар жөніндегі қызметті атқаратын британдық комитет болып табылады.

Мұндай саясатты жүзеге асырудың ең маңызды бағыттары, әрине, әр елдің имиджін арттыруға тиімді саналатын құрал негізінде жүзеге асады. Ал Британдық Кеңестің «елдің «жұмсақ күшінің» ең үлкен байлығы» деп атайтын басты құралының бірі – ағылшын тілі [2].

Сонымен қатар британдық білім жүйесі өз елінде де, шетелде де мойындалған ұлттық «жұмсақ күштің» маңызды ресурстарының бірі болып табылады. Оның айқын дәлелі ретінде, XIII ғасырда негізі қаланған Оксфорд және Кембридж университеттерін атап өтуге болады. Бүгінгі таңда бұл жоғарғы оқу орындары Times нұсқасы бойынша әлемнің үздік он университетінің қатарына кіреді. Дегенмен, біздің тақырыпқа сай назар аударатын тұсы – Ұлыбританияның білім беру саласындағы саясат білім жүйесі арқылы өз ықпалын таратуға негіз болатын кадрларды, яғни адами капиталды бірінші орынға шығарады. Адами ресурсқа құйылған инвестиция әрқашанда сапалы және ұзақ мерзімді нәтижеге жетелейді.

Кез келген мемлекет үшін жұмсақ күшті сыртқы істер қарым-қатынасында қолдану кедергі тудырған емес. Халықаралық қатынастар саласында жұмсақ күш соңғы отызжылдықта термин ретінде қарастырылып әрі зерттеліп келе жатқандығына қарамастан, өткен ғасырлардың тарихи жүйесінде осы іспеттес саяси құрал көптеген мемлекеттердің, соның ішінде еуропалық алыптардың сыртқы саясатында жүзеге асырылып келген. Бұның анық мысалы ретінде XVII және XVIII ғасырлардағы Францияның халықаралық аренадағы атқарған ролін айтсақ болады. Тарих кезеңіне жүгінер болсақ, бұл кезең Францияның сыртқы саясатында өз мәдениеті мен тілін бүкіл Еуропаға

тарата бастаған кезі болатын. Осы негізде француз тілі тек дипломатиялық тіл болып қана қоймай, Ресей және Пруссия секілді шет елдік мемлекеттердің соттық іс жүйесінде де негізгі тілдің бірі ретінде пайдаланылған. Сонымен қоса француз революциясы орын алған сәтте Франция өз идеологиясын көршілес мемлекеттерге билік арқылы таратуға бар күшін жұмылдырды. Алайда Франко-Пруссия соғысындағы жеңіліс салдарынан беделін жоғалтқан француз үкіметі ұлттық имиджін тілі мен әдебиеті арқылы қайта қалпына келтіруге тырысып бақты. Осының негізінде ұлттық беделдің жаппай таралуы үшін қызмет атқарған институттардың бірі – Франсез Альянсы болды. Тарихшы Ричард Пелстің (Richard Pells) айтуы бойынша Француз мәдени жобасы – Француз дипломатиясындағы ең негізгі құрылымдарының бірі. Уақыт өте келе Франциялық осындай дипломатиялық жүйе бойынша өз ықпалын кеңейту әрі беделін бейбіт түрде тілі мен мәдениеті арқылы көтеру мақсатында Германия және Италия секілді бірқатар Еуропалық мемлекеттер өз саяси басқару жүйесінде пайдалана бастады. Яғни айтып отырған бұл тарихи оқиғаларды сараптайтын болсақ, Францияның қолданған саясаты «жұмсақ күш» саясатының айқын көрінісі. Адамзат баласының өмір сүрген кезеңдерінде «жұмақ күш» ұғымы астарлы қызмет атқарып келгенін аңғаруға болады [1, 2 б.]. Жоғарыда атап өткен 1934 жылы құрылған Британдық Кеңеспен қатар, 1961 жылы АҚШ халықаралық қатынастар агенттігі, 1949 жылы шетел саяси қайраткерлерімен байланыс орнатуға және ақпарат алмасуға, екіжақты және көпжақты ғылыми конференцияларды ұйымдастыруға және оларға қатысуға маманданған халықаралық қатынастарды зерттеу жөніндегі Қытай халық қоғамы құрылды [3].

Осыған қарамастан, дәл осы қоғамның әлеуметтік-экономикалық дамуының постиндустриалдық кезеңге өтуі қазіргі ғылыми дискурс шеңберінде «жұмсақ күшті» концептуалды түрде басқаша қабылдауға әкелді.

Осылайша, қазіргі таңда өзге елге әсер ету үшін бұрынғыдай физикалық күш қолдану, қару-жарақ немесе әскермен қорқыту секілді стратегиялар тиімсіз болып саналады. Екінші жағынан, аталмыш индустриялық кезеңнің мұндай құралдары заманауи даму факторларына сай келмейді және шығынды көп талап етеді. Әлеуметтік-экономиканың жаңа даму сатысына өткен сайын, техникалық және технологиялық тетіктер негізінде, жаһандық ақпарат пен коммуникацияның дамуы ықпалында тек тиімділігі жағынан ғана емес, сонымен қатар өнімділігі мен нәтижесі шығынсыз бірақ ешқандай физикалық зорлық-зомбылықсыз өзіне еліктіретін «жұмсақ күш» саясаты жаңаша серпін алды. Енді жұмсақ күш негізінде кәсіпкерлік, капитал және ақпарат басты қаруға айналды.

Осыған сәйкес субъект тұлғасы жұмсақ күштің басты қозғаушы күшіне айналды. Өндіріс, кәсіпкерліктің тиімділігі, активтер (капитал) мен ақпараттың дұрыс жұмыс істеуі адамның іскерлік қасиеттеріне

тікелей тәуелді. Қазіргі заманғы мемлекеттердің көпшілігінің экономикалық жүйесіні нарықтық құрылыммен тікелей байланысты, өйткені тек нарық шеңберінде ғана бұл ресурстарды ұтымды пайдалану мүмкін. Экономиканы ауқымды ақпараттандыру экономикалық ғылымда FinTech (қаржылық технологиялар) терминінің пайда болуына да себеп болды [4].

Жұмсақ күш стратегиясын қолданудағы өзге саяси құралдардан басты ерекшелігі – ол өзге акторларға әсер етіп, әлемде өз имиджін орнықтырғанға дейін материалдық емес болып есептеледі. Бұл жүйенің орындалу ретіне қарай оны танымал брендтер және оның тұтынушыларының құндылықтарды алға жылжытуымен салыстыруға болады. Ал жұмсақ күш шеңберінде, тұтынушы мемлекет беруші актордың мәдени-семантикалық өміріне еніп, оның ұлттық мүддесін өзінің мүддесі ретінде біртіндеп қабылдай бастайды. Басқаша айтқанда, «жұмсақ күш» бейнесі жасырын түрде азғыру стратегиясы секілді сипатта болады [5].

Кез келген мемлекет сыртқы саяси стратегияларында жұмсақ күшті екітүрлі бағытта іске асыра алады. Бірінші жолы – насихаттау, жарнамалау, түрлі халықаралық, аймақтық және мемлекеттік деңгейде шараларды іске асыру және ақпарат тарату арқылы елдің имиджін қалыптастыру. Бұл әдіс негізінен қоғамдық дипломатия арқылы және сыртқы саясатта гуманитарлық, өзге мемлекеттердің дамуына көмек көрсету бағдарламалары арқылы жүзеге асырылады [6]. Екінші бағыты – экономикалық модуль құру, халықаралық аренада мемлекеттермен бейбіт қарым-қатынасқа негізделген саясат жүргізу және достық ынтымақтастық көлемін ұлғайту мен ішкі саясатты да сәтті жүргізе отырып жетістіктерін арттыру. Осыған орай, аталмыш жетістіктер елдің «жұмсақ күш» деңгейін арттыру қажет. [7, 14 б.]

«Жұмсақ күш» теориясының сыртқы бейнесі түсінікті көрінгенімен, ресурстары мен табиғаты жағынан көп санатты әрі күрделі болып келеді. «Жұмсақ күш» ұғымының негізін салушы Джозеф Найдың еңбегіне сүйенер болсақ, бұл стратегия үш негізгі компоненттерден құралады: елдің мәдениеті, саяси құндылықтары мен ішкі және сыртқы саясаты.

Ал, жұмсақ күш тұжырымдамасына тағы бір пікір білдірген ғалымның бірі Джонатан МакКлори Найдың теориясын бағалау кезінде оның қарастырған компоненттерін толықтырып өтті. МакКлоридің пікірінше бұл ұғым үш емес бес санаттан тұрады: елдің саяси құндылықтары, мәдениет, сыртқы саясат немесе дипломатия, білім және бизнес. Ол бизнес субиндексін елдің экономикалық модульін көрсету мақсатында қосса, білімді мәдени категориядан бөліп алып, жоғарғы білімнің «жұмсақ күшке» тікелей әсер ете алатындығын анықтаған [8, 4 б.].

Әр түрлі ғалымдардың жұмсақ күш теориясы туралы зерттеу жұмыстарын қарастыра келе «жұмсақ күштің» нақты бір бекітілген

құралдары жоқ екенін және ол негізінен мемлекеттің өзіндік ерекшеліктері мен қолданылу мақсатына қарай өзгелерден айырмашылық көрсететін атап өткен жөн. Себебі, ол ең алдымен қоғамдағы орын алып жатқан оқиғаларға тікелей байланысты. Сонымен қатар, Най және Глоридің айтуындағы, мысалыға алғанда, мәдени дипломатия құралы жұмсақ күштің басты құралы болғанымен оны жүзеге асырудағы әрбір мемлекеттің тәжірибесі әр түрлі айқындалады. Осы орайда әр бір мемлекеттің жұмсақ күшін анықтар кезінде оның өзіне тән жеке компоненттерін анықтап алған дұрыс. Сол себептен, жұмсақ күштің компоненттерін дөп басып айту түсініспеушілікті тудыру себебінен оның ресурстарын жалпы сфералар мен жүзеге асырушы құрылымдар арқылы қарастырған жөн.

Жалпы жұмсақ күшті айқындау барысында келесідей модульдерді ескеруге болады. Олардың қатарына ең бірінші сфераны айтуға болады. Яғни бұл жерде «жұмсақ күштің» қандай сфераға бағытталып құрылғандығын көрсетеді. Аталмыш сфера құрамына келесідей ресурстарды жатқызуға болады: сыртқы саясат, экономика, спорт, мәдениет, білім және ғылым саласы, туризм және т.б. Екіншіден, жұмсақ күшті жүзеге асырудағы тетіктер лебін айтуға болады. Бұл оны қолданудағы ресурстарының негізгі идеясын жеткізу болып табылады. Қазіргі жаһандану заманында «жұмсақ күштің» іске асырушы акторларына бірнеше дәстүрлі және дәстүрлі емес агенттіктер жатқызылады: мемлекеттік әртүрлі органдар, ҰЕҰ, трансұлттық корпорациялар, азаматтық қоғам топтары және жеке тұлғалар.

Жоғарыда айтылған тұжырымдамаларға сүйене отырып, «жұмсақ күшті» қолдануда оның құралдары мен жүзеге асыру құрылғыларын қолданып қана қоймай, саяси жүйенің бірнеше критерийлері мемлекеттің бойынан табыла білу қажет. Эксперттік баға бойынша «жұмсақ күш» келесі талаптар бойынша іске асырылуы қажет:

- экономикалық, геосаяси, гуманитарлық мақсаттар мен басымдылықтар сәйкестігі;
- серіктес елдің мүдделері мен мақсаттарын есепке алу;
- жүйелілік;
- бағыттар мен құралдар арасындағы үйлесімділік;
- әр түрлі бағыттағы әрекеттерді үйлестіру;
- ашықтық;
- қатысу ұзақтығы [9].

Соңғы онжылдықтар қарсаңында халықаралық аренада жұмсақ күш саясатын мемлекеттің сыртқы дипломатиялық қатынасының ең негізгі құралы ретінде қолдану кеңінен таралуда. Бұл механизм әр елде әр түрлі деңгейде жүзеге асып жатқанына қарамастан, бұл идеяны пайдаланудағы түпкі идея бір.

Қорытындылай келе, ХХІ ғасырдың алғашқы кезеңдерінен бастап халықаралық саясаттағы негізгі басым назар аударатын жағдайлар ол елдің экономикасы мен дамып келе жатқан «жұмсақ күш» болды.

Жоғарыда айтып кеткендей жаһандану халықаралық қатынастар саласында дамудың жаңа жолы және оған қатысушы мемлекеттер жылдам қосылып, даму үшін алғашқы кезеңінен бастап сауатты және дұрыс түрде бағдарлануы керек. Сол себептен өзінің ықпалын қатты күш арқылы бағыттамай, керісінше басқа субъектілерге экономикалық және мәдени құралдар арқылы тарату басты назарға алынды. Ал халықаралық саяси байланыс орнатуда сауатты коммуникация орнатудың тиімді құралы – «жұмсақ күш» маңызды рөл ойнап келеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Joseph S. Nye, Jr. Soft Power: The Means to Success in World Politics // Chapter 4 - Wielding Soft Power – N.Y., 2004.
2. Братерский М.В., Скриба А.С. АҚШ-тың сыртқы саяси стратегиясындағы «жұмсақ күш» тұжырымдамасы // Халықаралық ұйымдар хабаршысы. - 2014. - No 2. - 130-144 б.
3. Го Цзэмин. Danqian. Қытайдағы «жұмсақ күшті» зерттеудің қиындықтары туралы кейбір ойлар - 2010. - Қол жеткізу режимі. - URL: http://news.china.com.cn/2011-06/02/content_22700389.htm.
4. Шет мемлекеттердің мемлекет және құқық тарихы. Крашенинников. 2 томда. – М.: Норма, 2015. – 720 б.
5. Зубкова А.И. Стратегия мягкой силы в контексте трансформации политической системы Турецкой Республики в период 2002-2014 гг.: авт. дисс... к.п.н. – Москва: Росс. ун-т друж. нар-в 2015. – 139 с.
6. Радиков И., Лексютина Я. «Мягкая сила» как современный атрибут великой державы. Мировая экономика и международные отношения. – 2012, № 2. – С. 19-26.
7. Малухина Т.Ю. Культурная дипломатия Италии как инструмент мягкой силы на современном этапе: авт. дип. раб. – Екатеринбург: Урал-й гум. инст. 2018. – 70 с.
8. McClory J. The New Persuaders II. A 2011 Global Ranking of Soft Power. – Institute for Government, 2011.
9. Ларионова М.В. «Мягкая сила» – ресурс внешней политики: докт. полит. наук – Москва: НИУ ВШЭ, 2014.

5.7. Первая мировая война и военная журналистика

Манарбек Айдынғалиевич Карекенов

Докторант образовательной программы «Журналистика»,
Костанайский региональный университет
имени А. Байтурсынова (Костанай, Казахстан)

Марат Кайржанович Ажғалиев

Кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор,
декан педагогического факультета. Западно-Казахстанский
инновационно-технологический университет
(Уральск, Казахстан)

Длительное время объектом изучения истории отечественной военной прессы в основном были издания, появившиеся после Октябрьской революции 1917 г., хотя военная печать к тому времени существовала уже более двух веков. Частью его является деятельность органов военной периодической печати в годы Первой мировой войны 1914–1918 гг. В этот период в издавалось около 100 военных газет и журналов, на страницах которых публиковались приказы командующих фронтов и армий, передовой боевой опыт, статьи о новинках вооружения и военной техники, практические рекомендации к действиям в той или иной обстановке, фрагменты из художественных произведений и т.д.

Несмотря на то, что некоторые аспекты темы рассматривались российскими историками, отечественная историография пока не располагает специальным трудом, посвященным анализу деятельности военной периодической печати в годы Первой мировой войны.

Изучение историографии советского периода показало, что в комплексе данная проблема не рассматривалась, а исследования военной периодической печати в годы мировой войны ограничивались лишь рассмотрением военной периодической социал-демократической прессы, издаваемой в действующей армии в период с апреля 1917 г. по март 1918 г. Значительный научный интерес в данном вопросе представляют фундаментальные труды Х. Астрахана, А. Бережного, П. Голуба, Д. Гразкина, С. Капшукова, Н. Якупова [1]. В них фрагментарно отражено воздействие на солдатские массы большевистской агитации при помощи партийной военной печати. Из этого ряда необходимо особенно выделить труд «Окопная правда» Д. Гразкина, который являлся организатором и редактором одноименной газеты. В своей работе автор показывает, с какими трудностями пришлось столкнуться большевикам Новоладожского полка при образовании, издании, выпуске и распространении «Окопной правды», так как «без своей газеты вести борьбу против реакционеров и оборонцев было трудно», какие взаимоотношения складывались в самой редакционной

коллегии, одним из членов которой являлся эсер-максималист Хаустов, как возникло название газеты, какие основные направления отражались в издании.

Значительный научный интерес для исследователей представляет работа А.Ф. Бережного «Русская легальная печать в годы Первой мировой войны», в которой автор впервые в истории отечественной журналистики советского периода рассмотрел работу легальной, в том числе и военной, периодической печати. А.Бережной исследует деятельность царского правительства и военного командования в управлении прессой, акцентируя внимание на «ужесточении военной цензуры и ранее принятых военных законов о печати» [2], частично рассматривая создание и недолгую деятельность Бюро печати, ввиду «обнажившихся дефектов и узости целей Бюро» [3], изучает проблемы, с которыми приходилось сталкиваться корреспондентам при подготовке и отправке материалов с театра военных действий в свои издания и изоляциях, к которым им приходилось прибегать. При этом автор совершенно не упоминает о «Положении о военных корреспондентах в военное время», хотя данный документ являлся одним из основных нормативно-правовых актов, регламентирующих деятельность военных корреспондентов в действующей армии в годы мировой войны. Так же в своем труде Бережной не касается структуры печати в рассматриваемый период.

В годы Первой мировой войны первым направлением являлась пропаганда ведения войны до победного конца. В этом направлении работали все военные периодические издания; а также центральные печатные издания общего порядка [4], публикации из которых перепечатывались во фронтовых и армейских газетах. В условиях ведения позиционной войны количество материалов на данную тему увеличивалось в несколько раз.

О «необычайном, подъеме духа» и готовности «до последней капли крови постоять» свидетельствовали перепечатки агентских телеграмм из «Русского инвалида»

На страницах военных газет выступали государственные, общественные и политические деятели союзников. Печатные органы убеждали солдат и офицеров, что «путь к скорейшему миру лежит через укрепление боеспособности армии. Из действующих частей поступали зарисовки о боевых подвигах летчиков, разведчиков, санитаров, телеграфистов и т.д.

Количество и насыщенность материалов по данной тематике прямо пропорционально зависели от положения дел на фронте и народных настроений в тылу. При ведении наступательных действий процент статей на данную тему снижался, а при ведении позиционной войны - увеличивался. Особенно актуальным это направление стало с конца 1916 г., когда неудачи на фронте, преследовавшие армию одна за другой, бумерангом отразились на настроениях в тылу и вылились

сначала в стачечное движение и забастовки рабочих, а в дальнейшем - в два государственных переворота. Именно в революционный период 1917 г. лозунг «Война до победы» был одним из главных на страницах военных изданий - официальных и различных политических сил.

Вторым направлением деятельности военной прессы стало воспитание патриотизма и укрепление морального духа воинов. С возрастанием интенсивности боевых действий наметилась тенденция к увеличению роли «духовного фактора», что вело к увеличению публицистических материалов, направленных на укрепление морального духа военнослужащих.

На страницах печати, практически в каждом номере газет и журналов пропагандировались мужество и героизм военнослужащих, воспитывалась ненависть к врагу, показывались прочная связь фронта и тыла, забота правительства, предпринимателей и простых граждан об их защитниках и членах их семей. В армейских и фронтовых изданиях сокращалось количество директивной информации.

Военные издания показывали и действия союзных войск, периодически публикуя на своих полосах фотографии их лидеров, передовой опыт ведения войны, новинки вооружения и военной техники, зарисовки о героях и успехах коалиционных сил, что по замыслу авторов должно было поднимать моральный дух воинов.

Воспитанию высоких морально-психологических качеств и воинской дисциплины у воинов много внимания уделяла Русская православная церковь, которая со страниц своих периодических изданий призывала военнослужащих к самопожертвованию во имя Отчизны, веры в Бога, к беспрекословному подчинению командирам и их приказам.

Третьим направлением деятельности военной периодической печати стала борьба за армию в условиях изменения военно-политической обстановки в России.

Особенно эта борьба обострилась в революционный период 1917 г., где главным фактором противостояния для официальной военной прессы стала социал-демократическая печать, насчитывавшая к осени 1917 году 15 военных газет [5].

Исследование показало, что, несмотря на неоднократную смену политических курсов страны и правительств, каждая новая власть не пускала на самотек вопросы правового регулирования деятельности военной печати как «важного информационного» и пропагандистского средства борьбы со своими политическими противниками. Об этом ярко свидетельствуют нормативно-правовые акты, принимаемые Временным правительством (постановления «О печати», три постановления, регламентирующих деятельность военных и фискальных органов в ходе боевых действий, постановление «О специальной военной цензуре» и т.д.) и декреты СНК («О печати» и «О специальной военной цензуре»).

Таким образом, историография военной периодической печати в годы войны прошла в своем развитии путь от разработки отдельных проблем до фундаментальных трудов по ряду направлений. Изучение объема материалов позволяет сделать вывод о том, что при всей важности проведенных исследований проблема деятельности военной периодической печати в годы Первой мировой войны не получила должного комплексного освещения и нуждается в дальнейшей проработке и осмыслении. В полном объеме так и не были освещены вопросы нормативно-правовой базы, структурно-организационные основы и основные направления деятельности военной периодической печати в рассматриваемый период. Недостаточная изученность данной проблемы, ее актуальность и явились основанием для проведения настоящей статьи и материала.

Перспективными направлениями для проведения дальнейших научных исследований в области военной журналистики в годы Первой мировой войны полагать:

- изучение деятельности официальных и неофициальных военных периодических изданий по основным вопросам жизнедеятельности войск.

- исследование опыта освещения военной проблематики на страницах изданий политических и общественных организаций в условиях ведения войны.

- анализ места и роли специализированных военных журналов видов и родов войск в пропаганде военно-научных знаний. Результаты проведенного исследования и последующие разработки в области истории отечественной военной печати могут послужить дальнейшему развитию теории и практики военной журналистики, обеспечению преемственности в работе современных средств массовой информации Вооруженных Силах.

Список литературы:

1. Х. Астрахан «Большевики и их политические противники в 1917 году» Л., 1973; А. Бережной «Русская легальная печать в годы Первой мировой войны», Л., 1975 г.; П. Голуб «Большевики и армия в трех революциях», М., 1977; Д. Гразкин «Окопная правда», М., 1958 г.; С. Капшук «Борьба большевистской партии за армию в период Первой мировой войны», М., 1957 г.; Н. Якупов «Борьба за армию в 1917 году», М., 1975 г.

2. Д. Гразкин «Окопная правда», М., 1958 г.

3. А. Бережной «Русская легальная печать в годы Первой мировой войны», Д., 1975 г.

4. Газета «Русский инвалид», № 158, 1914 г.

5. О. Сарип, М. Чачух «Спутник военного журналиста», М., 1990 г.

5.8. Сабақта топтық жұмыстың тиімділігі

Мадина Баймурзаевна Кенжегалиева

филология магистрі, әдістемелік кабинет меңгерушісі,
Жаяу Мұса атындағы Ақсу жоғары көпсалалы колледжі
(Павлодар облысы, Ақсу қаласы, Қазақстан)

*Тәрбиелеуде мұғалімнің өзінің не біліп, не істейтіні маңызды ақ,
бірақ оның ықпалымен шәкірттерінің не біліп, не істейтіні онан
да маңыздырақ. Мұғалімдер, міне, осынысымен бағаланады.*
Цицерон

Аңдатпа

Оқу іс-әрекеті процесінде студенттердің топтық жұмысының әр түрлі түрлері мен формаларын қолдану оқу процесінде жан-жақты білім алуға мүмкіндік береді, студенттердің назарын арттырады, білімнің берік игерілуіне, өзін-өзі бақылау, өзін-өзі бағалау дағдыларын дамытуға, сөйлеу дағдыларын, шығармашылық ойлауды дамытуға ықпал етеді.

Термин сөздер: шеберлік, оқытушы, зейін, танымдық қабілет.

Аннотация

Применение разнообразных видов и форм групповой работы студентов в процессе учебной деятельности позволит всесторонне получать знания в процессе обучения, повышает внимание студентов, способствует прочному усвоению знаний, развитию навыков самоконтроля, самооценки, развитию речевых навыков, творческого мышления.

Ключевые слова: мастерство, преподаватель, внимание, познавательные способности.

Annotation

The use of wound-like types and forms of group work of students in the course of educational activities will allow them to comprehensively gain knowledge in the learning process, increases the attention of students, promotes the solid assimilation of knowledge, the development of self-control skills, self-esteem, the development of speech skills, creative thinking.

Keywords: skill, teacher, attention, cognitive ability.

Бүгінгі таңда топтық жұмыс, топқа бөлу тәсілдерінің түрлерін тәжірибеде қолдануға тиімділігі туралы бағыт-бағдар бере отырып, сыни ойлауды қажет ететін өзіндік пікірімен көзқарасын қалыптастыру арқылы ой қорыту, өз ойларын жетілдіру арқылы оқыту мақсатқа жету. Оқушыларды ХХІ ғасырға дайындау үшін ұстаздар әр сабағын сапалы түрде ұйымдастырып, әдіс тәсілдерді танымдық бағытта тиімді қолдана білуі шарт. Бұл шарттарды оқытушы ұтымды пайдаға асырғанда оқушылардың танымдық белсенділігі мен шығармашылықпен жұмыс істеуі артады. Топта өзара қарым-қатынас жақсарады. Әр оқушы өзіне сын көзбен қараушылығы артады, топпен жұмыс істеп үйренген оқушы өзінің қабілетін дұрыс бағалай біледі және жақсы бақылай алады. Өмірге қажетті дағдыларға үйренеді. Сондықтан әр ұстаз негізгі алған

білімін өмірде қолдана алатындай етіп сабақты құру ұстаздар үшін шығармашылық ізденісті талап етеді. Ол үшін ең алдымен, әр ұстаз үнемі өз білімін жетілдіру және өз шәкірттерін тұлға ретінде тани білу керек. Ұлы Абайдың «Адамның қасиеті үш - ақ нәрсе: нұрлы ақыл, ыстық қайрат, жылы жүрек» демекші, шәкірттің алдына бару үшін жеткілікті білімнің болуы керек, сол тәжірибенді ұғындыру үшін тиімді тәсілдерді қолдана білу және ұстаз мамандығын таңдаған соң, этикалық әрі моральдік құндылықтарды ұстану қажет. Мұғалімнің бұл үш көмекшілері сапалы әрі табысты оқытуына жол ашады. Неге педагогикалық технологияларға ерекше көңіл бөлеміз? Оқушыларды пәнге деген қызығушылығын арттырып, білімдерін бір жүйеге келтіру мақсатында тиімді әдіс - тәсілдерді пайдалану білімнің сапалы болуына себеп болады. Әр сабақта алға қоятын мақсаттарымыздың бірі балалардың сөйлеу тілін дамыту болып табылады, сондықтан әрбір сабақта сөйлеу әрекетін құру үшін бірнеше әдістерді қолданамыз. Сұрақ - жауап әдісі мен үшін сөйлеу тілін дамыту, оқушы бойындағы танымдық үрдісті қалыптастырудың ең ұтымдысы, себебі балалар сұрақ құруға және сұраққа жауап беруге үйренеді. Нәтижесінде өзара қарым - қатынас жасауға дағдыланады. Сұрақ - жауап әдісін ойын, топтық, жұптық жұмыс ұйымдастырғанда да тиімді қолданамыз. Ең алдымен, балалар түсінбегенін бір - бірінен сұрап алуға мүмкіндік алады, екіншіден, білмегенін сұрау үшін сұраулы сөйлем құруға үйренеді. [1. 15 б.]

Қазіргі заманда оқушыларға дайын білім беруден яғни «дәстүрлі» стильмен оқытудан алшақтау керек. Сыни тұрғыдан ойлау қабілеттері дамыған оқушыларды қалыптастыру үшін мұғалімнің өзі де жаңашыл идеяларға көңіл көкжиектерін ашу керек. Сабақтың әрбір минутын тиімді пайдалану үшін сабақ жоспарын табысты болатындай етіп құру біздің міндетіміз, себебі мұғалімдер әрбір баланың болашағы үшін жауапты. Көзбен көрген ақпараттың 30 пайызы есте сақталатынын ескере отырып, жаңа тақырып түсіндіру барысында АКТ мүмкіндіктерін пайдалану мен үшін маңызды. Бүгінгі заманда сандық сауаттылығымыз жоғары болуы керек, себебі балалар алдында өз беделімізді нығайтамыз.

Оқыту сапасын арттыру мақсатында балалардың танымдық қабілеттерін дамыту, дәлірек айтсам, оқуға деген қабілетін, зейін, сөйлеу дағдылары, шығармашылық ойлау сияқты қабілеттерін дамыту біз үшін маңызды. Топтағы әр оқушы ақпаратты әртүрлі қабылдайды. Оқушылардың қабылдау ерекшеліктерін ескере отырып, әр сабақта тиімді стратегиялар мен әдіс - тәсілдерді қолдануға тырысамыз. Жаңа сабақты түсіндіруде аудио жазба материалдары бейнемәтіндер болса, қолдану сатысында топтық, жұптық түрлерін жүргізген ұтымды болады, себебі жұптық жұмыста көршілес оқушылар өзара жұмыс істеп, сұрақ қоя отырып тақырыпты игеруге мүмкіндік алады. Ал топтық жұмыс барысында әрқайсысы өз идеясын ұсынуға, жалпыға бағытталған белгілі бір жұмыс түрін орындай алады. [3. 114 б.]

Оқытылатын ережені есте сақтап, өмірде қолдана алатындай етіп ұғындыру үшін ойын элементтерін де жиі қолду қажет. Бүгінгі күні әлем кеңістігіне еніп қоғамға лайықты ұрпақ тәрбиелеу міндеті қойылып тұрған уақытта оқушыларға әдебиет пәнін оқытуда көп қиындықтар кездеседі. Оқушылар сабақ кезеңіндегі тапсырмамен шектеліп қосымша әдебиеттерді оқымайды, өз бетімен ізденіп көркем әдебиетті оқитын оқушылар бірден бір. Бұл қиындықтарға мыналар жатады: - оқушылардың оқулықтағы мәтінмен шектелуі;

- шығарманың түпнұсқасын оқымауы;
- қосымша көркем әдебиеті оқымауы;
- өз бетімен шығарманы талдай алмауы;
- өз бетімен ізденушілік қабілет танытпауы.

Осы қиындықтарды жою мақсатында топтық жұмысты ұйымдастыру педагог шеберлігін арттырады. Топтық жұмыс оқушылар арасында әлеуметтік өзара қарым-қатынасты, тиімді араласу және проблемаларды шешу дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Бұл өз кезегінде оқушыларды өздерінің оқуларына белсенді қатысуға итермелейді. Оқушыларды алынған ақпаратты ойластыруға және талқылауға өзгелердің пікірлерін түсінуге немесе теріске шығаруға ынталандырған жағдайда топтық жұмыс тиімді болады. Бір-біріне сұрақтар қоя біледі. Ең бастысы топта оқушы оқшауланып оқымайды. Топта бірлескен жұмыс, бір-бірін қолдау, топтық рух мадақталады. Топпен жұмыс жасағанда, тыңдау, келіспеушілікті құрметпен білдіру қабілеттеріне назар аударылады. Нәтижесінде өз ойы бар оқуға қабілетті тұлға қалыптасады. Топтық жұмысты ұйымдастырудың алдында топтағы оқушылардың белсенділік қызметін ұйымдастыру мақсатында топ ережесін жасау арқылы тәртіп талабын жасай аламыз. Ережені оқушылардың өздері құрады. Оқушылар ережеге мынадай тәртіп талабын жазады:

- сабақтан кешікпеу;
- сабаққа түгел, ұйымшылдықпен қатысу;
- бір-бірінің пікірін тыңдау;
- бірін -бірі сыйлау;
- берілген тапсырманы нақты орындау;
- бірігіп, белсенді жұмыс жасау;
- бәсекелестікке қабілеті болу.

Сабақтың алдында әр түрлі тәсілдерді пайдаланып, түрлі түстер, фигуралар, сөйлем мүшелері, сөз таптары, әдеби терминдер арқылы сабақ сайын өзгертіп топтарға бөліп отырғызған оқушылардың жұмыс жасауына зор ықпал етеді. Әр топта жұмыс жасаған оқушылардың бір-бірімен қарым-қатынасы, олардың өзгергені көп кешікпей көрінеді. Тұйық оқушылар ашыла бастайды. Қабілетті оқушылардың ізденіп әдеби шығармаларды оқуға көп көмегін тигізеді. Сабақта шығарма мәтінін меңгертуде, шығарманы оқыту қиындығын шешуге ЖИКСО әдісінің көмегі көп болады. Оқушыларға оқулықтағы мәтінді парақтарға

жазып жеке-жеке таратып оқыту керек. Әуелі жеке, содан соң жұппен оқиды. Басында оқушылар өз беттерімен жеке оқуға мойынсұнбай оқығысы келмейді. Артынан топтағы қызу талқыны көріп өздеріне берілген бөлімді сұраған кезде оқымауға болмайтынын түсінеді. Осы жерде топтық жұмыста ынтымақтастықта белсенді жұмыс жүргізеді. Ынтымақтастық оқу - өзара іс-әрекет жасау философиясы, ал бірлескен жұмыс соңғы нәтижеге немесе мақсатқа жетуге ықпал етуге бағытталған өзара әрекеттің құрылымы болып табылады. Оқушылар өздеріне берілген тапсырмаға жауапкершілікпен қарап басқа топ мүшелеріне түсіндіру үшін суреттер салды, сахналық көрініс қояды. Түрлі дәлелдер келтіре отырып, өмірмен салыстырады. Бір-біріне сұрақтар дайындап өз беттерімен сұрақтарға жауап береді. Топта оқушылардың ойлау қабілетін, сөйлеу тілін дамыту мақсатында Б. Блумның сұрақ қою өлшемін жиі пайдаланған өте тиімді. Олар жеңілден ауырға, қарапайымнан терең ойлауға жетелейді. Осындай сұрақтар қойылған кезде көшбасшылыққа бейім топ басшысы топтың басқа мүшелерімен ынтымақтастықта қарым-қатынас орнатып, шығармашылықпен жұмыс жасайды. Олардың күннен - күнге қосымша мәліметтер әкеліп, әдебиеттерден мысалдар келтіріп өмірмен байланыстырады. Әдеби шығармаларды өз беттерімен оқуға бет бұрғанын байқаймыз. Көркем шығармадан алған білімдерін сабақта қолданып, жаңа ақпараттарды саралап қорытындылап беретін болады. Топтық жұмыстың тағы бір тиімділігі топ ішінде шығарманы жан-жақты талдауға көмектеседі. [2. 10 б.]

Шығарманы жан-жақты талдау үшін топтарға мынадай тапсырмалар беріп отыру керек:

- I топ шығарманың мазмұнын айтады;
- II топ шығарманың сәтті жағын айтады;
- III топқа шығарманың сәтсіз жағын айтады;
- VI топ шығарманы көркемдік ерекшелігін талдайды;
- V шығарма бойынша шығармашылықпен жұмыс жасайды;
- VI топ шығармаға байланысты сезімдерін тұжырымдайды.

Топта оқушылардың сөздік қорын дамыту барысында топ мүшелері сөздіктермен, интернет көздерін пайдаланады. Сабақта топтық жұмыстарды ұйымдастыру арқылы оқушылардың сабаққа белсенділігі қызығушылығы артқанын байқаймыз.

Топтық жұмысты ұйымдастыру арқылы жаңа заманға сай білімді, әдебиетін сүйетін тұлға қалыптасатыра аламыз. Сабақты топтастырып өткізу барысында да оқытудың жаңа нәтижесіне қол жеткізуге болады.

Қазіргі таңда Қазақстанда білім берудің ұлттық үлгісі қалыптасуда. Бұл үлгі оқушының өзін - өзі тануға және өзін - өзі жүзеге асыруға ұмтылатын дамушы тұлға ретінде қалыптасуына бағытталған. Сондықтан оқушының дамуына жағымды жағдай тудырып, оқу процесіне қатыспай қалуы мүмкін болмайтындай етіп сабақты құрастыратын біз – мұғалімдер. Ал, бүгінгі оқытушы қандай болу керек?

Менің ойымша, өз - өзін реттей білетін, жаңалыққа құштар ұстаз заман ағымына қарай өзгере алатын болу керек. Оқытушы тағдыры - өмір бойы іздену, оқу - тоқу. Үнемі ізденіс үстінде жүретін оқытушы жаңа оқушы моделін шығаруына өз үлесін қосады. Себебі білікті ұстаз өз сабағына оқушыларды тегіс қатыстыра алады. Егер сабағын балалардың қызығушылығы арттыратындай етіп құрастырса, оқушының оқуға деген ынтасы пайда болады, әр сабаққа бала өз қалауымен барады. Бұның бәрі тек біздің өзіміздің қолымызда және балаларды сабағымызда қолдап, мадақтап отыру қажет.

«Оқушы – толтыратын құмыра емес, тұтататын алау», - деп Д. Ховард айтқандай, шәкірттерімізге сапалы білім беру – біздің басты мақсатымыз.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Кенжеева Г.Қ. Оқыту мен тәрбиелеудің қазіргі заманауи технологияларын оқыту үрдісіне енгізу негізінде педагогикалық ұжымының кәсіби құзыреттіліктерін арттыру. № 4-8 – 10 б.
2. Оқытушыға арналған нұсқаулық, 2018 ж.
3. Уразова Г.Т., Туленова Ұ.Т. Ойын технологиясы – Оқушыларының танымдық қызығушылығын қалыптастыру құралы. № 3, 2016 ж., 141 б.

5.9. Білім беру, логикалық – құрылымдық ойлау қабілетті дамыту

Рымтай Тлеукабыловна Жаксыбекова

қазақ тілі мен әдебиет пәнінің оқытушысы, гуманитарлық бөлім меңгерушісі, Жаяу Мұса атындағы Ақсу жоғары көпсалалы колледжі (Ақсу қ., Қазақстан)

Аңдатпа

Білім беру жүйесінде логикалық ойлау қабілетін дамыту білімді, дағдыны және шеберлікті белсенді меңгеру үрдісін мақсаты бағытталған түрде басқару, студенттің танымының қажетті әдістері мен тәсілдерін қамтамасыз етеді.

Термин сөздер: *интербелсенді, білім алушы, оқытушы.*

Аннотация

В системе образования - развитие логического мышления цель управления процессом активного овладения знаниями, навыками и умениями, обеспечение необходимых методов и приемов познания студента.

Ключевые слова: *интерактивная, обучающаяся, преподаватель.*

Annotation

In the education system - the development of logical thinking to manage the process of active acquisition of knowledge, skills and abilities, providing the necessary methods and techniques of knowledge of the student.

Keywords: *interactive, student, teacher.*

Бүгінгі таңда «ақпараттық өрлеу заманы» тұсында оқытушы кез келген сабақта студенттің шығармашылықпен жұмыс атқаруына орай талап қоя біліп, ықпал етуі қажет, қандай ортада болсын өзінің айтар ойы бар, адамгершілігі жоғары, қабілетті, іскер, өмірге деген өзіндік көзқарасы қалыптасқан студентті дайындауымыз керек. Өйткені, бұл - біздің негізгі мақсатымыз болып табылады. Оқыту мен тәрбиелеу үрдісінде оқу қарқынын жақсарту мақсатында көптеген педагогикалық технологияларының ішінде, өз тәжірибемізде жиі қолданып жүрген технологияларының бірі - саралап ойлауды дамыту.

Саралап ойлаудың дамуы – білім алушының жас ерекшелігіне қарамастан, әрбір адамға деген қажеттіліктің басты міндеті деп қарау керек. Сондықтан, осы орайда көптеген технологиялық құралдар пайда болды және толық дамыған тұлғаның ой-өрісін дамытуға бағытталған ұсыныстар жасалды, мысалы, оқушының жылдамдығын, айтар ойының мәнділігін арттыруға бағытталған түрлі әдістер мен тәсілдер бар. Мәселен, мысалы, шешімдерді кезең-кезеңмен шешуге, танымдық қабілетті дамытуға сөйлеу құзыретті шеберлігіне көмектеседі. Мұндай ойлау әрекеті қоғамды «жадыратып», эссе жазу, дауларды шешу және кез келген жағдайда, онда ауызша вербализмнің көмегімен өз ойыңызды білдіру қажет.

Қисындықты ойлау мүмкіндігі, мүмкіндігінше тезірек шешілетін шешімдердің нәтижелерін алдын ала анықтау үшін, әртүрлі нысандар мен объектілер арасындағы қарым-қатынас жасау үшін, оларды шешудің дұрыс әдістерін табуға, оларды тезірек қабылдауға мүмкіндік береді. Бұдан басқа, кез келген адам қоршаған қоғамның мінезқұлқын талдай алады және оның іс-әрекеттеріне ынталандыруды анықтайтын логикалық ойлауды үйренеді [1. 5 б.].

Педагогикалық технология бойынша студенттердің тіл мәдениетін – білім, білік, дағды арқылы дамыту керек. [1. 15 б.] Интербелсенді оқыту арқылы студенттің білім беру, логикалық – құрылымдық ойлау қабілетті дамыту – әрекетпен және әрекет арқылы оқыту, ал мұндай ұстаным қомақты нәтижелерге жеткізетін ең тиімді жүйе деп есептелінеді, өйткені адамның жадында бірінші мезетте тек өзінің әрекеттері мен өз қолымен жасағаны ғана қалады.

Кесте 1 – Интербелсенді оқытудың негізгі қағидалары мен мақсаттары

Қағидалар	Мақсаттар
Орта қалыптастыру	- Білім алушы үйренуде өз әрекеттерінің жемісті екендігін сезінетін жағдайлар жасау;
	- Үйренушілер арасында ашық, еркін, шығармашылық қарым-қатынас орнату;
	- Үйренушілерге білімді дайын күйде бермей, оны ізденуге бағыт-бағдар сілтеу.

Қағидалар	Мақсаттар
Әрекет арқылы үйрету	- Үйренушілерге білімнің өзіндік әрекеттер арқылы ғана тиімді түрде меңгерілетіндігін дәлелдеу; - Үйренушілерді белсенді әрекеттерге баулып, олардың білім игеру әрекеттерін ұйымдастыру.
Өмірмен байланыстыру	- Үйрету практикалық әрекеттерге негіздеу, пән мен тақырыпты күнделікті өмірде туындайтын проблемаларды шешу деп қарастыру.
Өзінділік пен дербестікке баулу	- Үйренушілердің дайын жауаптарын қанағат тұтпай, оларды ой-толғаныс арқылы өзіндік пікір құрастыруға, проблема шешуде өзіндік тұрғыдан жауап табуға ынталандыру (егер студент жауап бере алмаса, дұрыс жауапты өзі бермей, оны басқа студенттердің табуына ықпал жасау); - Үйренушілерде сыни және аналитикалық ойлау дағдыларын қалыптастыру (күмәндану, өзіндік түсінікке ұмтылу, ақпараттан әртүрлі мағынаны көре білу, дәлелдеме келтіру).

Интербелсенді оқыту студенттің өз тәжірибесі және өзге де студенттердің тәжірибесі тұрғысынан жасаған белсенді қарым-қатынасқа негізделеді. Ал үйренушілердің тәжірибесі дегеніміз олардың өзіндік пікірлері мен көзқарастары, ойлары мен идеялары, тұжырымдары мен қорытындылары, дәлелдері мен уәждері деп айтуға тұрарлық. Студенттер таным процесінде бір-бірімен өз тәжірибесімен бөліседі, міне осындай байланыста, қарым-қатынаста жаңа білім құрастырылып, саналы түрде игеріледі. «Сабақ беру – үйреншікті жай шеберлік емес, ол үнемі жаңадан жаңаны табатын өнер» деп Ж. Аймауытов айтқандай білім беру жүйесіндегі бүгінгі өмірдің талабы сабақ өткізудің жаңа әдістері мен ақпараттандырылған оқыту технологияларын пайдалану. Бұл мақсатқа жетудің бірден - бір жолы оқытудың тиімді жолдары мен түрлерін іздестіру. Сондықтан да оқытудың жаңа түрлерін күнделікті сабақта қолданып, жоғары нәтижеге жету – оқытушының басты міндеті.

Базалық білім - бұл оқушы тұлғасы мен сапасының дамуы қуатты жүретін ерекше құнды, қайталанбас кезеңі. Сондықтан да базалық білім алу танымдықтың алғашқы басқышы. Мысалы мектептің бастауыш сатысында оқушы дайын стандартпен жазу, оқу және есептеуді үйреніп қана қоймай, жеке өзінің шығармашылығымен және жеке рефлексиялармен (әрбір оқушы үшін) әр түрлі кеңістікте жеке өмір сүру, жеке білім алу жағдайында қалыптасады.

Ғылыми зерттеулерден байқағанымыздай бірінші курс оқушысының бойындағы шығармашылық бастамалар олардың оқу іс-әрекетіндегі танымдық белсенділіктеріне тікелей байланысты болып келетіндігі айтылады. Ал шығармашылық бастаулар оқушының алға қойған мақсатына орай, оқыту мазмұнына қызығушылығын қалыптастыру, олардың танымдық белсенділігі мен шығармашылығын арттыруға және оларды тәжірибеде қолдануға бағытталған әрекеттер, дағдылар мен іскерліктердің бірлігі. Менің өзекті тақырыбым: «Оқушылардың шығармашылық қабілетін дамыту». Осы проблеманы шешу барысында келесі міндеттерді анықтау:

- Сөйлеу туралы қарапайым ұғым
- Өз ойы мен пікірін сюжеттік суреттер арқылы еркін жеткізе алуға үйрету;
- Мазмұнды сөйлеу арқылы өз ойын дәлелдей білу;
- Мәтінді жүйелі баяндауға дағдыландыру;
- Өз бетінше ізденуге, шешім қабылдай білуге, практикалық әрекеттерге дайын болуға машықтандыру;
- Пәнге деген қызығушылығын арттыру;
- Есте сақтау қабілетін жетілдіру;
- Көрнекілік арқылы танымдық белсенділігін арттыру;
- Оқушының білім деңгейін саралап, шығармашылық жұмысқа тарту;
- Интерактивтік тақтаның мүмкіндігі арқылы оқушының танымдылық қабілеттерін дамыту;
- Болашақ ойшыл, тапқыр, өткір, әрине білімді, азаматты тәрбиелеу. Осы мақсаттар сабақта үнемі назарда болуы тиіс.

Білім беру кезегінде оқушыларының білімі психологиялық-танымдық іс-әрекет негізінде ғана бақылауға алынса тиімді болатыны белгілі. Ол үшін танымдық жаттығулар, мағыналы есте сақтау, зейінділік, ішкі әрекет жоспары бейнелік – кеңістік байланыстар бағыттарында жүргізіледі.

Көп жағдайда танымдық процестердің өте маңызды мәселелерді, қиындықтарды ескермеу салдарынан таным дұрыс қалыптаспайды. Ол тек сабаққа ғана емес, сонымен қатар танымдық іс-әрекетке де кедергісін тигізеді. Мысалы, мұндай балалар үндемегенді қалайды, өзін өте енжар ұстайды және сабақ тапсырмаларын жиі орындамайды. Осы себептен баланың жаңа тақырыпты меңгеруі төмен болады да, балада қажетті білімді дұрыс игере алмайды. Сонымен қатар оқу процесі ойдағыдай дәрежеде жүргізілмеген жағдайда, мысалы, 1 курс оқушысы сабақтың мазмұнын жаттап алып, бірақ мағынасына түсінбейтін болса, өз бетімен пікір айтып, қорытынды жасауға қатты қиналатыны сөзсіз.

Бұл мәселе жөнінде В.В. Давыдов, В.И. Слободчиков, Г.А. Цукерман еңбектерінде «Адам өзін өзгерту үшін оның білім алуы керек, ол біріншіден, өзінің білімді меңгеру шегін білуі қажет, екіншіден, өз мүмкіндіктерінің шекараларына өте алуы қажет» - дейді.

Сондықтан танымдық үрдіс оқушысы үшін дамытатын жаттығулардың кешенді орындалуы түсінікті болса олардың танымдық іс-әрекетінің барлық түрлері қамтылады.

Ол үшін «танымдық құқықтарды теңгеру» терминін пайдаланамыз. Дамытатын танымдық жаттығулардың мақсаты білім беру кезеңінде оқытудың интеллектуалдық потенциалын көтеру және әр сабақты оқушының танымдық құқықтарын меңгеруге бағыттау, тапсырманың шешу жолдарын талдау, тапсырманың орындалуына түрлі тәсілдер іздеу, өзінің шешімін құрбыларының жұмысымен салыстыру, өзінің дәлелдеген шешімін айтуға үйрету болып табылады.

Бұрынғы әдетке айналған оқу үрдісінде оқытушыға басымдылық роль берілсе, ал қазіргі заманауи технологияларда үйренуші белсенділік көрсетуі тиіс, яғни оқытушы студентті оқытпайды, ол оны өздігінен оқып білім алуға жетелейді. Сол арқылы студент өз қажеттілігін өзі таңдаған жолында қамтамасыз етіп, жетістікке жетуге мүмкіндік алады. Ал, өндірісте оқыту шеберлері әрбір білім алушының жеке қызығушылығын және қабілеттерін ашуға көмектеседі.

Білім алушылардың таным-белсенділігін, ойлау қабілеттерін арттыру үшін төмендегідей қағидаларды берік ұстанамыз:

- Білім алушылар мен оқытушы арасындағы тепе-теңдік жағдай, екі тұлға да үйренушілер, үйретушілер;

- Оқытушы мен студент арасындағы өзара сыйластық, бір-бірінен үйренудегі және бірін бірі үйретудегі көмегінің маңыздылығы;

- Білім алушының өз пікірін білдіруге жетелеу және оның пікірін құрметтеу;

- Білім алушының ойлау, талдау, іздену қабілеттерін арттыру.

Ауқымдану және ғылыми – техникалық прогресс процесі, әсіресе жаңа ақпараттық және телекоммуникациялық технологиялардың дамуы еліміз үшін бірегей мүмкіндіктер ұсынады. Білім сапасының алшақтығын технологиялар мен әдістемелерді арттыруға ықпал жасау, жеке білім алу траекториясына жағдай жасау, интернетке байланыссыз ақпараттық-коммуникациялық технологиялар енгізу қарқынын арттыру болып табылады. Алайда біздің осы процестермен қатар адымдайтынымызға ешкім кепілдік бере алмайды. Демек, осы технологияларды ұғыну, олардың қоғамымызға толық кіруіне қол жеткізу, ғылыми – техникалық кадрларды қолдау маңызды. [2. 10 б.]

Қорыта айтқанда, оқытудың әлемдік стандарттарына негізделген жаңа оқыту жүйесін қолдану арқылы біз студенттің тұлғалық бағытын белсенді позицияға бағыттаймыз, тұлғаны өзіндік жауапкершілікке жеткіземіз. Білім алушылардың дайындық деңгейі мен өсу динамикасын кез келген кезеңде анықтай алатын боламыз.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Республикалық педагогикалық – әдістемелік журнал: № 1 (39) 2019, Колледж: кәсіби білім беру.

2. Педагогика мәселелері ғылыми теориялық журнал, 5-6/2018.
3. «Дамыта оқыту технологиялары» Б.А. Тұрғынбаева. Алматы, 2018 жыл.

5.10. Сәндік-қолданбалы өнер сабақтарында оқушылардың шығармашылық белсенділігін дамыту мүмкіндіктері

Кунсулу Сатхановна Таукебаева

Техника ғылымдарының кандидаты, Аймақтық Менеджмент Академиясының қауымдастырылған профессоры, аға оқытушысы. Ш. Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз Инновациялық институты (Тараз, Қазақстан)

Сауле Бектуревна Шокалакова

Аға оқытушы. Ш. Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз Инновациялық институты (Тараз, Қазақстан)

Аңдатпа

Мақалада оқушылардың сәндік-қолданбалы өнер сабақтарында оқушылардың шығармашылық белсенділігін дамыту мүмкіндіктері бойынша педагогикалық әдіс-тәсілдері жан-жақты қарастырылады.

Білім беру жүйесін жетілдіру үшін қажетті білім нақты беріледі

Авторлар жалпы білім беретін мектептерде көркем еңбек пәнін оқыту деңгейін жетілдіруде графикалық орнаменттерді қолдану және зерттеу қарастырылған, оқушы тұлғасының шығармашылық белсенділігін дамыту арқылы оқушылардың технологиялық білім мәдениетін қалыптастыру бойынша эксперимент жүргізілді. Сәндік-қолданбалы өнер бойынша практикалық, шығармашылық дағдысын дамытуға арналған бөлімдер енгізілді, сауалнама қорытындысы негізінде толыққанды сипаттап береді.

Мақала авторлары сәндік-қолданбалы өнер сабақтарында оқушылардың шығармашылық белсенділігін дамыту жоғары деңгейіне көшкенін көрсетті

Түйін сөздер: көркем еңбек, сәндік-қолданбалы өнер, оқушылар, тиімді оқыту, зерттеу, графикалық орнаменттер.

Аннотация

В статье подробно рассматриваются педагогические методы и приемы развития творческой активности учащихся на уроках декоративно-прикладного искусства

Знания, необходимые для совершенствования системы образования, передаются четко.

Авторами предусмотрено использование и исследование графических орнаментов в совершенствовании уровня преподавания предмета художественного труда в общеобразовательных школах, проведен эксперимент по формированию технологической культуры знаний учащихся через развитие творческой активности личности учащегося. Введены разделы, посвященные развитию практических, творческих навыков по декоративно-прикладному искусству, с подробным описанием на основе результатов анкетирования.

Авторы статьи показали, что развитие творческой активности учащихся на уроках декоративно-прикладного искусства перешло на более высокий уровень

Ключевые слова: художественный труд, декоративно-прикладное искусство, учащиеся, эффективное обучение, исследования, графический органайзер.

Annotation.

*The article discusses in detail pedagogical methods and techniques for the development of creative activity of students in the lessons of decorative and applied arts
The knowledge needed to improve the education system is transmitted clearly*

The authors provide for the use and research of graphic organizers in improving the level of teaching the subject of artistic work in secondary schools, conducted an experiment on the formation of a technological culture of students' knowledge through the development of creative activity of the student's personality. Sections devoted to the development of practical, creative skills in decorative and applied arts, with a detailed description based on the results of the survey, have been introduced.

The authors of the article showed that the development of creative activity of students in the lessons of decorative and applied arts has moved to a higher level

Keywords: artistic work, decorative and applied art, students, effective teaching, research, graphic organizer.

Кіріспе

Жалпы білім беретін мектептің алдында тұрған маңызды міндеттердің бірі - оқушылардың көркемдік және эстетикалық білім мен тәрбиеге көңіл бөліп жақсарту. Оқушыларға жоғары эстетикалық талғамын қалыптастыру, сәндік қолданбалы өнердің қыр сырын үйрену, сонымен бірге қоршаған шындықтың сұлулығын түсіну, қалыптастырушы бағалау жүргізу, шығармашылық дағдыларын қалыптастыру. Көркем еңбек пәні мұғалімдері сабақтарында белсенді оқытуды қолданып, тәрбие мен білім беру мүмкіндіктерін тиімді пайдалануға және ұлттық сәндік-қолданбалы өнер туындыларын көркем еңбек сабағында графикалық органайзерлерді қолдану арқылы зерттеу жұмысын жүргізеді, оқушы тұлғасының шығармашылық белсенділігін дамыту, білім берудің тиімді әдіс тәсілдерін қолданып оқушылардың шығармашылық белсенділігін дамытуды анықтаға бағытталған.

Бүгінгі таңда халықтың дәстүрлері мен ұлттық қолөнердің ерекшеліктеріне сүйене отырып, жалпы білім беретін мектептерде көркем еңбек пәнін оқыту деңгейін жетілдіруді, графикалық органайзерлерді қолдану арқылы зерттеу оқушы тұлғасының шығармашылық белсенділігін дамыту өте маңызды.

Қоғам дамуының және ұлттық мәдениеттің рухани жаңғыруының қазіргі заманғы талаптарын ескере отырып, білім беру мазмұны жаңарту жағдайында көркем еңбек пәні бойынша оқу бағдарламаларына сәйкес авторлық бағдарламаларды, мұғалімдерге арналған әдістемелік құралдарды әзірлеу қажет. Бұл талаптар жұмыстың өзектілігі мен білім

беру мазмұны жаңарту жағдайында көркем еңбек пәнін практикалық маңыздылығын анықтады.

Айта кету керек, рухани адамгершілік және эстетикалық тәрбие жүйесінде, оқу процесінде көркем еңбек пәні бойынша қазақ халқының сәндік-қолданбалы өнері маңызды рөл атқарады. Сондықтан көркем еңбек сабағында және қол өнер үйірмелерінде, ғасырлар бойы ұлттық қолөнердің сұлулығын біріктіретін қазақ халқының жинақталған тәжірибесін графикалық органикаларды қолдану арқылы зерттеу және пайдалану қажет. Халық өнері - "бабалардың тірі дауысы, тарихи жады, ол арқылы уақыт пен ұрпақ байланысы жүзеге асырылады".

Білім беру мазмұны жаңарту жағдайында көркем еңбек пәні бойынша оқушыларды халықтың рухани адамгершілік және материалдық мәдениетіне баулуға, олардың бойында осы баға жетпес мұраға деген мақтаныш пен құрмет сезімін тәрбиелеуге бағытталған арнайы авторлық бағдарламалары қолдану қарастырылған. Оқушыларды ұлттық қолөнер тарихымен, салт-дәстүрлермен таныстыруды көздейтін бөлімдермен қатар сәндік-қолданбалы өнер бойынша практикалық, шығармашылық дағдысын дамытуға арналған бөлімдер енгізілген.

Оқушыларды халық шеберлерінің тамаша көркем туындылары туған өлкеге деген сүйіспеншілікті оятуға, патриоттық тәрбие беруге, рухани адамгершілікті оятуға, табиғатты көруге және сүйуге, қазақстандық патриотизм және азаматтық жауапкершілік, құрмет, ынтымақтастық, ашықтық, өмір бойы білім алу, басқа халықтардың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын бағалауға, еңбегін құрметтеуге калыптастыру қарастырылған.

Қазақ халқының сәндік-қолданбалы өнер туындыларының арқасында оқушылардың санасында сұлулық пен азаматтық жауапкершілік, құрмет, жақсылық туралы идеяларды қалыптасады. Сабақ барысында сурет салу кезіндегі алынған ритм, пішін мен түстің визуалды тепе-теңдігі, түс қатынастарының үйлесімі, қазақ халқының ою-өрнек ұғымдары көркем еңбек сабақтарында түрлі аппликация жасау кезінде, тоқма тоқу, түрлі кесте тігу, ұлттық бұйымдарды көркем безендіру, куршақтарды жасау және т. б. қолданылады. оқу процесінде мүмкіндігінше кеңінен ұлттық өнердің мүмкіндіктерін қолдану: қазақ халқының ою-өрнегінің графикалық, орналасу, композициялық және кескіндемелік ерекшеліктері мен дәстүрлері.

Көркем еңбек сабағында жүйелі түрде өткізілетін қоршаған ортаның сұлулығы туралы әңгімелер қазақ халқының қолданбалы өнері, көркем еңбекке деген қызығушылығын ілгерілеу арқылы қалыптасуына ықпал етеді, оқушылардың қоршаған әлем, қолданбалы өнер туралы түсініктерін кеңейтеді. Сәндік-қолданбалы өнерді оқыту бөлімінде әр түрлі халықтың өнерді зерттеу бүгінгі күннің қажеттілігі болып табылады. Қазақ халқының сәндік-қолданбалы өнерімыңдаған ғасырлар бойы қалыптасқан және қазіргі заманғы мәдениеттің тұғыры

болып табылады, сондықтан ұлттық қоғамның одан әрі рухани, жетілуі қазақ халықының өнері, ұлттық мәдениетінің өміршеңдігі мен оптимизмін игерусіз мүмкін емес. Бұл оқушыларға эстетикалық тәрбиеле беріп, рухани адамгершілік қажеттіліктеріңі дамытады, көркемдік талғамын қалыптастырады, шығармашылық қабілеттерін жетілдіреді, сәндік қолданбалы өнер саласындағы ең қиын мәселелерді зерттеу арқылы шешуге ықпал етеді

Зерттеудің мақсаты-оқушылардың шығармашылық белсенділігін дамыту жолдарын, әдістері мен құралдарын зерттеу, ұлттық сәндік-қолданбалы өнер түрлерін графикалық организер арқылы зерттеу процесінде көркемдік білімін арттыру.

Шығармашылық, көркемдік, АКТ дағдыларын және жоғары деңгейде ойлау дағдыларын қалыптастыру процесінде оқушылардың шығармашылық белсенділігін дамыту мақсатында мектептерінің бағдарламаларында 5-6 сынып оқушыларының сәндік-қолданбалы өнер бөліміне халық шығармашылығының дәстүрлерін пайдалану бойынша авторлық бағдарлама, оқушының жұмыс дәптері, ғылыми-негізделген әдістемелік ұсынымдар әзірленді. Негізгі тұжырымдар мен ұсыныстарды мектеп мұғалімдері, көркем еңбек сабағында қолдануға мүмкіндік алады және сынып жетекшілері оқу-тәрбие жұмысы процесінде, рұхани жанғыру бойынша пайдаланып, көркем еңбек пәні бойынша сабақта мектеп мұғалімдері пайдалана алады.

Зерттеудің сенімділігі жиналған практикалық материалдардың көлемімен қамтамасыз етіледі. Екі жылдық эксперименттік зерттеудің барлық кезеңдеріне толық қатысып сәндік қолданбалы өнер бойынша тәжірибе жинақталды. Зерттеудің әр кезеңінің нәтижелері талдалып, жіктеліп оқу процесінің әр түрлі жағдайларында тексерілді, графикалық организерлерді қолданып объективті мәліметтер алуға мүмкіндік берді. Негізгі ережелерді апробациялау ізденушінің Тараз қаласының мектептеріндегі педагогикалық қызметі барысында, Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты «Бастапқы әскери дайындық және шығармашылық мамандықтар» кафедрасы педагогикалық тәжірибесінде өткізілді.

Зерттеу материалы және әдістері

Оқушылардың көркемдік дамуын сәтті жүзеге асыру үшін оларды шындық пен өнердің эстетикалық құбылыстарын қабылдау арқылы қоршаған әлемнің сұлулығымен таныстырып қана қоймай, оны өз шығармашылығында - сурет салу, ағаш кесу, әңгімелер және т. б. көрсетуге тырысу керек. Бұл жағдайда бала қоршаған әлем туралы өз әсерлерін көрсете алады, әртүрлі материалдарды қолдана отырып, оларды нақты формаларға енгізе отырып, қиял бейнелерін жеткізе алады.

Балаларды әлемдік және отандық мәдениеттің қазыналарымен таныстыру олардың шынайы эстетикалық көзқарастары мен принциптерін қалыптастырады. Мәдениет ескерткіштеріне, халық

шығармашылығына, музыка, әдебиет, кескіндеме туындыларына терең құрмет сезімін тәрбиелеу-әрбір мұғалімнің берекелі және құрметті міндеті, өйткені халық өнері адам қызметінің үлкен қабаты болып табылады.

Халық шығармашылығы, шебер және жүйелі қолдану оқушыларға айтарлықтай әсер етеді, бейнелеу дағдылары мен дағдыларын қалыптастыруда тиімді ынталандыру, шығармашылық қызметті дамытуда белсенді құрал болып табылады.

Осыған байланысты, қазіргі жағдайда мектеп оқушыларын тәрбиелеу процесінде халықтық мұраны пайдалану әдістері мен нәтижелері үшін мұғалімнің рөлі мен жауапкершілігі объективті түрде артады.

Оқушыларды бейнелеу және сәндік-қолданбалы өнерді оқытудағы басты міндет балалардың шығармашылық белсенділігі мен тәуелсіздігін дамыту екені анық.

Мұғалімнің міндеті - барлық оқушыларын суретпен таныстыру, тіпті кішкентай балаларға да тән шығармашылық қуаныштың керемет көзі, балалардағы байқауды дамыту. Көргендерін эмоционалды түрде сезіну, өз әсерлерін әңгімелерде, суреттерде, сәндік-қолданбалы өнер бұйымдарында шығармашылық жеткізе білу.

Оқушыларды халық өнерімен таныстыру кезінде мыналарды ескеру қажет:

- Қазақ халқының өнері-балалар бейнелеу шығармашылығының өзіндік катализаторы;

- Қазақ халқының өнерінде ұрпақтардың дәстүрлі көркемдік тәжірибесі жинақталады;

- Қазақ халқының сәндік-қолданбалы өнер туындылары бейнелеу өнерінің басқа түрлерімен (кескіндеме, графика, мүсін) қатар көркемдік талғамның, эстетикалық идеалдың қалыптасуына және дамуына, әртүрлі материалдармен жұмыс істеудің бастапқы дағдылары мен тәжірибесіне сүйене отырып, жеке тұлғаны жандандыруға ықпал етеді.

Айта кету керек, оқушылардың бейнелеу іс - әрекетінің басқа түрлерімен салыстырғанда, халықтық, сәндік-қолданбалы өнер сабақтары әр оқушыға өз қалауы бойынша бизнесті қол жетімді деңгейде табуға мүмкіндік беретін көптеген технологиялардың арқасында жеке тұлғаны дамыту үшін ең қолайлы мүмкіндіктерге ие.

Сонымен қатар, халық шеберлерінің шығармаларымен танысу және жұмыс жасау барысында оқушылар бейнелеу дағдылары мен тәжірибесін игеріп қана қоймай, сонымен қатар шығармашылықтың осы түрінің ерекшеліктерін түсінеді. Олардың алдында сұлулықтың таңғажайып және белгісіз әлемі ашылады, олар алыс ата-бабаларының қоршаған табиғат пен заттарға деген шынайы дана және бейнелі-философиялық көзқарасының куәсі болады. Жоғарыда айтылғандарға әртүрлі халықтардың шығармашылығымен байланысуға бағытталған қазіргі заманғы және халықтық өнердің өзара байланысы, біріншіден,

туған жерге деген сүйіспеншілікті тәрбиелейді, екіншіден, ата-бабалардың шығармашылық жұмысына ұқыпты көзқарасты қалыптастырады, үшіншіден, әлемге эстетикалық көзқарасты тәрбиелейді.

Көп жылдық педагогикалық тәжірибе оқушылардың көркемдік дамуында, олардың шығармашылық әлеуетін жандандыруда маңызды болып табылатын дәстүрлі халықтық және сәндік-қолданбалы өнердің кейбір компоненттерін анықтауға мүмкіндік берді:

- өзіндік көркемдік-экспрессивті құралдарымен дәстүрлі өнер өзінің табиғаты бойынша эстетикалық жағымды;

- халық өнері өзінің жарықтығымен, әсемдігімен, әсемдігімен назар аударады;

- көбеюдің қол жетімді әдістері мектеп оқушыларына оның дамуына алғышарттар жасайды;

Қабылдаудың қол жетімділігі материалда да, имитациялық техникада да халықтық өнер үлгілерін практикалық орындау мүмкіндігімен бірге оқушылардың көркемдік дамуын жетілдірудің шешуші және тиімді шарттарының біріне айналады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Асылбекова А.М. Қазақ кескіндеме өнеріндегі тұрмыстық жанр (1930-1970 жж.) [Текст]: автореферат. - Алматы: Cory Land, 2010. - 24 с.

2. Аймауытұлы Ж. (1929). Комплекспен оқыту жолдары (Мұғалімдерге, қайталама курстарға, тәрбие техникумдарына көмек). Қазақ баспасы.

3. Еспенова А.Т. Заманауи сәулеттік кеңістіктегі және ұлттық сәндікқолданбалы өнердегі синтездің категориясы // Әшірбек Сығайдың 70 жылдық мерейтойына арналған халықаралық ғылыми-практикалық конференция. – Алматы, 2017. – 301 б., 220-225 б.

4. Иманбаева Ж.А. Национальные традиции в формировании современного казахстанского дизайна архитектурной среды. [Текст]: автореферат. - Алматы: 2018. - 167 с.

5. Каган М. С. Традиции и новации в современных философских дискурсах // Материалы круглого стола 8 июня 2001 г. Санкт-Петербург. Серия «Symposium». Вып. 14. - СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2001. - С. 39-42.

6. Медведев Л.Г. Концепция эстетического воспитания и художественного образования учащихся Казахстана, Алма-Ата, 1994.

7. Медведев Л.Г. Формирование графического художественного образа на занятиях по рисунку. М.: Просвещение, 1986, - С. 159.

8. Труспекова Х.Х. Авангардные идеи XX века живописи и актуальном искусстве Казахстана. Алматы: ИД «Credos», 2011. – 376 с.

9. Юсупова А.К. Грани искусства: будущее традиций. Монография, - Нур-Султан: ТОО «Мастер По», 2019. – 129 с.

5.11. Детские Art-галереи и их роль в эстетическом просвещении

Софья Николаевна Ецкевич

Магистр искусствоведения, преподаватель
истории искусств. Школа искусств и дизайна
имени А. Кастеева (г. Алматы, Казахстан)

В рамках реализации Государственной программы развития образования Республики Казахстан 2030 возникает необходимость в расширении сети организаций художественного образования, а также в совершенствовании их структуры и содержания [1]. Дальнейшее развитие стратегического направления художественного образования установлено основными положениями Декларации Первой Всемирной конференции ЮНЕСКО по образованию в области искусств – «преподавать и учиться через искусство» [2].

Особая функция в эстетическом и художественном просвещении детей и юношества возлагается на детские художественные школы, музейные центры и студии. В 80–90-е ХХ века появляются музеи нового типа – Art-галереи, посвященные отдельным предметам или необычным событиям, вызывающим интерес у юных посетителей. Галерея – это государственное, общественное или частное предприятие, постоянно занимающееся экспонированием, хранением, изучением и пропагандой искусства.

Актуальность данной научной работы заключается в том, что в настоящее время место и роль современной галереи в обществе заметно увеличивается. Постепенно они становятся значимыми культурными центрами с выраженной социокультурной деятельностью, оказывая значительное влияние на жизнь общества. В связи с этим рассмотрение роли современных галерей, процесса их становления, деятельности и специфики является актуальным. Деятельность галерей имеет важную культурологическую и духовную ценность.

Цель научной работы: обоснование культурной роли художественных галерей и их значения в эстетическом просвещении детей и юношества. Настоящая тема является мало изученной в педагогической и музейной науке Казахстана.

Обратимся к краткой истории детских музеев и галерей в контексте современности.

В 1880-е годы в Англии, в Южно-Кенсингтонском музее была создана служба взаимодействия с учителями средних школ, целью которой было обеспечение совместной работы по научно-техническому и художественному воспитанию и образованию учащихся. Объединив музей и школу в единое целое, первый его директор Г. Колль был первым среди тех, кто увидел образовательную сущность музея: «Пока музеи и галереи не поставят перед собой образовательные цели, они

представляют собой скучные и бесполезные учреждения». Эта позиция Г. Колля и его практические действия, принесшие огромную пользу многим поколениям школьников и студентов, обусловили формирование модели активной образовательной деятельности в музее и серьезно повлияли на музейную политику в данном направлении.

Тем самым можно констатировать, что Англия стала первой страной, где образовательная функция профессионального музея обозначилась в рамках идеологии его существования и обучения. Опыт Южно-Кенсингтонского музея следует считать отправной точкой и для формирования системы взаимодействия музея с художественной и общеобразовательной школами. Впервые в мировой практике при нем, с целью расширения влияния музея на учебно-воспитательный процесс, была создана служба по работе с учителями средних школ.

Детский музей, впервые возникший в Бруклине в 1899 году, – явление своеобразное. Инициатором его создания является Анна Биллинг Галлуп, которую называют в Америке «основателем концепции Детского музея». Она рассматривала такой музей как место, в котором дети участвуют в увлекательных действиях, совершая по ходу их собственные открытия и пополняя свои знания.

Эстетико-образовательные и воспитательные функции музея осуществляются в рамках музейной педагогики. Термин «музейная педагогика» формируется в начале XX века, он был заявлен в книге немецкого педагога Ганса Фройдентала в 1931 году. Образовательная деятельность музея стала объектом научного исследования в Германии (Г.Фоль, Г.Кершенштантнер, К.Фризен и Г.Фройденталь).

Интересный опыт содержится в книге «Музейная педагогика за рубежом», в которой освещается опыт США и Германии [4]. Однако, вероятно, не многие казахстанские специалисты осведомлены об этом уникальном опыте.

Одним из первых детских музеев в России был Музей игрушки (г. Москва). На афише музея, выполненной художником И. Ефимовым, был помещен призыв: «Дети, идите в свой музей!» [3, с. 87].

В Казахстане внимание к музейной педагогике в современном понимании данного понятия стало проявляться в конце 1990-х – нач. 2000-х годов. Вопросам культурно-образовательной деятельности казахстанских музеев посвятили свои работы М.В. Воронович, Ю.Ф. Вязникова, А.Г. Ибраева, Г.Ш. Файзуллина, М. Мусаханова, К. Темиргалиева, Г.С. Ахатова и др. Примечательным событием стало проведение I-й республиканской научно-практической конференции «Художественно-образовательное пространство музейной педагогики» (Усть-Каменогорск, 2015), на которой обсуждались актуальные проблемы музейного дела и музейной педагогики.

Первым казахстанским детским музеем является «Шанырак», о котором пишет ученый-историк Г.Ш. Файзуллина в научной работе

«Культурно-образовательная деятельность музеев Казахстана в период независимости: 1991–2005 гг.» [6, с. 90].

На сегодняшний день еще не разработана реальная методологическая база для такой новой дисциплины, как музейная педагогика, находящаяся на стыке музееведения, педагогики и психологии.

Учитывая, что детская музейная педагогика в Казахстане находится на стадии развития, была предпринята попытка создать экспериментальную образовательную программу «Детские Art-галереи и их роль в эстетическом просвещении», которая предназначена для учащихся средних общеобразовательных школ, гимназий, лицеев, художественных школ среднего и старшего звена. Программа рассчитана на 34 часа в течение учебного года. В данную программу введена возможность создания не только реальной, но и виртуальной галереи, с использованием ресурсов Интернет.

Программа призвана расширить методическую базу изучения детских Art-галерей (Art-музеев) и стать подспорьем в работе педагогов-музееведов, педагогов средних школ и дополнительного образования.

Специфика культурного воспитания учащихся средствами художественной педагогики связана с формированием музейно-визуальной компетентности школьников. Именно она позволяет осуществлять музейно-коммуникационный анализ на основе широкого круга знаний об элементах зрительного образа, средствах и приемах композиционного решения экспозиции, ценности, свойств музейного предмета и его функций в экспозиции, а также знаний об отображаемом экспозицией явлении. Культурное воспитание школьников средствами музейной педагогики позволяет полноценно и эффективно влиять на процесс формирования мотивационно-ценностного, интеллектуального, деятельностного, эмоционально-волевого компонентов гражданственности.

Методологическую основу программы «Детские Art-галереи и их роль в эстетическом просвещении» составили:

- общие закономерности, принципы и подходы к анализу психолого-педагогического развития детей и юношества (Л.С. Выготский, И.Б. Котова, М. Коул, А.Н. Леонтьев, А.Р. Лурия, К. Левин, Ж. Пиаже, С.Л. Рубинштейн, З.И. Рябикина, В.П. Свечников, Е.И. Шиянов, Д. Б. Эльконин и др.);

- определение специфики педагогического воздействия музеев на разные социальные и возрастные группы детской музейной аудитории, обосновывающей необходимость дифференцированного подхода;

- выявление наиболее плодотворных форм и методов совместной работы музеев с педагогическими учреждениями;

- прогнозирование развития музеев и art-галерей в плане реализации их педагогических возможностей.

Главной целью программы является создание модели формирования духовности учащихся на основе галерейной коммуникации. Предлагаемая программа стремится через образовательные и воспитательные процессы музейной педагогики познакомить учащихся с особенностями музейной работы, формировать и развивать визуальную компетентность, содействовать их приобщению к историко-культурному наследию.

Задачи представленной программы в рамках музейно-галерейной педагогики:

- создание предпосылок и условий в целях творческой активизации юных посетителей музеев и галерей, в частности, совершенствования контактов с музейными предметами, организации восприятия заложенной в них информации;

- поиски в области экскурсионной методики, проведения музейных уроков, организации самостоятельной творческой работы в научно-методических кабинетах.

Организация музейно-педагогических мероприятий, руководство ими, выявление и внедрение новых форм опирается на изучение интересов посетителей, восприятие ими музейной информации. Музейная педагогика особое внимание уделяет учащейся творческой молодежи. Весьма перспективными являются занятия с детьми младшего и среднего школьного возраста. Формы и методы общения направлены на развитие способности к самостоятельным суждениям и оценкам, имеют целью вызвать интерес к музею, приобщить к музейной культуре.

Благодаря работе в Art-галерее школьники получают возможность включиться в социально значимую деятельность по сохранению культурного наследия школы, города и своей страны. Научатся приемам камеральной обработки материала и освоят ведение музейной документации, правила хранения артефактов; примут участие в реализации социально-значимых проектов, проводимых в школе и Art-музее.

Особенностью обучения в детских Art-галереях является возможность максимально реализовать свои способности и удовлетворить интересы. Обучение может осуществляться в форме галерейных уроков, экскурсий, практической работы с фондами.

Важнейшим направлением в музейной педагогике является исследование проблем детского творчества. Изучение детского творчества должно опираться на систематическую экспериментальную, лабораторную работу в этой области. Новые перспективы открывают введение художников в штат музейно-педагогических служб и их совместное преподавание с музейными педагогами-искусствоведами как в рамках художественной студии, так и в иных формах и направлениях работы. Исследование проблем детского творчества в музее дает возможность привлечь к

сотрудничеству школьных учителей изобразительного искусства, мировой художественной культуры, истории искусства. Обобщению подлежит огромный эмпирический материал о сходствах, специфике и взаимосвязях развития детского творчества в условиях общеобразовательной школы, школы искусств и музейной студии.

Психологические исследования. В музейной работе находят применения такие ее разделы, как педагогическая психология, психология искусства. В задачи музейной педагогики входит изучение проблем восприятия, особенностей процесса мышления в специфических условиях музея (Art-галереи), а также проблем психологического воздействия музея на современных детей и подростков.

Итогом деятельности учащихся в конце учебного года должна стать творческая работа, тему и форму которой они выбирают самостоятельно. Лучшие работы станут фондом галереи или новой экспозицией на сайте школы.

Учебно-тематический план программы (34 часа)

Разделы и темы занятий	Кол-во часов	Форма и тип занятий	Виды работы учащихся
Введение	1	лекция	работа с литературой
Раздел 1. Работа по подготовке открытия детской Art-галереи (3 часа)			
Механизм открытия детской Art-галереи.	1	урок	беседа, работа с литературой
Нормативно-правовая база деятельности галереи.	1	урок-практикум	практическая работа с документами
Деятельность Совета детской Art-галереи.	1	консультация	составление документации
Раздел 2. Поисково-исследовательская работа в детской Art-галерее (5 часов)			
Планирование, подготовка и проведение поисково-сборительской работы.	1	учебная лекция	работа с литературой
Общие правила оформления и заполнения документации.	1	галерейный урок	практическая работа с документами
Тетрадь для рассказов «Музейное эссе»	1	экскурсия по галерее	знакомство с материалами галереи
Анкетирование и интервьюирование. Встречи с выпускниками ДХШ разных лет	1	собеседование	исследовательская работа, заполнение опросных листов
Итоговое обобщающее занятие по теме «Поисково-исследовательская работа в галерее».	1	викторина	самостоятельная работа
Раздел 3. Фонды галереи и работа с ними (5 часов)			

Разделы и темы занятий	Кол-во часов	Форма и тип занятий	Виды работы учащихся
Исторические источники в галерее.	1	экскурсия в краеведческий музей	знакомство с материалами музея
Атрибуция предметов	1	урок в галерее	практическая работа с музейной карточкой
Основной и вспомогательный фонды музея (галереи)	1	лекция	работа с фондами
Включение материалов в фонд галереи, принципы хранения экспонатов.	1	урок	работа с фондами, практическая работа: реставрация и консервация
Фондовая работа в детской Art-галерее	1	лабораторная работа	работа с фондами
Раздел 4. Экспозиционно-выставочная работа (5 часов)			
Концепция развития детской Art-галереи. Виртуальный музей.	1	урок с использованием ресурсов Интернет	практическая работа
Проектирование экспозиции. Экспонат в экспозиции галереи.	1	музейный урок	составление экспозиции
Тематически-экспозиционный план (ТЭП) галереи.	1	музейный урок	составление плана
Этикетаж	1	консультация	подготовка этикетажа
Итоговое обобщающее занятие по теме «Экспозиционно-выставочная работа Art-галереи».	1	викторина	самостоятельная работа
Раздел 5. Эстетико-просветительная работа (8 часов)			
Просветительные формы работы по эстетическому воспитанию	1	консультация	разработка методической рекомендации
Лекторий в галерее	1	урок-лекция	подготовка комплексного сценария
Музейные уроки.	1	уроки-беседы	разработка творческих заданий
Музейные олимпиады и конкурсы	2	консультация	информационный лист
Тематические вечера, праздники	1	сценарий	День музея, Ночь в музее
Организационные структуры в образовательном пространстве галереи: студии, клубы, кружки, творческие объединения и др.	2	учебная лекция	музейно-педагогические технологии
Раздел 6. Творческая работа (7 часов)			

Разделы и темы занятий	Кол-во часов	Форма и тип занятий	Виды работы учащихся
Типы и формы творческих работ.	1	студия в галерее	творческая работа по выбору
Планирование, подготовка и реализация творческой работы.	3	консультация	подготовка творческой работы
Отчетная выставка.	2	презентация	представление творческих работ
Итоговое занятие «Юный художник и искусствовед»	1	презентация	разработка методической рекомендации
Итого: 34 часа			

Таким образом, музейная педагогика в арт-пространстве призвана содействовать разностороннему эстетико-художественному просвещению детей и юношества.

Список литературы:

1. Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011 – 2020 годы. Официальный сайт Премьер-Министра Республики Казахстан [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: https://primeminister.kz/page/article_item-34.

2. Дорожная карта художественного образования: создание творческого потенциала для XXI века / Всемирная конференция по образованию в области искусств. Лиссабон, 2006 [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://portal.unesco.org/culture/en>.

3. Золотарева Л.Р. Музееведение: Учеб. пособие. – Алматы: Эпиграф, 2016. – 390 с., ил.

4. Музейная педагогика за рубежом. Работа музеев с детской аудиторией / Сост. и ред. М.Ю. Юхневич. – Москва, 1997. – 73 с.

5. Столяров Б.А. Музейная педагогика: история, теория и практика: Учеб. пособие. – Москва, 2004. – 255 с., табл.

6. Файзуллина Г.Ш. Культурно-образовательная деятельность музеев Казахстана как одна из составляющих процесса формирования этничности // Вестник университета Кайнар. – 2007. – № 1, 2. – С. 90–96.

5.12. Цветовое решение как средство выражения

и передачи эмоционального воздействия на зрителя

Дайана Ауезовна Ауезова

Магистрант ОП «Операторское искусство»
Высшей Школы «Turan Film Academy»
университета «Туран» (г. Алматы, Казахстан)

Аннотация

В статье рассматривается цветовое решение фильма на примерах кинокартин Эмира Байгазина «Река» и Адильхана Ержанова «Ласковое безразличие мира». Анализируется использование определенной цветовой гаммы как средство выражения и передачи эмоционального воздействия на зрителя.

Ключевые слова: цвет, цветовая схема, психическое восприятие, выразительные средства, художественное решение фильма.

В глубочайшей древности цвет имел значение для восприятия живописи. На наскальных рисунках первобытных людей можно заметить три цвета – белый, черный и красный. Позднее в палитру были добавлены желтый и синий цвета, но при этом каждый из них был приближен к белому и черному - желтый и синий не выступали самостоятельно [1].

С развитием культуры цвет приобретал религиозно-мистический смысл и становился неотъемлемой частью нашей психики. Такие ощущения возникают от коллективно бессознательного. Согласно термину К. Юнга психические процессы, которые не контролируются сознанием могут оправдывать цвет как реакцией нашей нервной системой на раздражители [2].

Но рассмотрим более современное учение о цвете В. Кандинского. В «Действии красок» он писал, что: «Если блуждать взглядом по палитре красок, то возникает два главных последствия - рождается чисто физическое воздействие и психическое воздействие». К понятию «физическое воздействие» В. Кандинский относил принцип физиологии цветового зрения (индукция, контраст и т.д.), а «психическое воздействие» рождает «вибрацию души». Он утверждал, что существует два фактора, определяющих психологическое воздействие цвета: «тепло-холод» и «светлота-темнота». Также в своей книге «Текст художника. Ступени» В. Кандинский описывает теорию о проявлении интереса к краскам с самого детства, рождаемую впечатлениями от разных цветов [3].

Следуя этим учениям и теориям, можно понять, что цвет прочно слился с психикой человека. Так, у каждого цвета появился свой характер. В кинофильмах нередко можно увидеть четко подобранную цветовую гамму, которая на протяжении всего фильма прослеживается в декоре и одежде героев. В современных картинах цвет может многое рассказать о персонаже и сюжете. Цвет может являться не только

эстетическим приемом, но и очень значительным изобразительным инструментом. Цвет в кадре может выступать как средство подсказки времени и места действия, менять сюжет, подчеркивать характер героев и их душевное состояния и т.п. Художники знают, что существует цветовые схемы, которые радуют глаз и придают картине необходимую атмосферу. Грамотно подобранная схема позволяет намного лучше подойти к созданию художественности в кадре, нежели создание цветового решения на фазе постпродакшена [4].

На примерах фильмов Эмира Байгазина (Река) и Адильхана Ержанова (Ласковое безразличие мира) мы рассмотрим влияние цветового решения кадра. Начнем с крайнего картины Эмира Байгазина – Река. Фильм повествует о семье из семи человек: отец и мать семейства и их пятеро сыновей. Старший из них Аслан, воспитывается по традициям, своим отцом. Назвать их отношения теплыми нельзя, отец редко разговаривает с Асланом. Семейство главных героев традиционно-патриархальных устоев. В таком доме очень гнетущая и жутко спокойная атмосфера, которая всем видом указывает на нездоровую обстановку. Весь фильм в художественном плане пропитан некоторой скромностью и воздержанием от вычурности. Цветовое решение кинофильма «Река» определено монохромное. Он почти весь состоит из одного цветового спектра: от серо-бежевого оттенка до светло – коричневого. Такая робость в выборе цветовой палитры обуславливается спокойным ритмом повествования картины. Переизбыток этих цветов также может подсознательно давать дополнительную информацию, создавая для зрителя общую картинку. Коричневый и серый цвет испокон веков считался цветом простого народа. Конечно, наблюдая за каждой культурой можно понять, что к этим цветам прививался разный символизм. Но по большей части, эти цвета имели негативный окрас в средневековье. Символический смысл коричневого и серого цвета – нищета, безнадежность и т.п. Ближе к XVI-XVII векам характер цветов начал перетекать в более хорошее значение. В быту коричневый и серый означали стабильность, прочность и практичность. Продолжать описывать символизм этих цветов можно очень долго. Все же, что может означать цветовое решение фильма «Река»?

В первую очередь, коричневый цвет – цвет степи. Степь для казахского народа является неотъемлемой частью культуры. Для героев коричневый спектр степи на подсознательном уровне может являться комфортным, казаться им домашним и уютным. Но избыток коричневого цвета, как и любого другого, имеет свойство вызвать раздражение и внутреннее неудобство. Этот нейтральный цвет имеет множество символов. Коричневый не имеет четкой связи, мы не можем на самом деле обозначить этот цвет положительно или отрицательно. С одной стороны, его тепло и близость к земле имеют успокаивающую и защитную, почти материнскую сторону. Он ассоциируется с землей,

природой и возвращением к истокам. С другой стороны, это может означать грязь, беспорядок... В контексте кинофильма «Река», коричневый цвет и его оттенки повторяются везде, на природе, в хозяйстве и даже в одежде героев. Нельзя не отметить большое влияние живописи на операторское искусство, и в целом на цветовое решение фильма. Мы можем наблюдать сходства кадров кинокартины «Река» с картинами американского художника-реалиста Эндрю Уайета. Например, с такими картинами как «Ветер с моря» (1947), «Утро понедельника» (1955), «Первое ноября» (1950) и многие другие. Чаще всего Эндрю Уайет рисовал только оттенками коричневого и серого. Он черпал вдохновение у окружающих для создания своих картин. Его любимые сюжеты — земля и люди родного города и штата Мэн, а также его близкие. Его большое живописное мастерство позволяет ему показать свои меланхолические размышления о течении времени и человеческой ошибочности. В этом они с Эмиром Байгазином схожи. Кадры кинофильма и цвета говорят нам о простоте окружающего мира, но при этом напоминают о какой-то неопределенности.

Вместе с коричневым цветом в кадре присутствует изобилие серого цвета и его оттенков. Серый - нейтральный цвет, не обладающий стимулирующими или успокаивающими свойствами. Он не несет эмоционального заряда и иногда кажется скучным цветом, лишенным жизни или индивидуальности. Но если верно, что серый цвет нейтрален, это не мешает ему обладать определенными прекрасными качествами. Чтобы понять духовное значение серого, нужно взглянуть на происхождение этого цвета: серый — это цвет пепла, он представляет собой то, что происходит после сгорания, то, что остается от огня, когда он догорает. Таким образом, серый ассоциируется с вечным возвращением, с круговоротом жизни.

Помимо коричневого и серого цвета, в фильме наблюдается главная природная символика – река. О символике реки можно сказать много, так как она сочетает в себе как положительный, так и негативный смысл. Этот мощный жизненный, энергетический и необратимый поток является для героев чем-то новым, неизведанным, не дававший им покоя. Река имеет большое значение, не только как символика, но и как важный драматургический элемент. В сцене, где мальчики находят реку, мы видим, как они беззаботно «плывут по течению». Именно в этом потоке, один из героев теряется, что приводит сюжет в действие. Река как символ не может использоваться сама по себе; хорошее повествование также должно присутствовать. Река как природное окружение и символ — лишь один из ингредиентов мощного повествования. Без надлежащего повествования — это может очень легко стать клише. Река может служить яркой иллюстрацией пути, который должен пройти герой. Так же она может подчеркивать спуск во что-то или из чего-то. Как выше сказано, река может символизировать

многое: жизнь, течение времени, энергию, плодородие, эмоции, свободу, путь и т.п.

Еще один цвет кинокартины – синий. Синий может восприниматься по-разному в зависимости от культуры, происхождения и его оттенка. В традиционной китайской опере синее напудренное лицо представляет собой злого персонажа, на Западе это в основном представлено красным цветом. По словам Кандинского: «Синий — это небесный цвет по своей сути. Окончательное чувство, которое он создает, — это ощущение покоя». В фэн-шуй синий — цвет души и мудрости. Он представляет спокойствие, что также способствует размышлению и медитации. Это символ свежести, чистоты, мудрости и правды. Он внушает внутреннее спокойствие, способствует воображению и мечтам. Во многих традициях синий цвет является синонимом трезвости, мудрости, безмятежности и мира. Несмотря на свое значение, синий — это холодный, почти пассивный цвет и поэтому чаще всего сопоставляется оранжевым цветом. Так и в фильме «Река», синий цвет является комплементарным оранжевому. К оттенкам оранжевого можно соотнести и светло-коричневые оттенки. Два комплементарных цвета — это два диаметрально противоположных оттенка на цветовом круге. Таким образом, теплый цвет будет иметь дополнительный холодный цвет, и наоборот. Эти взаимодополняющие дуэты имеют очень контрастные оптические характеристики. Если вы сопоставите их, контраст будет усилен, потому что их визуальная близость взаимно придает им более живой, насыщенный и ослепительный вид. Но и злоупотреблять им тоже не стоит, потому что слишком сильный контраст утомит глаз. Если их смешать, они теряют насыщенность. Художники часто используют этот трюк для придания оттенка цвету: просто нужно добавить небольшое количество его комплементарного цвета, чтобы нейтрализовать и ослабить интенсивность исходного цвета. Семейство синих оттенков уравнивается оранжевым и всеми его вариантами, такими как кирпично-оранжевый или коричневый, который является насыщенным оранжевым. Ответ не один, а множество возможностей, варьируя любой из оттенков сине-оранжевой пары.

В отличие от монохромной «Реки», в фильме «Ласковое безразличие мира» Адильхана Ержанова состоит из тетрады цветов. Тетрады - сочетание четырех цветов, расположенных на равном расстоянии вокруг колеса (квадрат или прямоугольник, наложенный на хроматический круг). «Ласковое безразличие мира» по своей истории отличается от «Реки». Это любовная история парня и девушки, которые сталкиваются с проблемами, и пытаются вместе их решить. Повествовать любовную историю, конечно, легче всего через яркие цвета. Так и произошло в фильме, больше всего на глаза попадает желтый и красный цвет.

Желтый — это популярный цвет, потому что он олицетворяет золото или солнце. Вот почему он прямо противоположен зеленому, потому что желтый, граничащий с зеленым, располагает гораздо меньше и, прежде всего, начинает приобретать свойства зеленого. Желтый - положительный цвет во многих культурах, он символизирует мощь, силу, тепло или свет. Это также синоним радости и празднования. Он стимулирует и излучает то, что его окружает. Желтый цвет также является цветом предательства, лжецов и гордыни. Желтый, в зависимости от его оттенка, будет иметь очень разную символику. Солнечный желтый будет считаться позитивным, сияющим, радостным. Тусклый и ослабленный цвет породит болезнь, ревность или даже предательство. Когда смотришь на желтый больше всего поражает несравненная ясность, которая от него исходит. В самом деле, из всех цветов именно желтый придает наибольшую долю яркости зрению и несет в себе такое сияние, что способен поразить глаз с огромной интенсивностью. Это правда, что желтый - теплый и стимулирующий цвет. Подобно солнцу, которое излучает на землю свои обнадеживающие живительные лучи, желтый цвет — это цвет жизни и движения. Однако за этим радостным аспектом желтый иногда может оказаться негативным. Желтый цвет, ассоциирующийся с предателями, прелюбодеянием и ложью, смешивает контрасты. В конце концов, желтый — это цвет трансцендентности, то есть тот, который приглашает нас признать существование высшего принципа. И наоборот, желтому иногда может не хватать жизни в земном смысле этого слова: это сухой, бесплодный, засушливый цвет. Выжженной земле (желтый) нужна вода, чтобы природа могла родиться и развиваться. Дом главной героини стоит посреди поля с сухой проросшей травой.

Желтый — это цвет, который легко извратить, это цвет, который живет со своим предметом. Главная героиня Салтанат, всегда прикрывается от солнца желтым зонтиком. Зонтик – это символ убежища, защиты и женственности. Героиня картины довольно чувствительная и тонкая девушка. Такой аксессуар подчеркивает ее стремление быть более аристократичной, изучать живопись, читать книги. С другой стороны, ее желтый зонтик – это желание защитить себя от окружающего мира, желание прикрываться от всех тех, кто не может ее понять.

Главная черта Салтанат – это ее красное платье. Красный указывает на многое: на любовь, гнев, чувственность, сексуальность, мужество, опасность, пыл, запрет. Красный является амбивалентным. Это единственный цвет, который в древности считался сильным. Его также очень приветствуют дворяне, короли, а Китай придает ему значение счастья или удачи. Несмотря на то, что первоначальная ассоциация от красного цвета - страсть, любовь и гнев, то привычней для главной героини выбирать ассоциацию в виде жизни, пламени и

силы. Красный, безусловно, самый завораживающий и неоднозначный цвет. Он играет на парадоксах, оживляет страстные чувства в полном противоречии: любовь - гнев, чувственность-сексуальность, мужество-опасность, пылкость/запрет. Этот цвет, несомненно, вызывает чувства. Он выделяется как теплый, энергичный, проникающий и в некотором роде обнадеживающий и обволакивающий цвет. Поэтому этот теплый цвет никого не оставляет равнодушным, и в этом его сила: он пробуждает эмоции, как положительные, так и отрицательные. Сияющий, красный цвет имеет активную, энергичную, мужскую природу: это жизненная сила (бьющееся сердце) и двигатель мира. Красный, конечно, вызывает ассоциации с кровью, которая является наиболее очевидным символом жизни. Наконец, красный также может вызывать гнев и бунт. В кинокартине есть сцена, где Салтанат и Куандык сидят за столом, героям приходится расстаться на неопределенное время. В этот момент Куандык делится с девушкой чувствами, тем самым убеждая ее остаться. Вся сцена залита красными оттенками. Мы понимаем, что этот момент для героев значит многое, что для них это возможно последняя встреча [5]

В переломный момент героини ее красное платье заменяется черным. Цвет ночи и тайны, черный — это фактически отсутствие цвета, а белый - сумма всех цветов. Отсутствие света и цвета пробуждает скрытое, неизвестное, невидимое. Для наблюдателя черный — это отсутствие направления и смысла: это отчаяние, скорбь и смерть. В крайнем случае это также ничто и небытие. Сначала он выражается через сравнение с белым и светом. Символика черного цвета особенно богата, она развивалась на протяжении всей истории. Если на протяжении веков черный олицетворял только траур, печаль и страх, то сегодня он излучает новый аспект элегантности и трезвости. Черное платье героини означает ее долгожданное воссоединение с любимым человеком.

В дополнение к желтым, красным и черным цветам, в картине довольно много сцен с коричневым и зеленым цветом. О символизме коричневого цвета мы говорили ранее, в «Ласковом безразличии мира» сцены, где Салтанат встречается со своим дядей обилие коричневых оттенков. Интерьер кабинета, где сидит дядя Хаим и его сотоварищ, представляется как классический кабинет человека, который занимается непонятной около-правительственной деятельностью. Пространство комнаты полностью заполнена неподвижной, массивной мебелью коричневого цвета, висят картины и расставлены тусклые лампы. В такой комнате очень душно и тесно, несмотря на ее размер. Помимо своей естественной символики, коричневый возвращает нас к грубой силе, потому что этот цвет связан с землей. Также напоминающий цвет дерева, коричневый - величественный цвет, представляющий стабильность, застой и, следовательно, в более широком смысле возврат к основам или даже ностальгию. В такой

атмосфере Салтанат чувствует себя неуютно, пытаюсь как можно больше не прикасаться к атрибутам этого кабинета.

Зеленый вызывает в памяти природу, питающую землю, жизненное пробуждение, молодость, силу и творчество. Это теплый цвет между холодом земли и жаром солнца. Это цвет жизни и надежды. Это также цвет внеземной жизни. Символ растительного царства, зеленый имеет женский и пассивный характер: чем он темнее, тем больше он связан с земными, хаотическими (джунгли) или даже адскими силами. Затем он вызывает зависимость от матери-природы, невозможность отрезать свои корни. Притягиваясь к синему, он также напоминает воду, которая всегда течет вниз: тогда он символизирует поглощение, поглощение, погребение. Чем оно яснее, тем больше оно соединяется с небесными силами: это дерево взмывает к небу. Но если он становится слишком ярким, зеленый теряет связь с Природой и жизнью. Таким образом, зеленый можно рассматривать как образ человека: иногда обращенный вниз (душа, заключенная в теле), иногда вверх (душа, соединенная с божественным духом). Герои кинофильма снимают маленькую комнату, где старые зеленые обои с золотистыми узорами покрылись грязью и пылью. В каком-то смысле эта комната олицетворение внутреннего состояния Салтанат. Здесь, в обычной комнате, местами висят картины с живописью в золотых рамках, стол с кружевной скатертью и пыльная лампа. От бывшего уюта и изящества остались только воспоминания [6].

На примере двух совершенно непохожих фильмов, можно увидеть не только художественную выразительность кадра, но и какое воздействие может произвести цвет на восприятие зрителя. С течением и развитием истории кино, цвет выполнял свою работу не только в эстетическом смысле, но и в повествовательном. Цветовое решение очень гибкий инструмент, который способен подстраиваться и дополнять картину. В руках разных кинематографистов одна и та же цветовая схема передаст отличающиеся видение. Эмир Байгазин своим серо-коричневым цветовым решением передал нам историю, не отвлекая зрителя от повествования, но в то же время, режиссер дополнил ее более чем тонко. В «Ласковом безразличии мира» режиссер так же обратился к символике цветов. Однако в сравнении с «Рекой» картина Адильхана Ержанова содержит в себе достаточное количество деталей разных цветов. Впрочем, это не делает фильм менее символичным. Коричневый цвет, встречающийся в двух картинах, подчеркнули разные детали и разный контекст. В «Ласковом безразличии мира» коричневый цвет показал нам властность и устаревшие понятия коррумпированных чиновников. В «Реке» коричневый цвет был амбивалентным, отмечающий двойственность восприятия от происходящей истории [7].

Цвет в кино - элемент эстетический, символический и повествовательный. Для этой цели он продумывается, трансфор-

мируется и даже манипулируется с помощью наших инструментов, связанных с производством кинематографических изображений, от съемок до пост-продакшна. «Краски сами по себе что-то выражают» писал В. Ван Гог, цвет имеет большое количество вариаций символики, они способны вызывать эмоции и формировать ожидания [8].

Цвет как инструмент стал неотъемлемой частью создания кинокартин не только для режиссеров-постановщиков и операторов-постановщиков, но и для художников картин, художников по гриму и костюму. Цветовое решение кадра не зависит только от одного элемента. Это целая композиция цветов, где каждая деталь дополняет картину.

Список использованной литературы:

1. «Действия красок» / В.В. Кандинский - Ленинград: Из архива русского авангарда, 1989. – 61 с.
2. Юнг К. Архетип и символ. – М.: Наука, 1991. – 167 б.
3. «Психология цвета. Теория и практика» / Б.А. Базыма - М.: Издательство Речь, 2005. – 110 с.
4. «Композиция кадра в кино и на телевидении» / П. Уорж - М.: Издательство ГИТР, 2005. – 195 с.
5. «Учение о цвете» / И.В. Гёте - М.: Кругъ, 2012. – 464 с.
6. «Искусство и визуальное восприятие» / Р. Арнхейм - М.: Издательство Архитектура-С, 2012. – 392 с.
7. «Профессия - оператор» / М.М. Волинец - М.: Издательство Аспект-пресс, 2008. – 94 с.
8. «Color in films: a critical overview» / Maria Helena Braga e Vaz da Costa, 2011. – 14 с.

5.13. Дина Нұрпейісова шығармашылығына тәрбие жұмысын ұйымдастыру әдістемесі

Сәтім Сухашұлы Әжікен

Аға оқытушы, «Музыка және өнер» кафедрасының
доценті. «Халел Досмұхамедов атындағы
Атырау университеті» КеАҚ (Атырау қ., Қазақстан)

Дина Нұрпейісова 1861 ж. Батыс Қазақстан обл. Жаңақала ауд. туған. Қазақ халқының күйші-композиторы, қазақ мәдениетінің көрнекті қайраткері.

Әкесі белгілі домбырашы адам болған. Қызы Динаға 8 жасынан бастап ақ сол өнердің қыр-сырын үйрете бастаған.

Оның ұлы күйші Құрманғазымен алғаш кездесуі де осы кез. 8-9 жасар Дина ұстазының күйлерін үйреніп қана қоймай, оның күйшілік-орындаушылық өнердегі ерекшеліктерін, дәстүрін жалғастырды.

Құрманғазының мектебінен өту Динаның домбырашылық өнерін шыңдай түсіп, ол өз жанынан да күй шығара бастайды.

Динаның тырнақалды «Бұлбұл», «Байжұма», «Көгентүп» атты күйлерінде халықтың күйшілік дәстүрі айқын сезіледі.

1916 ж. қазақ даласындағы ұлт-азаттық күресі Дина Нұрпейісованың шығармашылығына елеулі әсер етті. Осы оқиғаға шығарған «1916 жыл» күйінде Құрманғазының Исатай мен Махамбетке арнаған «Кішкентай» күйінің әсері байқалады.

Дина Нұрпейісованың композиторлық творчествосының кемелденіп, күйшілік-орындаушылық өнерінің шабыттанған шағы-кеңестік дәуір. 1937 ж. ол халық өнерпаздарының Республикалық байқауына қатысып, жүлделі орын алса, екі жылдан соң Москвада өткен халық музыка аспаптарында орындаушылардың Бүкілодақтық байқауында бірінші орынды иемденіп «Домбыраның Жамбылы» атанды.

Дина күйлері өзінің ұлттық музыкалық бояуымен, терең психологиялық мазмұнымен ерекшеленеді. Бұлардың қатарына атақты «Әсем қоңыр», «Тойбастар», «Ана аманаты», «Сегізінші март» т.б. жатады.

Дина Нұрпейісова өз шығармаларын орындаушы және насихаттаушы болды.

Динаның көп күйлері өз орындауында күйтабақтарға жазылды және кезінде қазақ радиосының эфиріне жиі шығып тұрды. Дина күйлерінен оның композиторлық талантының тереңдігі, алғыр сезімді, ұшқыр қиялды суреткер екендігі айқын аңғарылады.

Қазірде Дина күйлері радио және теледидар арқылы жиі орындалады, олардан музыка мектептерінің оқушыларынан бастап, музыка колледждері мен консерватория студенттері тәрбие-тағылым алуда.

Дина Нұрпейісованың шығармашылық идеяларынан туындайтын адамгершілік, патриоттық, еңбексүйгіштік, отаншылдық, достық, замандастар бейнесін суреттейтін тәрбиелік ерекшеліктерін, ғұлама идеяларының қазақтың халықтық педагогикасымен сабақтастығын анықтау, зерттеу проблемасы болып есептеледі. Осындай мәселелердің шешімін табу қазақ халқының педагогикалық, ой пікірлерінің қалыптасу тарихын зерттеуге, тереңдетуге мүмкіндік жасайды.

Дина Нұрпейісова шығармашылығына тәрбие жұмысын ұйымдастыру:

- Күйші-композитор Дина Нұрпейісованың өмір жолы мен шығармашылық еңбектеріндегі патриоттық ұстанымдары мен ой-пікірлері арқылы оқушыларды отансүйгіштік рухта тәлім-тәрбие берудің көзі ретінде пайдалану;

- Дина Нұрпейісованың өмірлік, қоғамдық-қайраткерлік және шығармашылық жолын ашып көрсету;

- Дина Нұрпейісованың еңбектеріндегі тәлім-тәрбие идеяларын көрсету, талдау, оларды бүгінгі күн талап тұрғысынан негіздеу;

- Күйші-композитор Дина Нұрпейісованың шығармалары негізінде оқу-тәрбие үрдісіне арнап бағдарламасын ұсыну.

Тәрбие жұмысын ұйымдастыру әдістері – тәрбие процесінің өте күрделі компоненті. Себебі, тәрбие жұмысын ұйымдастыру әдістері қазіргі қоғамның түбегейлі өзгеру жағдайындағы сан – салалы өмір талаптарына байланысты болуы тиіс. Сонымен қатар тәрбие жұмысын ұйымдастыру әдістері жан – жақты тәрбиенің мақсатына, принциптеріне, тәрбие жұмысының мазмұнына сай анықталады. Тәрбие жұмысын ұйымдастыру әдістері тәрбиеші мен тәрбиеленушінің бірлесе отырып жүргізілетін іс - әрекетінің құралы болып табылады.

А.С. Макаренко тәрбие жұмысын ұйымдастыру әдістерін психологиялық тұрғыдан қарастыра келіп, бұл әдіс баланың жеке басына жанасудың, ықпал етудің құралы болатынын өте дәл сипаттайды. Қазіргі психологтар адамның жеке қасиеттерін зерттеу нәтижесінде адам бойындағы кез келген қасиеттің құрамы негізінен төрт бөліктерден: адамның сезімінен, санасынан, сенімінен, мінез-құлық, әдет – дағдыларынан құралатынын көрсетеді.

Көрсетілген пікірлерден тәрбие жұмысын ұйымдастыру әдістерінің әр салалы мәнін анықтауға болады:

- тәрбие жұмысын ұйымдастыру әдісінің ең басты міндеті тәрбие процесін гуманитарландыру тұрғыдан қаруландыру;

- тәрбие жұмысын ұйымдастыру әдісі ең алдымен тәрбиенің мақсатын мазмұнын жүзеге асыратын құрал;

- тәрбие жұмысын ұйымдастыру әдісі тәрбиенің мақсаты арқылы анықталады, тәрбиенің мақсаты қандай болса, оның міндеті және тәрбиенің мақсатын жүзеге асырудың әдістері соған сай болады;

- тәрбие жұмысын ұйымдастыру әдісінің тиімді болуы мұғалімнің сырттай тәрбиелік ықпал жасауымен қатар баланың тәрбиелік қатынасқа іштей өзіндік ниетін, ықыласын, ынтасын, сезімін туғызумен де байланысты. Дина Нұрпейісова шығармашылығына тәрбие жұмысын ұйымдастыру - арнайы тәрбиелік міндеттерді шешуге арналған, мақсат көзделіп ұйымдастырылған әдістемелік жолдар болып есептеледі.

Дина Нұрпейісова күйлерімен тәрбие тәсілдерін педагогикалық ситуацияға байланысты жеке әдіс, тәрбие тәсілі ретінде қолданамыз. Дина Нұрпейісова күйлерін сабақ үстінде тәрбие тәсілі арқылы үйрену – тәрбие әдісінің жеке бір бөлігі. Ал нақтылы жағдайда тәрбие тәсілі шығарманы орындау әдісінің әрекетін, қажеттілігін, тәрбиелік мәнін айқындайды. Педагогикалық процесс барысында тәрбие тәсілі тәрбие әдісіне тәуелді болады.

Музыка мектебінің бірінші сынып оқушысына мұғалім аспапта орындаушылықты үйретумен қатар мінез – құлық ережесін, жолдастарымен қарым – қатынас жасау ережесін, үйде, мектепте, қоғамдық орындарда өзін тәрбиелі ұстау ережесін үйретеді. Сонымен қатар тәрбие құралдарына әр салалы іс - әрекет түрлері (ойын, оқу, еңбек, өнер, спорт, т.б.) сонымен қатар педагогикалық жұмысқа қажетті материалдық және рухани шығармалар, заттар жиынтығы (көрнекті құралдар, саяси, көркем және көпшілікке арналған ғылыми әдебиеттер, бейнелеу өнері, музыкалық шығармалар, көпшілік ақпарат құралдары т.б.) жатады.

Ұстаз оқушылардың санасына, сезіміне, ерік – жігеріне жан – жақты ықпал жасауды қамтиды. Бұл әдістер оқушыларға сенімді қалыптастыруды және іс - әрекеттің бірлік принципін жүзеге асыруды көздейді. Музыка мектебінің оқушысы жеке адам болып қалыптасу процесінде тек қана сыртқы әсер арқылы ғана емес, ішкі жан дүниесінің, жеке сананың әрекетінің ықпалы арқылы да дамып жетіледі. Жеке адамның қоғамдық санасын қалыптастыру әдістеріне: түсіндіру, әңгімелер, үлгі - өнеге жатады.

Көптеген ғалымдар бұл топтағы әдістерді қалыптасқан дәстүр бойынша сендіру әдістері деп те атайды. Сендіру дегеніміз – оқушылардың ақыл – ойы мен сезімін жандандыру, адамгершілік жайлы түсініктер мен ұғымдарын қалыптастыру және жағымсыз қылықтарын жою мақсатында олардың санасына, сезімі мен ерік қайратына жан – жақты әсер етуді айтамыз. Сенім – тек моральдық түсінік, ұғым ғана емес, ол адамның мінез – құлық, іс - әрекетінің тұрақты жетекшісі. Түсіндіру. Оқушыға адамгершілік, эстетикалық, саяси, еңбек тәрбиесі ұғымдары туралы түсінік беріледі. Оқыту процесінде әр пәннің оқу материалына байланысты айтылумен қатар арнайы тәрбиешілік мақсат көзделіп, оқушыларға патриотизм, гуманизм, парыз, міндет, ар – намыс, парасаттылық, кішіпейілділік, қайырымдылық, жауапкершілік, тәртіптілік, ынта – ықылас, ерік – жігер т.б. туралы түсіндіріледі.

Түсіндіру формалары: композитор туралы әңгіме, аспапта орындап көрсету.

Динатануда айтарлықтай еңбек еткендердің бірі – халқымызға белгілі домбырашы Қаршымбай Ахмедияров. Динаның орындаушылық өнерін меңгеріп, әрі күйлерін хаттап, Динаның ізбасарларын дайындаған ұлағатты ұстаз, «Әсемқоңыр» деген атпен күйлер жинағын екі рет баспадан шығарып, бірнеше күйлерін күй табаққа жаздырған көрнекті музыка қайраткері.

Дина Нұрпейісованың күйлері өзінің мазмұндылығымен, маңыздылығымен, сұлу сазымен қазақ аспаптық музыкасының алтын қазынасына айналып, мәдени мұрасы насихаттала береді. Күй атасы Құрманғазы дәстүрін берік ұстаған және сақтаған, Совет дәуіріне жеткізіп, бүгінгі ұрпаққа табыс еткен «домбыраның Жамбылы». Дина 1934 жылы Москвада болған халық аспаптарында орындаушылардың Бүкілодақтық конкурсына қатысып, бірінші жүлдеге ие болған әйгілі орындаушы. Ол 1944 жылы Ұлы Отан соғысының ауыр жылдарына қарамастан Ташкентте өткен Орта Азия және Қазақстан әдебиеті мен өнерінің онкүндігіне қатысып, өзінің озық өнерімен шынайы орындаушылығымен тыңдаушыларын таңдандырды. Динаның творчествосына берілген зор әрі әділ баға белгілі Совет музыка зерттеушілері А. Тюллин, И. Александрова, С. Беляев, А. Жұбанов ой-пікірлері болып саналады.

Дина – тек алып күйші-домбырашы емес, ол әрі көп құрметіне бөленген халық композиторы. Оның әсіресе Ұлы Отан соғысы кезінде шығарған күйлері тамаша, солист-домбырашылардың, Құрманғазы атындағы мемлекеттік оркестр репертуары төрінен орын алған күйлер. Динаның «Той бастары», «Жеңісі», «Әсем қоңыры», «Сегізінші марты», «Сауыншысы» міне осындай мәңгі жасайтын музыкалық мұра болып танылмақшы. Коммунистік партия мен Совет үкіметі Дина еңбегін көп салалы творчествосын жоғары бағалайды. Ол екі рет «Еңбек Қызыл Ту» орденімен наградталған, «Қазақ ССР-ның халық артисі» деген құрметті атаққа ие болған талант иесі. Хабибулла Тастанов, Қазақ ССР-на еңбек сіңірген өнер қайраткері, музыка зерттеушісі.

Эстетикалық тәрбие өнер құралдарының бірі музыкада дыбыс арқылы оқушылардың дүниетанымын арттырып, әсемдікті сезіну қабілетін дамытады. Адамгершілік құндылықтар үлкен мен кішінің арасындағы шын музыкалық сезім мен өзара қарым-қатынас кезінде оқушылардың бойына дариды. Көзге көрінбейтін, өте нәзік музыкалық сезімді саналық арқылы түсінейін деген аса құнды қасиеттерді жүректен жүрекке музыка арқылы үзбей жеткізу тек дарынды өнер адамдарының қолындағы тәрбиелеу әдісінің бірі. Қазақ музыка шығармашылығының ішінде ең ірі жанрдың бірі – күй.

Қазақ күйлерінің адам санасын тәрбиелеудегі ролі өте зор. Себебі, қазақ күйлерінің қай-қайсысын алсаңыз да оның астарында адамгершілік, отансүйгіштік, ізеттілік, ұлағаттылық, сезім байлығы,

көркемдік, әдемілік жатыр. Күй арқылы халықтың сана-сезімі, ой-өрісі, өмір тәжірибесі кеңейіп отырған. Олардың барлығы да шебер орындаушылығымен қатар кейінгі ұрпаққа тәлімдік мағнасы бар асыл дүниелер қалдырған адамдар.

Күйдің пірі, қоңыр әуеніне ұлтымыздың тұтас болмысын сыйдырған күй атасы деп Құрманғазыны, ал күй анасы деп «XX ғасыр адамы» атанған – Дина Нұрпейісованы атаймыз. Дина өзінің асқан орындаушылық шеберлігімен күй өнерін көш ілгері дамытып, өз жанынан бірнеше күйлер шығарған. Күйлерінің тақырыбы мен мазмұны әр түрлі және кейінгі ұрпаққа үлгі-өнеге боларлықтай тәрбиелік мәні бар. Өйткені, Динаның өзі әділетті, азатшыл, үлкенге құрметті, отанын сүйетін, өнерді сүю, болашаққа құрметпен қарау сияқты жақсы қасиеттерді бойына жинаған адам. Оның бәрі Динаның күйлерінде көрініс тапты.

Динаның шыншылдығы сол: ол «Көгентүп» күйінде кедей, жетім балалардың ауыр тағдырын, мұң-мұқтажын, жүрегі езіле суреттесе, «Бұлбұл» күйінде Балғын атты әнші қыздың бақытсыз өмірі мен қасіретті тағдырын бұлбұл құсқа теңей отырып, тебірене баяндайды.

Ұлттық рух пен отансүйгіштік – бұл ұлт ішіндегі жеке адамның асыл белгісі мен қасиеті, өз халқына деген сүйіспеншілігі, қалыптасқан тарихи дәстүрлері жағынан да, әбден айқын әрі дербес басқа қасиеттері және мүмкіншіліктерімен де байланысты. Ел болу үшін ұлттық рух, ұлттық қасиет және ұлтқа деген сенім болуы керек. Отансүйгіштік – Дина күйлері шығармашылығынан да кең орын алған. Оның отансүйгіштік рух беретін «Ана бұйрығы» күйі соғысқа аттанғандарға күш қуат, жігер беретін шығарма. Бұл күйден жауынгерлердің қаскүнем жауға деген өшпенділігі, жеңіске құштарлығы, өмірсүйгіштігі, отандық асқақ сезімі сазды үнмен жігерлі асқақтай естіледі.

Дина асқан шебер орындаушылығымен адам жүрегінің кілтін тауып, рухани көтерілуіне, эстетикалық талғамының өсуіне, туған жер, өмірді сүюге, Отанды сүюге шақырады. Оның шығармалары сұлу сазды, мазмұнды, тақырыпты мазмұндылығымен дараланып, кейінгі ұрпаққа өшпес өнеге боларлықтай мұра болып қалды.

Күйші-композитор Дина Нұрпейісованың шығармалары республикамыздың түкпір-түкпіріне кеңінен тарауда. Оларды орта мектептердің оқушылары да, көркемөнер әуесқойлары да, кәсіби шығармашылық ұжымдар да орындайды. Дина күйлері музыкалық оқу орындарының оқу бағдарламасына енгізіліп, жас шәкірттер үйренуде.

Дина Нұрпейісова шығармалары арқылы жастарға берер тәрбиесі – білімнің қайнар бұлағына, сарқылмас қазынасына, дәстүр табиғатына өз үлесін қосып келе жатқан үрдіс. Ендеше киесі сақталған, Дина орындаған домбыраның негізінде білім беру көзделсе, бүгінгі ұрпақ келеңсіз, қатыгез жайлар мен шешімін таба алмай жатқан жамандық атаулыдан арылып, өзінің төл мәдениетіне қарай бұрылып, тарихы мен тілін сүйіп, өзгені сыйлауға бой ұрған болар еді. Өз елінің тілін, рухани

мәдениетін білген адам біртіндеп әлемдік мәдениетті де үйренеді. Ендеше бұл қасиет бесік тербеткен ананың әлдиімен, ата-әженің аңыз-әңгіме, ертегісімен, әкенің шертіп тартқан күйімен бала бойына дарып, жас ұрпақ ұлттық тәлім-тәрбиеден сусындап өседі деп сенеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Жұбанов А. Дина – Кітапта: Жұбанов А. Қазақ композиторларының өмірі мен творчествосы, Алматы, 1942.
2. Әмірханов С. Дина Нұрпейісова айтқан әңгіме – Кітапта: Құрманғазы / жинақ. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1998.
3. Жұбанов А. Дина Нұрпейісова – Кітапта: Жұбанов А. Ғасырлар пернесі. Алматы, 1975.
4. Ерзакович Б.Г. Күй мұрасының мәселелері – Кітапта: Ерзакович Б.Г., Қоспақов З. Қазақ музыка фольклорының тарихнамасы. Алматы, 1986.
5. Бақбергенов С. Дина: повесть. Алматы: Қазмемкөркемәдеббас, 1957.

5.14. Қазақстан Республикасының мемлекеттік қарағайлы үрмелі аспаптар квинтетінің камералық ансамбльдік музыкалық ойнауы: орындаушылық және педагогикалық мектебі

Талғат Алпысұлы Сапабеков

Өнертану ғылымдарының магистрі, Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясының оқытушысы
(Алматы, Қазақстан)

Қарағайлы үрмелі аспаптық квинтетін 1997 жылы халықаралық конкурстардың лауреаты, Құрманғазы атындағы Қазақ Ұлттық консерваториясының профессоры, Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген қайраткері, В.А. Моцарт атындағы Еуропалық музыка академиясының түлегі кларнетші Жанат Ермановтың басшылығымен құрылды. «Тамаша бестік» деп аталатын алғашқы үрмелі аспаптар квинтетін құрған Жанат Ерманов еліміздің мәдени өмірінде лайықты орынға ие. Бала кезден-ақ жоғары халықаралық деңгейге жеткен музыкант 10 жасында кларнетке қызығушылық танытады. Оның облыстық және республикалық байқауларда жеңіске жетуі музыкалық өміріндегі алғашқы қадамдары болып бағаланады. Құрманғазы атындағы Қазақ Ұлттық консерваторияның профессоры, Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген қайраткері Жанат Ерманов Қазақстан Республикасының рухани өмірінің ілгерілеуіне баға жетпес үлес қосып келеді. Мұны музыкантқа берілген мынадай марапаттардан көруге болады:

Атақтар, марапаттар, сыйлықтардың атауы	Ұйым	Ел
Толық стипендия, Францияның Қазақстан Республикасындағы елшіліктері.	Посольство Франции в РК / ҚР-дағы Француз елшілігі	Қазақстан
Қазақстан Республикасының Карулы Куштеріне 10 жыл.	ҚР қорғаныс министрі	Қазақстан
«Мәдениет қайраткері».	ҚР ақпарат және мәдениет министрлігі	Қазақстан
«Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген қайраткері» Қазақстан Республикасының құрметті атағы.	ҚР Президентінің 04.12.2009 жылғы Жарлығы	Қазақстан
«ҚР тәуелсіздігінің 20 жылдығы» Мерейтойлық медаль.	ҚР Президентінің 11.11.2011 жылғы Жарлығы	Қазақстан
«Білім беру саласының үздігі» (қоғамдық марапат).	«Астана Медиа Пресс» ЖШС	Қазақстан

Жанат Ерманов Қазақстан Республикасындағы Франция елшілігімен тығыз қарым-қатынаста болады және Қазақстандағы Франция елшілігінің шақырған музыканттарымен бірге жиі өнер көрсетеді.

Жоғары орындаушылығы мен педагогикалық тәжірибесіне қарамастан Жанат Ерманов әрдайым тамаша орындаушылыққа жету жолында үнемі ізденісте жүреді және академиялық музыканың жоғары үлгілерін Қазақстан халқының көпшілік қауымына ұсынуды өзіне міндет деп санайды. «Мен мынадай беталысты байқадым дейді ол: адамдар заманауи өнерге ұмтылады, содан өзіне қажетін іздейді. Көркем фильм, әдебиет, театр, сурет, музыка болсын, жалпы өнер – бұл шындықтың көрінісі. Біздің жағдайда – бұл замандастардың жасаған музыкасы».

Сонымен бірге, музыкант өзі атап өткендей: «Мен көпшіліктің жетегіне ермеймін, өйткені камералық музыка жанрын элиталық деп санаймын, ол барлық музыкадан бөлек тұрады. Камералық музыка өзінің таңдамалылығымен, әсерлілігімен ерекшеленеді. Камералық құрамдағы әртіс шығарманы оркестр әртісіне қарағанда тереңірек ойнауға мүмкіндігі бар. Әрбір адам – жеке орындаушы, ол ең алдымен жанның қалауымен ойнайды». «Концерттегі көрермендер әртүрлі болады, кейде балалар циклдің бөлімдері арасында қол соғып қошеметтеп жатады, кейде ұялы телефонның дауыстары естіліп жатады... алайда адам ең болмағанда бір аккордқа қызығушылық танытса концерттер бір деммен өте шығады. Мұндай концерттерде барлық көрермендердің бойында шынайы өнер басым екендігі сезіледі».

Қолымыздағы дереккөздерден көріп тұрғанымыздай, Жанат Ермановтың жеке музыкалық мансабы өте жақсы дамыған: композитор, шығармашылық топтың көркемдік жетекшісі, оқытушы. Жанат Рахметуллаұлының дипломдарында ондаған профессорлар – қазақ және француз мектептерінің өкілдері көрсетілген.

Ұжымның сәтті шыққан концерті мен тәрбиелік қызметі жоғары бағаланып, квинтет 2004 жылы Жамбыл атындағы Қазақ Мемлекеттік филармониясының құрамына кірді. Квинтеттің әртістері – республикалық, аймақтық және халықаралық байқаулардың лауреаттары – көрнекті тұлғалар қауымдастығы мен керемет ансамбльдің жарқын мысалы.

Мемлекеттік қарағайлы үрмелі аспаптар квинтеті Азия құрлығындағы Марсель қаласында (Франция) өткен Анри Томази атындағы халықаралық байқауға қатысқан Еуропалық Одақтың он бестен аса елдерінің ансамбльдерінің ішінде құрметті дипломға ие болған алғашқы топ болды. 2016 жылы квинтет 19-дан астам елден (Франция, Германия, Италия, Сербия, Чехия, Литва және т.б.) 165 үміткерлер арасында конкурстық эстафетадан өтіп, «Velbrand Award» Халықаралық музыкалық сыйлығының лауреаты атанды. Команда Франция, Австрия, Италия, Ұлыбритания, Оңтүстік Корея, Тайланд, Украина, Ресей, Қырғызстан қалаларындағы гастрольдерде үлкен табыстарға жетті. Квинтеттің концерттік репертуары өте қызықты және сан алуан. Музыканттар өзінің тыңдаушыларына барокко музыкасынан бастап 33 қазіргі заманғы шығармаларға дейінгі әр түрлі дәуір мен стильдегі композиторлардың шығармаларын тыңдауға мүмкіндік береді.

Ансамбльдің музыканттары Мишель Летъек, Франсуа Леле, Давид Вальтер, Фредерик Барон, Жан Гиен Кейрас, Арманд Ангстер, Яна Томсон, Колин Карр, Андре Казалет, Григорий Жислин, Василий Лобанов, Киоко Хашимото, Анна Касьян, Коррадо Джюффриди, Фиоренцо Паскалуччио сияқты көрнекті шеберлермен бірге музыка ойнап, орындаушылық шеберліктерін шыңдап отырады.

Өз еліндегі қызықты және мазмұнды концерттерінде қарағайлы үрмелі аспаптар квинтетін «Тамаша бестік» деп атап кеткен. Тыңдаушылар Жанат Ермановтың жетекшілігімен құрылған квинтет орындайтын қазақ халық музыкасын ерекше ықыласпен қабылдайды. Концерттерде қазақ композиторлары: Әділ Бестыбаев, Балнұр Қыдырбек, Артық Тоқсанбаев, Қуат Шілдебаев, Бахтияр Аманжолов, Ерболат Андосов және тағы да басқалардың шығармаларын тыңдауға болады.

Квинтет музыканттары классикалық музыканың ең жақсы үлгілерін тыңдаушыларына, әсіресе жас ұрпақтарға жеткізуді және оларға сұлулық пен керемет көтеріңкі көңіл-күй сыйлауды басты мақсат етіп алады.

Квинтетті құру барысында барлығы бірден ойдағыдай бола қойған жоқ, музыканттар ойнауы керек болды. Бірақ, Жанат Ерманов үдесінен шықты. Ол өзінің жанына біздің өмірімізді өзінің философиялық мазмұнында мәнді қылуға тырысатын жас орындаушыларды жинады.

Квинтет құрамының ауысып отырғандығын музыкалық ортада кадрлардың жетіспеушілігімен түсіндіреді. Квинтеттің жетекшісі: «Бұл

музыкалық мектептердің жабылып, адамдардың толығымен жоғары деңгейдегі өнерге бейім болмағанының салдары» дейді.

Жанат Ермановтың өзі былай дейді: «Квинтет – бұл халықаралық деңгейдегі ансамбль. Ал оның құрамы – құбылмалы, басқалай болуы мүмкін де емес, музыканттардың әрбірі жарқын шығармашыл тұлға, барлығы да жеке орындауға қабілетті. Шынын айтқанда, біздің қыздарға қатты алаңдаймын: флейта мен гобойда басты ауыртпалық бар, ал орындаушылар – жоғары деңгейлі кәсіпқойлар, бірақ сонымен бірге декреттік демалысқа кететін тұрмыстағы әйелдер».

Қазіргі таңда квинтет әртістерінің шеберлігі – республикалық, аймақтық және халықаралық байқаулардың лауреаттары – жеке тұлғалар қауымдастығы мен керемет ансамбльдің жарқын мысалы. Жанат Ермановтың қарағайлы үрмелі аспаптар квинтеті – құрамында Қазақстанның үрмелі аспаптарда ойнайтын мықты музыканттары бар халықаралық деңгейдегі музыкалық топ.

Жанат Ерманов айтқандай «квинтеттің барлық қатысушылары тек талантты орындаушы ғана емес, сонымен қатар сенімді тұлға». Керемет мазмұнды концерттері үшін елімізде ол топты «Тамаша бестік» деп атайды.

Ансамбльге қатысушылар Мишель Летъек, Франсуа Леле, Давид Вальтер, Фредерик Барон, Жан Гиен Кейрас, Арманд Ангстер, Яна Томсон, Колин Карр, Андре Казалет, Григорий Жислин, Василий Лобанов, Киоко Хашимото, Анна Касьян, Коррадо Джюфредди, Фиоренцо Паскалуччио сияқты көрнекті шеберлермен тығыз байланыс орнатып, олармен бірге музыка ойнап, орындаушылық шеберліктерін шыңдап отырады.

Квинтет Ресей, Украина, Беларусь, Австрия, Франция, Англия, Тайланд, Оңтүстік Корея, Италия, Ташкент, Санкт-Петербург елдерінде халықаралық географиялық гастрольдік сапарларда болды. Шетелдік концерттерге камералық музыканы жақсы білетіндер мен шынайы қадірлейтіндер жиналады. Вена, Франция, Сеул, Мәскеу және т.б. елдердегі гастрольдерде квинтет ұжымы көрермендерге қызықты концерттік бағдарламалар ұсына отырып, тыңдармандардың ерекше ықыласына бөленді, ал шетелдік мерзімді басылымдарда сарапшылар топ туралы өздерінің салмақты пікірлерін білдіріп жатады. Соның айқын мысалы ретінде әйгілі өнер сүйер Британдық Haileybury Almaty мектебінің директоры Эндрю Остер ұйымдастырған Лондон турын айтуға болады. Концерт сәтті өтті және ағылшын тыңдаушыларын таң тамаша етті. Лондонда квинтет әлем классиктерімен қатар тұңғыш рет қазақ композиторы Е. Андосовтың «Мерекелік күй» шығармасын орындады.

Осылайша Мемлекеттік қарағайлы үрмелі аспаптар квинтеті еліміздің мәдени өмірінде лайықты орын алады деп айтуға болады және ұжымның жетістікке жетудегі басты қызметі оның жетекшісі Жанат Ермановқа тиесілі. Жанат Ермановтың басты ерекшеліктері – кәсібилік

және көшбасшылық қабілеттерінің болуы әртүрлі нақты жағдайларға жол ашты, ал қарағайлы үрмелі аспаптар квинтетін құруы өзгеше қасиеті болып ерекшеленді.

Музыкалық өнер саласындағы оқытудың әдіснамалық тәсілдері квинтет жетекшісінің де, оған қатысушылардың да тұлғасын дамыту мен өзін-өзі 35 қалыптастыруын қамтамасыз ететін динамикалық технологияларды жетілдіруге бағытталған. Жетекшілер ансамбльдік ойнауды оқыту барысында түрлі бағыттарды алады: кейбірі оқушылардың техникасын жетілдіруге бағыттаумен қатар жалпы музыкалық дайындыққа назар аударады, ал басқалары керісінше, музыкалық орындауды басты назарға қояды. Алайда, жалпы алғанда, үрмелі орындаудың отандық мектебі оқушының жоғары техникалық шеберлігі мен музыкалық шеберлігін біріктіретін көркем бейнесін ашудың жан-жақты дамуына бағытталған. Сонымен бірге, нотаны парақтан бір дегеннен оқып кете беретін тұрақты дағды мен ансамбльдің орындау тәжірибесін қалыптастыру маңызды болады. Камералық ансамбль жетекшісінің шеберлігі осы саладағы тәжірибені мұқият зерделеу мен сыни бағалау нәтижесінде қалыптасады. Алайда, өзге бір педагогикалық мысалдарды сыни көзқарассыз көшіру де жақсы нәтиже береді. Әдістеме үнемі мұғалім мен оның серіктестерінің жеке ерекшеліктерін ескере отырып бейімделіп, өзгеріп отыруы керек. Егер көшбасшы оқыту әдістемесі мен технологиясын меңгерген болса, ал бүгінгі күні бұл дәйекті Жанат Ерманов өзінің ансамбль мүшелерін еркін баурап, жарқын мысалдар көрсете алатындығын мысалға ала отырып, сенімділікпен белгілей кетуге болады. Оларға нақты бір жағдайға қатысты педагогикалық әдісті шығармашылық талғампаздықпен таңдап бере білсе, онда ансамбль жұмысындағы жетістіктер айқындала түседі. Орындаушылық шеберліктің жеке элементтерінің оқшауланып дамуы туралы айтуға болмайды. Егер орындаушылық шеберлік ойлау мен көңіл-күйлерді жедел жеткізумен байланысты болмаса, онда виртуозды техника формальды және іс жүзінде әжетке жарамайды. Оқушының бойында әу бастан-ақ, музыкалық образдың бейнесіне ену мен композитордың ойын түсінуді, музыкалық материалдарды ажырата білуді, және орындау барысында әр түрлі тәсілдерді пайдаланып, қозғалыс пен динамиканың дұрыс өлшемін жасауды дамыту керек.

Орындалатын туындыға деген эмоционалды белсенді қарым-қатынасты тәрбиелеуде ансамбльшілер музыкалық материалды, жекелеген студенттердің дарындылық дәрежесін, ауызша баяндау, түсіндіру, салыстыру, музыкалық материалдарды аспапта көрсету және т.б. қамтитын арнайы оқу құралдарын негізге алады.

Музыкалық туындының өзінен басталған музыкалық ойлауды қалыптастырусыз орындаушының музыкалық мәдениетін дамыту мүмкін емес. Адам басқа адамдарға және адамзатқа тиесілі рухани тәжірибені, өнер мен өнер арқылы қарым-қатынасқа түсудің белсенді формасын қабылдай отырып ашылады.

Кез келген музыканың орындалуы механикалық тұрғыдан ықылассыз болуы да жан толғандыратын болуы да мүмкін. Музыкалық шығарманы түсіну дегеніміз – интонацияны жаттаудың мән-мағынасын терең оймен іздеу. Музыкалық шығарманың мағынасын түсінген камералық ансамбль мүшелері өздерінің естеліктерінің, бірлестіктерінің және т.б. қорына назар аударады.

Сонымен, орындаушының музыкалық ойлауының нәтижелілігі көркемдік мағынаны, акустикалық материалдық формадағы мазмұнды танудан 36 көрінеді. Студенттердің көркемдік-музыкалық ойлауы жүйелі түрде оқу үрдісіне күрделі музыкалық материалдарды енгізумен қатар дамиды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Камерный ансамбль. Педагогика и исполнительство. Сборник статей. М.
2. Карцева Н. Проблема камерно-ансамблевого исполнительства (на примере творчества О. Эйгеса) Современные проблемы музыкального исполнительства. Саратов.
3. Каширина Е. Черты камерно-инструментального творчества Аренского. Русская музыка. Саратов.
4. Котлова, Г.К. Камерно-инструментальная музыка Казахстана. Опубликовано: Алма-Ата, 1985.
5. Джумакова У.Р. Творчество композиторов Казахстана 1920-1980-х годов. Проблемы истории, смысла и ценности. – Астана: Фолиант, 2003. – 232 с.
6. Сапиева М.С., Задорожная С.Н., Акбужурова С.Ж. Академическая инструментальная музыка композиторов Казахстана на рубеже XX-XXI вв. (1980-2014 гг.): монография / М.С. Сапиева, С.Н. Задорожная, С.Ж. Акбужурова. – Костанай: типография КГПИ, 2017. – 102 с.

5.15. О свойствах педали и о роли ее как художественного фактора

Гульнара Базарбаевна Джаксиева
старший преподаватель. НАО Атырауский
университет им. Х. Досмухамедова
(г. Атырау Казахстан)

Елена Павловна Першина
старший преподаватель. НАО Атырауский
университет им. Х. Досмухамедова
(г. Атырау Казахстан)

Элла Мамбетовна Куртиева
старший преподаватель. НАО Атырауский
университет им. Х. Досмухамедова
(г. Атырау Казахстан)

Педадь - душа рояля.
А. Рубинштейн

Рояль как инструмент и богатейшая фортепианная литература пользуются огромной и заслуженной популярностью у любителей музыки как на концертной эстраде, так и в домашнем быту. Объем звучания, позволяющий исполнять на нем любую, даже симфоническую музыку, необъятные красочные и динамические возможности, мощь и нежность звучания этого поистине чудесного инструмента завоевали ему признание и любовь слушателя. Перед исполнителем - пианистом эти драгоценные свойства ставят заманчивую и трудную задачу.

В рождении фортепианного звука присутствует механический стук молоточка о струну, соединенный с чисто музыкальным звучанием, следствии вибрации струны. Посредством клавиши мы управляем только моментом рождения звука, из этих начальных точек и составляется мелодия и вся фортепианная музыка.

Среди средств выразительности, которыми располагает пианист, наиболее специфичным является система фортепианных педалей. Она включает в себя правую (демпферную) педаль, левую (сдвигающую) педаль и педаль – *sostenuto* (состенуто), позволяющую выборочно задерживать отдельные звуки и созвучия. В совокупности эти педальные механизмы влияют на характеристику звучания — его продолжительность, тембр и динамику. Исполнительское искусство выдающихся мастеров фортепианной игры всегда отличалось высоким мастерством педализации. Однако, как показывает педагогическая практика, неумение педализировать нередко является слабым местом в игре даже наиболее подготовленных исполнителей. Это выражается либо в злоупотреблении педалью, либо в чересчур аскетичной педализации. Результат в обоих случаях — искажение звукового колорита сочинения, а подчас и разрушение логики развития музыкальной мысли.

Руки пианиста непрерывно живут исполняемой музыкой, подчиняя динамические и ритмические соотношения мысленно слышимому художественному образу. Точно так же и нога, управляющая педалью, одновременно с руками все время участвует в рождении звукового образа, приспособлении реального звучания к воображаемому. В то же время творческие находки на рояле дополняют, варьируют, оживляют воображение. Ибо фантазия исполнителя работает не только до создания образа, но и в момент его осуществления, распространяется

не только на представление, а и на претворение его в жизнь и, таким образом, на самые движения рук и ног (левая педаль также участвует в творимом звучании). До конца уловить эти движения невозможно. Ведь неуловимы и точные звуковые соотношения. Движения и рук и ног, особенно правой ноги, слиты со слуховым приказом, неотделимы от него. Пианист никогда до конца не ведает, что творит, подобно тому, как человек, поскользнувшийся и удерживающий равновесие сложными, мудреными движениями, не рассчитывает их и не может их уловить и зафиксировать. Подсмотреть, уточнить собственную педализацию, равно как и движение рук, невозможно. В какой именно момент нажать и снять педаль, как глубоко нажать, в какой мере и когда менять глубину нажатия - эти тонкости нельзя рассчитать. А между тем именно в тонкостях часто заложено творческое начало, в них кроется отличие мастера от ученика. Однако и в педализации, как и в динамикоритмических построениях, зависящих от звукоизвлечения, можно распознать основные логические принципы, основные художественные принципы действия. Употребление педали не поддается точной фиксации в нотах, а диктуется и контролируется слухом. Обусловленная объективными закономерностями, связанными с ее акустическими свойствами и с особенностями самого музыкального материала, педализация является неотъемлемой частью индивидуальной исполнительской трактовки произведения. Воспитание культуры и навыков педалирования требует специальной, систематической работы. Как и когда появилась на фортепиано система педалей?

Первые образцы молоточкового фортепиано, пришедшего на смену таким струнно-клавишным инструментам, как клавесин и клавикорд, не имели педального механизма. Но уже при постройке ранних фортепиано делались попытки ввода в инструменты ряда механизмов, изменяющих звук. Демпферный механизм, т.е. современная правая педаль, продлевал звук. Другие устройства ослабляли или усиливали его. Были и приспособления, изменявшие окраску звука: лютневый регистр, регистр, имитировавший звучание арфы, клавесина и др. В начале XIX века появились новые устройства, что было связано с происходившим в эту пору интенсивным развитием инструментария симфонического оркестра и стремлением имитировать это звучание на фортепиано. Среди всех этих устройств особое место занимает механизм, ставший впоследствии левой педалью (она появилась раньше правой). Появление его датируется двадцатыми годами 18 в. (фортепиано Б. Кристофори). Устройство же, которое приподнимало все демпферы сразу, появляется позже, уже в 1781 году. Изобретение его приписывается английскому мастеру А. Бейеру. Предшественниками ножного педального рычага были передвигавшиеся рукой особые рукоятки, а затем коленные рычаги. В 1780-х годах ножная педаль стала применяться в инструментах

большинства фортепианных фирм, после того как в 1782 году английский фабрикант Д. Бродвуд взял на нее патент. Педаль—состенуто (*sostenuto*) в ее окончательном варианте появилась в 1874 году. Она была изобретена Альбертом Стейнвеем. Хотя истоки ее — в органной клавиатуре образной педали. И позднее мастера фортепиано строения продолжали интенсивно искать механизм, который позволял бы задерживать один или несколько звуков. Существует также педаль—состенуто Эрбара из Вены, которую некоторые считают более совершенной, чем аналогичную педаль Стейнвея. Итак, разберем свойства каждой педали в отдельности. И логичней будет начать говорить о правой (демпферной) педали. В чем же ее акустический эффект? При беспедальной игре вибрируют лишь те струны, по которым ударил молоточек, причем, как только палец покидает клавишу, демпфер, падая на струны, сразу же прекращает их вибрацию, прерывает звучание. При нажатой педали одновременно поднимаются все демпферы, освобождая струны, которые, оказавшись открытыми, резонируют, обогащая взятый звук обертоновыми призвуками. В результате звук становится более полным, насыщенным, богатым, более полетным, а затухание его, если не снимать педаль, длится дольше. Свойство рояля отвечать звучанием освобожденных от демпферов струн на музыкальные и немзыкальные звуки отмечает С. Фейнберг: «Пусть над приоткрытой крышкой рояля (при условии, что нажата правая педаль) будет взята на скрипке любая чистая нота. Рояль откликнется, повторив эту ноту в этом же скрипичном тембре. Эхо рояля может повторить любую гласную букву, любой тембрированный звук». Именно на этом педальном эффекте основана задуманная А. Скрябиным предварительная «настройка» солирующего фортепиано на *fis-moll'*ную тональность, звучащую в оркестровом вступлении его концерта. Взятие солистом педали за один такт до его вступления благодаря ответному резонансу струн создает «предчувствие» основной тональности. «Игра» обертонов придает фортепианной звучности на педали особый, ни с чем не сравнимый характер. «Именно в этом смысле педаль — жизненная влага фортепианного звучания, его дыхание, его душа», — пишет Н.И. Голубовская. На простейших примерах можно убедиться, как влияет на окраску даже одного тона время нажатия педали и ее снятия (при этом учитывается, разумеется, сила звука и его длительность). Средства эти - время нажатия и снятия педали и различная глубина нажатия. Для тонкого управления ими нужно в первую очередь тонкое понимание музыки, тонкое знание инструмента, и, конечно, тонкий слух. Ибо педаль управляется слухом. Действие ноги, как и рук, выключается из сознания, управляющего целью. Педаль обладает также способностью связывать звуки между собой. Сыграв отрезок хроматической гаммы, снимая руку после каждой ступени и соединяя звуки с помощью педали (на очередной ступени гаммы педаль снимается, а, затем, еще до

взятия следующей, нажимается снова), можно услышать, что такая педаль делает переход от одного звука к другому непрерывным. Это касается и аккордовой последовательности, состоящей из различных гармонических комплексов, сыгранной с подобной педалью. Объединяя педалью расположенные в разных регистрах аккорды одной гармонии, мы «умножаем» количество одновременно звучащих тонов, чего невозможно достичь с помощью одних лишь пальцев. Использование педали связано с регистровой характеристикой фортепианного произведения. Так, следует очень осторожно брать педаль, когда музыка звучит в нижнем регистре, столь богатом обертонами. В верхнем же регистре, где звук затухает гораздо быстрее (не случайно над струнами уже нет демпферов) возможна более продолжительная педаль. Тембровая окраска в немалой мере зависит при этом и от динамики звучания. Поэтому при сочетании разных регистров на одной педали важно так выстроить голоса, чтобы более интенсивные тоны нижнего регистра как бы вобрали в себя высокие звуки, став их гармоническим фундаментом и опорой. При употреблении педали надо учитывать и ладогармонические особенности музыкального языка. Ведь педаль способна объединять в комплексные созвучия тоны разложенной гармонии или ряд гармонических последовательностей. При этом беспорядочное смешение диссонирующих гармоний на одной педали создает неблагозвучный шум. К сожалению, злоупотребление педалью еще очень живуче в учебно-исполнительской практике. Такое использование педали Ф. Бузони называл «бессмысленным беззаконием», а Г. Бюлов иронично заметил, что у некоторых пианистов «педаль существует для того, чтобы попить ногами хороший вкус»... Существует и противоположная крайность — боязнь соединения диссонирующих созвучий на педали, или, по выражению Н. Голубовской, «секундофобия». Между этими двумя понятиями — педальной «грязью» и «секундофобией» — действуют объективные акустические закономерности, и их необходимо учитывать. Воздействие педали в акустическом плане зависит от метроритмических и темпо-ритмических особенностей произведения. В быстрых темпах «остаточные» звучания гасятся ударной атакой последующих тонов раньше, чем при медленной игре, и это позволяет использовать более продолжительную педаль. Следовательно, при работе в искусственно замедленном рабочем темпе над быстрыми пьесами исполнитель должен иметь в виду, что в окончательном, настоящем темпе педализация будет иной. Педаль оказывает определенное акустическое влияние и на применение артикуляционных приемов. В пальцевом легато педаль способствует большей певучести и интонационной сопряженности звуков. В мелодиях речитативного склада, исполняемых, по замыслу композитора, *non legato*, педаль усиливает смысловую целостность фразы, не нарушая ее декламационно-выразительной расчлененности.

Что касается игры *staccato*, то педаль, смягчая отрывистость звуков, конечно же, нивелирует их остроту, но при этом существенно не ослабляет энергии расчлененного штриха. С точки зрения той роли, которую педаль играет при исполнении фортепианной музыки, различается ее употребление в колористической, фактурно-необходимой и синтаксических функциях.

Когда главный смысл взятия педали заключается в ее воздействии на характер, окраску звука, такая педаль называется колористической. Функцию педали обогащать и изменять колорит звучания можно считать ведущей, поскольку влияние на тембровую характеристику звучания имеет место во всех без исключения педальных проявлениях. Однако на практике, педаль в такой ее функции никогда не выступает в чистом виде: можно выявить следующие и подфункции: артикулятивную, ритмо-динамическую, а также оркестрово-инструментальную. Так, колористическая педаль, темброво окрашивая и вместе с тем удлиняя отдельные тоны (аккорды), способствует их плавному соединению при игре *legato* или *non legato*. В таких случаях используется обычно запаздывающая (связующая) педаль, что наиболее характерно для кантиленных пьес. Колористическая педаль может выполнять также важную ритмически и одновременно динамически организующую роль. С помощью педали удастся ярче оттенить метрически сильную долю, острые или смягченные акценты. Таковы, например, многие «sf», синкопы, *tenuto* в сонатах Гайдна, Моцарта, Бетховена, подчеркиваемые педалью, которая берется одновременно со звуком. Создаваемый такой краткой педалью резкий контраст педальной и без педальной звучности не только помогает выявить метроритмическую основу музыки, но и обостряет артикуляционные контрасты. Поэтому такая педаль широко применяется в произведениях танцевальных жанров, а также в характерных пьесах с танцевальным ритмом, оттеняя ритмически и динамически сильные доли. Во многих произведениях такого рода гармония представлена в разложенном виде формулой «бас-аккорд». Тогда ритмическая или ритмо-динамическая функция педали сочетается с гармонической: педаль одновременно объединяет разложенную гармонию, бас которой приходится на сильную, а иногда и на слабую долю такта.

Для исполнителя за произведением всегда стоит образ его творца, живой, любимый, почитаемый. И неистовый Бетховен и пламенно-нежный Шопен сквозь даль веков живут с нами рядом. С точки зрения художественной цели педаль можно разделить на две категории: педаль фактурно-необходимая и педаль, обогащающая звучание. Фактурно-необходимая — это "романтическая" педаль, получившая свое полное развитие у Шопена и Листа. Педаль, как мы знаем, служит продлению звука, поэтому может заменить недостающие пальцы, удержать звучание, когда руки вынуждены отпустить клавиши.

Она способствует legato, когда оно физически неисполнимо, например при соединении многозвучных аккордов. Она удерживает гармонию, распространенную фигурацией на диапазон клавиатуры, превышающей растяжение рук и количество пальцев. В этом - ее первичная функция. Обучать педализации нельзя. Можно воспитывать понимание музыки и педальное чутье. Для того, чтобы педаль не заменяла игры на legato пальцами, полезно учить некоторые требующие певучей связности места без педали. Особенно важно в полифонической музыке, в частности у Баха, воспитать мышечное ощущение длинных нот, заменяющее пианисту выдержанное дыхание. Техническую работу также нельзя производить на педали, решающей точно услышать динамические и ритмические соотношения. С точки зрения техники педализирования ее приемы различают по четырем основным признакам:

1) по времени нажатия педали (относительно момента взятия звука): предварительная, прямая и запаздывающая педаль;

2) по глубине нажатия: полная (глубокая — до «дна») или неполная (полупедаль, четверть — педаль и т.д.), а также их смешанные формы, когда полная педаль переходит в неполную путем ряда полусмен (прием «полупедали») либо путем постепенного снятия;

3) по продолжительности использования педали (от момента ее нажатия до полного снятия): длинная (в том числе непрерывно подменяемая при различной глубине нажатия педали) и короткая педаль;

4) по характеру снятия: резкое снятие педали и плавное, постепенное ее снятие или ряд полусмен как бы вибрирующей педали.

Овладение приемами педализации не является самоцелью: это — лишь средство, подчиненное задаче воплощения образного содержания в музыкальном произведении. Знание художественных функций правой педали помогает исполнителю определить, в каких местах и в какой мере уместно ее брать. При этом учитываются, разумеется, характер художественного образа и жанрово-стилевые особенности произведения.

Педализация, как и весь исполнительский процесс в целом, опирается на художественные принципы, на объективную основу, но и тут пианист проявляет свою индивидуальность, свой вкус, свой темперамент. Мастерство педализации можно воспитывать, как и мастерство игры руками, и оно в такой же мере заключается во владении богатством средств, в гибком и тонком приспособлении их к звуковой цели. Моторика бессознательно послушна художественной воле - в этом и заключено мастерство. Для мастерства педализация должна быть воспитана, как и во всем пианистическом комплексе, быстрая и точная реакция и слуха, и движений ноги на художественную цель. Для этого прежде всего необходимо высшее мастерство,

закрывающееся в создании верной и впечатляющей художественной цели.

Использованная литература:

1. Конен В. История зарубежной музыки. Вып. III. – М.: Музыка, 1976.
2. Мартынов И.И. Клод Дебюсси. – М.: Музыка, 1964.
3. Мальцев С.М. Метод Лешетицкого. – СПб.: ВВМ, 2005.
4. Нейгауз Г.Г. Об искусстве фортепианной игры: Записки педагога. 3-е изд. – М.: Музыка, 1967.
5. Росман Э.А. Левая педаль фортепиано. – Алма-Ата: Типография оперативной печати, 1978.
6. Фейнберг С.Е. Пианизм как искусство. – М.: Классика-XXI, 2001.

5.16. «Музыка» пәнін оқытудағы жаңа инновациялық технологияларды тиімді қолдану тәсілдер

Бақыт Жолдыбайқызы Тұрмағамбетова

Өнертану кандидаты, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің «музыка және өнер» кафедрасының доценті (Атырау, Қазақстан)

Айдын Кітапқалиұлы Кітапқали

«Musicians» өнер мектебінің мұғалімі (Атырау, Қазақстан)

Гүлжаухар Қалдыбекқызы Қалдыбекова

№ 1 жалпы орта білім беретін мектептің «музыка» пәні мұғалімі (Құлсары, Қазақстан)

Нұрилла Рүстемқызы Айсенова

№ 9 жалпы орта білім беретін мектептің «музыка» пәні мұғалімі (Құлсары, Қазақстан)

Жер бетінде ғылымның жетістігінің нәтижесінде қолымыз жетіп жатқан жаңа технологиялардың барлығы ең алдымен адам өміріне қажетті әрі пайда беру мақсатында жасалады.

Уақыт талабына сай инновациялық құралдарды білім беру саласында да пайдалана білуіміз, орнымен ұтымды қолдануымыз өте маңызды. Ғылым дамыған ғасырда білімнің әр саласында қолданылып келген оқыту, үйрету тәсілдері де қатар дамып отыратындығы заңды. Бірақ өкінішке орай, елімізде жалпы білім беретін мектеп оқулықтарының барлығында қазіргі заманға сай технологияны қолданып жасалған ізденістерді кездестірмейміз.

Осы бағыттағы олқылықтарды ескере келе, «музыка» пәні мұғалімінің жұмысына қажетті материалдардың бірізді жүйеленбеуіне байланысты біздің зерттеу жобамыз жүзеге асырылды. Орта мектептегі

«музыка» пәнін нақты әрі жүйелі үйрету үшін көптеген бағдарламалар жасалып келеді. Кеңес Одағына танымал балалар композиторы, педагог Д. Кабалевскийдің «Бізге мектеп оқушыларын музыкаға қалай қызықтырып, баурап алу керек деген музыка сабағының түбегейлі мәселесін шешуге көмектесетін әдістеме қажет» - (аударған – Б.Т.) дегеніндей балаларды музыкаға қалай қызықтырсақ болады деген сұрақ әр кезде өзекті [1, с. 10].

Жобаны жүзеге асыру мақсатында, әр оқушыға смартфон, гаджеттерді сабаққа қатысты тиімді пайдаланудың жолдары қарастырылды. Оқу барысында мұғалімдер мен оқушыларға заманауи технологияларды қолдану арқылы қажетті материалдарға қолжетімділік пен ыңғайлылық туғызу басты мақсат болды.

Зерттеу негізі ретінде 6-сыныптың 2018 жылы жарық көрген «Музыка» оқулығы алынып (авторлары - А. Мұсақожаева, Ә. Сабырова, М. Әбуғазы, Г. Ғизатова), атқарушы топ өз алдына сабақ тақырыптарына сәйкес аудио-, видео-, караоке-, нота және т.б. қажетті форматта оқушылардың өз бетінше ізденіп, әрекет етуіне арналған ыңғайлы платформа жасау міндеттерін қойды. Нысанға алынған оқулықтың (II тоқсан) мазмұнын мектеп оқушысына заманауи технологияларды қолдана отырып, қалай жеңіл, ыңғайлы игертуге болады деген мақсатта, сабақтың сапасын арттыра түсуге арналған қосымша материалдарды ұсыну бағытында ізденістер жасалды.

Қазіргі кезде осы пәннен оқушыға берілетін үй тапсырмасына өз бетінше дайындалу бірқатар қиындықтар туғызып жатады. Өйткені, тыңдап, талдау, қосылып орындау үшін арнайы аудио, бейне материалдар (толық емес, тіптен жоқ деуге болады) шашыраңқы, сапасыз және әртүрлі сайттардан іздеу керек. Ал клавишті аспапта қарап, ойнау үшін ноталар да толық берілмеген.

Осы орайда оқулықта берілген бірқатар материалдарға өзіміздің көзқарасымызды білдіргенді де жөн көреміз. Мәселен, «Музыка пәнін оқыту әдістемесі» кітабының авторлары: *«Кез келген музыканы қатарынан талғамсыз тыңдауға болмайды, бұл біздің түйсігімізді, нәзік сезімімізді әлсіретеді, бара-бара әрбір үннің әуезін, әрбір әуеннің иірімдерін сезіну қабілетімізді кемітеді, сөйтіп эстетикалық мәнін жоғалтып аламыз»* деп айтқандай [2, 134-б.], әрбір тақырыптағы жанрларды да, артистерді де, әндерді де, біздің жас ұрпақтың талғамын жоғары деңгейге өсіретіндей етіп, сүзгіден өткізіп ұсынған әлдеқайда дұрыс деп ойлаймыз. Оқушыға қазіргі таңда әлемдік танымал әншілерді (Мадонна, Бритни Спирс, т.б.) мысалға келтіруі баланы әрі қарай олар туралы ғаламторда ізденіс жасауға, көруге жетелейді. Ал ғаламтор желісінен олардың киіну үлгісі мен орындаушылық қимыл қозғалысын көрген оқушы эстетикалық тұрғыдан мектеп баласының тәрбиесіне жат және ұлттық менталитетке қайшы бейнелерді көреді.

Біздің ойымызша әлемге танымал поп-музыка жанрының өкілдерін таңдау барысында оқушының жас ерекшеліктері ескерілсе

және ән мазмұны, киім кию әдебі, қимыл әрекеті ұлттық менталитетке қайшы келмейтін, өнер тұлғаларын таңдауды ұсынар едік. Өз тарапымыздан бұл сұраққа осындай әлемдік деңгейдегі танымал әншіден Селин Дион немесе Алиса Кейс, Стиви Уондер, Джеймс Броун, Крис Броундарды да мысалға алуға болатын еді. Ал қазіргі жас ұрпақ әншілерден Бритнидің орнына Эд Ширан, Бруно Марс, Дениэл Цезар, Джакоп Колер және тағы басқалар да бар.

Келесі бір ойлантатын жәйт, оқулықта үйрету үшін таңдалған Л. Марченко есімді автордың «Я учу английский» атты әні. Ең алдымен көзге оғаш көрініп тұрғаны - ән мәтінінің қазақ мектеп оқушыларына орыс тілінде берілуі. Кітапта әуенін де, өлеңін де өзі жазған автордың орысша әнінің үш шумағын да енгізген.

Осы әнді жазған композитор туралы ақпараттар іздеу барысында Людмила Марченконың танымал балалар композиторы емес, совет актрисасы екендігіне көз жеткіздік. Ол Одаққа танымал ән шығарушы автор да емес екен. Оқулыққа бұл әннің қандай критерийлермен таңдалғаны түсініксіз болды. Уақыт талабына сай оқулық авторлары әлемде болып жатқан ақпараттарды қарау, түсіну үшін, эстрада жұлдыздарын тыңдау үшін ағылшын тілін үйрену мазмұнындағы әнді ұсынып отыр. Бірақ бұл әннің әуені баланың есінде қалатын жеңіл, әсем ән деуге келмейді, мәтіні де орыс тілінде. Бізді ойлантатыны, авторлардың отандық балалар композиторларына немесе арнайы кәсіби білім алған композитор мамандарға осы мазмұндағы әнді шығаруға неге тапсырыс бермегендігі. Кездейсоқ авторлардың кездейсоқ әндерін орта мектептің оқулығына електен өткізбей енгізе берсек, оқушыны сапасыз білімге тәрбиелейтініміз сөзсіз. Осы орайда бұл оқулық шықпастан бұрын қазақ эстрадасын әлемге танымал еткен Димаш Құдайбергеннің орындауындағы қазақ әндері халықтық «Дайдидау», «Самалтау», О.Бәйсеңгірдің «Ұмытылмас күн», әндері әлемге тарағаны еске түседі (2017). Тіптен, әнші фанаттары, мыңдаған өзге ұлт өкілдері қазақ тілінде ән сала бастады. Осындай әндері бар қазақ елінің балалар оқулығына таңдаулы әсем әндер, арнайы тапсырыспен шығарылған ана тіліндегі әндер еңсе дұрыс болар ма еді деп ойлаймыз.

Әрине, оқулықтағы ағылшын тілінде берілген әндерге (ағылшын тілі дүниедегі өте көп мемлекетті ресми тілі) әлемдегі халықаралық қатынастар тілі саналатындықтан түсіністікпен қарауға болады. Ал орыс тіліндегі әннің баламасы болмауы қынжылтады.

Сабақ барысында қолданылатын әндердің (минус форматындағы) нұсқасының сапасына байланысты, олар қайта өңдеуді қажет етті. Алдағы уақытта оқушылардың осы әндерге деген қызығушылығын арттыра түсу үшін, материалдардың сапа мәселесі де назардан тыс қалмады. Жалпы алғанда, біздің оқушыларға ұсынылатын әндердің көпшілігінің минус нұсқасымен бірге түпнұсқасы да сапасыз болып келеді. Әйгілі педагог О.Апраксина: «Мектептегі музыкалық тәрбие»

еңбегінде: «Музыка сабағының, мұғалімнің бүкіл жұмысының мәні – балалардың музыка тыңдауға деген құштарлығын ояту, одан қуаныш, ләззат алуға мүмкіндік беру» - деп айтқандай (аударған Б.Т.) [3, с.31], осы «музыка» пәнін оқытатын ұстаздар балаларға әнді тыңдату немесе үйрету кезінде, оларға ыңғайлы әдіс-тәсілдерді пайдалана отырып, балалар керемет көңіл күймен қабылдайтындай жеткізуі тиіс. Ал оған тыңдалатын музыкалық шығарманың дыбыс сапасы тікелей әсер ететіні сөзсіз.

Жинақтай айтар болсақ, «музыка» пәнін оқыту барысында мынадай кедергілердің кездесетінін айтуға болады:

- оқушының тапсырма орындау кезіндегі зейін қоюына – ақпараттардың әртүрлі сайттарда орналасуы кедергі;
- сабақ барысында үйренетін және тапсырма ретінде берілетін әндердің аудио және бейне нұсқасының сапасыздығы;
- маңызды инновациялық технологиялардың қолданылмауы;
- өзбетінше ізденіс жасауға жетелейтін қызықты заманауи форматтағы материалдардың жетіспеушілігін айтуға болады.

Жоба нәтижесінде құрылған «auep.kz» сайты бұл пәнге қажетті құралдарды тиімді пайдалану үшін жасалды. Сайтқа арнайы бағдарламаларды, әннің mp3 және wav нұсқаларын, караоке-видео және әннің ноталары енгізілді. Яғни, II тоқсандағы барлық сабақтарды қамти отырып, 6 сабақ бойынша 6 әннің жаңа сапалы аранжировкасын, 6 әннің нотасын, караоке-видео нұсқасын және әр тақырып бойынша қажетті мәліметтерді, фото-суреттерді, оқушылар ноталармен клавишті аспапта ойнай алуы үшін «виртуалды пианино» бағдарламасы енгізілді.

Бетінде қолданушылар үшін сайт туралы қысқаша мәлімет ұсынылды. Басты беттен келесі беттерге өту үшін, үш түрлі негізгі бөлімдер ашылды: «Сыныпты таңдау», «Әндердің ноталары», «Виртуалды пианино». Мұндағы «Виртуалды пианино» балаларға фортепиано аспабына қолжетімді және берілген ноталардың атауы мен дыбысын ести алу мүмкіндігін береді. Осылай оқушылардың өзбетінше ізденіп, әрекет етуі және музыкалық білімі арта түседі. «Әндердің ноталары» бөлімінде осы жоба барысында қарастырған, барлық үйренуге арналған әндердің ноталарынан тұрады. Жоғарыда айтып кеткендей 6 әннің нотасы оқушыларға ыңғайлы етіліп түсірілді. Ал сайттың ең негізгі бөлімі – «Сыныпты таңдау» бастырмасымен басталады. Бұл батырманы басу арқылы, ары қарай сыныптардың тізіміне өтеміз. Демек, «Музыка» пәні оқу бағдарламасына енген бірінші және алтыншы сыныптар арасындағы аралықты қамтиды.

Сайттың басты беті осындай үш түрлі бөлімнен тұрады. Бұл жердегі басты ерекшелік ақпараттарда болғанымен, техникалық тұрғыдан да басқа сайттардан ерекшелегенді жөн деп санап, «auep.kz» сайтының дизайны туралы да ойлар ортаға салынды. Ғалымдардың зерттеуі бойынша, көкшіл түс – адамға сабырлық, жайлылық, тыныштық сезімдерін сыйлайды екен. Кез келген оқушы, сайтқа кірген сәттен

жайлылықты сезеді. Бұл бірден көзге анық байқалмауы мүмкін, бірақ ақырындап тапсырманың орындалуы жеңілдей түседі. Ақ түстен - агрессия мен шаршау, физикалық тұрғыдан көзді ауырту сияқты факторлардан алшақ болуды көздеп, қолданушылар үшін жайлы түс деп басым бөлігі көкшіл түстер таңдалды. Және қолданылған кескіндер мен әріптердің жазылу стилі де соңғы үлгіде жасалды.

Жалпы кез келген үлкен аудиторияға арналған дүниелердің барлығы, тек қана тәрбие құралы ретінде қолданылуы тиіс. Сол үшін біздің барлық жасаған жұмыстарымыздың сапалы, мағыналы және тиімді болуы барынша қатаң қадағаланды.

Оқушылар сайттан тыңдау үшін тақырыпқа сәйкес «Подмосковные вечера» әнінің үш түрлі нұсқасы жинақталды. «Подмосковные вечера» батырмасын басып, жаңа бетке өткен кезде, әннің үш түрлі mp3 нұсқасы шығады: «Bonу Jacks» тобының орындауында жапон тілінде; Мирей Матьенің орындауында француз тілінде; Дмитрий Хворостовский мен Анна Нетребконың орындауында орыс тілінде. Негізінде осы нұсқаларды іздеу барысында неше түрлі сайттарға кіріп, жарнамалар мен ақпараттардың көптігінен кедергілер туындайды. сондықтан әндерге сілтеме жасап емес, керісінше аудионұсқаларын бір жерге жинауды ұмытды санадық.

Үйренуге арналған «Я учу английский» әні сайтқа жаңа аранжировкасымен енгізілген 6 әннің алғашқысы. Бұл әннің жаңа аранжировкасы, нотасы, караоке-видеосы жасалып, мәтінімен сайтқа енгізілді. Жаңа аранжировка жасаудағы басты мақсатымыз – әндердің сапасын жақсарту арқылы, оқушылардың музыкаға деген қызығушылығын арттыру еді. Музыкалық терминдерсіз, қарапайым тілде айтқанда, кез келген аудио дыбыс толқындарынан тұрады. Ал олардың таралу деңгейінің сапалылығына байланысты жаңа музыкалық аппаратураларда ойнату мүмкіндігіне ие боламыз. Қазіргі дамыған заманда, не үшін балаларға арналған, техникалық тұрғыдан сапалы әндер аз? Себебі көп әндер видео ақпарат ретінде ғана таралуда. Мысалы, біздерге концертмейстер мен вокалдық орындаушының дыбыстары, табиғаттың жасаған сүзгілерімен және біздің есту мүшесіздің сүзгісінің жоғары дәрежесінің арқасында таза толқын ретінде келеді. Ал дәл сол орындаушылардың дыбысын ұялы телефон арқылы видеоға түсірер болсақ, телефонның қабылдау сүзгісі біздің құлағымыздың дәрежесінен көптеген пайызға төмен болғандықтан, дыбыс толқындарын компрессиялап, езгілеу процесінен өткізеді. Бұл бір тыңдағанда байқалмауы мүмкін. Одан соң сол видеоны ғаламторға жүктеу барысында, қабылдап отырған сайттың өзі, сол видеоны өзінің жасанды интеллекті арқылы тағы бір компрессиядан өткізеді. Міне, осындай бірнеше рет жүктеулердің себебінен сапасыз аудио, одан сайын сапасы нашарлай түседі. Сол үшін жаңа аранжировкалар жасауға қажеттілік туындайды.

«Музыка» пәнінде «Я учу английский» әнінің сапалы минус нұсқасы болмауы қынжылтады. Себебі шет ел эстрадасы дегенде техниканың дамыған, барша музыкалық жаңа құрал-жабдықтардың қамтамасыз етілген орталығы еске түседі. Бірақ әндердің минус нұсқасының сапасыздығы біз үшін бір-біріне қарама-қайшылық туғызған мәселе болды. Сол себептен әннің жаңа нұсқасы қайта жасалды. Бұл еңбек барысында «Image – line» компаниясының «FI studio 20» бағдарламасы қолданылды. «Image – line» компаниясы 1994 жылы құрылып, осы күнге дейін әлемдік дәрежедегі аранжировка жасау бағдарламасы ретінде танылып келе жатыр. Осы шығарманың ең алдымен тональдігі мен екпіні анықталды. Гармониясын құру үшін «Native instruments» компаниясының «Kontakt» аспаптар жинағының «Alisia keys» атты виртуалды фортепианосы қолданылды. «Alisia keys» виртуалды фортепианосы, әлемде жалғыз ғана данасы бар аспап. Себебі, Аліша Оджэлло Кук атты американдық ритм-н-блюз, соул және неосоул бағытында өнер көрсететін, «Грэмми» сыйлығының лауреатына ғана тиесілі. «Fender» музыкалық аспаптар компаниясының, электро-акустикалық гитарасы арқылы әннің аккордтары ойналды. Және де ішекті-ысқышты аспаптардың дыбысы қолданылды. Әннің ырғағын сезіндіру мақсатында, шетелдік аранжировкамен айналысатын авторлардың, ұрмалы аспаптар жинағы қолданылды. Аранжировка тек қана аспаптардан тұрмайды. Оны үлкен музыкалық жаңа технологияларда ойнату үшін, сапалы өңдеу қажет. Сол үшін барлық әндердің жұмысы профессионалдық дыбыс жазу студиясында жүзеге асты. Әрбір дыбыс жеке-жеке өзінің ерекшеліктеріне қарай, айқын естілуі үшін әлемдік дыбысты өңдеу аппараттарының виртуалды баламасының көмегімен тазаланды. Олар «Waves» компаниясының «CLA Drums»; «VallhallaVerb» – кеңістік беру плагины; «Fabfilter Pro Multiband»; «Fabfilter Pro Q2»; «Fabfilter Pro Compressor»; «Fabfilter Pro DS»; «CLA 2A Compressor»; «Studio Channel SC-226» атты дыбыс өңдеу құралдарымен жұмыс жасалды. Сонымен қатар «Я учу английский» әнінің караоке-видео нұсқасы «Adobe Premier Pro» бағдарламасында жүзеге асырылды. Оқушылар әнді үйрену үшін, караокедегі шрифттерді соңғы үлгідегі минималды стиль таңдалды. Себебі, оқуға ыңғайлылық және әдемі көрінеді.

Келесі көңіл бөлінген жәйттің бірі - әннің мәтіні еді. Бұл ән қазақ сыныптарына арналған оқулыққа енгендіктен әннің мәтінін қосымша ретінде қазақ тіліне аударуға тырыстық (мәтінді аударған – Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің «музыкалық білім» мамандығының 4-курс студенті Айдын Кітапқали).

Жобамыздың басты мақсаттарының бірі – жаңа аранжировка мәселесіне келер болсақ, Т. Мұхамеджановтың «Заман-ай» әні де қайтадан өңделді. Жұмыс барысы «FI Studio 20» бағдарламасында өтті. Қолданылған аспаптар: виртуалды пианино, ішекті-ысқышты аспаптар

және ұрмалы аспаптар. «Adobe Premier Pro» бағдарламасында караоке нұсқаларымен әннің аудио-, видео-, өлеңі, нотасы сайтқа жүктелді.

Жоғарыда айтылғандай тыңдауға ұсынылған әндер мен музыкалық шығармалар ғаламтор беттерінде әртүрлі сайттарда орналасқандығы осы жобаны атқару кезінде кездескен қиыншылықтардың негізгісі – берілген ақпараттардың сан түрлі жерде орналасуы немесе мүлде жоқтығы болды. Осы мәселелер үй тапсырмасын берген мұғалім үшін де, оны орындайтын оқушы үшін ата-аналар үшін де өте көп уақытты және эмоциялық тұрғыдан көп шыдамдылықты талап етеді. Осындай мәселелердің шешілу жолын ізденіспен шешуге тырысып, түрлі сайтқа жіберген уақытымызды бір ғана сайтқа кіру арқылы тиімді пайдалануға мүмкіндік туғызуға тырыстық.

Ізденістер нәтижесінде 6-сынып оқулығының II тоқсанындағы тақырыптар бойынша төмендегідей жұмыстар жүзеге асырылды.

Заманауи талапқа сай келмейтін, дыбыстық естілу сапасы төмен әндердің аранжировкасы қайта жасалды; оқушылардың музыкаға деген қызығушылығын арттыра түсу үшін, көркемдік құрал ретінде әндердің мәтіні ауысып отыратын караоке-видео форматы жасалып, ұсынылды; мектеп бағдарламасына сәйкес оқушы музыкалық сауатты болуы үшін әндер нотаға түсірілді; оқушылар өз бетінше үй тапсырмасын орындауға ыңғайлы болуы үшін – «виртуалды пианино» бағдарламасы енгізілді; сабақ тақырыптарына сәйкес берілген жиырма әннің аудио нұсқасы жинақталды; осы жасалған жұмыстарды ешқандай алаңдатусыз, бір батырмамен-ақ ашуға болатын «auep.kz» сайты құрылды; осы аталған жұмыстар тек қана бір смартфонның көмегімен санаулы секундтар ішінде қолжетімді болуы үшін – «QR» код жүйесі енгізілді.

Бұл жасалған жұмыстар қазіргі жалпы білім беретін мектептердің, әсіресе орталықтан шалғай жерлердегі білім ордаларындағы музыкалық техникалық жабдықтарды есепке алынғандықтан да, стандартты түрде сапалы естілетін өңдеу арқылы жасалған.

Ғаламтор желілеріндегі талғамсыз жасалған кейбір караокелердің сапасына байланысты, проекторлардан, интерактивті тақталардан және смартфон, ноутбук экрандарынан бізге қолайлы форматта көрсетілетін «HD» және «4K» сапасындағы караоке-видеолар жасалды. Көп жерлерде ескере бермейтін музыканың негізгі бөлігі – нотасы арнайы бағдарлама көмегімен терілді.

Педагог А. Әбдікәрімов айтқандай: «Программадағы шалағайлық музыкалық білім аясын, мазмұн тұрғысынан шектеулі болуына әкеп соқтырады» [4, 37-б.]. Бұл пікір мектеп оқушыларына ұсынылған бағдарламаның жоғары деңгейде жасау қажеттігінің маңыздылығын көрсетеді.

Сол үшін де қазір қолымыздағы барлық ақпараттарды да, технологияларды да өте тиімді пайдалана білуіміз керек. Осы

технологиялар қазіргі таңда «музыка» пәніне аса қажет екені мұғалімдерді көп уақыттан бері ойландырып келгендіктен осы жоба қолға алынды. Бүгінгі таңда музыкалық және видеоформат ұсынатын бағдарламалар өте қарқынды дамығанмен, оны мектеп бағдарламасына кеңінен енгізе алмай келе жатқанымыз қынжылтады. Аз уақыт ішінде бар мүмкіндігінше жүзеге асырылған зерттеменің әлі де толықтыра түсетін тұстары жоқ емес. Балаларға қолындағы гаджеттен, ілулі интерактивті тақтадан өте мазмұнды әрі сапалы материалдар, ұлттық сананы оятатын, отансүйгіштік рухты тәрбиелейтін дүниелер көрсетілмесе – ол ұстаздың дiттеген мақсатына жетуiне басты кедергі деп түсiнеміз.

Заманға сай құралдарды еркін қолдана отырып, ұлттық болмысымызды ескере отырып сапалы бiлiм беру – болашақ ұрпақтың ұлтқа қызмет ететiн бiлiмдi, зиялы азаматтарын тәрбиелеу деп түсiнеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Кабалевский Д.Б. Воспитание ума и сердца; Книга для учителя /Состав. В.И. Викторов. – Москва: «Просвещение», 1981. – 192 с.
2. Сүлейменова Р.Ә., Жұмалиева Г.Ғ. Музыка пәнін оқыту әдістемесі (бастауыш сыныптарға арналған): Оқу-әдістемелік құрал. 2-басылым. - Астана: «Фолиант», 2012. – 232 б.
3. Апраксина О.А. «Музыка в школьном учебно-воспитательном процессе» // Музыкальное воспитание в школе, выпуск 15: Сборник статьи /состав. О. Апраксина. – Москва: «Музыка», 1982. – с. 5-31.
4. Әбдікәрімов А.А. «Музыка сабағының кейбір жүйелі жолдары» // Профессионально-педагогическая подготовка учителя музыки: Межвузовский сборник научных статей / Сост. Оспанова Т. У. – Алматы: «КазГосЖенПи», 2004 – 172 с.

ПРЕЗИДИУМ РЕГИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ МЕНЕДЖМЕНТА

приглашает научных работников, ученых, исследователей,
преподавателей вузов, руководителей и специалистов
образования, науки, производства и бизнеса
пройти независимую аттестацию с присвоением академических званий
ассоциированного профессора (доцента) и профессора РАМ

**Квалификационные требования к соискателям академического звания
ассоциированного профессора (доцента):**

- ученая степень доктора или кандидата наук или академическая степень доктора PhD (в виде исключения звание ассоциированного профессора может присуждаться крупным специалистам образования, науки, производства и бизнеса, имеющим квалификацию специалиста или академическую степень магистра);
- стаж научно-педагогической, научной или административно-управленческой деятельности не менее 5 (пяти) лет;
- не менее 5 (пяти) научных трудов, опубликованных после присуждения ученой или академической степени.

**Квалификационные требования к соискателям академического звания
профессора:**

- ученая степень доктора или кандидата наук;
- ученое звание доцента (ВАК) или старшего научного сотрудника;
- стаж научно-педагогической, научной или административно-управленческой деятельности не менее 7 (семи) лет;
- не менее 5 (пяти) научных трудов (в том числе — как минимум 1 монография, или учебник, или учебное пособие), опубликованные после присвоения ученого звания.

**Соискатель академического звания представляет на E-mail:
inf.academ@gmail.com следующие документы в электронном виде:**

- заявление (образец см. на сайте);
- анкета ученого (образец см. на сайте);
- автобиография, в которой должна быть отражена научно-педагогическая, научная или административно-управленческая деятельность соискателя;
- копия трудовой книжки или выписка из трудовой книжки о работе на научно-педагогических, научных или административно-управленческих должностях;
- копии дипломов и аттестатов о наличии ученых (академических) званий и степеней;
- список научных трудов, с выделением работ, опубликованных после присуждения ученой (академической) степени или присвоения ученого звания;
- оттиски 3 (трех) наиболее значимых опубликованных научных работ (если работы большие, то – первые и последние страницы с выходными данными);
- фотографию 3 x 4;
- копию удостоверения личности (или паспорта);
- копию квитанции об оплате организационного взноса.

**Подробности на нашем сайте: www.regionacadem.org в разделе
«Аттестация кадров»**

ПРЕЗИДИУМ РЕГИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ МЕНЕДЖМЕНТА

объявляет конкурс среди докторов и кандидатов наук, докторов PhD
на избрание членов-корреспондентов и действительных членов (академиков) РАМ

Квалификационные требования, предъявляемые к участникам конкурса

Для действительных членов (академиков):

- ученая степень доктора наук;
- ученое звание профессора (ВАК) или академическое звание члена-корреспондента РАМ;
- стаж научной, научно-педагогической или административно-управленческой деятельности не менее 10 (десяти) лет;
- не менее 3 (трех) значительных научных трудов (монографий, учебников, учебных пособий), опубликованных после присвоения ученого звания профессора или избрания членом-корреспондентом РАМ.

Для членов-корреспондентов:

- ученая степень (доктора или кандидата наук, доктора PhD);
- ученое звание доцента (ВАК) или академическое звание ассоциированного профессора РАМ;
- стаж научной, научно-педагогической или административно-управленческой деятельности не менее 10 (десяти) лет;
- не менее 5 (пяти) научных трудов (в том числе — как минимум 1 монография, или учебник, или учебное пособие), опубликованные после присвоения ученого или академического звания.

Для участия в конкурсе представляются следующие документы в электронном виде на E-mail: inf.academ@gmail.com:

- заявление (образец см. на сайте);
- анкета ученого (образец см. на сайте);
- автобиография, в которой должна быть отражена научная, научно-педагогическая или административно-управленческая деятельность соискателя;
- копия трудовой книжки или выписка из трудовой книжки о работе на научных, научно-педагогических или административно-управленческих должностях;
- копии дипломов и аттестатов о наличии ученых (академических) званий и степеней;
- список научных трудов, с выделением работ, опубликованных после присуждения ученой степени и присвоения ученого (академического) звания;
- оттиски 3 (трех) наиболее значимых опубликованных научных работ (если работы большие, то – первые и последние страницы с выходными данными);
- цифровая фотография 3 x 4 см;
- копия удостоверения личности (или паспорта);
- копия квитанции об оплате организационного взноса.

Подробности на нашем сайте: www.regionacadem.org в разделе «Членство в Академии»

РЕГИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ МЕНЕДЖМЕНТА

объявляет конкурс по награждению наиболее выдающихся научных работников, ученых, исследователей, преподавателей, успешных руководителей, управленцев, инженеров и предпринимателей-инноваторов

Вы можете быть удостоены следующих наград:

Золотая медаль им. Ф. Тейлора

«За заслуги в развитии управленческой мысли»

Награждение Золотой медалью им. Ф. Тейлора «За заслуги в развитии управленческой мысли» производится, прежде всего, за последовательную деятельность по развитию системы образования, науки, культуры, здравоохранения, государственной службы, внедрение новых технологий и инновационных методов управления в бизнесе, вклад в поддержку позитивного имиджа своей страны, отечественной управленческой науки и практики на международной арене. Для награждения рассматриваются кандидатуры наиболее выдающихся ученых, преподавателей, руководителей организаций образования, науки, здравоохранения и культуры, общественных деятелей и бизнесменов-инноваторов. Основными принципами отбора кандидатов для награждения являются: инновационность, профессионализм, общественная репутация, академическая репутация и эффективность управленческой деятельности.

Золотая медаль им. Яна Амоса Коменского

«За вклад в развитие педагогической науки»

Золотой медалью им. Яна Амоса Коменского «За вклад в развитие педагогической науки» награждаются руководители организаций образования, профессорско-преподавательский состав высших учебных заведений, педагогические работники организаций повышения квалификации педагогических кадров, а также ветераны педагогического труда:

- за заслуги в области педагогической науки;
  - за решение важных научно-педагогических задач или разработку новых направлений в педагогике;
  - за подготовку высококвалифицированных научно-педагогических кадров (докторов и кандидатов наук, докторов PhD);
  - за выдающиеся достижения в научно-педагогической деятельности.
- К награждению Золотой медалью им. Яна Амоса Коменского «За вклад в развитие педагогической науки» могут быть представлены авторы значимых научных работ по педагогике:
- статей, опубликованных в сборниках материалов зарубежных международных научно-практических конференций;
  - статей, опубликованных в международных рецензируемых научных журналах с ненулевым импакт-фактором (входящих в базы Скопус, Томсон Рейтер);
  - монографий, учебников или учебных пособий, изданных в любом отечественном или зарубежном издательстве, или размещенных на постоянной основе в открытом доступе в сети Интернет.

Золотая медаль им. А. Маслоу

«За вклад в развитие гуманитарных наук»

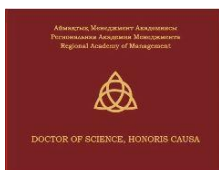
Золотая медаль им. А. Маслоу «За вклад в развитие гуманитарных наук» учреждена в целях признания заслуг ученых в области гуманитарных наук (07.00.00 - исторических, 08.00.00 – экономических, 09.00.00 - философских, 10.00.00 - филологических, 12.00.00 - юридических, 13.00.00 - педагогических, 17.00.00 – искусствоведения, 19.00.00 - психологических, 22.00.00 - социологических, 23.00.00 - политических, 24.00.00 - культурологии). Основными принципами отбора кандидатов для награждения являются: инновационность, профессионализм, общественная репутация, академическая репутация и приверженность идеалам гуманизма.

Золотая медаль им. Н. Тесла

«За вклад в развитие техники и технологии»

Золотая медаль им. Н. Тесла «За вклад в развитие техники и технологии» учреждена в целях поощрения наиболее выдающихся ученых в области инженерно-технических, физико-математических и других точных наук; успешных предпринимателей, внедряющих инновационные производственные технологии; а также передовых руководителей производства, инженеров, изобретателей и рационализаторов-практиков.

Диплом Почётного доктора наук (Doctor of Science, Honoris Causa)

Академическая степень Почётного доктора наук (Doctor of Science, Honoris Causa) присваивается ученым, достигшим больших успехов и получившим известность в какой-либо области научных знаний, без прохождения курса обучения в докторантуре и без защиты докторской диссертации.

Почётные доктора наук привлекаются к научной и преподавательской деятельности и читают лекции в лучших вузах многих стран мира.

Нагрудный знак «Почетный доктор наук (Doctor of Science, Honoris Causa)»

С целью возрождения академических традиций и повышения авторитета ученых и преподавателей, внесших значительный вклад в науку, и удостоенных академической степени Почетного доктора наук (Doctor of Science, Honoris Causa), учрежден нагрудный знак «Почетный доктор наук (Doctor of Science, Honoris Causa)», изготовленный из драгоценных металлов: золота и серебра. Он предназначен для ношения на правой стороне груди.

Нагрудный знак «Профессор»

С целью возрождения университетских традиций и повышения авторитета ученых и преподавателей, имеющих ученые или академические звания ассоциированного профессора (доцента) или профессора, учрежден почётный нагрудный знак «Профессор», изготовленный из драгоценных металлов: золота и серебра. Он предназначен для ношения на правой стороне груди.

Нагрудный знак «Доцент»

С целью возрождения университетских традиций и повышения авторитета ученых и преподавателей, имеющих ученое или академическое звание доцента, учрежден почётный нагрудный знак «Доцент», изготовленный из драгоценного металла: серебра с позолотой. Он предназначен для ношения на правой стороне груди.

Подробности на нашем сайте: www.regionacadem.org в разделе «Награды Академии»

Regional Academy of Management
European Scientific Foundation Institute of Innovation
Regional Center for European Integration
National Institute of Economic Research
Batumi Navigation Teaching University
Sokhumi State University
Ukrainian Assembly of Doctors of Sciences in Public Administration
International Toktomamatov University in Jalal-Abad
Sh. Murtaza International Taraz Innovative Institute

Materials of the VIII International
Scientific-Practical Conference

Integration of the Scientific Community
To the Global Challenges of Our Time

February 8-10, 2023
Kawasaki (Japan)

Volume II

Kawasaki, 2023

All materials are published in author's edition.
The authors are responsible for the content of articles and for possible
spelling and punctuation errors.

Все материалы опубликованы в авторской редакции.
Ответственность за содержание статей и за возможные
орфографические и пунктуационные ошибки несут авторы.

© Regional Academy of Management, 2023